

Gaekwad's Oriental Series

Published under the Authority of
the Maharaja Sayajirao University
of Baroda.

General Editor :
B. J. Sandesara,
M.A., Ph.D.

No. 45

Government of India Sanskrit Book Re-print Series

भावप्रकाशनम् ।

BHĀVAPRAKĀŚANA
OF
ŚĀRADĀTANAYA

Edited with an introduction and indices by
YADUGIRI YATIRAJA SWAMI OF MELKOT

AND

K. S. RAMASWAMI SASIRI, SIROMANI
Ex-Śrauta Pandit, Oriental Institute, Baroda

Oriental Institute
Baroda
1968

First Edition : 1930

Second Edition (Reprint) : 1968

Copies : 500

Published with the financial assistance of the Ministry of
Education, Government of India.

Reprinted by photo offset process at the Perfect Colour Printers,
Modikhana, Baroda for Ramanlal J. Patel, Manager, The Maharaja
Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace
Gate, Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja
Sayajirao University of Baroda by Dr. Bhogilal J. Sandesara, Director,
Oriental Institute, Baroda, August, 1968

Price Rs. 45/-

Copies can be had from :-

The Manager,
THE UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT,
M. S. University of Baroda Press (Sadhana Press),
Near Palace Gate, Palace Road,
BARODA.

FOREWORD

The first volume of Gaekwad's Oriental Series, viz. the Kāvya-mīmāṃsā of Rājasekhara, was published in 1916, and after that, more than 190 volumes are published in the Series, and a number of others are in the press or under preparation. Meanwhile many works published earlier have gone out of print, and it was necessary to reprint as many of them as possible. It has now become possible to reprint at least a few such texts with the help rendered by the Ministry of Education, Government of India, under their scheme to republish out of print Sanskrit works.

The Bhāva-prakāśana of Śāradātanaya is one of the works selected for reprint under the scheme. It was published in 1930 as no. 45 of the Gaekwad's Oriental Series. The subject-matter of this work may be generally stated as Dramaturgy and Rasa and the method adopted by the author seems to follow the Nāṭyaśāstra of Bharata (which along with the commentary Abhinava-bhāratī has been published in the G.O.S.), though he notes down the divergent views of other noted authors on the subject. The edition contains an Index of the works and authors cited in the Text and also an Index of technical terms. I trust that the reprint of this important text will be welcomed by students of Sanskrit literature on Dramaturgy and Poetics.

I take this opportunity to thank the Ministry of Education, Government of India, for giving generous financial aid towards the publication of this Volume.

B. J. Sandesara
Director

Oriental Institute,
Baroda,
August 31, 1968

General Editor's Preface.

The suggestion to include the *Bhāvaprakāśana* of Sārādā-tanaya in the *Gaekwad's Oriental Series* emanated from His Holiness Yadugiri Yatiraja Swami of Melkot as early as 1924, and he very kindly sent a copy of the complete work collated with one more MS obtained from the Government Oriental MSS Library at Madras. We desired that the work should be properly edited and seen through the press by His Holiness himself, but later on, it transpired that the Swami, being a religious preceptor, is forced by circumstances to tour round the different provinces of India almost for all the 365 days in the year, and it was ascertained that unless the necessary help was given to the Swami the book could never see the light of the day. Accordingly, Pandit Ramaswami Sastri Siromani of the Oriental Institute, Baroda was requested to complete the press copy, draw up the tables and indexes and write an exhaustive introduction. The press-copy supplied by the Swami was found to be defective in many places and a necessity for further collation was very keenly felt. There was a good MS in the Oriental Institute and a copy of another was ordered out from the Government Oriental MSS Library at Madras, and with these the original press-copy was further collated by Pandit Ramaswami Sastri who fixed the readings himself and saw the book entirely through the press. When the printed book was nearing completion the Swami sent certain variant readings¹ from a MS in his possession, and these have been duly incorporated in the book as an appendix. A Preface like this is called for in order to define the labours of the respective editors whose names appear on the title page.

Baroda,
The 4th June 1929. }

B. BHATTACHARYYA

¹ We are also obliged to the Swami for sending a short introduction in Sanskrit which, however, for various reasons could not be published. The General Editor much regrets this.

PREFACE.

The Bhāvaprakāśana of Śāradātanaya, a work on Rasa and Dramaturgy, is now presented to the public for the first time as No. 45 of the *Gadgil's Oriental Series*. The publication of a work of this kind has its justification, because the information obtained from other printed sources is so limited, and therefore, the more such new works are published, the more they are welcome. During the eight centuries intervening between the time of the Nāṭyaśāstra and that of the Daśarūpaka there existed a large number of eminent authors like Kohala, Mātrgupta, Harṣa, Subandhu and others who composed many works on this subject, and built up a grand literature. But unfortunately, besides a few quotations from their works, we have no detailed knowledge of either the works or their authors. The Bhāvaprakāśana is important as supplying valuable data regarding the views and opinions held by the predecessors of Śāradātanaya including the semi-mythical authors before Bharata and the more well-known authors who flourished after him. The value of the work is further enhanced by the fact that it mentions a large number of excellent dramas and poems composed by eminent writers as examples of the different kinds of Rūpakas and Uparūpakas which must have been current in his time but are now no longer extant. In fact, it will be no exaggeration to say that the Bhāvaprakāśana represents a compendium of all activities of the writers on literary criticism from Bharata down to Kāśmirī in the 11th century; together with a succinct account of the allied subjects like music and dance, and an account of their origin and development. And as such, the publication of this work marks an advance in the scientific study of the dramaturgic literature.

The present edition of the Bhāvaprakāśana is based on the following four MSS:

- (1) A. A transcript sent by H. H. Yadugiri Yatrija of Melkot for the purpose of publication.

- (2) B. A MS in the possession of the said Yatiraja. Readings of this MS were noted down in the transcript A.
- (3) C. A MS No. 7978 preserved in the Library of the Oriental Institute Baroda. This is a very old MS written on palm-leaf in the Grantha script, Though very injured it contains many correct readings.
- (4) D. A transcript of a MS preserved in the Madras Government Oriental MSS Library. Readings in this are very similar to those of A obtained from the Yatiraja. It is likely, therefore, that the two are derived from the same original.

Our warmest thanks are due in the first instance to the Curator of the Government Oriental MSS Library, Madras for kindly supplying a transcript of the work for the purpose of collation; and to my esteemed colleagues Messrs. K. Rangaswami Aiyangar and M. A. Joshi for sustained help in many directions, such as in collation and in the preparation of the different indexes appended to the volume.

Baroda
The 29th June 1929. }

K. S. RAMASWAMI SASTRI

INTRODUCTION.

1. THE AUTHOR.

The Bhāvaprakāśana¹ of Sāradātānaya is known mainly through the extensive quotations from this work found in the works of later authors. When the commentaries of Raṅganātha² and Vāsudeva³ were published for the first time in 1885 and 1900 the existence of the Bhāvaprakāśana was brought to the notice of scholars. Further particulars about this work and its author were brought to public notice in the publications of the Ratnāṇḍya of Kumārasvāmin and the Kāṇḍī of Catura Kallinātha. No MS copy of this work, however, could be discovered till 1893, when an alphabetical list of MSS preserved in the Government Oriental MSS Library of Madras announced the discovery of a MS of the Bhāvaprakāśana. Later on, some extracts of this work were published in the year 1918 from the same MS⁴ in one of the descriptive catalogues of the Madras Government Oriental MSS Library. The mention of the Bhāvaprakāśana and the extensive quotations from the work in the Rasāṅgasudhākara of Śiṅgabhūpāla and in the Kāmadhenu of Gopendra Tīppabhūpāla, two works on Alankāra, well brought out the importance of this work in the field of Alankāra literature, especially in its Dramaturgy branch. The Madras search party was fortunate to lay their hands on several copies of the Bhāvaprakāśana later on, and a MS of the work, also coming from the South, subsequently found its way into the Library of the Oriental Institute at Baroda.

1. Also known as Bhāvaprakāśa or Bhāvaprakāśika.

2. On Vikramorvaśya N. S. P.

3. On Karpūramāñjarī N. S. P.

4. Vol. XXII, page 8787.

With regard to the ancestry of Sārādātānaya nothing more is known than what the author himself has given in the introductory lines of the Bhāvaprakāśana. According to this statement Sārādātānaya belonged to a Brahmin family affiliated to the Kāśyapagotra. His great grandfather Lakṣmaṇa, according to the author, was a pious and learned man. He performed thirty Vedic sacrifices to please the god Viṣṇu, and wrote a commentary entitled the Vedabhisāna on the Vedas. His son Kṛṣṇa, the grandfather of Sārādātānaya, was also equally well-versed in the Vedas and in the Śāstras. He worshipped Mahādeva in Benares and obtained a son by name Bhaṭṭagopāla the father of Sārādātānaya through the god's favour. Bhaṭṭagopāla was likewise well-versed in eighteen sciences (Vidyās); he propitiated Sārādā the goddess of learning and obtained through her favour a son whom he named after the goddess as Sārādātānaya.

Sārādātānaya mentions one Divākara as his teacher. According to his own testimony Divākara was well-versed in the different schools of Dramaturgy and was most probably the proprietor of a public theatre.¹ This Divākara may represent the same Divākara, who is very often quoted by Pūrṇasarasvatī in the Vidyullatā, a commentary on the Meghasandēśa. From these quotations it may be inferred that Divākara composed on the same lines adopted by Sārādātānaya, a work on Dramaturgy from which the quotations referred to are cited.² According to our present information, he is not quoted in any other work than the Vidyullatā of Pūrṇasarasvatī already referred to.

Sārādātānaya must have composed a second work entitled the Śārādīya which, as he informs us on page 194, related to Music. This may represent his first book, as the word Śārādīya after his name suggests. No other work of his, however, is known to us. Some scholars have attributed to him a commentary on the Kāvya-prakāśa also, but this does not seem

1. नाञ्जनाकापतिः कविपरिषाकर इति श्रियः ।

तस्यैव नाञ्जनेदस्य निबन्धकोऽप्यामे तदा ॥

P. 2.

2. pp. 24, 80, 88, 72, 88, 95, 189.

Vidyullatā-No. 16 Śrīvaṅśīlāsa Sanskrit Series, Srirangam.

to have any foundation'. From the Bhāvaprakāśana it can be definitely stated that Sārādātānaya was well-versed in the sciences relating to Theatre, including Music, Lāsyā, Tāṇḍava, Rasa, the different kinds of Nāṭya, etc. His way of handling the different subjects is most remarkable. In dealing with a subject he is always careful in stating the opinions of all previous authors and in doing so he carefully differentiates between them minutely. A closer study of the opinions of these schools as stated by Sārādātānaya will surely repay the investigator amply.

From the internal evidence as found in the Bhāvaprakāśana it cannot be said definitely that the ancestors of (5) His sect. Sārādātānaya were abject sectarians, as they are said to have been the worshippers of both Viṣṇu and Siva. Bhaṭṭagopāla, Sārādātānaya's father, was also a devout worshipper of the goddess Sārādā, through whose favour he obtained a son in Sārādātānaya. With regard to our author, however, there is sufficient evidence to prove that he was a follower of the Pratyabhijñā School of Philosophy which had its origin in Kashmir and was elaborated by the great Abhinavagupta. While describing the origin of Music on page 181, our author deals with the 36 Tattvas in accordance with the tenets of the Pratyabhijñā system, and defines the functions of Paramātmān, Jīva and Prakṛti in the beginning of Creation. Following the principles of the same philosophy, he has introduced in his work a very interesting simile for the enjoyment of dramatic Rasas by the audience, and refers to a few early works of Sīvāgama² in this connection. This enjoyment, he said, is similar to Jīva's enjoyment of worldly pleasures. In the course of his arguments he also defines certain Tattvas of the Pratyabhijñā philosophy such as Rāga, Vidyā and Kālā.

About the author's native place nothing more is known than what has been given by him in the introductory stanzas of his work. It is said there that Lakṣmaṇa, his great grandfather lived in a village called Mātharapūjya or Mātharapūjā which was inhabited by one thousand

1. A Triennial Catalogue for the Sanskrit MSS in the Government Oriental MSS Library Madras, Vol. IV. Part I A. 1928. p. vii.

2. शिवगणपतौऽज्येष्ठपुत्रः पुरातनैः । कञ्जोत्कलितैस्तनो विचारहितयोपरः ।
तलेषु रजितद्वारां बुद्ध्यादिरुच्युतः । नायावन्तिपरेनै तप्यभूतात्मनि स्थितम् ॥

Brāhmins. This village was situated in the southern side of a place or country called Merūttara-Janapada which itself was a portion of the country called Āryāvarta. It is not an easy matter to definitely identify the place mentioned in the work with any degree of certainty. In some quarters, however, it has been suggested¹ that Merūttara-Janapada in Āryāvarta country may be identified on philological grounds with modern Meerut which is only about thirty miles distant from Delhi in the Āryāvarta country. We should at present be satisfied with this identification until a more plausible explanation is forthcoming. It may be suggested here that as all the MSS of the *Bhāvaprakāśana* hail from the South in South Indian characters, the author may probably be a South Indian. In that case Mātharapūjya may represent the ancient village of Mātapūṣi from which the surname Mātapūṣi amongst certain South Indian Brāhmins has been derived, and Merūttara may represent the modern village Uttameru or Uttaramerur about 20 miles distant from Chengleput District near Madras.

II. THE BHĀVAPRAKĀŚANA.

Sāradātanaya, according to his own confessions in the work¹, took great care in noting down the different theories
 1. *Its Scope.* held by eminent authorities like Sadāśiva, Vyāsa, Nārada and others, on Rasa and Dramaturgy while stating the subject matter. The method adopted by him seems to be to follow the general plan of the *Nāṭyaśāstra* of Bharata which is available in print, and whenever other scholars of note differ from the opinion of Bharata, to note down their views on that particular point. As the Bhāvas, when developed, give rise to the enjoyment of the Rasas, the author treats them in the beginning of the work, though Bharata treated them after the Rasas had been described. The ten principal varieties of dramas are also given considerable importance, as the enjoyment of Rasas and Bhāvas can originate only through their dramatic representations and gestures. Moreover, the author gives in this work an elaborate description of twenty minor kinds of dramas which are styled as Uparūpakas. It can be asserted with confidence that there existed a large number of works, dealing with these Uparūpakas as we can infer from the evidence of Dhanika, Bhoja and Abhinavagupta, who quote a number of verses on this subject from earlier treatises. The different definitions of Uparūpakas, as given by several authorities have been mentioned by Sāradātanaya in the 9th. chapter, and this, in a great measure, supports the view that there existed a large number of previous works on the Uparūpakas. Music being one of the chief factors in the theatre, our author deals with its nature, its divisions and traces its development in the 7th. chapter of his work.

The theory of Rasa, it may be pointed out, was highly controversial and the authors on literary criticism from Bharata downwards always ranged themselves in two parties either for or against the theory. Following in the foot-steps of Abhinavagupta, our author also believes in the theory of Rasa as the soul of poetry, and states that the Alankāra, Guṇa, Rīti, etc, only glorify the poetry, which is nothing but a combination of beautiful words and ideas. Though Sāradātanaya follows Abhinavagupta generally, he does not, however, agree with him in all respects, but on occasions differs from

1. *Journal of the Andhra Historical Research Society*, Vol II. p. 182.

1. pp. 2, 16; 2, 21; 818, 8.

him altogether. For instance, he differs from Abhinava on the point that Rasas must always be Vyaṅgya in the best poetry and not Vācya. Here Śāradātānaya following the Daśarūpaka opens a new path by suggesting that Rasas are the soul of poetry whether they are expressed or suggested by the poems. In the same way he does not want to give altogether a separate existence to the suggestive capacity (Vyañjanā) of the words from their Tātparya Vṛtti, and brings the Dhvani also under the Tātparya-śakti. He holds that if at all there must be some difference between these two-Dhvani and Tātparya-it is just like that of the Brāhmaṇa and the Brahmacārin; or in other words, that Dhvani occupies a less important position under the wider scope of Tātparya. There are two other important points where Śāradātānaya differs from Abhinava. There is difference of opinion as to the exact mode in which the enjoyment of Rasa is brought about, amongst the authors Lollāla, Saṅkuka, Bhaṭṭanāyaka and Abhinavagupta. Most of the later writers followed Abhinava on this point but Śāradātānaya, strange as it may seem, follows the original view of Bhaṭṭanāyaka as developed and modified by Dhanika in his Daśarūpakaśāloka. He approves of the theory as formulated by them that the connection between the poetry and the Rasa, is Bhāvya-Bhāvaka-Bhāva and not Vyaṅgya-Vyañjaka-Bhāva. The Vṛttis such as the Abhidhā, Lakṣaṇā, and Tātparya help the audience to understand the Kāvyaṛtha or the Rasa, and the audience through the Bhāvanā-Vṛtti gets the Bhoga of the Rasa, which is similar to Brahmānanda. In the same way, Poetry and Rasa are also connected with each other as cause and effect. Because when poetry is presented before the audience, the necessary Vibhāva, etc. create the sense of enjoyment in the mind of the audience. The second point where Śāradātānaya criticises the views of other writers on Dramaturgy, especially Abhinava, is about the nature of Sānta Rasa. Udbhala was the first writer to include Sānta as one of the Rasas; it was approved by Ānandavardhana, and Abhinava gave it a place of unique importance amongst the different Rasas. Rudrāṭa or Rudrabhaṭṭa not only accepted Sānta as an important Rasa but included Preyas also as a Rasa, and boldly declared that the Vyabhicāri and the Sāttvika Bhāvas such as Nirveda, Harsa, etc. also when properly developed contribute to the pleasure in the same way as Śṛṅgāra or Karuṇa, and therefore, they should also deserve to be admitted as additional Rasas. Śāradātānaya, who follows

1. See section V *Infra*.

Dhanañjaya in this respect, condemns the views of all these thinkers and opines that Sānta Rasa cannot be enacted on the stage, for no Vibhāva, Anubhāva and Sāttvika can be produced by the Sama the Sthāyibhāva of the Sānta. But unlike Dhanañjaya our author thinks that it is the chief among the Rasas and it can be realized in the form of poetry except in the Dramas. Thus the scope of this work is to collect as far as possible all theories existing before and after the time of Bharata and to examine and state them in a final form with certain modifications. Being a firm believer in the theory of Rasa as promulgated by Bharata, Śāradātānaya has mainly developed the Śṛṅgāra-Rasa on the lines suggested by Bhoja in his Śṛṅgāraprakāśa.

The Bhāvaprakāśana of Śāradātānaya is written more or less in a loose style and in an epic form. In this the author has not paid a careful attention to metre, grammatical constructions or the rhetorical flourishes. (2) *Its style.* It is quite probable that he followed the same style as noticed in the Nāṭyaśāstra and in the Daśarūpaka. At times the author is most regrettably careless inasmuch as he, in many places, joins two dissimilar lines in an Anuṣṭubh verse where the second line is either in an Āryā, or a prose passage or the colophon of a chapter. Regarding the grammatical rules, Śāradātānaya himself was aware of his shortcomings and offered an apology to his readers in the beginning of the 9th chapter. Though the whole work is admittedly a collection of different views held by earlier writers on dramaturgy and Rasa, we can detect nevertheless, exact wordings of several works such as the Nāṭyaśāstra, Daśarūpaka, Kāvyaṛprakāśa and Śṛṅgāraprakāśa incorporated in his work, and at times without an acknowledgment.

Another defect in his writing consists in the repetition of the subject matter every now and then. In order to explain away this defective style the author reminds the readers of the similarity of views held by 101 disciples of Bharata which he reproduced in this work, and as such this particular defect in style becomes natural and in a way unavoidable.²

१ मल्लप्रणीतत्वाद्यै दोषो न कथनम् । ग्रन्थे विविक्त्यस्यावलिम्बस्यातोऽपि वा ॥
चातुर्येण विपर्ययोपयो वयापि हस्यते । सङ्ग्रहितस्य ताम्रं को लोके न प्रमायते ॥

2. Vide p. 818-II-6-9

III. PLACE OF THE BHĀVAPRAKĀSANA IN THE HISTORY OF THE RASA SCHOOL.

The Rasa School is undoubtedly the most important and the earliest among the different schools¹ of literary criticism. According to this school, Rasa is the soul of poetry, while the other principles of Poetics such as Guṇa, Rīti, and Alāṅkāra are mere subsidiary elements. Since this theory in a fully developed state is found in the existing Nāṭyaśāstra of Bharata, it appears probable that its origin dates much earlier than his own time. The critics who flourished after Bharata were not all advocates of this theory, which in the course of time had to undergo many changes and modifications in the hands of those who belonged to the rival schools of literary criticism.

Śārādātānaya, who is a staunch follower of the Rasa school very ably represents this theory as it was known in his day, with all its subsequent changes and modifications after Bharata. Here, an attempt is made to give a short history of the Rasa school from the earliest times to the period in which Śārādātānaya flourished, as it is likely to help the readers in appreciating the subject more fully.

During the Vedic period there was no clear conception of the theory of Rasa, but it is believed that the meaning of the word Rasa, used often in the Vedas, afforded an explanation and prepared the ground for its use by the later critics to signify the aesthetic pleasure which the audience experiences while witnessing the able enactment of a drama. The term Rasa is used in the Vedas to signify such different things as water, milk, juice of Soma and essence, etc. In the Taittiriyaopaniṣad,² however, the word Rasa is used in the sense of the supreme reality of the universe, namely, the Para-brahma, which when realized, results in permanent bliss. It is very likely that the early critics made use of the word Rasa as explained

1. They are:—(1) Rasa. (2) Alāṅkāra. (3) Guṇa. (4) Rīti. (5) Dhvani. (6) Vakrokti. (7) Anumiti and (8) Aucitya.

2. II. 7. रसो वै सः । रसं शेषाथं लब्ध्वाऽऽनन्दो भवति ।

in the Taittiriyaopaniṣad to denote the aesthetic pleasure which is derived from poetical composition.

Later critics regarded Vālmīki as the first exponent of the theory of Rasa and the originator of the Śloka metre in Sanskrit. The first verse मा निषाद etc.³ that came out of his mouth when he witnessed the Krounca incident, reveals the earliest germs of the conception of Rasa. When his heart was touched with a deep sense of remorse for the female Krounca that was separated for ever from her loving mate killed before her, there came out an expression of that remorse from his heart in the form of a measured śloka. Vālmīki himself realized his feelings of grief for the Krounca bird as the exciting cause for the piece of poetry he composed as is evident from his own words⁴:—कोकतेत्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवति नागव्या ।

The same view has also been expressed by Kālidāsa in connection with the first verse of the first great poet Vālmīki; as we can see from a verse contained in the Raghuvamśa—निषादविश्राजस्वद्वन्द्वोऽतोऽयः कोकस्य नागस्य सत्य कोकः ।

From the above, it is obvious that Vālmīki himself realized that the feeling of pity was responsible for his composition of poetry. As in this case the feeling of pity was transformed into a śloka, so the soul or essence of that verse must be nothing but that remorse which when realized evokes the similar feeling in the minds of others. This being the Sthāyibhāva of the Karuṇa Rasa produces the feeling of that Rasa. According to Vālmīki, therefore, the expression of a poet, of feelings when over-powered by an intense emotion, constitutes the best form of poetry. This poetry, when well understood, evokes the same identical emotion into the mind of a critic. On this ground, Ānandavardhana, the exponent of the Dhvani school, looks upon Vālmīki as the father of the Rasa theory.⁴

Very little is known with regard to the further stages of development of this theory in the period intermediate between Vālmīki and Bharata, even though in the work of the latter we notice the doctrine of Rasa emerging out in a fully developed form with its various

1. Rāmāyaṇa. I. 2. 16.

2. Rāmāyaṇa. I. 2. 18.

3. XIV. 70.

4. कल्याणशर्मा च एतयोः शब्दा वाचिकयोः युतौ ।

कोकद्वन्द्वविश्रान्तोऽयः कोकः श्लोकस्यागस्तः ॥ Dhvanyāloka १. ५.

allied subjects. On looking into the nature of this Nāṭyaśāstra, where the dramatic Rasas are exhibited in a fully developed state, it can be surmised that after Vālmīki the theory of Rasa was regularly applied only to the dramatic compositions of ancient writers, and that Bharata who preceded the author of the Nāṭyaśāstra composed a number of rules for the guidance of the actors and the authors of dramas. Two Nāṭasūtras have been attributed by Pāṇini, to the sages Śilāli and Kṛśāśva, and his derivation of the Nāṭya² clearly shows that it referred both to the theoretical and practical aspects of the science.

From these two references in Pāṇini it is not difficult to imagine that there existed before him at least some Nāṭasūtras which were considered by the Natas as their Āmunāya or Veda. As the criticism of poetry is not possible without creative poetry, it follows that the Natasūtras must have been preceded by a considerable number of dramatic compositions through which the authors constantly roused up the emotions of the audience. Further light on this point is thrown by Patañjali³ who refers to the performances of the Natas and to some dramatic compositions. The evidence of Patañjali leads us to think that these dramas as enacted by the Natas were simply designated to kindle the emotions of the audience by presenting vividly before it the actions and emotions represented in old stories. The dramas of Bhāsa and Aśvaghōṣa, which are considered by some as earlier than the Nāṭyaśāstra, also show that the representation of the dramas was meant to create some sort of emotion in the minds of the spectators.

The earliest treatise giving an account of the theory of Rasa is the Nāṭyaśāstra of Bharata. Here we find the Nāṭyaśāstra of theory in a well developed state with its various allied subjects such as music, histrionics and dramaturgy. The chief object of the text, as is at present available extending to 36 or 37 chapters, is to give an explanation of the origin and nature of the Rasas or emotions that a responsive audience experiences while witnessing the able enact-

1. IV. 8. 110-111.

2. ऊनोपयोगिष्यन्ति कृष्णपुत्रपदाभ्याम् : Pāṇini v. 3. 1. 1.

3. ये तावदेते होमिका गानेते प्रत्यक्षं कथं वाचयन्ति प्रत्यक्षं वक्ति वचयन्ति इति ।
Mahābhāṣya, Vol. II pp. 84 and 86.

ment of a drama. Before entering into the subject in detail Bharata sounds the key-note of his work in one verse in the 6th. chapter—

रसा भावा ब्रह्मिण्या धर्मी इतिप्रवृत्तयः ।
चिदिदः स्वरात्मयतोष्यं गानं रास्य संनदः ॥ १० ॥

According to Bharata, these eleven principles combined together constitute the nature of Nāṭya¹ the chief among them being the first which is called the Rasa. The other ten elements from Bhāva to Raṅga are regarded as the causes for producing the chief object which is the Rasa. This fact is stated by Bharata in the same chapter while explaining the Rasa before all other elements Bhāva², etc. The origin and nature of the Rasa is briefly stated by him in the famous Rasa-sūtra.³

According to him Rasas are only eight in number. The ten main Rūpakas, when staged by skilful actors in accompaniment with music and clever histrionic devices, bring the mind of the spectators to a state such as to make them forget the differences of time, place and persons, and this rapidly transforms itself into a feeling of supreme joy which is called the Rasa. Only ten Rūpakas are acknowledged by Bharata as the best form of poetry the chief function of which is to develop the Rasa by presenting the requisite Vibhāvas, etc. The four Alaṅkāras, ten Guṇas, ten faults and four Vṛttis are mentioned by him as the characteristics of the poetical style in the 16th. chapter.

Somehow or other the theory of Rasa as detailed by Bharata was not fully recognized by later critics as a standard of literary criticism with reference to compositions other than the dramas. The chief reason for this apathy may be attributed to the fondness of the followers of the Nāṭyaśāstra towards the drama, histrionics and music. These followers include Kohala, Mātrgupta, Harṣa and others. Their treatises are now entirely lost, and as a matter of fact they are known to us only through some quotations found in the later works on the subject.

1. नाट्यस्यास्य अयमिति रसनादिदशमहद् ॥ Nāṭyaśāstra 6. 8.

2. तत्र रसमेव तावदादावभिध्याताभ्यासामः । न हि रसादेत कश्चिदर्थः प्रवर्तते ॥

ibid 6.

3. तत्र विभावावुपगम्यनिरासि संयोगादपि व्यंथितः । *ibid* 6.

After Bharata the earliest writer on literary criticism whose work is now extant is Bhāmaha. Though he mentions a few more authors, such as Medhāvīn and others who held identical views, nothing, however, is known at the present time about their works. The attitude of Bhāmaha towards the theory of Rasa was not only unfavourable but distinctly hostile. He is an exponent of a rival school of literary criticism advocating the view that Alāṅkāras only are essential for the best form of poetry. He gave an unimportant place to the Rasas in the Kāvya or in compositions other than the dramas, so that they are to be considered as mere Alāṅkāras, Rasavad, Preyas and Ūrjasvin².

The next important critic who came after Bhāmaha is Daṇḍin. Daṇḍin. His favourite theory is that the ten Guṇas constitute the life of the Vaidarbhī style, and he does not with Bhāmaha regard the Alāṅkāras as the chief principle of poetics.³ Towards the Rasa theory, however, Daṇḍin showed the same attitude as that of Bhāmaha and he too classed Rasas under the Alāṅkāras. But he recognized the importance of the Rasas in poetry and described all the eight Rasas illustrating them in beautiful verses. Though he laid special stress on the Guṇas and considered them as the life of poetry, he recognized, nevertheless, the usefulness of the Rasas in Poetry, and admitted them to be quite as appealing as the Guṇas.⁴ Daṇḍin's view, therefore, is not so hostile to the Rasa theory as that of Bhāmaha.

Vāmana is the next important writer on poetics after Daṇḍin and he held the Riti or style as the life of poetry. Vāmana. According to him it is of three kinds: Vaidarbhī, Gaudī and Pāncālī, though Bhāmaha and Daṇḍin did not acknowledge the third. Among these three the Vaidarbhī endowed with the ten Guṇas was recognized by Daṇḍin as the best form of poetry. Daṇḍin held that Alāṅkāras only enhance the beauty of the poetry. Vāmana generally followed Daṇḍin and Bhāmaha with the difference that unlike his predecessors he recognized an additional style

namely the Pāncālī. He also drew a sharp line of demarcation between the two sets of elements known as the Guṇas and the Alāṅkāras. He is the first critic to dilate on the necessity of having a soul in all forms of poetry which is compared to the body in which that soul is contained. Regarding the theory of Rasa, however, his attitude is similar to his predecessors. But unlike Bhāmaha and Daṇḍin, he held the opinion that the Rasas formed an essential feature of the Guṇa known as 'Kāntī'. Though he gave an insignificant place to the Rasas, he considered dramas to be the best form of poetry.⁵ This view of Vāmana leads us to believe that he appreciated the importance of Rasa in poetic compositions, as Rasa could be developed only through the dramas.

The theory of Rasa gained more strength in the time or Udbhata though even in his time it was not considered as the soul of poetry. This is borne out by Udbhata. Udbhata, the next important author in the field of literary criticism, who was as much a representative of the Rasa school as that of the Alāṅkāra school of Bhāmaha. According to the list, furnished by the Saṅgitaratnākara,³ and in view of the references to the opinions of Udbhata in later works, it seems likely that he also composed an independent commentary on the Nāṭyaśāstra besides his now extant work Kāvyaalāṅkārasaṅgraha. This short work treats of the Alāṅkāras in the lines indicated by Bhāmaha and assigns the same place to the Rasas as was given by Bhāmaha and Daṇḍin. But he deals with them with a greater wealth of detail and shows his clear conception of the Bhāvas required in the realization of Rasas. He adds one more Rasalāṅkāra, namely the 'Samāhita' to the three acknowledged by Bhāmaha, namely Preyas, Rasavad and Ūrjasvin. He is the first writer in the history of the Rasa school to introduce the Śāntarasa as capable of being developed in the dramas. The portion in the Nāṭyaśāstra dealing with the nature of Śāntarasa and commented upon by Abhinava

1. Bhāmaha's Kāvyaalāṅkāra. I 81, II 87, II 98, III 12, III 54, IV 12.

2. III 8, III 5-7. *ibid*.

3. Kavyādam's I 40-42 and II 1.

4. II 292. *ibid*.

1. दीर्घासुखं कान्तिः । III. II. 14. Kāvyaalāṅkāra Sōtra.

2. सुन्दरं दृश्यम् भवः । I. III. 80 *ibid*.

3. व्याख्यातारो भारतीये लोकप्रियद्वयमुक्तः । 1-19.

4. Vakrokti-jvita MS. p. 126. Oha. III. Abhinavabhāratī MS. p. 807, Oha. IX Vol. II and Oha. XVIII p. 472.

5. Published in the Gacaca's Oriental Series as No. XXXVI. see p. 823.

should, however, be considered (as far as we can judge from the available materials) as a later addition made either by Abhinava or by one of his predecessors. Abhinava being the advocate of the Dhvani theory of Ānandavardhana, is so enamoured of Śāntarasa that it is not unlikely for him to throw in his own contention into the text of Bharata in order to show that Bharata was not against the Navarasa school. It can, however, be said with emphasis that in the time of Udbhaṭa the Rasa school gained sufficiently in importance and was regarded as a worthy rival of the Alāṅkāra and Rīti schools.

During the period, intermediate between Bhāmaha and Udbhaṭa in the history of literary criticism, the theory of Rasa founded by Vālmīki and Bharata was considered as applicable only to the Nāṭya. But in poetic compositions other than the dramas the Rasas were considered as mere Alāṅkāras or Guṇas of the words and their imports. When the three schools of Alāṅkāra, Guṇa and Rīti were fully developed, a remarkable and sudden change was initiated by Rudraṭa or Rudrabhaṭa who declared that the Rasas could also be developed in the poems other than the dramas, and that the Alāṅkāra, Guṇa, etc. enhance the beauty of such compositions. Rudraṭa clearly stated in his Kāvyaalāṅkāra that any poem which was devoid of Rasa resembled the Śāstras, and therefore, the poets should be careful to develop the Rasas.¹ He was so fond of the theory of Rasa as applied to the Kāvya that he insisted on two more Rasas, Śānta and Preyas, being added to the eight Rasas of Bharata. He even went so far as to advocate the development of the Vyābhicārī Bhāvas and Sāttvikas also into the form of particular Rasas.² He was not, however, in favour of classing the Rasas among the Alāṅkāras and held that the development of Rasa was the principal object of the Kāvya.

Rudrabhaṭa held similar views and stated in his Śṛṅgārātilaka that he composed his work only to prove that Rudrabhaṭa: Rasas can also be developed in poems other than the dramas, and to refute the view held by his predecessors.³ He defined and illustrated the nine Rasas with their subsidiaries like Vibhāva etc. in several beautiful stanzas.

1. 12. 2. 2. 12. 4.

2. For his identity with Rudraṭa, see section V. *Infra*.

4. 1. 5. Śṛṅgārātilaka.

His treatment of Rasas is decidedly more elaborate than that of Udbhaṭa and Vāmana, and thus supports the assumption that the theory of Rasa had become more popular in the course of time than the other parallel theories with regard to literary criticism started before that period.

Towards the end of the period, in which the nature of the poetic Dhvani form was chiefly guided by the three principles of Alāṅkāra, Guṇa and Rīti; while the Rasas had only an inadequate recognition, there arose a most critical school of thought which may be called the Dhvani school, holding Dhvani as the chief principle of poetry. According to this school, Rasas hold the predominant position amongst the elements such as the Alāṅkāra, Guṇa and Rīti, and they are again considered to be the soul of poetry. The followers of this school advocated the method of Rasadhvani according to which the Alāṅkāras, etc. should beautify the soul Rasa and the poet should also choose Alāṅkāras, Guṇas and Rītis such as may help the development of the Rasas.

The greatest exponent of the Dhvani and the Rasa schools, is the Kashmirian critic Ānandavardhana who flourished in this period, though the theory of Dhvani, according to his own admission, took its origin some centuries before him.

The principles of this theory were derived from the Sphoṭavāda of the grammarians who held that the Sphoṭa or the Dhvani is the permanent capacity of the words to signify their imports. Similarly, the suggestive capacity (Vyañjanā) of the words which is different from the Abhidhā and Lakṣaṇā is called in this school by the name of Dhvani. They further held that the words and their senses that are capable of manifesting the different senses through their suggestive capacity are called Dhvani. So also the compositions containing the words the meanings of which are suggested are called the Dhvani. The ideal form of poetry according to this method of literary criticism, consists of the Rasas being suggested by the words, where the Alāṅkāra and the plot help the development of Rasa in similar manner. This Rasadhvani theory of Ānandavardhana differs from the original theory of Rasa as formulated in the Nāṭyaśāstra of Bharata in two points. According to the former the Rasas are enjoyed by the audience only being suggested by the words; but according to the latter the factors Vibhāva, etc. whether expressed or suggested by the words create the pleasure in the minds of the audience (विभावप्रवृत्तिरिति)

Moreover, the chief function of poetry according to Ānanda is to suggest the sense of Rasas, Alāṅkāras and plots or Vastu as applied to both the poems and dramas. But Bharata holds that the best form of poetry is that where the representation of Vibhāvas, etc. before the audience create the aesthetic pleasure in their minds.

In spite of this difference, Ānanda upheld the theory of Rasa by holding the Rasas to be the soul of poetry and proved by this means his Dhvani theory. Śāntarasa also received adequate treatment at the hands of the Dhvanikāra who showed that Śānta is the main Rasa to be developed in the two earliest poetical compositions, namely, the Rāmāyaṇa and the Mahābhārata.

This Dhvani theory though well established by Dhvanikāra did not meet with general approval amongst a large Anti-Dhvani School number of critics who succeeded Ānandavardhana but did not belong to his school. Prominent among them are Pratiḥarendurāja, Bhaṭṭanāyaka and Dhanāñjaya.

Pratiḥara, who was a staunch follower of the Alāṅkāra school of Bhāmaha and Udbhaṭa, opposed the Dhvani theory on the ground that Dhvani or the suggested senses of the words of the three varieties could be brought under the head of Alāṅkāras like Paryāyokta, Śleṣa, Rasavad, etc. and cited the same verses quoted by Ānanda while refuting his view.¹ Regarding the soul of the poetry, however, Pratiḥara² approved the contention that the Rasas represent the soul of poetry according to the old theory of Rasa as modified by Ānanda. But he disapproved of their inclusion among the Alāṅkāras of the Rasavat, etc. as accepted by Bhāmaha.

Bhaṭṭanāyaka, another opponent of the Dhvani school, was an advocate of the Rasa theory as contained in the Bhaṭṭanāyaka: Nāṭyaśāstra, which consists of the Rasas being acknowledged as the soul of poetry. The realization of the Rasa was explained by him in accordance with the explanation as given in the Rasaśūtra of Bharata. The words Bhāva, Vibhāva,

etc. and the explanation of them by Bharata¹ in the 7th chapter were the basis of his new theory. He held that the words contained in a Kāvya were endowed with three functions: Abhidhā, Bhāvakatva and Bhojakatva, while the words of the Śāstras and the Vedas have only one function, namely the first. Through these three functions the Kāvya brings forth the aesthetic pleasure in the minds of the audience or the reader, as the case may be, in a drama or classical poetry respectively. Dhvani is not accepted by him as the soul of poetry because according to him Rasa alone is desired by the poets to be evoked in the minds of the audience, and for that purpose they arrange Vibhāva, etc. in their poems, and therefore, Rasas alone become the soul of poetry.

Dhananajaya and Dhanika the authors of the Daśarūpaka and Avaloka are the other opponents of the Dhvani school

Dhanāñjaya: and the supporters of the theory of Rasa. Dhanika is not even prepared to admit the existence of Dhvani because according to him the Tātparya Śakti which is nothing but the desire on the part of the speaker is sufficient to serve the purpose of Dhvani as intended by the Dhvanivādins. In this respect he follows Bhaṭṭanāyaka and supports him by placing the Tātparya Śakti for Dhvani. Bhaṭṭanāyaka was severely criticised by Dhvanivādins on the ground that his Bhāvakatva and Bhoga are not different from the Dhvanana and Vyāṅgya, and that unless the function of Dhvani (suggestive capacity of the words) is accepted, no Bhāvakatva of the Kāvya is possible. This was answered by Dhanika by replacing Dhvani by his Tātparya. Tātparya Śakti or the desire on the part of the speaker, not only makes the hearer understand the meaning of the sentence but also actuates him to act according to the sense of the sentence. Similarly, the desire or the Tātparya of the poet is not only to make the reader or the spectator understand the Vibhāva, etc. from the poetry, but also to act accordingly. This activity is nothing but the enjoyment of the aesthetic pleasure. Thus the poetry becomes Bhāvaka of the Rasāśvāda through the Tātparya Śakti, and, therefore, no Dhvani or Vyāñjanā vṛtti as the chief function of the poetry is necessary. The connection between the Kāvya and Rasa according to Dhanika is Bhāvabhāvakabhāva and not Vyāṅgyavyāñjakabhāva as formulated

1. एषमेतदपञ्चकं पर्यायोक्तादिपञ्चमीकिम् । Laghuvṛtti, 6-8

2. रचापिहितं काव्यं जीवद्वयतया यतः ।

कव्ये तस्मादिना काव्यात्मनं व्यप्यतम् ॥

यसु रचादीनां पूर्वमन्वहारमनुवर्तते तदर्थविषयैराविषयता ॥ ibid 6, 7.

1. वाग्व्यवस्थोपेतान् काव्याणां भावयन्तीति भावाः । विनामन्यतेऽनेनैवत्यो विभावाः । ध्वन्यभावयति वाग्व्यवस्थमन्वर्तमानम् ॥

by the Dhvani school.¹ This kind of connection according to him is different from the Janyajanakabhāva as held by the Naiyāyikas (Asatkāryavādins) because Rasas already exist in an appreciative mind in the form of permanent moods (Sthāyī), and according to Satkāryavāda of Sāṅkhya, poetry creates (Bhāvayati) their manifestation in the form of Rasas. The theory of Rasabhāvanā of this kind is supported by Bharata's explanation of the word Bhāva in a Kārikā:—

भावानिवर्धकान् भावयति रसानिम्बान् ।

यस्मात्तस्मादपी भावा भिन्ना नावरोक्षन्ति ॥ 6. 35.

Dhananjaya was not in favour of giving a place to Sānta as one of the Rasas even among the Śrava Kāvya² though Sānta was well established as a Rasa by the Dhvanikāra.

In the period when the Dhvani-vāda was condemned by the critics and the Rasa alone was regarded as the Abhinavagupta. soul of poetry there appeared in the field of literary criticism, Abhinavagupta, who was a staunch follower of the Dhvani school and an advocate of the Rasa theory. The foundation of this theory as laid down by Anāndavardhana, though was considerably shaken by the critics, was so firmly established by Abhinava that all later writers on Alāṅkāra Śāstra paid respects to his words as coming from one of the greatest authorities. He criticised the views of the advocates of the Anti-Dhvani school, and especially ridiculed Bhaṭṭanāyaka and his method of the realization of Rasa in his Locana, and the Abhinavabhāratī. According to him the Rasadhvani is the soul of poetry, and all other poetical elements embellish poetry.

It is through the Abhinavabhāratī that we get a number of references to the verses and works of the earliest authors regarding the theory of Rasa, histrionics, music and dramaturgy. The three principal views of Bhaṭṭa-Taṭa, Śrī Saṅkuka and Bhaṭṭanāyaka with regard to the realization of Rasa which is developed on the basis of the Rasasūtra of Bharata, are also summarised and criticised by him for the first time. A new theory which is an improvement on Bhaṭṭanāyaka's view, regarding the psychology of the realization of the Rasa was started by him, and this was followed by later Alāṅkārikas

1. IV 85. Dvarapākāvaloka.

2. IV. 42.

until recently. He established that the Dhvani and the Rasa constitute the soul of poetry and showed the relation of other poetical elements to this soul, by his efficient exposition and remarkable mastery over the subject. The advocates of the Dhvani school found a serious defect in the orthodox theory of Rasa started by Bharata as there was no provision for including in poetry such an excellent verse as मम पद्मिना, etc. According to the Rasa school only those verses that develop the Rasas can be designated as the best form of poetry, and not those where certain beautiful plot or Alāṅkāra is suggested.

To rectify this defect in the theory of Rasa they introduced the theory of Dhvani in which Rasa also is held in a very high esteem. Regarding the Śāntarasa, Abhinava not only proved that it was capable of being fully developed in all forms of poetry but also gave it a prominent position amongst the other Rasas; and probably thus we get a portion in the Nāṭyaśāstra dealing with the Śāntarasa and commented on by Abhinava for the first time.

The Dhvani and Rasa theories although very well established by Abhinava had, nevertheless, to face subsequently. Kuntaka. the attacks of two rival schools, namely, the Vakrokti and Anumāna advocated respectively by Kuntaka and Mahimabhaṭṭa. Kuntaka held that Vakrokti or the peculiar mode of expression of beautiful ideas, which is different from the ordinary course of expression constitute the essence of poetry. This is an Alāṅkāra to the poetry which consists in a special combination of words and ideas and is adorned by this kind of Alāṅkāra. The Rasas and Vyāgyārtha also, he brought under the Alāṅkārya (to be adorned) and from this it is apparent that he was not quite antagonistic towards the Rasa and Dhvani schools. He disapproved of the doctrine of the Rasavad, etc. which were included by Bhāmaha and others as Alāṅkāras, and defined it in his own way as the essence of poetry.

Mahima, on the other hand, believed that the Rasas were the soul of poetry and in this respect he followed the orthodox Rasa theory. He disapproved of the individuality of the Dhvani in the realization of Rasa and replaced it with a peculiar kind of inference or Kāvyaanumiti. His chief object was to refute the third Vṛtti of the words, namely, the Vyāñjanā which was attributed to them by the Dhvanivādins.

Bhoja who came next was a contemporary of these two rival schools, and is generally identified with the king Bhoja of Dhārā. He held a new theory regarding the Rasa and in his voluminous work, entitled, the *Śrīṅgāraprakāśa*, he denied the existence of many Rasas as advocated by earlier writers, but proclaimed that the *Śrīṅgāra* alone is the Rasa which is no other than the supreme ego or *Ahaṅkāra*.¹ For the first time also he advocated that from *Śrīṅgāra* spring up all the 49 *Bhāvas*, *Rati*, etc.² because the appreciative spectator who is endowed with *Śrīṅgāra* alone enjoys all these *Bhāvas*. Bhoja also rejected the view that the *Sthāyis* transform themselves into the form of *Rasa* when helped by other factors, and held that if the *Sthāyī* *Bhāvas* are capable of producing *Rasas* there is no reason why other *Bhāvas* also are not capable of transmuting themselves in the same way; and therefore, it will not be correct to restrict the number of *Rasas* to eight or nine as has been done by previous authors. The classification of *Bhāvas* into three classes as *Sthāyī*, *Sāttvika* and *Vyabhiçārī* as found in the *Nāṭyaśāstra*, and the origin of *Rasa* as explained in the *Rasasūtra* of Bharata are also refuted by Bhoja. In his opinion, all these *Bhāvas* are to be called only as *Bhāvas* and not as several classes of them,³ and the *Rasa* alone gives rise to these *Bhāvas*.⁴ He also refuted the other theory of Bharata that one group of four *Rasas* is the cause of the other four and explained how the one *Ahaṅkāra* is to be considered as *Rasa* and how the same can give rise to those *Bhāvas* which are related to the *Rasa*.⁵

1. न रसविभूमा रसः । किन्तु हि शुभारः । शुभारो हि नाम++ वात्मनोऽङ्गारविशेषः ।
स चैतदा रसमनो रस इत्युच्यते । यदस्ति रसिकोऽन्यथा नैव रति इति ।

Śrīṅgāraprakāśa. Prakāśa. 11.

2. बन्धु मन्मादे रस्यादीनामनयेन प्रभव इति ।
शुभारिणो हि रस्यादो वात्मने माशुभारिणः । *ibid.*
3. मन्मदो रसाविशेषो सत्त्विकास्त्वयल्लिङ्गपञ्चविंशति इति भुक्ते । न तदभावात् ।
यतोऽमीषामन्यतमस्त्वैतेषां निर्वर्त्यमानास्ताम् । *ibid.*
4. स शुभारः सोऽस्मिन्मलः स रसः तत एते रस्यादो जायन्ते । *ibid.*
5. भगवति कुलितया मनसो मुदादेर्यस्त्वितोऽनुभवोऽनुभूतिरिति नामिनः ।
जेयो रसस्य रसनीयताऽऽत्मनश्च ते रसाविभूतयि पुनर्विभूता रसोपनिः ॥ *ibid.*

Aucitya or appropriateness was put forward as the life of poetry which is made up of the other poetical elements *Kṣemendra* *Guṇa*, *Alaṅkāra* and *Rasa*, in another new school of literary criticism after the time of Bhoja. This school started with *Kṣemendra* who expressed his views in a work, namely, the *Aucityavivācararāṇī*. He thinks *Aucitya* or propriety as the life of all the poetical compositions, because the *Guṇa*, *Alaṅkāra* or *Rasa* used improperly never beautify the poem, but on the contrary lose their own beauty also. The necessity of *Aucitya*, however, was pointed out first by *Ānandavardhana*,¹ and the poets were enjoined to observe *Aucitya* for the evolution of the *Rasa*. But *Kṣemendra* reversed that view and held that the presence of the *Rasas* contributes to *Aucitya*, and also insisted on *Aucitya* being strictly observed not only in the case of *Rasas* but also in every particular word, sentence, verb, case, gender, number, etc. contained in the poem. As life gives beauty to every part of the body and in its absence the beauty is lost, even so the presence of *Aucitya* alone beautifies the other elements of poetry. *Kṣemendra* accepted nine *Rasas* including *Sānta*, and in this respect he was a follower of the *Dhvanikāra*.

To sum up, there were altogether eight different schools of literary criticism and the principles of these schools were originally formulated by different scholars independently. Later on, the *Rasa* theory alone gradually came into prominence, having cast into the shade the principles of other schools. The best critics in later times were great advocates of the *Rasa* theory and protected it by their forceful arguments and brilliant support. At this stage all original speculations with regard to the development of the science of literary criticism came to an end and investigations with a view to find out distinct characteristics of the poetical language also ceased for ever. All later works on poetics headed by the *Kāvya* *prakāśa* of *Mammata* do not expound any original theory but treat the different theories already existing in a comprehensive manner, after assigning the different poetical elements to the poetical soul *Rasa*. The *Kāvya* *prakāśa* is a work of outstanding merit amongst later treatises and it served as a model for them.

Unlike *Mammata* and his followers *Sārāḍātānaya* set aside all other aspects *Guṇa*, *Alaṅkāra*, *Rīti*, etc. and dealt with in this

work the theory of Rasa alone as expounded by Bharata, Kohala, and others and as modified by the Dhvanikāra, Bhaṭṭanāyaka, Dhanañjaya, Abhinava and Bhoja. How far, however, Śārādātānaya followed these writers and what special principles were adopted by him from their works will be treated in detail in the sequel.

IV. SPECIAL POINTS OF INTEREST.

The subject matter of the work may be said to be the science of the stage and everything connected with it, although the author chooses to name the work as the Bhāvaprakāśana. It is a well-known fact that the theatrical science, like all other Indian sciences, claims a divine origin and that the oldest treatise on dramaturgy available at present is styled as one of the Vedas. Several stories are current with regard to the origin of this Veda; Nāṭyaśāstra records one while two others are narrated in this work.¹

All the three accounts agree on one point, namely, that Brahma taught the Nāṭyaveda to Bharata who composed certain works, which were later on, known as the Nāṭyaśāstra. From a statement on page 287 it can be surmised that the original Veda was a work of an encyclopædic nature and for that reason Bharata had to compose several digests of it, in order to help the professional actors. The extant Nāṭyaśāstra in six thousand granthas is said to be a summary of another preceding work which consisted of 12 thousand granthas.² This theory is corroborated by the passages found quoted in this³ work and other treatises, from the works of Ādibharata and Vṛdhabharata which are now lost; secondly, Dhanika⁴ and Abhinava⁵ style the author of this Nāṭyaśāstra as Saṁśāsrikāra, and thirdly, quotations of many Aṛya verses belonging to earlier works and authors are found in the sixth chapter

1. *Vide* pp. 65-67 and pp. 284-286.

2. नाट्यवेदाय भरताः सायुद्धस्य संहिताः ।
सुहृदं धर्मयोगार्थं सनुता मारिता व्यग्रः ॥

3. एकं द्वादशसहस्रैः कोट्यैकं सदस्रतः ।
सुदिः कोट्यसहस्रैर्वै नाट्यवेदस्य संहिताः ।
मरुतीवतस्तेषां प्रवृत्तादी मरुतज्ञयः ।

Bhāvaprakāśana p. 237, 9-11.

4. P. 26, 14. Rāghavabhaṭṭa's commentary on the Abhijñānaśākuntala pp. 5, 6, 8, 10, 12, 16, 18 etc.

5. Dagardpakāvaloka IV 2.

6. Abhinava Bhārat p. 8, 24.

of the Nāṭyaśāstra. Abhinavagupta¹ also mentions the view of certain previous authors who held that the present Nāṭyaśāstra was written by the followers of Bharata to prove the superiority of the Nāṭyaveda introduced by Brahma over those of Sadāśiva, and Bharata. Abhinava does not, however, subscribe to this view and calls the inventors of this story as Nāstikas. But he does not for a moment deny the existence of the earlier schools, previous to the composition of the present Nāṭyaśāstra. It may also be noted that in the list of the different authorities whom Śārādātānaya followed² Sadāśiva stands first, and this Sadāśiva, it may be pointed out, was one of the founders of the Science of Music according to the testimony of Sārṅgadeva in his Saṅgītaratnākara.³ The views of Sadāśiva and Brahma⁴ are explained in the Bhāvaprakāśana regarding the origin and nature of the Rasas. On these grounds it can be said confidently that when it was found necessary to summarise the original Nāṭyaśāstra because of its encyclopædic nature, the present Nāṭyaśāstra was composed which represents a summary of a bigger work.

When the present Sāstra also was found very complicated for the dramatists and not easily accessible, the later writers on dramaturgy such as Kohala, Mātrigupta, Subandhu, Drouhiṇi and Harṣa composed independent works of their own as epitomes of the earlier Nāṭyaśāstra. These authors are quoted by Śārādātānaya only when they differ materially from Bharata whose view he mainly followed. The nature of the extracts, found quoted from the works of these authors in later works, also confirms the belief that these must have been written on the lines of the Sāstra while summarising the same.

Śārādātānaya followed the method adopted by the successors of Bharata such as Kohala, etc. and composed this work which is a condensed form of the Nāṭyaśāstra, and incorporated the views of all eminent authors who followed Bharata. Dhanujaya in his Daśarūpaka summarised only those chapters of Bharata which deal with the actual dramaturgy and Rasa; while Śārādātānaya, Viśvānātha and Śiṅgabhūpāla unlike Dhanujaya had comparatively a broader view in mind while preparing their summaries of the Nāṭyaśāstra.

1. 8, 18. Ibid. 2. P. 2, 16. 3. I, 15. 4. pp. 162, 17, 47, 10.

As has been shown by the author on page 3, the subject matter of this work is divided into four main divisions and the whole work of ten chapters, explains these four divisions one after another. In these four divisions Śārādātānaya ably summarises not only the entire subject matter of the 36 chapters contained in the Nāṭyaśāstra, but also examines the theories attributed to the mythical authors like Sadāśiva etc. who came before, and those of historical authors who came after Bharata. These sections are: (1) Bhāva, (2) Rasa, (3) the relation between the words and their meanings, and (4) the different types of dramas. The arrangement of these sections is quite logical, for Bhāvas when combined with one another rouse up the emotions and bring to the spectator the aesthetic enjoyment and, therefore, it is reasonable to deal with these two sections one after the other in the beginning. The relation of the words and the emotions has been treated next, because unless the spectator is fully aware of it, no enjoyment of Rasa is possible by witnessing the dramas, and no poet without the knowledge of it can select the appropriate words in their dramatic compositions. The last section deals with the different types of dramas, the representation of which results in the aesthetic pleasure of many kinds.

As Bhāvas and Rasas are connected together as cause and effect, they are treated consecutively within the first five and half chapters of the Bhāvaprakāśana. Let us now consider in brief the special points of interest in their treatment.

The full treatment of the nature and functions of the Bhāvas in developing the Rasas, has been split up into twelve I Bhāvas. smaller divisions.¹ The treatment of the Rasas likewise occupies twenty sub-divisions.² Following Bharata, Śārādātānaya also gives importance to the Nirukti of the words denoting particular Bhāvas and Rasas, along with their definitions and divisions. Let us note in this section only the peculiarities that our author introduced in the treatment of the Bhāvas and the Rasas:-

(1) Unlike his predecessors, he names³ eight kinds of Uddiṣṭa-vibhāva which are attached to the eight Rasas and defines them accordingly.

1. P. 2, 28-36. 2. P. 2, 6-8, 14.

3. 1. कलित, 2. कलितानास, 3. विर, 4. विर, 5. वर, 6. वर, 7. निमित्त, 8. विरुत. Vide p. 4, 12.

(2) He mentions Anubhāva as of four kinds, according as they are produced by mind, speech, body and sense.¹ This new method, adopted by our author according to the suggestion of Bhoja² in his Sarasvatikanthābharaṇa, was designed to include the twenty kinds of Alaṅkāras of the Heroine such as Bhāva, Hāva, Līlā, Vilāsa, etc. and eight kinds of Gunas of the Hero such as Sobhā, Vilāsa, etc., into the Anubhāvas of Mana-Ārambha and Gātrārambha. These are considered as Sāmānya Abhinaya by Bharata and as Alaṅkāras of the Hero and the Heroine by Dhananjaya. In this connection an improvement is noticeable here inasmuch as the twelve kinds of Vācīkābhinaya, noticed by Bharata in the chapter⁴ of Sāmānyābhinaya, are considered here as the Anubhāvas due to speech, while the four Ritis, four Vṛttis and the four Pravṛttis of people of different countries who talk seven Bhāṣas and seven Vibhāṣās, are considered as Anubhāvas due to sense. Regarding the number of Ritis and Vṛttis our author accepts only four according to Rudrāta, but suggests two more Ritis, Saurāstri and Drāviḍi instead of Māgadhī and Āvanti accepted by Bhoja.³ He adds one more Vṛtti, namely the Mīśrā to the usual group of the four Vṛttis. Followers of Udbhata, added a new Arthavṛtti to the usual four and this vṛtti is mentioned and refuted⁶ by Dhananjaya in his Daśarūpaka. Bhoja in his Śṛṅgāraprakāśa⁷ after describing the four Vṛttis as usual added a fifth namely the Vimiśrā which represents a combination of all the other Vṛttis. This view of Bhoja and Dhananjaya is recorded by our author in the Bhāvaprakāśana.⁸

(3) After having explained the nature of the 33 Vyabhicāribhāvas, Śāradātānaya criticises very bitterly the view held by Rudrāta or Rudra in his Kāvyalāṅkāra and Śṛṅgāratalaka expressing the possibility of every one of the Vyabhicāribhāvas being developed in the form of Rasas. The theory of Śānta Rasa as developing from one of the Vyabhicāribhāvas also is condemned on the same basis. Following Dhananjaya, Śāradātānaya does not acknowledge the Sama and Nirveda to be the Sthāyī of Śānta Rasa; but generally approves the view that only in those cases when one Bhāva being supported by other Bhāvas evokes the Rasa, then that Bhāva should be considered as the Sthāyī of the particular Rasa so

evoked. That being so, if any other Bhāvas such as Nirveda, etc. are capable of producing a Rasa they should also be included in the group of the eight Sthāyīs.

The Nirukti of the Bhāvas, is an item of interest in this work which deals in the beginning of the 2nd. chapter with the derivation of all words denoting Bhāvas. No other writer on dramaturgy has given such profuse information on the derivation or Nirukti.

The author next proceeds to deal with what is known as the chief function of Bhāvas, which evokes the Rasas. II. Origin of in the mind of audience when represented through the gestures. In this section he states different theories about the origin, definition, nature and function of the Bhāvas and dramatic Rasas but many among them are not mentioned in the Nāṭyaśāstra. The theories held by different schools are given below in brief—

1. The theory embodied in the Rasasūtra which was derived from the Nāṭyaveda of some earlier Bharata, is stated by Śāradātānaya as the origin of the Rasa school of thought. He says in this connection: एष हि नाट्यवेदेऽस्मिन् मतेनेष्यते खः¹ Here he means by एष the present Nāṭyaśāstra of six thousand granthas. In support of this statement our author quotes a prose passage, explaining the procedure of Rasabhāvanā after attributing it to one Bharataṣṛḍha.² The striking resemblance between the passages of Bharataṣṛḍha and Bharata³ and the brevity of the latter support the theory stated already in the beginning that there were several older works which formed the basis of the present Nāṭyaśāstra. According to the Rasa chapter of Bharata, the next question as to whether Rasas are produced by Bhāvas or otherwise is answered by our author following the statement of Bharata⁴; but here in support of that statement he refers to a verse attributed to Vāsuki. This very verse is found quoted in the present Nāṭyaśāstra⁵ in support of the same view along with other verses preceded with the preamble: ममिदं वाच्यं शोकाः⁶

1. P. 5, 18.

2. P. 478. 48. N. S. P.

3. XXII.

4. XXII.

5. Sarasvatikanthābharaṇa p. 188.

6. II, 88.

7. MS p. 176.

8. p. 19, 7.

1. Bhāvaprakāśana P. 86.2. *ibid.*3. Nāṭyaśāstra, 6th chapter.4. *ibid.*

5. G. O. S. VI 89.

It may, therefore, be inferred that the verses found in Bharata's with the introductory lines as *भारतुर्दशो श्रीमतेः सुधावृद्धे जले मयः। अत्र श्रीमतेः।* etc. must be the quotations from some earlier works. In connection with this quotation from Vāsuki and the passage² on p. 47 it may be noted that the Rasa theory stated in the 6th. chapter of the *Nāṭyaśāstra* and quoted by our author may be the same as that held by Vāsuki.³ Then, following the 7th. chapter of Bharata the nature and functions of Bhāvas are explained. While attempting to fix the proper place from which the Rasas emanate, our author confirms the view of Bhaṭṭa Lollata, holding that they really emanate from the heroes Rama etc. and to a certain extent from the actors also, as they represent the same mental condition of Rama and others by their clever acting. The spectators looking to the Bhāvas as represented by the actors feel Rati and Rasa in the actors and obtain enjoyment themselves.

(2) The nature of Rasa and its changes as described by some previous Ācāryas is stated next.⁴ The view of Bhaṭṭa Lollata regarding the Rasāśraya is refuted by the advocates of this theory as was done by Saṅkuka, and Rasa is defined as a feeling of things that brings pleasure to the mind.⁵ According to this definition only Śṛṅgāra can become Rasa and not Vīra, Karuṇa etc. This difficulty was removed by a very interesting illustration, namely, of the six Rasas: sweetness, bitterness, etc. Bitterness also is considered as Rasa because bitter things also can create certain Rasāśvāda. The people who use them get a sort of pleasure in different times and places as they get the sweet taste from sweet things. Similarly, people are born with many Saṁskāras of friendship, enmity, antipathies, etc. of Past, Present and Future and they have different likes and dislikes. Therefore the representation of Vīra, Karuṇa Bhayānaka, etc. also create aesthetic pleasure differently in different spectators endowed with different tastes. The same dramatic representation again may produce the feeling of Śṛṅgāra in some, Hāsyā in others, or Adbhuta in some and Karuṇa in others according to their Saṁskāras. So the feeling which creates the mental plea-

1. *Nāṭyaśāstra*, 6th chapter.

2. अयमिदं रसानां या पुरा बाहुकिनोदिता । *Bhāvaprakāśana*.

3. For the school of Vāsuki *vide* p. 2 *ibid*.

4. *Bhāvaprakāśana* p. 40, 16.

5. मत्तो ह्यद्वयनः स्वादो रस इति सुतः । *ibid*. 40, 2.

sure is considered as Rasa and as the pleasure is of many varieties, it is divided into as many different Rasas.

3 Śārādātānaya informs us that the third theory, regarding the origin of Rasas, was communicated by Śiva to Vivasvān or Sun and described in a work entitled the *Yogamālāsambhitā*, where Śiva also gives instructions on the nature of Tāṇḍava, Lāsyā, Nr̥tta, Nāṭya and Nartana.¹ The theory, which is stated below, is not mentioned in the *Nāṭyaśāstra* of Bharata; but Bhoja² follows this view in his *Śṛṅgāraprakāśa*. According to this theory, when the Ego or Ahaṅkāra, through its Abhimānavṛtti and sense-organs, comes in contact with the outward phenomena it obtains the form of Rasa with all its different manifestations, in accordance with the three qualities of Sattva, Rajas and Tamas with which the Ego is endowed. To prove this view, here the Sāṅkhya school of Prakṛtikāravāda has been followed and the nature of Ahaṅkāra and Abhimāna is defined. Rasa is nothing but this Ahaṅkāra and Abhimāna of the Hero and Heroine, which get many forms in accordance with the Bhāvas, and Guṇas. When a drama is enacted on the stage, the spectators, endowed with Ahaṅkāra and Abhimāna similar to those of the Hero and Heroine, bring themselves into the same position mentally, as occupied by Bhīma and Hanumān on the stage when Draupadī and Sītā were troubled by Duśśāsana and Rāvana respectively. By doing so, they feel Ahaṅkāra and Abhimāna towards one party in the stage and forgetting themselves, enjoy the same feeling as was enjoyed by Bhīma and Hanumān. As the audience feels the eight kinds of emotions Śṛṅgāra etc., it also should be observed that the Ego and Abhimāna change themselves into eight kinds of emotion known as the eight Rasas. So the Rasa according to this theory is nothing but a change in the form of Ahaṅkāra; in other words, the Rasa is a Manovṛtti or emotion.³

4 The view of Padmabhū on Rasa is treated next.⁴ This Padmabhū may be another name of Brahman. His view is stated only with reference to the ninth Rasa Śānta, as he followed generally the view previously mentioned with regard to the origin of the other

1. *Bhāvaprakāśana* p. 45, 16.

2. *Prakāśa*, 7 and 11.

3. *Bhāvaprakāśana* p. 46, 21.

4. p. 47, 8. *ibid*.

Rasas. As only Ahaṅkāra, by coming in contact with the outward phenomena through Abhimāna-vṛtti, changes in the form of Rasa, according to Padmabhū, there could be no Sānta Rasa; because Sānta is a condition of the mind which is entirely devoid of the Ego. Actors also cannot represent a state of the mind, which is devoid of the Ego, as it has no Vibhāva and Anubhāva.

5 Nārada's view on the origin of Rasa comes next.¹ This theory is more or less similar to that described in the Yopamālā-samhitā; and according to Nārada, the Rasas represent the changes of the mind or Manovikāra and the Ahaṅkāra and Guṇas help the mind to get these changes, which represent the Rasa feeling. When the mind, which is endowed with the Guṇas Sattva etc., comes in contact with the outward phenomena, it evolves certain feelings which are called Rasas. The Sānta Rasa also has been accepted by Nārada as enjoyable in certain state of mind, where the quality of Sattva is predominant, and therefore, does not come in contact with the outward happenings.² Though the nature and the origin of the Sānta Rasa has been explained by Nārada, no one seems to have favoured the view that it is stage-worthy.

Having explained the different theories on the origin and the nature of dramatic Rasas, which are not recorded in the present Nāṭyaśāstra, Śāradātānaya discusses the nature of cognition of the spectators on seeing the actors representing diverse characters, like Rama etc. The view of Śaṅkuka on this point has been specially explained and refuted by our author following the theory of Bhaṭṭanāyaka. According to Śaṅkuka, this cognition is different from the true, false and doubtful knowledge, as well as from the knowledge of similarity (Sadrśya-Buddhi). But it is characterised by him as the knowledge of the Citratūra or a horse painted in a picture. The Anumāna theory of Śaṅkuka regarding the aesthetic pleasure has, however, been ridiculed by later schools on the ground that Rasa cannot be inferred, as inference cannot produce any aesthetic pleasure. But these schools are mostly silent on the view of Śaṅkuka with regard to the nature of this cognition. On this point the view of Śāradātānaya is worthy of note. He thinks that this cognition must be accepted as true knowledge, as it serves the purpose desired by the spectator i. e. Arthakriyākāri. Such knowledge, our author thinks should be accepted as true, as that serves the purpose, desired by the

knower, through the object of the knowledge. As the spectator gets the Rasāswāda while observing the actor in the form of Rāma, this knowledge also must be considered as the true knowledge.

Bhaṭṭanāyaka is followed by Śāradātānaya in another important point regarding the nature and the mode of enjoyment of Rasa by the audience. There are altogether four schools, whose principal theories are based on the Rasa-Sūtra of Bharata and promulgated by Lollata, Śaṅkuka, Bhaṭṭanāyaka and Abhinavagupta, who advocate the theories of Utpatti, Anumiti, Bhukti and Vyakti of the Rasas respectively. Bhaṭṭanāyaka attributes three functions (namely Abhidhā, Bhāvakatva and Bhojakatva) to the words contained in the poetic composition and through these three functions, the Rasa is enjoyed either by their dramatic representation or by listening to it. In this respect Śāradātānaya followed Bhaṭṭanāyaka; but he slightly differed from him with regard to the mode of enjoyment of Rasa. Bhaṭṭanāyaka's Rasānubhava is compared to the Parabrahmānanda, as the spectator finds in him a consciousness of bliss, which is different from the cognition and memory (Smṛti). But the Rasānubhava according to Śāradātānaya is similar to the Jīvātman's enjoyment of the world, which is composed of the Tattvas from Māyā to earth. According to the Kashmirian Śaiva philosophy, Jīva enjoys the world, though it is full of miseries, through the three functions (Tattvas) namely Rāga, Vidyā and Kālā. By the same process, the spectator also, by observing the Bhāvas in a dramatic representation, obtains several kinds of enjoyments which are designated as Rasas, through the three elements Rāga, Vidyā and Kālā. This view, regarding the nature of the Rasānubhava, is more appropriate than that of Bhaṭṭanāyaka, as the dramas are intended only to represent the daily life of human beings. The Jīvas enjoy several Rasas in their every-day life. The same actions, enacted by clever actors by following the beautiful compositions of the poets, make the Jīvas, who possess similar impressions of their own deeds, identify themselves with the Heroes. Thus they enjoy the worldly pleasure or sorrow after forgetting themselves through the same process to which they are subjected in actual life. This gets further support if we note in this connection the well-known sayings of Kālidāsa,¹ Bharata² and Dhanañjaya³. As the Nāṭya is the representation

1. त्रैलोक्योत्थमं कौकचितं नाराजं दस्यते । Mālavikā. 1.
2. त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावतुकीर्तनम् । Nāṭyaśāstra. 1, 107.
3. भवत्वाङ्गीर्तनम् । Durgaropaka. 1, 7.

of the daily life, the enjoyment of Nāṭyarasa also must be more appropriately compared (as Śāradātanaya does for the first time) to Samsārānanda and not with the Brahmānanda. In this respect Śāradātanaya follows the principles of the Śaiva philosophy and quotes the same theory from Śhivāgama in support of his contention.

Having explained the origin, nature, place, realisation and the cause of the Nāṭyarasa, Śāradātanaya tries to show, according to a promise contained in page 3, the relation between one group of Rasas to another as that of the cause and effect. He further proves, on the same ground, that those, that produce the other Rasas, are chief among them, while the others are subsidiary. Regarding the casual relation between the two sets of Rasas, Śāradātanaya, as usual, states two schools of thought. He attributes one, among the two schools, to Vyāsa who taught it to Nārada, through whom it was transmitted to Bharata, who circulated it to the world. The general theme of these two schools is that the four Rasas, Śrīgārā, Raudra, Vira and Bibhatsa produce the other four Rasas. This theory is found in the Nāṭyaśāstra, which does not mention the mythical explanations of it, as found in this work¹. According to the first school, the four Rasas were created by Paramātmāna (Brahma) from the four Vedas; Śrīgārā was created from Sāma, Vira from Rik, Raudra from Atharva, and Bibhatsa from Yajus. These four Rasas again produced the other four Rasas, Hāsyā, Adbhuta, Karuṇa and Bhayānaka and therefore should be considered as more important than others.

According to Vyāsa, however, Śiva, after the destruction of the world, first created Viṣṇu and Brahman. The goddess Śakti stood in his left. In obedience to the instruction of Śiva, Brahman created the world and when he wanted to see the deeds of Śiva in the previous Kalpa, Nandikeśvara appeared before him and taught him the whole Nāṭyaveda. Nandi also asked Brahman to compose a drama on the lines suggested in his teachings and asked him to enact it by the help of Bharatas. Brahman thereupon composed a Rūpaka, Tripuradāha by name, and the Bharatas staged that before him. When Brahman was watching the love of Śiva, the destruction of Tripura, of Dakṣa's sacrifice and of the world as enacted by the Bharatas, he was deeply touched and impressed and, as a result, the four Vrttis, Kaiśiki, Sāttvati, Arābhāṭi and Bhāratī came out

spontaneously from his four mouths and these four Vrttis caused respectively four Rasas Śrīgārā, etc. That the other four Rasas Hāsyā etc. are capable of being produced by the first four is very logically explained by Vyāsa from the performance of the same drama Tripuradāha.

A similar story regarding the staging of the Tripuradāha by Bharatas in the presence of Śiva, is found in the Nāṭyaśāstra.¹ About the origin of the four Vrttis, however, we find an explanation in the Nāṭyaśāstra² different from the one stated above. But Śāradātanaya mentions briefly both the stories while stating the origin of Vrttis in the beginning of the Bhāvaprakāśana.³

Further portion of this section is devoted mainly to instruct the poets how to develop the Rasas in combination with the Bhāvas in their works. It also summarises the important Bhāvas, which are related to Śrīgārārasa and are found scattered in several chapters of the Nāṭyaśāstra.

III. In the third section, Śāradātanaya discusses two points namely (1) the aims and object of the poets in composing respective poems and (2) how the poems serve the object intended by the authors and expected by those who attend the dramatic performance. The conclusion of our author, regarding the first point, is virtually the same as we find in Bharata, whose views were modified and developed to a certain extent by Ānandavardhana and Dhanañjaya. According to these writers who belong to the Rasa school, the chief aim of poets is to rouse up the emotions of the audience or hearer in the form of sentiments called Rasas by the presentation of appropriate exciting factors (Vibhāvas) and external manifestations (Anubhāvas) and secondary moods (Vyabhiçārībhāvas) through their compositions. This being their chief object, the Alāṅkāras, Guṇas, and also Ritis should be used in their compositions as subsidiary elements, so that the chief purpose of the poems may be fully expressed.

Regarding the second point, namely, the mode in which these sentiments (Rasas) are evoked in the mind of the audience, Śāradātanaya states two different views, namely those of Vākyaṛthātā and Vyañgyatā held by Dhanañjaya and Ānandavardhana respectively. Though, chronologically, Ānanda was earlier than Dhanañjaya, the author gives special importance to the views of the

1. Vide, Page 54-58 of the Bhāvaprakāśana.

1. IV 10.

2. Vide chapter XX.

3. P. 12.

latter, which he mainly follows. Briefly put, Dhanañjaya's view is that Rasas are evolved in the minds of the audience through the Tātparyasakti of the words and not by the (Vyañjanāvṛtti) suggestive capacity of them, as held by the followers of the Dhvani School. Tātparyasakti of the words is no other than the desire on the part of the poets to produce Rasas in the minds of audience through their compositions, by presenting the appropriate Vibhāvas etc. As the audience also gets the same Rasānubhava as desired by the authors, on following their compositions, the Vākyaṛtha of the poems is to be considered as Rasas, through the Tātparyasakti. For the other Vṛttis, Abhidhā and Lakṣaṇā of the words only go so far as to present the Vibhāvas etc. Instead of attributing a new function of suggestiveness to the words, the Tātparyasakti, which must be observed even by the Dhvanivādins, may be extended in order to obtain the results expected through the suggestive capacity of the words.

So the connection between the Poem and Rasa, has been approved by Śāradātānaya as Bhāvayabhāvakabhāva, and Pratipādyapratipādakabhāva and between Rasa and audience Bhōktrbhogabhāva in accordance with the views held by Dhanañjaya and Bhaṭṭanāyaka. According to the Dhvani school, however, the Poems and Rasas are connected by Vyañgyavyaṇjakabhāva. This view, as started by Ānandavardhana and confirmed by Abhinavagupta and Mammata, is treated next by Śāradātānaya, and the Sphota theory of Grammarians, which is the basis of the Dhvani school, is stated at the end of this section.

Another very important matter dealt with in this section is the statement of three schools of thought regarding the connection between the words and their meanings, which is called Sāhitya. This connection must be known, as Śāradātānaya states, both by the poet and the audience; for unless they are conversant in this, the selection of the appropriate words and the enjoyment of Rasa would be an impossibility for both of them.

1. According to the first school, the words and their meanings are connected in twelve different ways. These twelve connecting links are divided into three groups, each consisting of four, namely:—

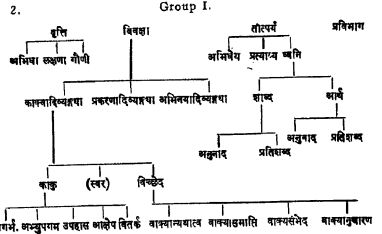
- (1) Vṛtti, Vivakṣā, Tātparya, Pravibhāga.
- (2) Vyapekṣā, Sāmarthyā, Anvaya, Ekārthibhāva.
- (3) Dṛṣāṇa, Guṇopādāna, Alāṅkārayoga, Rasāviyoga.

This classification of our author is taken from the Śṛṅgāraprakāśa of Bhojadeva, who treats these groups in a very elaborate fashion with many illustrations from the poems of eminent authors in five Prakāśas from 7th. to 11th. These Prakāśas have been summarised by Śāradātānaya, who quotes the same examples as given by Bhoja. The accompanying tabular statement will show how the Dhvani has been taken as a part of Tātparya by Bhoja and following him, by Śāradātānaya. Dhvani, which is found only in poetry, has got a smaller scope than that of Tātparya which is found in all the three kinds of speech namely: Laukika, Vaidika and Poetical. Following the view of the Daśarūpaka and the Śṛṅgāraprakāśa, Śāradātānaya denies the existence of Dhvani as held by the Dhvani school as independent of the Tātparya-śakti; and characterizes the difference of these two as that of a Brahmin and a Brahmacārin.

2. Abhinavagupta's view regarding the connection of words and their meanings is stated next. According to him, words and

1. तन्नामिषाविषयातत्पर्यविनिर्माणव्यपेक्षासम्प्रधान्यैकार्थभावोन्वहानुपेक्षादनालङ्कारो-
गस्याविशेषोदयाः स्वार्थयोर्द्विदश संख्याः साहित्यमित्युच्यते ॥

Śṛṅgāraprakāśa VII Pra. Compare with p. 145, 6-12 of the Bhāvaraprakāśana.

objects meant by the words are connected with each other in six different ways.¹

3 The third school of thought, on this subject, is represented by Mammata in his *Kāvya-prakāśa*. According to him, the words are connected with their meanings in three different ways.²

While mentioning the view of Mammata, Śāradātānaya summarises in metrical form the first five Ullāsas of the *Kāvya-prakāśa* comprising the Sūtra and the Vṛtti using almost identical words as found in the latter work—a fact acknowledged by Śāradātānaya himself.³

IV. Having dealt with the connections between the Poems and the Rasas, so also between the words and their meanings, Śāradātānaya, in the fourth or the last section, treats of the different types of poems that evoke Rasasvada in the minds of the spectators. The number of such poems is thirty according to Śāradātānaya, while Bhoja acknowledges twenty-four and Viśvanatha twenty-eight. These thirty kinds are divided into two main divisions as Nāṭya and Nṛtya. The ten well-known dramas of Bharata are taken as Nāṭya, while the other small types, numbering twenty, come under the division of Nṛtya. While defining Nāṭya, the author refers to two definitions as given by Dhanañjaya⁴ and Abhinavagupta⁵ respectively. According to Dhanañjaya, the gestures and dramatic representations of actors are designated as Nāṭya; while Abhinava defines Nāṭya as the feeling of the spectators identifying Heroes Rama and others in the actors.

1. I. वाच्य II लक्ष्य III व्यङ्ग्य IV गम्य, V प्रत्यायय VI बोध.
I वाचक II लक्षक III व्यङ्गक IV गमक V प्रत्यायक VI बोधक.
I निर्वाण II लक्षणा III व्यङ्गि IV गति V प्रतीति VI बुद्धि.

2. I. वाचक, II वाचयिक III व्यङ्गक
I. वाच्य II लक्ष्य III गम्य
I. निर्वाण II लक्षणा III व्यङ्गना

3. लक्ष कालमकारेण मयाऽन्यत्र प्रदक्षितम्। P. 175, 20.

4. अवस्थासुखनिर्दिष्टम् *Bhāvaprakāśa* P. 180, 2. *Dhātārūpaka* I. 7.

5. रामादिवादरम्यादिर्भेदे वा नादप्रयुज्यते || *Bhāvapr.* P. 180, 8.

नादप्र नाद मदावस्थाविषयप्रभावासाक्षात्कारावयवनिर्दिष्टमनादित्वसाम्यवदेव etc.
Abhinava Bhārat P. 268.

Through this Nāṭya and Nṛtya the aesthetic pleasure is enjoyed by the audience. Nṛtya types of Dramas represent certain Bhāvas only and they at times are regarded as inferior to the Nāṭya. But Nṛtta which is regarded as a subsidiary to Nāṭya and Nṛtya and represents a particular movement of the body without any gesture, is of two kinds, namely: Lāṣya and Tāṇḍava. As the music and musical instruments also help the dramatic representation to produce the Rasas in the minds of the audience, Śāradātānaya undertakes to give the origin of the Indian music in brief. He begins with the creation and in stating it he follows the thirty-six principles (Tattvas) of the Śaiva and Tāntric philosophy. With regard to the revelation of the seven Svaras with their twenty two Śrutis from the Nāda, Śāradātānaya also mentions two different views. One view holds the twenty two Nādis to be the cause of the seven Svaras with twenty two Śrutis and this view finds mention in the *Saṅgītamakaranda*¹ and the *Saṅgītaratnākara*.²

The second theory is not known so far from any other work. According to this view the seven Svaras find their origin in the seven Dhātus, Tvak, etc.³ which are connected with the twenty two Dhamanis or arteries all starting from the Navel (Nābhi). When five winds Prāṇa etc. controlled by the mind evoke the fire into the Dhātus through the Dhamanis, Nāda is produced by a combination of the aforementioned fire and Dhātu. This Nāda is what known as the Svara. The different places of the Svaras and the number of Śrutis attached to the Svaras are due to the different situation of the Dhātus and the Dhamanis. In this section, is treated in a condensed form the Science of Music, and Śāradātānaya follows principally⁴ the teaching of the three authors on music namely Bhoja, Abhinavagupta and Bharata in this respect. He treats then of the preliminary of the drama (*Pūrvavaraṅga*) and its twenty two functions (Aṅgas) and the theme of the plot on the lines indicated in the 5th, chapter of the *Nāṭyaśāstra* and the *Daśarūpaka* of Dhanañjaya. Curiously enough Śāradātānaya takes considerable pains in explaining the meaning of the phrase, नादमेव सुखाः which is found in the beginning of every drama. Some dramas place this

1. P. 92; 18-21. 2. I, 8.

3. लघुसुखमादमेदोऽस्तिमन्वाह्यमिति धातवः। P. 186, 8.

4. P. 194, 5-7.

sentence after the Nāndī śloka while others before it, and the Sūtradhāra is required to recite the Nāndī verse. According to the testimony of Bāṇa all dramas of Bhāsa published in the T. S. S. and some other dramas such as the Bhagavadajjukiya, the Āścaryā-cūṭamāṇi and the Mattavilāsa belong to the second category, while the dramas of Kālidāsa and others fall into the first. If the word 'Nāndyante' means "after the performance of Nāndī" then this phrase would not be appropriate in the dramas of Bhāsa and others as there Nāndī is to be recited after the entrance by the Sūtradhāra himself. In order to reach an understanding between the two contending views Śāradātānaya suggests two meanings, one as Tatpuruṣa and the other as Bahuvrīhi in order that both the cases may be covered. The Tatpuruṣa is suitable for all works coming under the first category, while Bahuvrīhi is suitable for the works of second category. According to the latter 'Nāndyante' means: "when that preliminary function (aṅga) preceding the Nāndī is completed" so that the Sūtradhāra's recitation of Nāndī after the sentence वाचन्ते युववारः in some dramas is justified.

Nāṭaka is considered most important among all varieties of dramas, as it is the fountain-head of all Rasas, being

1 Nāṭaka. endowed with all the necessary Aṅgas. According to Śāradātānaya, Nāṭaka is said to be complete when it has five Arthaprakritis, five Avasthās, sixty four aṅgas, four Vrittis, five Sandhis, twenty one Sandhyantaras, thirty six Bhūṣaṇas and ninety Saṅgītāṅgas. In this respect, he does not follow Bhoja's Śrīgāraprakāśa where four groups of sixty four Aṅgas are said to make up a complete Nāṭaka. A new group of sixty four Alaṅkāras¹ of the Nāṭaka is mentioned by our author and only fifty four of them are defined in this section. The thirty six Bhūṣaṇas mentioned by Bharata in the 16th. chapter mostly are incorporated in this group of sixty four while the original source of others is not known. Regarding the nature and functions of Nāṭaka Śāradātānaya follows mainly Bharata and Dhananjaya and mentions the views of Kohala and Mātriguṇa whenever the two latter differ. Among others Subandhu's classification of different types of Nāṭaka is worth mentioning. According to him the Nāṭaka is of five kinds, namely: Pūrṇa, Prāsānta, Bhāsvara, Lalita and Samagra. Kṛtyārāvaṇa—a fairly unknown drama is given as an example of Pūrṇa as the five Sandhis, Mukha etc. are fully deve-

1. P. 228, 11.

loped in that work. The Second variety of drama namely Prāsānta should have five peculiar Sandhis, Nyāsa etc.¹ which serve the purpose of the Sandhis, Mukha, etc. The Svapnavāsavadatta is a good example of this kind of Nāṭaka in which these five Sandhis are developed. Though in this drama Śrīgāra is the chief Rasa, it is believed to be Prāsāntarasabhūyistham,² as the Nirveda Vyabhicāri Bhāva plays a very important part in it. Here all the Sandhis as described by Śāradātānaya are found in the play of T. S. S. excepting the Pratimukha sandhi or the Nyāsa-samudbheda. This sandhi according to the original Svapnavāsavadatta as known to Śāradātānaya, consists of Vatsarāja's knowing Vāsavadattā to be living on noticing the peculiar Tilaka on the forehead of Padmāvatī. Though this fact comes on the way of identifying the Svapnanāṭaka of T. S. S. with the original work known to Śāradātānaya, the quotation of one complete verse and other incidents as mentioned in this work prove that Śāradātānaya had before him the Trivandrum play as it is available to day with exception of the Nyāsa-samudbheda which the play contained according to him. Looking to the nature of the references to the Svapnavāsavadatta of Bhāsa in the Bhāvaprakāśana, the Nāṭyadarpaṇa⁴ and the Lōcana⁵ of Abhinavagupta, it is easy to surmise that the Trivandrum edition of the work does not represent either a complete or a very faithful recension of the work in question.

The third kind of drama Bhāsvara has another set of five sandhis. The Bālarāmāyaṇa is given as an example which agrees more or less with the work of the same name which has been handed down to us. But to illustrate the first sandhi Mālā, an incident from the Mudrārākṣasa has been cited, but this does not seem to be very appropriate to the contest.

The fourth kind of Subandhu's dramas is illustrated by the Vikramorvaśīya, and the description given here agrees with that contained in the printed edition. Some incidents from the stories of Vatsarāja, Yayāti and Rāma also are mentioned to illustrate the Sandhis in a drama of this kind.

1. See P. 228.

2. *ibid*

3. विषयः कामो मे वीक्षया प्रतिबोधितः । तावत् देवीं न परामि वत्सा चोच्छी विवा ।।

4. P. 84-8 वाचान्ताणि etc.

5. P. 152 वसिष्ठकण्ठ etc.

The fifth kind, namely the Samagra drama is represented by the Mahānāṭaka which possesses the characteristics of all the Vittiś and the Lakṣaṇas. The Mahānāṭaka now extant can not represent the kind of drama described here as it is a collection of best compositions found in the dramas of Bhavabhūti and others. Nṛttavāra or Nṛttacāra also is mentioned as an example of this kind of drama but we hardly know anything about it.

With regard to the second Rūpaka, Prakaraṇa, three different definitions are recorded by Śāradātānaya in his 2 Prakaraṇa Bhāvaprakāśana following the views of three different authors on Dramaturgy. The first two of them are the same as are to be found in the Daśarūpaka and the Nāṭyaśāstra of Bharata. About the source of the third definition which differs from others on one point, namely, the insertion of Viskambhaka in the Prakaraṇa, nothing is known from the works on dramaturgy now available. Five dramas are named as illustrations of the five kinds of Prakaraṇas and among them the Padmāvatī-pariṇaya describing the story of a Brahmin hero is entirely new.

Bhāṇa also has been defined here on the lines of Dhanāñjaya, Kohala and Bhoja. Whether really the verses quoted

3. Bhāṇa. under the name of Kohala represent true quotations from his work or only his views in a metrical form we have at present no means to decide and the question will not be settled until we are so fortunate as to discover the work composed by Kohala. The ten Lāsyaṅgas are defined in this section but the definitions are generally different from those found in the 18th. chapter of Bharata. A new Aṅga Bhāvika also has been included by Śāradātānaya and defined along with the other ten.¹ This Bhāvika is quite different from the Bhāvikālāṅkāra of Bhāmaha, Daṇḍin and Udbhata. Śāradātānaya introduces here according to some authority the other four kinds of Nṛtta gulma, Śrīkhalikā etc. to be administered in a Bhāṇa. Though all the four Nṛttas are mentioned in the fourth chapter of Bharata and commented on by Abhinava, the definitions of our author are remarkable for their clarity of expression and appropriateness. The explanation of the Bhadrāsana and the Yantra through which these Nṛttas should be learnt, is found in the commentary of Abhinava on Bharata.²

1. एते विद्योक्त्य दयितं कियते यत्प्रवृत्तम् ।

मनोमार्तत्वा मास्त्वहं भाविकमुच्यते ॥ Bhava-p. 249, 18.

2. Abhinavabhāṭya pp. 189-194.

Prahasana has been divided into three groups as Suddha, Vikṛta and Saṅkīrṇa on the lines of the Daśarūpaka
4. Prahasana. though Bharata advocates only two. Śāradātānaya informs us further that there should be two Suddhis Mukha and Nirvahaṇa, one Aṅga and six Rasas in a Prahasana. The Sairandhrikā, Śigarakaumudī and the Kalikeli are mentioned as examples of the three kinds of Prahasanas but unfortunately all these three works no longer exist.

With regard to the definition of Dima, Śāradātānaya agrees with the views of Bharata and Dhanāñjaya. In this 5. Dima. section one little thing is note-worthy. One verse regarding the definition of Dima is attributed to Bharatamuni by Dhanika¹ in his Daśarūpakaśāloka. This verse is not found in the Nāṭyaśāstra. But the first half of that verse is only found in the Bhāvaprakāśana followed by a different half² while only the second half of it is found in Bharata's Nāṭyaśāstra.³ According to this verse the definition of Dima was originally given by Brahmā in his Tripuradāśa Dima which was enacted before god Siva. Two works Vṛtrodधारणा and Tārakoddधारणा which are no longer extant are mentioned here as illustrations of Dima.

In the definition of Vyāyoga the author mainly follows Bharata and not Dhanāñjaya, but no illustration has 6. Vyāyoga. been given of Vyāyoga.

In the description of Samavakāra also he mainly follows Bharata and Dhanāñjaya excepting in two points, namely 7. Samavakāra. the nature of the Nāṭikā and Kapata. One Nāṭikā, according to Śāradātānaya, is one-fourth of a Muḥūrta and of two Ghaṭikās⁴ while according to Bharata it is the half of a Muḥūrta.⁵ Regarding the Kapata two definitions are given here following two different authorities though none can be found either in the Daśarūpaka or in the Nāṭyaśāstra. The definitions of

1. इदं विप्रदाहैः स कथं प्रयोगितम् । तद्विप्रदाहस्य विमलः प्रयोगितः ॥

इति स्वयमेव भरतमुनिः etc., Daśarūpaka III 58.

2. इदं विप्रदाहाद्ये लङ्घनं प्रयोगितम् । उदाहरणमेतस्य पुनोदाहरणमुच्यते ॥ P. 249, 2.

3. IV. 10.

4. सुवृत्तस्य दुरीयोषो नाटिका पटिकाद्यम् । P. 249, 10.

5. नाटिकायाः सैवा मासं कालस्य यन्मुहूर्तादिम् । XVIII 118.

Kapaṭa and Vidrava and the causal connection existing between them are worthy of note. The Amṛtamathana Samavakāra which also is mentioned in the Nāṭyaśāstra¹ and which is said as composed by Brahmā is given here as an example.

The noteworthy feature in the description of the Vithī, is the introduction of the Lāsyaṅgas, and in this connection Śāradātānaya mentions the views of Kohala and Bhoja. Kohala was of opinion that the Lāsyaṅgas were only optional, while Bhoja considered them as compulsory.

The definition of Utsṛṣṭikāṅka by Śāradātānaya is virtually the same as given by Bharata but they disagree on one point. Bharata is of opinion that it is devoid of three Vṛttis: Sātyati, Ārabhaṭi and Kaiśiki. But Śāradātānaya considers only Kaiśiki as unnecessary. He considers that Utsṛṣṭikāṅka should end always as a comic play though it may be full of fights and the wailings of women.² Bharata is silent on this point. The fights which took place in earlier times among the divine heroes or with martial races should be described only in the Bhāratavarsa because it is known as the Karmabhūmi. To illustrate this kind of drama, he mentions three plays describing the deaths of Lakṣmaṇa by Śakti, of Jīmūttavāhana and of Chandrapīda where the play ends as comic. Śāradātānaya further informs us that Utsṛṣṭikāṅka should have one Āṅka according to Bharata, two according to Kohala, and three according to Vyāsa and Āṇaṇḍeya.³ As the present Nāṭyaśāstra does not mention any number, it is probable that this opinion of Bharata has been taken from some earlier authority who was also known as Bharata. Kohala admitted two Sandhis, Mukha and Nirvāṇa, while others think that the Sandhis of Ihāmrga must be those of Utsṛṣṭikāṅka, and still others think that they refer to Dīma.⁴ None of these views is however mentioned in any other work on dramaturgy.

The definition of Ihāmrga as given in this work does not also differ from what has been given by Bharata and 10. Ihāmrga. Dhanañjaya, and as an illustration of this kind of drama the Kusumaśekhara is mentioned.

1. IV 2, 8.

2. कर्तव्योऽनुवृत्तान्तिमः । P. 251, 18.

3. मन्वाहमेकं मल्लो द्वापद्वापेति कोहलः । व्यासकवेयवृत्तः । प्राचुरवर्षे वयः । P. 251, 20

4. दुर्वाभिरुद्धे सन्धी इति कोहलमादिपम् । शोचनमभिरुद्धे केज्याह्विरुद्धमितिः ॥ *ibid.*

The general difference between the Nāṭakas and the Prakaraṇas on the one hand and the other eight kinds of dramas on the other, seems to be that in the former all the five Sandhis are compulsory, while in the latter they are not so and sometimes a majority of them is omitted.

The chief object of the ten types of dramas or Nāṭya is to rouse up the Rasas into the minds of the spectators, while Uparūpakas. that of other types of dramas which are known as Uparūpakas, is to represent the particular Bhāvas by means of appropriate gestures, and therefore, they are known as Nṛtya. Regarding the origin of this kind of dramas, which is not mentioned in the present Nāṭyaśāstra, nothing can be said definitely at present. From what has been said before and from certain statements contained in the Nāṭyaśāstra¹ it seems probable that Kohala and his followers who made the Nāṭyaveda easily accessible to the dramatists by their works, had invented the Uparūpakas whose number differs, with each authority. Harṣa's² definition of Totaka, one of the Uparūpakas, quoted by Śāradātānaya, is another proof of the existence of Uparūpakas before the time of Harṣa. The commentary of Abhinavagupta also on the last portion of the 4th. chapter of the Nāṭyaśāstra where some references from Kohala to the Uparūpakas are made,³ support the contention that Kohala may be the inventor of these Uparūpakas. Hemacandra⁴ and Ramacandra⁵ support the same view in their works. The earliest mention of Uparūpakas and their number, is found in an anonymous verse quoted by Dhānika in his Daśarūpakakāvale; according to it their number is seven.⁶ Uparūpakas are next mentioned by Abhinavagupta who introduced many of them in his commentary⁷ of the Nāṭyaśāstra and quoted from an earlier treatise many verses with the preamble as तृत्तं निरुद्धः । In order to show that the Uparūpakas were the other forms of the Lāsya and Tandava.

1. तेषु प्रस्तुतान्येव कोहल(४)कः कथि(वधि)भ्यति ।

कोहलमिदिरुद्धे वयसामिन्द्रदत्तिलेः ।

कर्त्तव्यमिन्द्रायुक्तेः + + + +

एतन्मल्लं मल्लो हि वरणा दुर्वाभिरुद्धम् XXXVII 18, 24, 25.

2. P. 229, 5.

3. pp. 178, 182, 188.

4. Kavyānandavivēkaḥ pp. 325, 329.

5. Nāṭyadarpana p. 25.

6. I. 8.

7. Abhinavabharati p. 188.

The earliest authority, who is mentioned there by the word 'Cīrantana' is not known to us, but the same verses are found quoted by Hemacandra¹ and Śāradātānaya.² Bhoja's *Śrīgātāprakāśa* comes next chronologically which gives the definitions in verse of as many as fourteen Uparūpakas. All these verses are found in the *Bhāvaprakāśana* intermixed with other verses of Śāradātānaya. Before the treatment of the Uparūpakas Bhoja describes the ten main Rūpakas and quotes identical verses as given by Bharata in the 18th. chapter, with the remark that he followed Bharatācārya in that respect.³ Regarding the Uparūpakas, Bhoja does not mention any authority whom he followed. It may be inferred by this statement of Bhoja that Bharata described only ten Rūpakas and that the other dramas were later than Bharata. Then Bhoja describes Nāṭikā and Sattaka as they are the direct outcome of the Nāṭaka and Prakaraṇa. These two Rūpakas are followed by a set of another twelve Uparūpakas Śrīgadita, etc.⁴ Regarding this fourteen kinds of dramas, though he does not mention any authority, it is very clear that he quoted all these verses from an earlier work of an unknown author who, of course, is different from Bharata, just as he did in the case of ten principal Rūpakas.

The systematic treatment of all the twenty kinds of Uparūpakas, however, is found only in the *Bhāvaprakāśana*. The list of seventeen Uparūpakas as supplied by the *Agnipurāṇa* cannot be considered as very early as the Purāṇa itself contains quotations from the *Dhvanyaloka* and displays remarkable similarity with the Bhoja's theory of Śrīgātārāsa. Considering all these facts we can conclude for the present that these Uparūpakas were unknown when the *Nāṭyaśāstra* was composed, but originated before the time of Dhanika, and probably Kohala was responsible for inventing these Uparūpakas. Among the lists of Uparūpakas supplied by several writers beginning from Dhanika to Viśvanātha the heaviest is perhaps that of Śāradātānaya who mentions two lists each having twenty names.⁵ But in the first list Sattaka has an independent place

1. *Kāvyaanugāṇa* P. P. 827-828.

2. *Bhāvaprakāśana*. P. P. 265, 28, 266, 14.

3. इति दृष्टव्यमस्मिन्प्रस्तावार्थोपसक्तो गदितम् । *Śrīgātāprakāśa* MS. P. 141.

4. शास्त्रार्थोपनिर्णयोऽयं श्रुतिर्निर्णीतः नटकादिभिरन्यैः । द्वयवधिपदार्थोपनिर्णयस्य यथादिशति वक्ष्ये ॥

5. PP. 321, 6; 265, 10.

ibid. P. 142.

while Bhāga is omitted and in the second list which seems to be more accurate Bhāga is mentioned instead of Sattaka as the latter is included in the Nāṭikā. Let us now consider the peculiarities of the Uparūpakas as treated by Śāradātānaya.

Totaka is the first in the list and as it is similar to the Nāṭaka it is treated here along with the description of the Nāṭaka. Three definitions of Totaka are quoted here: the first of them is attributed to Harṣa and the other two to some unknown Acāryas. Regarding the introduction of the character of Viḍuśaka in the Totaka there is difference of opinion amongst the three authors. Harṣa considers it unnecessary, while the others do not think so. Four dramas are mentioned as examples of four kinds of Totaka with nine, eight, seven and five Aṅkas. Among these four the Vikramorvaśī only is known to us. Bhoja does not mention Totaka in his list of 14 Uparūpakas.

Nāṭikā being an outcome of Nāṭaka and Prakaraṇa it is treated immediately after the two are described. It is mentioned by Bharata as Nāṭi and by Dhananjaya as Nāṭikā. Sattaka also is mentioned here as a different form of Nāṭikā,¹ but once again this subject is brought for discussion at the end of the section dealing with the Uparūpakas.² Here following Bhoja Śāradātānaya gives the Sattaka an independent place thereby increasing the number of Uparūpakas.

The definitions of Goṭhī and Sallāpaka of Śāradātānaya are similar to those found in the *Sāhityadarpaṇa* of Viśvanātha. The definition of Goṭhī according to Bhoja is also mentioned here and this consists of one verse only.³

The definition of Śilpaka as given by Śāradātānaya is similar to that of Viśvanātha, but among the twenty-seven Śilpaka. Aṅgas of Śilpaka enumerated by these two authors slight difference is noticeable. Though Viśvanātha is later than Śāradātānaya, it cannot be said definitely that the former

1. P. 244, 16. 2. P. 269, 1.

3. गोष्ठे यत्तु विद्वत्तचैरिति किं केनक्षिप्रः किञ्चित् । रिशङ्करमयमनस्यते तदिच्छति गोष्ठेति ॥
Compare *Śrīgātāprakāśa* MS. P. 145. with *Bhāvaprakāśana* P. 266, 14.

followed the latter. For Viśvanātha did not incorporate in his work the two additional Uparūpakas Kalpanavālī and Pārijāta mentioned by Śāradātānaya, but added quite a different Uparūpaka, Vilāsikā by name, instead of Dombī which was well known even to Dhanika and Abhinava. But it cannot be denied that both of them followed a common authority which existed before them but now no longer extant.

The definition of the next Uparūpaka Dombī is given here by the author for the first time. The Dombī should have 16. Dombī. an Udātta heroine, one Āṅka, Kaiśikī and Bhārati Vṛttis, Vīra and Śṛṅgāra as Rasas and seven Āṅgas. The Kāmādattā which now no longer exists is mentioned as an example of this kind of drama. This Dombī is known according to some as Bhāṅikā and the same fact has been stated here in the line शोभयेत् भानिकोदात्तनायिका¹ etc. Viśvanātha² followed that view and described this kind of drama as Bhāṅikā with the same description as found here and with the same Kāmādattā as an example. The definition of Bhāṅikā as given by Śāradātānaya and Bhoja is quite different from that of Viśvanātha.

Śṛīgadita is of two kinds as Viśvanātha states in his Sāhitya-darpaṇa. The first of them is not found anywhere 17. Śṛīgadita. else while the second variety is similar to that stated by Bhoja in his Śṛṅgāraprakāśa.³ Śāradātānaya has combined these two descriptions into one.⁴ The Rāmānanda has been mentioned as an example of this kind of drama, while Viśvanātha mentions the Kṛīḍā-Rasātala as an example of the first variety but does not find any illustration of his second type.

1. 257, 17.

2. Compare Sāhityadarpaṇa VI 808-812, with Bhāvaprakāśa.

P. 257, 17-258, 6.

3. सद्यः श्रीरितं दामयद्योर्बलित्त्वं कुलाङ्गा तस्युः ।

वर्षेयति शोभयेत्तद्विपुलाभस्तत्त्वकाः ॥

पत्न्या च भित्तव्या गतये तात्कालावृत्तमते ।

श्रीमद्विदमिति मनीषिर्विद्वद्भोऽसौ व्रतमिष्यः ॥ Ms. P. 142.

4. Compare P. 258, 8 to 17 of the Bhāvaprakāśa with VI 298-295 of the Sāhityadarpaṇa.

Bhāna is next described as one of the Uparūpakas. Here two similar sets of verses describing the Bhāna are found 18. Bhāṅga. one after the other. The second description of it must be considered as belonging to a different school according to the author's view expressed at the end of the work.¹ The first set of verses describing the Bhāṅga is the same as that found in the Śṛṅgāraprakāśa and the Nāṭyadarpaṇa, but the source of the second set of verses is unknown. Bhāṅga is divided into six kinds: Śuddha, Saṁkīṛṇa, Citra, Uddhata, Lalita and Lalitoddhata. The first three are based on the difference of language used in music, while the second three are divided on the basis of the plot or action following the music employed in them. Yet another kind of Bhāṅga Nandimālī by name, is acknowledged by Bhoja and Śāradātānaya, and it is stated in this connection that those who consider this as a separate Uparūpaka do not possess a sound knowledge of the rules laid down by Bharata.² It is strange, however, that the present Nāṭyaśāstra is silent on this point. The description of Nandimālī, however, resembles Bhāna which is one of the ten principal Rūpakas. Viśvanātha does not mention this as an Uparūpaka in his list of eighteen.

The definition of the next Uparūpaka Bhāṅikā which is altogether different from that of the Sāhityadarpaṇa is 19. Bhāṅikā stated by Śāradātānaya who mentions the views of two different schools in this connection. According to the first it is another form of Bhāṅga, though the main portion of this is occupied only with music and Nṛtta. All the verses describing Bhāṅikā also make their appearance in the Śṛṅgāraprakāśa while the Nāṭyadarpaṇa quotes only the first verse from its definition. The second school, however, maintains that the Bhāṅikā is a drama having Śṛṅgāra as the chief Rasa, the three Sandhis beginning with Mukha, Piṅgamarda, Vīra and Vidyūka as characters, ten Lāsyaṅgas and the Pāñchāla Riti. The drama Viṇāvati is given here as an example but nothing further is known about it.

1. P. 812, 9.

2. शोभयेत्तद्विपुलाभो यो माणो न विद्वान्निगमायः ।

मित्रः कैविकचित्तो मरुतस्तं ध्वजगणित्वा ॥

Vide Śṛṅgāraprakāśa MS. P. 144 and Bhāvaprakāśa PP. 259, 260.

The Uparūpaka Prasthāna is treated next and for this Sāradātānaya gives two definitions.¹ One is found in the 20. Prasthāna Śrīgāraprakāśa of Bhoja and the Nāṭyadarpaṇa of Rāmācandra, while the other is mentioned by Viśvanātha.² According to the first this Uparūpaka should only have plenty of Music and Nṛtta; but according to the second, it should have low class people as hero and heroine, with a great deal of drinking and dancing together with two Sandhis: Mukha and Nirvahaṇa. The Śrīgāratilaka is mentioned as an example by Sāradātānaya and Viśvanātha.

The description of Kāvya in the Bhāvaṇaprakāśana differs slightly from that of Sāhityadarpaṇa. The definitions of 21. Kāvya two kinds of Kāvya, Śuddha and Citra, as given by Bhoja also are included here under the heading of Rāsaka.³ According to Sāradātānaya also, Kāvya is of two kinds which are represented by the Gaudavijaya and the Sugrīvakelana. It may be pointed out that there are altogether four different kinds of Kāvya as can be gathered from Bhoja and Sāradātānaya.

Prekṣaṇaka is described next which is defined under the name Preṅkhaṇa by Viśvanātha. According to Bhoja it is 22. Prekṣaṇaka, divided into two as Nartanaka and Prekṣaṇaka.⁴ While describing this type of Uparūpaka, Sāradātānaya quotes the same verses found in the Śrīgāraprakāśa, and treats both Nartanaka and Prekṣaṇaka under one head. The Prekṣaṇaka has also been described by Sāradātānaya following two previous authorities of different schools and the descriptions given here are in a grander scale than what is found in the work of Bhoja. The description of Preṅkhaṇa in the Sāhityadarpaṇa is similar to the second kind stated by Sāradātānaya. The three dramas Vāliavadha, Nṛsimhavijaya, and the Tripuramardana are here mentioned as examples, while Bhoja and Viśvanātha mention the Kāmadahanādi and Vāliavadha only as illustrations.

1. pp. 262, 19; 265, 15. 2. VI 280, 281. 3. P. 265, 19-22.

4. यस्य पदानां निबन्धं कवित्वं यद्विषयं तस्मै ।
तस्मै चैव श्रम्यतां तस्मै चैव श्रम्यतां ।
तस्माद्विषयवत्तत्त्वज्ञानात् प्रकथितं बहुविधं ।
तद्विषयवत्तत्त्वज्ञानं कामदहनं ॥ Śrīgāraprakāśa MS. P. 145

There is a great deal of difference of opinion amongst earlier writers regarding the identity of Rāsaka and 23. Rāsaka Nāṭyarāsaka. Both of them really denote the different modes in dances and they are mentioned 24. Nāṭyarāsaka, separately by three writers on Uparūpakas namely: Bhoja, Sāradātānaya and Viśvanātha. All the verses in the Śrīgāraprakāśa regarding these two kinds of dance, have been fully incorporated by Sāradātānaya.¹ In addition to this he incorporated some more verses quoted by Abhinavagupta in his commentary on the Nāṭyāśāstra.² This set of verses quoted by Abhinava contains not only a definition of Rāsaka but also the definitions of nine more Uparūpakas. These definitions are some what different from those mentioned by such later writers as Bhoja and others. The view held by Bhoja and our author regarding the two Uparūpakas under discussion is briefly given below. The Rāsaka means a particular variety of dance performed by a group consisting of 16, 12 or 8 heroines in the four forms of Piñdi Śrīkhalā, Bhedyaka and Latā. The Nāṭya-Rāsaka, on the other hand, stands for a certain kind of dance where the actions of the king also are represented by women through appropriate gestures accompanied with dancing. Several varieties of this Nāṭyarāsaka are described in the Bhāvaṇaprakāśana, and the Carcarī adopted in the Ratnāvalī also comes under this category.³ According to certain anonymous verses quoted by Abhinavagupta,⁴ however, the Rāsakā is a dance similar to that performed by Kṛṣṇa in the company of Gopis as described in the Bhāgavata. But in the Sāhityadarpaṇa the Rāsaka and the Nāṭyarāsaka are described as two short dramas having the Aṅkas, Sandhis, actors, Rasa, Vṛttis, hero and heroines. Dance was allowed to occupy only an insignificant position. To illustrate this kind of drama Viśvanātha mentions the Narmavati, Vilāsavati and Menakābitam as examples which are now no longer extant. This view of Viśvanātha also finds a place in the Bhāvaṇaprakāśana only with regard to the Rāsaka, and is attributed here to some other writers.⁵

1. P. 268, 28 to 265, 13. This position is same in both the works while Nāṭyadarpaṇa quotes only the first two verses.

2. P. 188. 3. P. 264, 10.

4. Abhinavabharati P. 188.

5. एषं लक्षणमुक्तिं तत्त्वज्ञानं कैचन । P. 269, 19.

Thus it appears that these two authors had a common source for their information. But Viśvanātha's definition of Nāṭyārāsaka appears to be entirely new.

The Uparūpaka Ullōpyaka is dealt with next. This peculiar name is due, according to Śāradātānaya, to the song 25. Ullōpyaka. of that name which is used in this kind of drama. Bhoja does not include it in his group of Uparūpakas. Viśvanātha's definition, however, is similar to that of Śāradātānaya and thus it is likely that both of them had it from one common source. Śāradātānaya adds one more example of it, namely the Udātakunjarām besides the Devimahādevam.

With regard to the definition of the next Uparūpaka Hallisaka, there seems to have existed some divergence of 26. Hallisaka. opinion amongst the earlier authorities. This is evident because the definition given by Bhoja¹ and Abhinavagupta² does not agree with that of Viśvanātha and Śāradātānaya. According to the latter, it should have seven to ten heroines, one Aṅka, Kaiśiki Vṛtti, two Saudhis and certain kind of Music. According to the first, however, Hallisaka is only a simple kind of dance. Śāradātānaya adds more detailed information about the heroines, etc. than Viśvanātha, but the example of the Keliraivata is common to both.

While describing the Uparūpaka Durmallikā Śāradātānaya mentions three different views of early writers on the 27. Durmallikā. subject. According to the first it should have a cultured heroine, four Aṅkas and four Sandhis. The characters of Viṭa, Viḍṭsaka and Piṭhamarda should amuse the audience and the four acts should be finished within twenty-five Nāḍikas. Viśvanātha also followed generally this view.

According to the second, it should have a procuress who should describe in the stage the love stories of her masters in a

1. मन्मथेन दूरे क्रीणां हवीचकं तु तदाहः ।
तुल्यो मेता स्वाहोपवीनामिव मुपतिः ॥

Śrīngāraprakāśa MS. P. 145.

2. मन्मथेन तु मन्मथो हवीचकसि विवृतम् ।
एवमेव तु मेता स्वाहोपवीनामिव मुपतिः ॥

Abhinavabhāratī P. 188.

vulgar language and should beg for money each time from the audience. This is the view expressed and followed by Bhoja in his Śrīngāraprakāśa.¹

Thirdly, our author introduces the view of certain thinkers who recognise that this kind of drama is known by the name of Mattallikā, and in this connection he gives two descriptions of it by quoting two verses from some earlier work. The same Mattallikā described here is included as one of the twenty-four Śrāvya-kāvya as enumerated by Bhoja in his Śrīngāraprakāśa.² The two identical verses also are found quoted there with a slight modification under the name of Manthulli or Manthullikā. It is not clear, however, why a Śrāvya Kāvya like this should be classified among the Uparūpakas by certain writers.

Mallikā is included amongst the Uparūpakas in this work only.

In substance, it is almost the same as Durmallikā 28. Mallikā. already mentioned, in accordance with its first definition. Manikulyā which is described as one of the twenty-four Śrāvya-kāvya by Bhoja in his Śrīngāraprakāśa,³ is regarded by Śāradātānaya as another variety of the Uparūpaka Mallikā on similar grounds. He quotes, however, the same verse found in the Śrīngāraprakāśa with slight modification.⁴

Kalpavallī and Pārijātaka are included in the group of Uparūpakas for the first time by our author, and 29. Kalpavallī two works namely, the Māṇikyavallikā and 30. Pārijātaka. and the Gaṅgātaraṅgikā are mentioned as examples from the current literature. Kalpavallī should have either a Vāsakasajjā or an Abhisārikā as heroine, an Udāta Nāyaka, Hāsya or Śrīngāra as Rasa and ten Lāsyaṅgas. The Pārijātaka, on the other hand, should describe the story of a Deva

1. Nāṭyadarpana also quotes the same verses mentioned in the Śrīngāraprakāśa.

2. कृष्णका मन्मथो मेह वाराहनाभका भवति ॥
गोरोचनेन कर्को यामावतीर्ष वा कविभिः ॥
कल्पवृक्षः स्वस्तुरेणितानास्वतापरादीनाम् ।
शारव्यानिभिरे धवि हि मन्मथिका भवति ॥ MS. P. 147.
3. मणिकुल्यां कविभि न क्वन्ते यत्र पुरतो वस्तु ।
पद्मावकासते वा मणिकुल्या मन्मथविदिदि ॥ MS. P. 147.
4. P. 268-4.

or a Kṣātrīya heroine and it should be accompanied with several kinds of dance.

From the foregoing it will be evident that there existed quite a great deal of difference of opinion amongst the writers on dramaturgy regarding the correct definition of the different Uparūpakas. These writers belong to a period later than that of Bharata but earlier than Dhananjaya's. They include Kohala, Matruguṇḍa, Harṣa and others whose contributions to the Science are no longer extant. It can also be inferred that there existed a good number of dramas belonging to the different classes of Rūpakas and Uparūpakas, even before Kohala and others as the basis of their criticism. Even, at the present time, though not quite common, we still meet with many varieties of dance and gestures indicating the deed of Kṛṣṇa and other heroes performed by dancers accompanied with musicians in public theatres, marriages and Durbars of Princes in accordance with the ancient rules of dramaturgy, but unfortunately much of this literature is now lost to us.

Much interesting information is also supplied by Śārādātānaya regarding the different countries in which probably India in his time was divided, and the different dialects the people used to speak. Towards the end of the book, he instructs the actors to have a first-hand knowledge of the different countries and the customs and the manners of the people inhabiting them in order to play their rôle correctly and to accurately represent the different modes of music and dance.

Though the description of India according to Śārādātānaya does not seem to be very accurate and comprehensive, it is, nevertheless, interesting as showing the geographical position of the smaller countries in India.

The length and breadth of India or Bhāratavarṣa according to Śārādātānaya are nine and seven thousand Yojanas respectively. This is a highly exaggerated calculation inasmuch as a Yojana is considered to be equal to eight or nine miles. The author further adds that people migrated from the north to south in course of time due to severity of cold, and the places abandoned by them were inhabited by semi-divine beings like the Yakṣas and Vidyādhara. The author informs us further that the people in Kṛtāyuga occupied the whole of Bhāratavarṣa, but they abandoned the northern part of it owing to cold 2250 Yojanas every time

in the three successive Yugas, when ultimately in the Kaliyuga the country was reduced to 2250 Yojanas only. This, the author says, is known as the Dakṣiṇāpātha which is one-fourth in size of the Bhāratavarṣa. This Dakṣiṇāpātha is divided by him into sixty-four countries speaking eighteen dialects, which were all considered as Mlecchha dialects. Besides these, the author mentions six or seven other languages which are only to be used in dramatic compositions. These languages are Saṁskṛta, Prākṛta, Pāṣāṇī, Māgadhī, Sauraseni and Apabhraṁsa. From this it is obvious that in the time of Śārādātānaya the last mentioned six languages ceased to be spoken dialects, but were preserved only in the compositions of the poets and dramatists.

Śārādātānaya further informs us that there are seven communities of low-class people representing probably the original inhabitants of India, who should be utilized on the stage to amuse the audience in the interval between two acts. The names of the different communities mentioned by him are given below:—

"Śākara, Ābhīra, Caṇḍāla, Pulinda, Śabara, Hālīka and Bhīraṇa."

The sixty-four countries comprising the Dakṣiṇāpātha are given by Śārādātānaya as follows:—

1 Pāṇḍya	22 Kārūṣa	43 Sauvīra
2 Kerala	23 Gūjara	44 Daśārṇa
3 Coia	24 Saurāstra	45 Magadha
4 Sindhu	25 Mahārāstra	46 Nepala
5 Simhala	26 Himma	47 Jaina
6 Pāmara	27 Avanti	48 Bāhlika
7 Kālīṅga	28 Anūpaja	49 Pallava
8 Yavana	29 Aṅga	50 Krathakakāṣṭhika
9 Mlecchha	30 Vaṅga	51 Sūrasena
10 Pārasika	31 Vaṅgala	52 Kājāna
11 Saka	32 Kāśī	53 Kārūṣa
12 Gauda	33 Kosala	54 Yavana
13 Lāta	34 Maithila	55 Yadu
14 Vidarbha	35 Kīrāta	56 Cakra
15 Kāmarūpa	36 Vardhraka	57 Kurava
16 Āndhra	37 Āraṭa	58 Pārvaṭīya
17 Koṅkaṇa	38 Kuru	59 Haimana
18 Karnāṭaka	39 Pāncāla	60 Kāśmīra
19 Suṁha	40 Kekaya	61 Maru
20 Kāmbhoja	41 Audra	62 Kenkāṇa
21 Hūṇa	42 Māgadha	63 Nagna
		64 Maṅkaṇa

1. Kārūṣa is mentioned twice.

2. Magadha and Māgadha also are repetitions.

The eighteen different dialects spoken by the people inhabiting the sixty-four countries are the following:—

1 Dramiḍa	7 Pallava	13 Vardhraka
2 Kannada	8 Yavana	14 Kāmbhoja
3 Āndhra	9 Jaina	15 Śaka
4 Hūṇa	10 Pārvaliya	16 Nagna
5 Himmiṛa	11 Pāmara	17 Vākāṣa
6 Sindhala	12 Kaśa	18 Konkara

Śāradātanaya closes his work after dealing with some miscellaneous points relating to the drama, music, dance and the origin of the Nāṭyaveda mainly on the lines of Bharata, and requests the kings of his day to encourage the study of dramaturgy which is meant only for the sake of their pleasure.

V. ŚĀRADĀTANAYA'S INDEBTEDNESS.

To the three groups of authors and works Śāradātanaya is indebted for drawing his materials in writing his work. Indebtedness to the first group of authors is admitted by our author himself on page 2¹ where he states that he has collected materials for his work from a large number of works of eminent authors such as Śaḍāśiva, Nārada and others who are known to us only as the advocates of different theories, and whose works, if any, are entirely lost. It is also very difficult to say whether even Śāradātanaya had before him the actual works of these sages, or he only recorded the views contained in them, as handed down by tradition. Besides these mythical personalities, we have also another set of authors whose views are recorded in this work and many passages from whose works are preserved in the form of quotations. Such authors include Kohala, Mātrgupta, Harsa, Bharatavṛddha and Subandhu. In their case also, it is not always easy to say whether the author had access to their original compositions or he followed the tradition only. But with regard to the third group of authors the case is otherwise. They are known to us historically through their works which are now extant. These authors include Bharata, Ānandavardhana, Rudraṭa, Dhanañjaya, Dhānika, Abhinavagupta, Bhoja and Mammata. It is noteworthy that Śāradātanaya not only quotes the actual verses from the works of these authors, but also, not occasionally, summarises large portions of their works in metrical form mainly in their own wordings. Śāradātanaya often admits that his work is based mainly on the works of Abhinavagupta but a closer study reveals that his borrowings from Abhinava are much less than those from the Nāṭyaśāstra and other works. The tabular statement given below shows the author's indebtedness to the works of several eminent authorities on dramaturgy.

1. आद्यस्य सारमेष्टमो दिवायै नाम्नेदिनाम् ।

प्रथमकाण्डे नाल प्रथममष्टोत्तरम् ॥

1	2	3	4	5	6
Bhāvapra- kāśana.	Nāṭya- śāstra.	Sṛṅgāra- prakāśa & Śaśasvatī Kānṭhā- bharaṇa.	Daśarūpa- ka with Avaloka	Kāvya- prakāśa	Abhinava Bhāratī.
P. L.	P. Verse	Ch. Ver.	Ch. Ver.	Ull. Sl.	Page.
8- 5	241- 6		2 -28		
11-12	245-56		2 -39		
13-22	73-23				
to	to				
25- 2	84-97				
33- 2	84-99				
to	to				
34- 8	84-109				
36- 7	62-32				
to	to				
36-22	62-37				
37-22	69- 1				
to	to				
38-20	70- 5				
50-11				4-28	
to				Saṅkuka &	274 to
52-11				Bhaṭṭanāya- ka.	275,
59-12	64-				
to	to				
64-14	69-82				
68- 3	63-42				
to	to				
69- 4	63-45				
73- 6	227-11				
to	to				
73-14	227-13				
88- 1	253-157				
to	to				
91- 9	254-175				

1	2	3	4	5	6
P. L.	P. Verse	Ch. Ver	Ch. Ver.	Ull. Sl.	Page.
94-14	266-14				
to	to				
94-19	267-17				
98-17	256-197				
to	to				
102- 1	257-217				
102- 2	268-34				
to	to				
105-10	269-51				
	265- 1				
	to				
106- 2	265- 7				
to	and				
107- 6	269-52				
	to				
	270-59				
107- 7	263-286				
to	to				
109- 6	264-302				
109- 7	248-94				
to	to				
112-21	252-142				
113- 8	267-17				
to	to				
116-19	268-30				
118-12	88-37				
to	to				
130-14	94-122				
138-15		S. K.			
to		5-77			
139- 8		to			
		5-88			
139- 9	260-249				
to	to				
140-20	261-264				
144- 9					
to					
145- 2				4-34	
				to	
				4-35	

1	2	3	4	5	6
P. L.	P. Verse	Ch. Ver.	Ch. Ver.	Ull. Sl.	Page.
145- 4 to 152-13		S. P. Prakāśas 7 to 11			
153-15 to 154-15			4-36 to 4-40		
160-12 to 175-20				Ullāsas 1 to 5	
194-18 to 200- 9	47- 6 to 49-30 & 45-284 to 46-294				
200-15 to 220-11	208- 1 to 218-111		1-11 to 1-61		
222- 5 to 222-19	218-112 to 219-121				
226-10 to 228- 3	218-47 to 219-61				
228- 5 to 237- 5			3-2 to 3-34		
241-17 to 254- 8	199-93 to 205-157		3-35 to 3-69		
256- 8 to 268- 5		S. P. pp.142-147			183-6 to 183-16
270- 1 to 272-21	181-33 to 182-40 & 184-65 to 186-91				

1	2	3	4	5	6
P. L.	P. Verse	Ch. Ver.	Ch. Ver.	Ull. Sl.	Page.
272-22 to 273-19	177-105 to 178-114				
282-10 to 283- 2		S. P. pp.147-148			
288-10 to 289-10	280-96 to 280-107				
289-13 to 295- 2	273-15 to 278-78				
302- 4 to 304- 3	396-313 to 397-322				
304- 5 to 305- 3	400-358 to 401-371				

It is, however, quite likely that all authors writing on Drama-turgy with its allied subjects should follow Bharata's Nāṭyaśāstra and other works and as such Śāradātanaya is no exception to the rule. But, it may not be an exaggeration in any way, to say that the major portion of the Bhāva-prakāśana consists of a collection of ideas and passages from earlier treatises on the subject known to the author. Śāradātanaya, states in three places, 'that he followed Abhinavagupta's views regarding the science of music and in dealing with the relation between the words and their meanings and for describing the special Bhāvas of the Śrīgāra Rasa. We are at present unable to determine to what extent the Abhinavabhāratī has been exploited by the author until the further portions of the work are completed and published in the Gacwad's Oriental Series. It will not, however, be out of place to mention that Śāradātanaya was believed by some

scholars to have summarised greater portions of the Śṛṅgāraprakāśa of Bhoja in his work. The above tabular statement will show how this view of some is not correct and how far Śāradātanaya was indebted to Bhoja's work in view of the portions borrowed from other works such as the Nāṭyaśāstra the Daśarūpaka and the Kāvyaśāstra.

Apart from the authors of the works mentioned above there are a few other authors to whom Śāradātanaya is indebted. The principal among these are Rudrāṭa, Subandhu and Harṣa.

With regard to the identity of Rudrāṭa there is a great deal of controversy; some scholars¹ will identify him with Rudrabhaṭṭa of the Śṛṅgāratilaka; yet others² will consider him as a different person and assign to Rudrabhaṭṭa a period later than Rudrāṭa's because they think that Rudrabhaṭṭa has borrowed many definitions from Rudrāṭa's Kāvyaśāstrakāra. The present work contributes materially to this controversy by supplying several verses³ under the name of Rudrāṭa and Rudrāṭakavi. With regard to the name of this author there is no unanimous opinion. In some works he is called as Rudra and in others as Rudrāṭa. In some places the Kāvyaśāstrakāra is attributed to Rudrabhaṭṭa, and in others, again, the Śṛṅgāratilaka is attributed to Rudrāṭa. Moreover there is a remarkable similarity between the verses of the Śṛṅgāratilaka and those of the four chapters dealing with Rasa in the Kāvyaśāstrakāra and as a matter of fact, to a careful observer the former appears to be a word for word copy with the difference of metre only. It is, however, absurd to think that Rudrabhaṭṭa himself being a great authority on Rasa and a poet of a very high standard and also a philosopher, should stoop so low as to borrow wholesale from the work of his namesake Rudrāṭa. If we

believe in the testimony of Śāradātanaya and Śiṅgabhaṭṭa⁴ who generally followed the former, we have no other alternative than to hold that Rudrāṭa and Rudrabhaṭṭa represent one and the same person.

Śāradātanaya referred to the views of Rudrāṭa on two important points: first, with regard to the number of heroines which according to him was 384; and secondly, with regard to the nature of love that exists between the courtesan and her lover. The actual passages quoted by Śāradātanaya in the course of the discussion as emanating from Rudrāṭa and Rudrāṭa Kavi are found *not* in Rudrāṭa's work but in Rudrabhaṭṭa's Śṛṅgāratilaka. That Rudrāṭa was the author of these two peculiar views, is also borne out by the Rasārṇavasudhākara.

The Kāvyaśāstrakāra of Rudrāṭa, however, contains exactly a portion which corresponds to certain passages in the Śṛṅgāratilaka dealing with the number of heroines and the nature of courtesans.⁵ The editor of the Kāvyaśāstrakāra however, for reasons best known to him regards this portion as an interpolation. But there is enough reason to show that the portion considered by the editor as an interpolation is entirely misconceived. The Śṛṅgāratilaka which closely follows the Kāvyaśāstrakāra does not omit the interpolated portion showing that the portion which is called an interpolation formed part of the original work. Secondly Bhāvaprakāśana quotes and rewrites the portion in question definitely attributing the views to Rudrāṭa. Thus with regard to the genuineness of the passages and views inculcated therein there cannot be any question. And because the same views are promulgated in both the Śṛṅgāratilaka and the Kāvyaśāstrakāra it is all the more reasonable to regard the two promulgators of the same views to be one and the same person.

Three arguments are generally levelled against the identification of Rudrāṭa with Rudrabhaṭṭa. Firstly, it is urged that Rudra and Rudrāṭa must be two different persons because they held different views with regard to the number of the different Rasas. According to Rudra it is restricted to nine,⁶ while according to Rudrāṭa it is ten.⁴ But this anomaly can be easily explained: the two

1. S. K. De. History of Sanskrit Poetics vol. I. p. 241.

2. Pischel, Weber, Aufrecht and Bühler.

3. Pandit Durgaprasad, Dr. Jacob, P. V. Kane and S. K. De.

4. कल्पेय ब्रह्मसंहितायां दृष्टिः । P. 95. 2.

इति त्रिपुण्ड्रस्य ब्राह्मी ब्रह्मः कविः । P. 95. 20.

5. Vide P. V. Kane. Sāhityadarpana Intro pp. LVI-LVII.

and S. K. De. History of S. P. I. pp. 95-96.

1. Rasārṇavasudhākara P. 80

2. Vide pp. 154-155

3. Śṛṅgāratilaka 9.

4. Kāvyaśāstrakāra XII 8.

authors held the view that all the Vyabhicāri Bhāvas could be developed into the form of Rāsas¹ and therefore their exact number had the least significance for them. The difference in number is due, most probably, to the same author's changed views during the period intermediate between the writing of the two works in question.

Secondly, it is also urged that Rudra and Rudrata must be different persons because they held different opinions with regard to the number of the Vṛttis. Rudra considers the number as four, namely Kaiśiki etc., while Rudrata acknowledged five Madhurā etc., and as such the two cannot be the same. This argument does not seem to deserve much respect, because the Vṛttis, Kaiśiki etc., are known as Arthavṛttis, while Madhurā etc., are called the Sabdavṛttis, there being no tangible connection between the two different kinds of Vṛttis.

Thirdly, it is contended that as there is difference in the two works in their description of the Nāyikās, the two authors cannot represent the same person. On this point the readers who are interested in this question are advised to consider all the interpolated portions marked out by the editor of the Kāvyaśālikā, as genuine parts of the original work. When the work is read as such there will remain no more difference between the two works attributed to Rudra and Rudrata.

The remarkable coincidence of thought and views inculcated in the two works namely the Kāvyaśālikā and the Śṛṅgārtilakā leads us to believe that Rudrata the author of the Kāvyaśālikā wrote another work later on with greater fulness of detail and a great variety of illustrations in the form of the Śṛṅgārtilakā; and that there are no weighty grounds existing at the present moment to dispute their identity.

Subandhu is another writer on Dramaturgy to whom Śāradātānaya is indebted. One Subandhu is known to us as the author of the Vāsavadattā who is occasionally identified with the Buddhist logician Vasubandhu. But we know nothing about this Subandhu who is a writer on dramaturgy and quoted as an authority by Śāra-

dātānaya. Subandhu held that the dramas are of five kinds, namely, Pūrpa, Prasānta, Bhāsvara, Lalita and Samagra and illustrated these five kinds respectively by the dramas: Kṛtyārāvaṇa, Svapna-vāsavadattā, Bālarāmāyaṇa, Vikramorvaśīya and Mahānāṭaka. Śāradātānaya does not omit to mention Subandhu's definitions of these five kinds of drama. If the illustrations given by Śāradātānaya represent the illustrations of the original work of Subandhu, then his time will be not earlier than the 10th. century A. D. as the Bālarāmāyaṇa of Rājasekhara who flourished in the tenth century is referred to by him. It is also noteworthy in this connection that there is another Subandhu mentioned by Abhinavagupta in his Abhinavabhāratī as a Mahākavi and the author of the Vāsavadattā Nāṭyadhārā.

The third author on Dramaturgy to whom Śāradātānaya is indebted is Harṣa. Harṣa is represented here as holding a particular view regarding the origin of Totaka. According to Harṣa, Brahmā once addressed the sages after creating the Nāṭyaveda and said that Nāṭya must be enjoyed by everybody as it confers great merits and removes all kinds of miseries. Brahmā is further reported to have said that Nāṭaka is the originator of the Nāṭya which delights the audience. He added that Totaka is the outcome of the Nāṭaka and in it the plot must be developed in several acts, describing the meetings of divine and human beings but without introducing the Vidūṣaka character. With the available materials at hand we can identify this Harṣa with the same Harṣa who is mentioned by Abhinavagupta as the author of a Vārttika on the Nāṭyaśāstra.²

1. स्वयंभुवने भावाः प्रवर्तन्ति रसवर्षित्वम् ।

भावा एवावर्षित्वमाः प्रवर्तन्ति स्वतन्त्रम् ॥ Śṛṅgārtilakā 14; 16.

रीतः शान्तः प्रेषानिधि मन्त्रव्याः रसः सर्वम् ।

निर्वैरादिविषयि वलिकामस्तोति तेन रसाः ॥ Kāvyaśālikā 8; 4.

1. Bhāvaṇaprakāśana P. 288.

2. Abhinavabhāratī P. 907.

VI. THE DATE OF SĀRADĀTANAYA.

From the foregoing discussions the earlier limit of the date of Sāradātanaya may be fixed in the early part of the 12th. century A. D. because of his quoting extensively from the Śrīgāraprakāśa of Bhoja and the Kāvya prakāśa of Mammata. The time of these two authors may be considered to have been conclusively fixed in the first and the latter halves of the 11th. century respectively. Sāradātanaya's references to one Someśvara in his work¹ likewise fixes the upper limit of his time at the end of the 12th. century.

But the identity of Someśvara is a bit puzzling. There are at least four well-known authors bearing the name of Someśvara, namely—

- I. The author of the Kirtikaumudī and the Surathotsava.
- II. The author of the Kāvyādarśa.
- III. The author of the Mānasollāsa.
- IV. The author of the Saṅgītaratnāvalī

We have now to consider as to what Someśvara out of the four is referred to by Sāradātanaya and what his time is.

Someśvara I, the author of the Kirtikaumudī and the Surathotsava, is the son of Kumāra and flourished in the courts of kings Bhīmadeva II, Viradhavala and Viśaladeva of Guzerat.² They reigned from 1179 to 1262 A. D.

Someśvara II, is the author of the Kāvyādarśa which is a commentary on the Kāvya prakāśa of Mammata. He was certainly different from Someśvara I because he calls himself as the son of Bhaṭṭa Devaka of Bhāradvājgotra.

Nothing definite is, however, known about his time. The only data available in this connection is that a MS of his work dated Samvat 1283=1227 A. D. is noticed in the Catalogue of Jesalmere Bhandars.³ From this it appears that he flourished some fifty years before the date in which his work was copied.

1. PP. 12, 21; 194, 6.

2. *Vide* Introductions of the Kirtikaumudī and Surathotsava.

3. Published as No. XXI in the Gaskwad's Oriental Series, P. 48.

Someśvara III, the author of the Mānasollāsa or the Abhilasītārthacintāmaṇī is the son of Vikramāditya IV, of the Chalukya dynasty of Kalyani. He composed, the Mānasollāsa in the year 1131 A. D.¹

Regarding the identity of Someśvara IV, the author of the Saṅgītaratnāvalī there is hardly any evidence except the notices of a MS of this work by Dr. Bühler,² and in the Bulletin No. 8 of the Central Library, Baroda.

One Someśvara is also mentioned by Śārṅgadeva (1210-1247 A. D.) in his Saṅgītaratnākara as the writer on Music along with Bhoja and others.⁴ Mr. M. R. Telang is inclined to identify this Someśvara as the author of the Saṅgītaratnāvalī,⁵ and he designates him as Somadeva-Paramardī. But the above notices of the MS of the work do not support Mr. Telang as the author of the Saṅgītaratnāvalī is described there as one Somarājadeva without the epithet Paramardī. It is, however, evident from the statement of Śārṅgadeva that there was a Someśvara who composed a work on Saṅgīta. These notices also inform us that there is a work entitled the Saṅgītaratnāvalī which was composed by one Somarājadeva who very probably is to be the same Someśvara of Śārṅgadeva. It is doubtful whether Paramardī is only an epithet of Someśvara as supposed by Mr. Telang, but on the other hand, it appears probable that Paramardī was an entirely different author from Someśvara mentioned above. We know of a king by name Paramardī or Paramal in this period who belonged to the Chandel dynasty and reigned between 1165 and 1203 A. D. From the writings⁶ of his minister Vatsarāja it is known that Paramardideva was a man of letters and a patron of poets. In all probability this Paramardī (1165 A. D.) is the author referred to in the list of Śārṅgadeva (1210 A. D.) as a writer on Music.

1. Published as No. XXVIII in the G. O. Series. *See* introduction. P. VI.
2. A catalogue of Sanskrit MSS in the Private Libraries of Guzerat etc. P. 4, 274.

3. Here Somarājadeva is mentioned as the author and he is identified as a Pratihāri of the Chalukya king Ajayapala of Guzerat, (A. D. 1174-1177.)

4. खंडो नाच्यमाने भोजपुरावसथा । परमर्दी च सेनेसो वगदेकवीरिणि: ॥ 1. 18.

5. *Vide* The list of authors on Music in the Saṅgītamakaraṇa No. XVI of the G. O. Series. P. 56.

6. Rupakasavita No. VIII of the same series. Intro. p. IX.

From the above it will be evident that all the four Someśvaras flourished within a period of 131 years ranging from 1131 to 1262.

Let us now attempt to find out what Someśvara out of the four was actually referred to by Śāradātānaya. On an examination of the views of Someśvara stated in the present work, it can be easily seen that they relate to the Science of Music, and the Vṛttis Bhāratī etc. On this ground alone the first two Someśvaras may be left out of question because their works cannot, in all probability, contain any very detailed references to Music or even the Vṛttis.

It may also be possible that Someśvara was a king because whenever he is mentioned in the present work his name is always associated with that of king Bhoja. Out of the four, only the two other Someśvaras are kings and not mere poets and critics like the first two Someśvaras. The Someśvara of Śāradātānaya, therefore may refer to one of these two last mentioned kings. It is also quite possible, therefore that Someśvara the author of the Saṅgītaratnāvalī, who is referred to by Śāringadeva is the person mentioned by Śāradātānaya because the scope of a musical work generally extends even to the Vṛttis, Bhāratī, etc. besides regular Music as it can be seen from the Saṅgītaratnākara. But it is likely that Śāradātānaya's Someśvara cannot refer to the Someśvara of Mānasollāsa though the work includes within its scope the subject of Music in detail which is a necessity for the princes, because it cannot go so far as to include technical subjects like the Vṛttis, Bhāratī etc.

These two Someśvaras cannot, however, be placed later than the third quarter of the 12th. century. The upper terminus of Śāradātānaya's date, therefore, can be fixed with some hesitation as the last quarter of the 12th. century. But with regard to the lower limit it can be ascertained with a greater amount of confidence. The citations from the Bhāvaprakāśana found in the works of later writers on Rasa and Music such as Śiṅgabhaṭṭāpāla, Kumārasvāmin and Catura Kallinātha, will fix the lower limit of his date approximately as 1300 A. D. Because the date of Śiṅgabhaṭṭāpāla, the author of the

Rasārṇavasudhākara is 1330 A. D.¹ while Kumārasvāmin and Kallinātha flourished in the beginning of the 15th. century A. D. This lower limit can be further shortened by 50 years; thus bringing the terminus at 1250 A. D. because of the citation of the present work in a treatise entitled the Rasaratnadīpikā by Allārāja.² Allārāja calls himself a son of one Hammīra who was a man of letters, and had a Koṅkaṇa king as his vassal. Allārāja the author of the work also was equally learned in all Śāstras and was a patron of learning. This Hammīra, may be identified with the Chowhan king of Mewar of the same name whose history is described in a poem Hammīramahākāvya by Nayacandra-sūri because the Chowhan prince is described by Nayacandra as having attempted a conquest of the southern countries including Koṅkaṇa. The reign of Hammīra as stated by Nayacandra begins in Saṁvat 1339 or 1283 A. D. The date of his son Allārāja the author of the Rasaratnadīpikā, therefore, can be fixed as the first decade of the 14th. century. In the work Rasaratnadīpikā, the author while mentioning the previous writers from whom he acquired his knowledge on the subject, mentions the Bhāvaprakāśana among the earliest works.⁴ Bhānuddata

1. For details, see the introduction of the Rasārṇavasudhākara. T. S. S.
2. A MS copy No. 11880 of this work is preserved in the Library of the Oriental Institute, Baroda.
3. The drama Hammīramadamardana GOS. on the other hand, deals with another Hammīra who is a Mohamedan invader on Guzerat.
4. वासीकीरुण्यमुपायमुकुटयत्कीर्णरत्नावलिज्योत्स्नितारुणि वयमुपसङ्गः कृपापञ्चकामिनिः ।
प्रसूयन्महतापवनप्रकाशकोजयः श्रीहृस्मीरमहीपतिः सितरत्नव्यासकीर्तिः सदा ॥२॥
शास्त्रालां पारदसा प्रबन्धुवकोविदसैवैतन्मन्दः सन्मनाशिवमुक्ताकवितरणिः पुरितायः
कवीनाम् । दिग्गम्यन्महताकीर्तिः सत्समुपनिधिः श्रोतृकन्दर्पमूर्तिः नारीणां वित्तवन्मा नृमुकु-
टमणिः सुखकेशाग्रदीपः ॥ ३ ॥
कर्मकिर्तिनिधेयानं व विदुषां विभाम्रमणिः परा वादेरीमुद्रादायनं द्विपुत्रं चर्मलं सुखमामयम् ।
मन्मथीमुद्राकारे रत्नतरोरणिं कलाभ्रममुत्सलमाद्भुतमहोपतिः सममन्मथीरामणीरीहा ॥४॥
कालपं कोटं वैव नतर्हं दीप्तं तथा । विशाखिकुच माहेरं नयं पितृसुतामयम् ॥ ५ ॥
नारवं द्रुवं वैवाङ्मवं रामनकोदितम् । पूर्वोवावैरिपितं नाग्यामिवयपचि ॥ ६ ॥
नायकोचनानन्दवर्धनं भरतोदयम् । भावप्रकाशाने नैव तथा मुद्राहासयम् ॥ ७ ॥
हृत्पनाकोचन शास्त्राणि ॥ etc.

1. Kṛtikamudrī, Sumahotsava and the Kāvyādarga, a commentary on the Kāvyaprakāśa. This Kāvyādarga, however, may deal with the Vṛttis, but there we cannot expect anything of Music as the text of the Kāvyaprakāśa itself does not treat the subject of Music.

2. IV Viṃśatī of the Mānasollāsa.

refers to this Rasaratnadīpikā in his Rasatarāṅgiṇī.¹ The date of Bhānūdatta is approximately fixed as 1300-1350 A. D.² and if we allow at the least 50 years for the present work to become famous so as to be quoted by the later writers as an authority along with other comparatively ancient writers, we can safely fix the lower limit of the date of Śāradātanaya as 1250 A. D. The date of composition of the Bhāvaprakāśana, therefore, may fall in a period ranging between 1175-1250 A. D. This is also corroborated by the fact that all later writers on Alāṅkāra, who quote Śāradātanaya, such as Śiṅgabhattapāla, Śrividyaśakravartin, Gopendratippabhattapāla, Kumārasvāmin, Kallinātha, Vāsudeva, Raṅganātha, Rāghavabhaṭṭa and others, are given a date later than this period. Viśvanātha, the author of the Sāhityadarpaṇa (1300-1384 A. D.) however, cannot be said to have known the Bhāvaprakāśana though Śāradātanaya is earlier than him, because dissimilar points in these two works on the subject of the Uparīpakas far exceed the points of similarity.³

The question may be raised that this date is not correct because the present author depends for his materials on a work entitled the Kalpalatā⁴ which belonged to a latter period. There are two Kalpalatās known at the present time, one composed by Arisimha and the other by Deveśvara who flourished according to the estimation of certain scholars in the second quarter of the 13th century, and the beginning of the 14th. century respectively.⁵

Against this it may be pointed out that the Kalpalatā referred to by the author can not represent any of the two Kalpalatās composed by Arisimha and Deveśvara. Śāradātanaya's Kalpalatā deals with the Rasas and the relation of the words with their meanings and the behaviour of the Nāyikās towards their lovers when they are angry owing to the conduct of the other party. But neither Arisimha nor Deveśvara treats of Rasas and Bhāvas or any other subjects referred to by Śāradātanaya. In the Kalpalatā of Arisimha,

indeed, we find a topic treating of the relation of words with their meanings. But while he treats of three kinds of words and their meanings, in the Kalpalatā referred to by our author, the words and their meanings are said to be of four kinds. Therefore, on the ground of Śāradātanaya's references to the Kalpalatā alone the date arrived at above cannot be vitiated. The age of Kalpalatā referred to by Śāradātanaya seems to be earlier than that of Mammata, because Śāradātanaya says that both himself and Mammata followed the teachings contained in the Kalpalatā with regard to the four kinds of meanings.¹

Some scholars identify Bhaṭṭagopāla the commentator of the Kāvya prakāśa of Mammata² with Bhaṭṭagopāla the father of Śāradātanaya. This identification may not be quite correct but it is certainly probable because of two considerations: viz., (1) that the commentator Bhaṭṭagopāla does not quote any author or work later than Mammata and (2) that he is at the same time quoted by the authors like Kumārasvāmin and others in the early part of the 15th. century.

1. Grantharatnamālā ed. P. 8.

2. S. K. De S. P. Vol. I P. 249. and P. V. Kane, Sāhitya. intro. P. cxviii.

3. For details see section IV *Supra*.

4. PP. 181, 4; 175, 18.

5. S. K. De. H. Sanskrit Poetics Vol. I. PP. 212, 213.

1. एवं कव्यरत्नां तु वाक्यार्थचतुष्टयम् ।

निर्गतिं वाचकदेश उच्यतेति वदुःश्रुतम् ॥

तत्र वाक्यप्रकारेण व्याख्यानं प्रदर्शितम् । P. 175, 18.

2. Published in the Trivandrum Sanskrit Series.

CONTENTS.

	Page.
General Editor's Preface	5
Preface	7
Introduction	9
§ I The Author	9
§ II The Bhāvaprakāśana	13
§ III The place of the Bhāvaprakāśana in the History of Rasa school	16
§ IV Special points of interest	31
§ V Śāradātanaya's indebtedness	63
§ VI The date of Śāradātanaya	79
Table of contents	1-21
Text	1-313
Appendix I	315
Indexes	327
§ I Index of works and authors	327
§ II Index of important words	331
§ III Index of verses	355
Appendix II	403
Errata	410

विषयानुक्रमिका ।

प्रथमोऽधिकारः ।

भावनिर्णयः ।

पृष्ठ.	पङ्क्ति.	पृष्ठ.	पङ्क्ति.
मन्त्रावरणम्	१ १	दीर्घलक्षणम् ।	८ १७
ग्रन्थकृत्यैवमभिमिकथनम्	" १२	माधुर्यस्य	" १८
" पिशुपरस्परम्	" १४	प्रागल्भ्यस्य	" २०
" भारप्राप्तय इति नामकरणे हेतुः	२ ४	पैयस्य	" २१
" शुक्लामकथनम्	" १४	शोदायस्य	" २२
नाम्नैवद्वयगतमेदमिकथनम्	" १६	२० गान्धारम्भाषाभाः (श्रीपाद)	
प्रकृतमन्यप्रतिपाद्यप्रतिज्ञा	" २३	लीलाया लक्षणम् ।	९ ४
भाषसामान्य लक्षणम्	३ १२	विलासस्य	" ६
भावविभागः	४ २	विच्छित्ते	" ८
विभाषसामान्य लक्षणम्	" ४	विभक्त्य	" १०
अनुभाषसामान्य	" ५	किञ्चिद्विशितस्य	" १२
स्वाध्याय	" ६	मोहायितस्य	" १३
व्यभिचारिभाव	" ८	कुत्रमितस्य	" १६
छात्त्रिकभाव	" १०	विज्योक्तस्य	" १७
ब्रूतादिस्वभिमानानां नामकथनम्	" ११	ललितस्य	" १९
तेषां क्लेश लक्षणानि	" २२	विहृतस्य	" २१
ब्रूतादिरक्षानां क्लेशार्थेनभावकथनम्	५ १५	८ पौरुषगान्धारम्भाषाभाः	
लक्षणादीनां तत्पदात्म्येनैवैषि स्वापितो-		शोभाया लक्षणम् ।	१० २
रसनिर्णयः	६ ११	विलासस्य	" ४
अनुभाषविभागान्तरविभाषा	" १३	माधुर्यस्य	" ५
छात्त्रिकभावविभागः	" १८	पैयस्य	" ६
व्यभिचारिभावविभागः	" १९	गान्धार्यस्य	" ७
मानसघटीराजुभाषयोरछात्त्रिकत्वेऽपि		ललितस्य	" ८
छात्त्रिकत्वकथनाय कथ्यादिपुनस्तत्त्वमन्य-		शोदायस्य	" ९
निरूपणम् ।	" २३	तेजसः	" १०
१० मानसलभाषलक्षणम्-(श्रीपाद)		आचार्यमतेनाय विशेषकथनम्	" १२
भाषस्य	" ८ ५	(मोक्षमतेन) केलिश्रीद्वितीयोः अनुभाष-	
हृत्पस्य	" ११	कथनम् ।	" १६
हृत्पस्य	" १२	१२ गान्धारम्भानुभाषाः	
शोभाकाश्योः	" १५	आलापस्य लक्षणम् ।	" १४

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
प्रज्ञापस्य छद्मम् ११ १	व्यभिचारिभाषाविभागः १५ ८
विलापस्य ११ २	व्यभिचारिभाषायां विभाषादुभाषादिकथनम् १५ ८
अनुकापस्य ११ ३	निर्वैदस्य ११ १४
समापस्य ११ ४	श्लाघेः ११ २१
अपकापस्य ११ ५	शङ्कायाः ११ ३१
सन्देहास्य ११ ६	असुययाः ११ ३३
अतिदेशस्य ११ ७	मदस्य ११ ३८
निर्वैदास्य ११ ८	मपञ्चमस्य तत्प्रादिना विधा विभागः ११ २०
उपदेशस्य ११ ९	तस्यैव उपेक्षादिना विगृह्यकथनम् ११ २२
अपदेशस्य ११ १०	तदपस्य स्वरूपम् ११ २३
अपदेशस्य ११ १२	अप्यमस्य ११ २४
बुद्ध्यानुभाषायाः तत्र रीतेकेलान् ११ १४	अपहृष्टस्य ११ २५
रीतेकानुर्ध्व विभागः ११ १५	विद्याविभाषासम्पत्तिमदस्वरूपम् ११ २७
अभ्यन्तरेण सौम्यविद्ययादिपि समावेशः ११ १६	उत्समञ्जरीतिमदस्वरूपम् ११ २८
पञ्चोत्तरशतरीतिभेदस्य स्वातन्त्र्यकथनम् ११ २३	तत्प्रादिमैत्रु दृष्टिभेदकथनम् ११ ३१
रीतिनां बहुविधत्वोपसंहारः ११ ३३	अनस्य विभाषादुभाषाः ११ ३८
पुनः भाररथादिभेदं विभागः ११ ४	अलस्यस्य ११ ३९
उद्भूतभेदेनार्थपुनरेवस्वरूपकथनम् ११ ६	दैन्यस्य ११ ४०
पुण्युत्पत्तिविषये मतभेदप्रदर्शनम् ११ ८	विज्ञायाः ११ २०
तत्र प्रवृत्तिविभागः ११ १२	मीमांसा ११ ३३
द्वयैः रसाभिनययोः व्यवस्थाप्रदर्शनम् ११ १५	मोहस्य ११ ३४
प्रवृत्तिभेदानां देहादवगम्यत्वकथनम् ११ २०	सुप्तिः ११ ३५
भाषाविभागोर्विभागः ११ ३३	पुनः ११ २२
विभाषादुभाषयोः कार्यकारणभावकथनम् ११ ३३	द्वैतस्य ११ २०
सात्त्विकभाषायां सात्त्विकत्वनिर्दिष्टकथनम् ११ २२	बापस्य ११ ३३
सात्त्विकभावविभागः ११ ७	आलोच्य ११ ३४
साम्यस्य विभाषादुभाषाः ११ ५	उत्पातजस्य ११ ३६
स्वेदस्य ११ ३३	वातजस्य ११ ३७
रोगाजस्य ११ ३४	वैषम्यस्य ११ ३८
स्वभेदस्य ११ ३५	अभिनयस्य ११ २१
अभुवः ११ २२	कुमारजस्य ११ ३९
वैषम्यस्य ११ ३३	विद्याभिनयस्य ११ ४०
कर्मस्य ११ ३३	मातृजस्य ११ ४१
प्रकृतस्य ११ ३४	बाह्यस्य ११ ४२
	अद्विष्टस्य ११ ४३

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
विवादस्य विभाषादुभाषाः २१ २२	श्रावस्य विभाषादुभाषा २४ १४
पर्वस्य २२ ६	उन्मादस्य २४ १७
अमर्षस्य २२ ११	वितर्कस्य २५ १
अपहृष्टस्य २२ १५	भाषान्तराभाषा व्यभिचारिभाषैः उत्तरा- वकथनम् २५ १
मतेः २२ १८	भाषायां स्वाध्यायिभाषादुभाषेण व्यवस्थितत्वम् २५ १०
निश्चयाः २२ २१	भाषायां रसोपकारित्वम् २५ १७
अपस्मारस्य २२ ३३	रसव्यभिचारिभाषायाः सम्बन्धकथनम् २५ १९
विशेषस्य २२ ३६	स्वाध्यायिभाषादुभाषायां व्यवस्थितत्वम् २५ ३३
छतेः २२ ३९	शमत्वाध्यायित्वम् २५ ३६
उपद्रवायाः २२ ४०	भरतमतेन स्वाध्यायिस्वरूपकथनम् २५ ३८
व्याधेः २२ ४८	भाषायां रसजनने कौशलम् २५ २०
मरणस्य २२ ५५	भाषायां परस्परसाहचर्यम् २५ २३

द्वितीयोऽधिकारः ।

रसस्वरूपाभ्युपगमिनिर्णयः ।

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
व्यभिचारिभाषायां विभाषकथनम् । २८ २	पुनः निर्वाहः । २९ १
रस निर्वैदस्य २८ ३	स्वतः २९ ३
श्लाघेः २८ ३	स्वप्नस्य २९ ५
असुययाः २८ ४	निश्चयाः २९ ६
शङ्कायाः २८ ५	प्रवीणस्य २९ ७
अनस्य २८ ६	कौशलस्य २९ ८
मदस्य २८ ७	उन्मादस्य २९ ९
चिन्तायाः २८ १०	कौशलस्य २९ १०
विवादस्य २८ ११	वैदस्य २९ ११
मीमांसा २८ १२	कौशलस्य २९ १२
उन्मादायाः २८ १३	कौशलस्य २९ १३
हिंसा २८ १४	भाषायाः २९ १४
मन्दस्य २८ १५	सुखायाः २९ १५
अवायाः २८ १६	काङ्क्षायाः २९ १७
अपज्ञयायाः २८ १८	मदस्य २९ १८
वैदस्य २८ १९	अनस्य २९ २०

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
भाषायाः निर्वाहः २९ २२	सात्त्विकव्याभिचारिभाषायां परस्परोपकार्यो-
इन्द्रजालस्य ३० २	पकारिता ३२ ९
दिग्बोहस्य ३० ४	सात्त्विकभाषायां रससंबन्धः ३० १०
कान्दिश्रीरसस्य ३० ५	व्यभिचारिभाषायां रससंबन्धः ३० १८
अनुकम्पायाः ३० ६	अनुभावानां रससंबन्धः । ३० १९
आनुवीर्यस्य ३० ८	भाषान्तराणां स्थायीभावे योगव्यवस्था-
नृसंघातानां ३० ९	संयोगशुद्धारोपिता भावाः ३३ २
अनुकोपास्य ३० १०	विश्रोगस्य ३० ६
धृगस्य ३० १२	हास्यस्य ३० ९
धृगस्य ३० १३	वीरस्य ३० ११
सहस्यस्य ३० १४	कथस्य ३० १४
मिमिक्षुदोः ३० १६	रोद्रस्य ३० १७
दुःखस्य ३० १७	अद्भुतस्य ३० २०
दुःखस्य ३० १८	अपानकस्य ३४ १
हर्षस्य ३० २१	बीभत्सस्य ३० ६
स्मृतेः ३१ १	स्थापिभाषायां रसकारणत्वम्-
वितर्कस्य ३१ ४	रतेरुक्त्यम् ३१ ११
मतेः ३१ ५	रतेर्द्विधा विभागः ३१ १२
आत्मस्य ३१ ६	पुनः सत्त्वा विभागः ३१ १३
आवेगस्य ३१ ७	हासस्य लक्षणम् ३१ २१
वेगस्य ३१ ८	उत्साहस्य ३१ २५
गर्वस्य ३१ ९	विस्मयस्य ३१ ४
मोहस्य ३१ १०	क्रोधस्य ३१ ५
वपकस्य ३१ ११	क्रौडस्य ३१ ७
बाधकस्य ३१ १२	लज्जुपायाः ३१ ९
अपस्तस्य ३१ १३	भयस्य ३१ ११
तर्कस्य ३१ १४	रसादिस्थापिभावकप्रदानां निर्वचनानि ३१ १४
अवहितस्य ३१ १६	वस्तुनिर्चयभाषापरकृतानां स्वादिनां रसारम्भा-
मरणस्य ३१ १७	सम्पत्तिः ३६ ५
रुजः ३१ १८	अनेन भरतश्चलन्मतगणम् ३१ १४
सम्भरोभाषयोः ३१ १९	वास्तुकिमतामुपयोगे भावेभ्यो रससंभः ३७ १
स्मरेभ्यस्य ३१ २०	मदायुक्तस्वाभिधयो रसोत्पत्ति-
विपुलैवर्ण्योः ३१ २१	कथनम् ३१ ३
अधुना ३१ २२	रसस्य वर्तुषार्थमित्येव कथ्यदावीत्यर्थः ३१ ४
प्रकथस्य ३१ २२	तत्त्वम् ३१ ४

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
अस्तादीनां मतेन विभाषादीनां स्वकथम् ३७ १६	काव्यलक्षणम् ४६ १
तत्र भावस्वरूपे मतानि ३७ २२	काव्यस्यैव शुद्धकौत्वकथनम् ३१ ३
विभावस्वरूपे मतानि ३८ ६	काव्यतापठनशब्दनिर्बचनम् ३१ ११
अनुभावस्वरूपे मतानि ३१ १३	नाट्यलक्षणम् ३५ १
व्यभिचारिभावस्वरूपम् ३१ १५	नृपलक्षणम् ३१ १६
सात्त्विकलक्षणे मतानि ३७ १७	नर्तनलक्षणम् ३१ १७
स्थापिभावस्वरूपम् ३१ १९	नर्तनस्य नाट्यादिशुद्धयभाषारणत्वम् ३१ १९
भाषानामाश्रयस्य पर्यायावकाश कथनम् ३१ २१	अष्टविधितत्त्वमित्येन रसानामष्टविधित्वो-
भावे रसोत्पत्तिः ३१ ७	पक्षद्वयः ३१ २१
एकस्यैव रसस्य विपत्तिभेदेन बहु- ३१ १३	अन्यमतेन शान्तस्वस्य निरूपणनिराकृत्यै ४७ १
विषयम् ३१ १३	पदसमूहेन रसत्वाद्यविषयोपसंहारः ३१ १०
भरतमतेन नटशास्त्राधिक्यो रसाध्वना ३१ १६	वास्तुकिमतेन रसोत्पत्तिः निरूप्य नारद-
नटे रसस्य प्रतिषेधः ३१ १८	मतेन तत्त्वमन्यप्रतिज्ञा ३१ ११
शुद्धारातिरिक्तारसानामपि नष्टमतेन ४० २	शुद्धारातिप्रकारः ३१ १३
रसमानत्वम् ४० २	हास्योत्पत्तिप्रकारः ३१ १५
रसानां व्यापत्वादिसम्बन्धकथनम् ४१ १७	वीरोत्पत्तिप्रकारः ३१ १६
रसानां सामाजिकेन व्यवहारा ४१ ५	अद्भुतोत्पत्तिप्रकारः ३१ १८
सामान्यतः द्विविधः द्विधा विभागः ४१ ७	रौद्रोत्पत्तिप्रकारः ३१ १९
रससादिकास्वरूपलक्षणव्यापारै- ४१ ११	कण्ठोत्पत्तिप्रकारः ३१ २१
कारादित्वस्पोरातिरिक्तकथनम् ४१ १५	अपानोत्पत्तिप्रकारः ४८ २
अष्टादशविस्तृप्तानामुत्पत्तिकथनम् ४२ ५	शान्तोत्पत्तिप्रकारः ४८ ४
अष्टादशविस्तृप्तानामुत्पत्तिकथनम् ४२ ५	शुद्धारातिरिक्तकथनानां निर्वचनम् ४८ ६
विभागस्तत्त्वकथनम् ४३ १५	स्त्रीयनिर्वचनकारस्य निरुक्तकापठनप्र- ५० ५
अभिमानात्मकभूतोः शुद्धारातिरिक्तकथनम् ४३ १५	रिक्तकथनम् ५० ५
त्रैलोक्यवित्तुतोः शुद्धाररस्यापत्तिप्रकारः ४४ १८	नटे रामादिदुष्टैः स्वरूपविषयनम् ५१ ११
हास्यरसतापत्तिप्रकारः ४४ १९	अत्र शङ्कुभरतेन रसोत्पत्तिप्रकारकथनम् ५१ १८
वीररसतापत्तिप्रकारः ४४ २१	शङ्कुमतद्वयपुस्तकं नटे रामादिदुष्टैः ५१ १९
अद्भुतरसतापत्तिप्रकारः ४४ २१	अन्यस्वरूपकथनम् ५१ २१
रौद्ररसतापत्तिप्रकारः ४४ २१	अष्टादशकथनेन रसोत्पत्तिप्रकारकथनम् ५१ २१
कण्ठरसतापत्तिप्रकारः ४४ २१	तन्मते द्विविदान्मन्यमतेन रसस्य ५१ २१
बीभत्सरसतापत्तिप्रकारः ४४ २१	शुभ्यमानाभाषकाः ५१ २१
मयान्नरसतापत्तिप्रकारः ४४ २१	विभागमात्रद्वारेण रागादिस्वरूपकथनपुस्तकस्य ५१ २१
योगमात्रारम्भसिद्धिनां विनेन दास्यवादीनां ५४ २१	रसादित्वकथनम् ५१ २१
निरूपणकथनम् ५४ २१	विभागमत्त्वव्यवस्थैव स्त्रीपठनप्रकार- ५१ २१
दास्यलक्षणम् विभागः ५४ २१	कथनम् ५१ २१

वृत्तीयोधिकारः ।

इसमेदतत्त्वकारनिर्णयः

प्रकृतान्तरेण रसानामुत्पत्तिकथनम्	पृष्ठ. पङ्क्ति.
श्रवणो अगादिभेदसहायकशृङ्गारादिरसोत्पत्तिः	५४ १
शृङ्गारादिरसचतुष्टयाद्व्यापित्वद्वयोत्पत्तिः	१५ १०
रसानां प्राधान्यप्राप्त्यर्थक्यम्	१६ १
व्याप्त्यस्यैव रसानां प्राधान्यप्राप्त्यर्थे तत्कारणम्	१७ २०
विज्ञानादुरस्य श्रवणो मन्दिरेभ्यो नाटक-वेदोदयः	१६ ७
श्रवणां वैदिकेभ्यो नाट्ये निपुरतश्चाकथनकथन-प्रयोगः	१७ १७
भरतेः प्रयुज्यमाने तस्मिन् पश्यतो श्रवणो मुञ्जेभ्यः सवृत्तिशृङ्गारादिरसचतुष्टयोत्पत्तिः	२० २०
शृङ्गाराद्व्याप्त्योत्पत्तिकारः	५४ १२
वरीरद्व्युत्पत्त्योत्पत्तिकारणम्	११ ११
रोमाकथनस्योत्पत्तिकारणम्	५६ ३
वीरशृङ्गारव्यपत्त्योत्पत्तिकारणम्	८ ८
भरतस्य मारदावृत्त्यादिरसकथनम्	१३ १३
रसानां मन्दिरेभ्यः बट्यादिमिदृजेन क्षयार्थम्	१७ १७
रसोत्पत्तिं निरूप्यतु क्रियात्मकानादपरस्योत्पत्तिकारकथनम्	५९ ७
तत्प्राप्त्याधीनोत्पत्तिमात्रमिच्छेन्नम्	१० १०
रसोः विभागादिविभेदः	११ ११
हृत्स्योचितविभागादिविभेदः	१६ १६
हृत्स्यस्य विधा पुनः षोडश विभागाः	६० १
विगतस्य लक्षणम्	१६ १६
हृत्स्यस्य	८ ८
विहितस्य	१० १०
उपहितस्य	१२ १२
अपहितस्य	१४ १४
अतिहितस्य	१६ १६

वीररसस्याभिः उत्साहस्य समुचितविभागादि-कथनम्	पृष्ठ. पङ्क्ति.
अद्भुतस्याभिः विलम्बस्य	११ १२
रौद्रस्याभिः कोपस्य	१२ १२
कथनस्याभिः शोकस्य	१५ १५
वीररसस्याभिः लुप्यन्ताभाः	१३ १३
भयानकस्याभिः भयस्य	१६ १६
शृङ्गारस्य वाचिकादिभेदेन विभागः	६४ ३
हृत्स्यस्य	५ ५
वीरस्य	११ ११
अद्भुतस्य	१० १०
रौद्रस्य	८ ८
कथनस्य	१५ १५
वीररसस्य	१० १०
भयानकस्य	१३ १३
रसानां विभागे हेतुः	१५ १५
वाचिकशृङ्गारस्य लक्षणम्	१६ १६
आत्मिकस्य	२३ २३
क्रियात्मकस्य	६५ १
वाचिकहृत्स्यस्य	५ ५
वैयर्थ्यस्य	६ ६
आत्मिकस्य	८ ८
सुखवीरस्य	१० १०
शानवीरस्य	११ ११
दयावीरस्य	१५ १५
मानसाद्भुतस्य	२३ २३
आत्मिकस्य	६६ २
वाचिकस्य	६ ६
आत्मिकरौद्रस्य	११ ११
वैयर्थ्यस्य	१३ १३
वाचिकस्य	१६ १६
मानसकथनस्य	१९ १९
वाचिककथनस्य	६७ २

शोभनशोभितस्य लक्षणम्	पृष्ठ. पङ्क्ति.	शानुपु कोपस्य स्वकथनम्	पृष्ठ. पङ्क्ति.
उद्देगस्य	१७ ४	निद्रा	७१ ९
आत्मिकभयानकस्य	१५ १५	मियाग	७१ १४
मानसस्य	१९ १९	भुङ्गेयु	७१ १६
रसानां देवतानिर्देशः	६६ २	पुण्येयु	७० २०
विष्णुवरीनां शृङ्गारादिरसदेवतास्य कारणम्	६६ २	कुमानभद्रावस्थाः तादां स्वकथनम्	७२ २२
शृङ्गारादिरसदेवतां कर्तृनिर्देशः	६६ २	कोपकोपरोपानां स्वकथनानादयः	७२ ३
संहितावाङ्मयविष्णुसमनरदायवृत्तरेण भावस्वरूपनिर्णयोपसंहारः	५ ५	विशारपस्य स्वकथनम्	७३ १४
रसविभागाणां कथितं शुभाशुभाकलादिकमपि	११ ११	परिदेहितस्य	७३ १५
शोभनवर्तीति निरूपणम्	११ ११	आत्मन्यस्य	७३ १६
तेषु शोरीस्य स्वकथनम्	१६ १६	कथितस्य विधा विभागः तत्र-	
व्यवसायस्य	१७ १७	ईर्ष्याभ्यासस्य स्वकथनम्	७३ १६
साहस्यस्य	१७ १७	क्षान्त्युद्वेगस्य	७३ २१
पराक्रमस्य	१९ १९	आर्तिभक्त्य	७३ २३
प्रतापस्य	२१ २१	रूपस्य	७३ २६
श्रीः	६९ २१	आयेष्यभयस्य	७३ २८
कीर्तिः	७० १	आरोपस्य	७३ ३०
नारायः	७१ १	बन्धनीयस्य	७३ ३३
विनयस्य	७१ १	निष्ठेयस्य	७३ ३४
मयस्य	७१ १	लाभन्यस्य	७३ ३५
प्रभुत्वाभ्यासोः	७१ १	आभिरूपस्य	७३ ३७
शोषशोचिर्वयोः	७१ १	शोचनीयस्य	७३ ३९
प्रभावस्य	७२ १२	अक्षयस्ययोः	७३ ४०
अनुभावस्य	७३ १३	उपाज्ञस्य	७३ ४१
महास्वप्नस्य	७३ १५	सौकुमार्यस्य विधा विभागः लक्षणम्	७३ ४२
स्वैर्यस्य	७३ १७	सुदुलस्य स्वकथनम्	७३ ४३
वीररसविभागाद्येवैषां तत्रैव शुभाभावकथनम्	७३ १८	तत्र सतमेव	७३ ४४
रौद्ररसविभागाणां तत्रैव शुभाभावकथनम्	७३ २०	प्रभावस्य विधा विभागः	७३ ४५
तेषु अद्भुतस्य स्वकथनम्	७३ २३	तत्र वदने प्रसादः	७३ ४६
अवज्ञायाः	७३ ३	नये	७३ ४७
अकामनितायाः	७३ ४	चित्ते	७३ ४८
वाक्कोपस्य	७३ ५	शृङ्गारस्य विधा विभागः	
आक्षेपस्य	७३ ६	तत्र दयामस्य स्वकथनम्	७३ ४९
कोपस्य विधा पुनः षड्धा विभागः	७३ ७	रूपस्य	७३ ५०
		प्रयत्नस्य	७३ ५१

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
स्वामादिमुखागस्य स्वेय विनियोगः ७५	५५ ३०
माननायाः स्वकल्पम्	१८
भाषामाधुर्यस्य	२१
त्यागस्य	१३
क्षणस्य	१३
उदयस्य	१३
उत्थस्य	१५
दम्भस्य	१६
कौशलस्य स्वकल्पम्	५५ ३०
नैपुण्यस्य	१८
सामर्थ्यस्य	२०
विक्रमस्य	२२
अतद्व्यस्य	३६ १
शिरस्य	३
बैद्यस्य	५
प्रसारणस्य	७

चतुर्थोपधिकारः ।

शुद्धारोचननायकनायिकादिव्यस्वरूपविर्णयः ।

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
भोगादिशब्दानां निर्वचनम्	७७ ३
शुद्धारोचन सक्तिलक्षणमे हेतुः	१३
आचार्योक्तरीतिस्वरूपम्	७८ ५
प्रेमादिषट्पुणैः स्तेरमित्यधिकारः	१६
प्रेमशब्दनिर्वचनम् लक्षणम्	१५
आलम्बनस्य स्वकल्पम्	७५ १
प्रेमकौटिल्यस्य स्वकल्पम्	४
प्रेमशब्दनिर्वचनम् लक्षणम्	७
मातृत्वस्य विधा विभागः	५
हैर्ध्यामस्य स्वकल्पम्	१०
प्रणयमास्य	१४
हैर्ध्यामास्य श्रीनामवर्णनीवहा	१०
मेहस्य स्वकल्पम्	८० १
गुणद्विषष्टिविषयकनम्	३
कुसिमकुसिममेहस्वरूपम् तदप्रत्यय	६
मेहस्य श्रौतादिभेदेन त्रिधा विभागः	१६
श्रीवस्य लक्षणम्	१७
मन्थस्य	१५
मन्थस्य	२१
मेहस्य विचारदिभेदेन पुनर्निर्माणः	२२
स्वित्तस्य स्वकल्पम्	८१ २
मत्तस्य	५
नयस्य	८१ ६
मेहस्यैव रागस्वरूपन्यायिकयनम्	१०
रागस्यैव नीत्यादिभेदेन त्रिधा विभागः	१४
नीलीरागस्वरूपम्	१५
कुण्डनरागस्य	१७
मणिधारागस्य	१५
यवरागस्य स्वकल्पम्	८२ १
प्रेमादिनायनां भद्राभिनययुक्तकाशितस्य	५
अभिनययुक्तालोचने रतिः शुद्धारोचनत्वा-	प्रकारः
शुद्धारोचनदेहाः	११
कला	१३
कायः	१४
वैषः	१५
आह्लादप्रकारः	१६
विधाविहारदेहाः	१६
निशाविहारदेहाः	२२
विधावेष्टाः	८६ ३
निशावेष्टाः	४
शुद्धारोचितकालयुगाः	५
प्रत्याणि	११
किमाः	१२

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
वस्तुने रागरीत्याः	८३ २२
श्रीवसे	८४ ३
प्राद्वि	१०
शरीरे	२०
हेमन्तशिशिरयोः	८५ ८
रघोत्कर्षकाणाम्	१०
विशोगादिभेदेन शुद्धारोचन त्रिधा विभागः	१४
अयोः तत्र दशावस्थाया	१५
तत्र कतिप्रश्नेषु बहुवर्त्तमानस्यः	२०
वियोगस्वरूपम्	२२
प्रलम्बियोगस्य स्वकल्पम्	८६ १
श्रीगामीश्रीमानोत्पत्तिकारणाणि	३
तत्त्वित्वाणाम् यदुवायास्तत्स्वरूपस्य	७
प्रभातविशेषः तस्य त्रिधा विभागः	१३
मरणस्य विशेषान्तरभिनयतुल्यम्	१८
अंशभेदेन श्रीगामनुभासकनम्	२०
विशेषायोगोः करणतुल्यत्वमपि	२०
शुद्धारोचनयानम्	८७ १
तयोः शुद्धारोचनश्रुतिमित्तकनम्	४
मरणस्यापि कश्चिद्वियोगस्वरूपम्	५
संयोगशुद्धारोचनस्य	७
कर्मोचस्य चतुर्धा विभागः	१०
तत्र मितस्य स्वकल्पम्	११
सहस्य	१३
सम्पत्त्यस्य	१५
सहस्यस्य	१७
संयोगे वेष्टाः	१९
विशेषे वेष्टाः	२१
अयोः मन्थवत्त्वायाः दश, द्वादश वा	८८ १
ताक्ष दृक्कायाः स्वकल्पम्	६
वस्तुव्याप्याः	८
अभिलाषस्य	१५
किन्तायाः	२१
सुते	८५ ७
गुणसुते	१२
उद्देगस्य	१५
प्रकाशस्य स्वकल्पम्	९० १
उन्मादस्य	९
व्याधेः	१६
जाणस्य	९१ १
मरणस्य	७
शुद्धारोचनप्रकारो हेतवः	१०
शुद्धारोचितप्राप्ति गुणवत्	१७
तेषु नायकस्य क्येष्टादिभेदेन त्रिधा विभागः	२०
तद्व्यवस्था	२०
युनः चतुर्धा विभागः	२२
तेषां गुणवत्त्वाया मत्तमेव	३
धीरोदयस्य स्वकल्पम्	१०
धीरोदयस्य लक्षणम्	१२
धीरोदयस्य	१४
धीरोदयस्य	१६
नायकगुणेषु विरोधविहारः	१८
लक्षितदीर्घामास्यावायवसहितित्वम्	२२
युनर्नयकस्यानुकूलादिभेदेन चतुर्धा विभागः	१३ ६
आह्लादस्याह्लादकारिभावकाः	१०
उपनायकस्वरूपम्	१२
नर्मसंचितानां धर्मोक्तयेन विभागः	१६
कामतत्त्वविधानां स्वकल्पम्	१४ २
वृत्तवृत्तस्वरूपम्	६
नवरागादी वृत्तवृत्तव्यवसायगोपायाः	१४
स्वायत्तसाधारणभेदेन नायिकाया विभागः	२०
स्वीयाया मुखादिभेदेन विभागः	२१
अन्यायाधिकोर्विभागः	२५ ३
आह्लादनायिकायां ३८४ भेदस्य वृद्धता	३
चायाभिधानम्	४
अन्या व्यक्त्येवैति मतोद्भाजनम्	१०
अन्यायागिनोर्भेदस्वरूपम्	१५
गणिकायाः शुद्धारोचनविधेः	१७
रुद्रतृकभिनयेन तत्समाहितः	२०
स्वीयानयोः स्वकल्पम्	९६ ११
स्वायत्तगणिकानामभिप्रायभेदः	१४
रतो मुखायाः स्वकल्पम्	१६

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
रती मन्वायाः स्वरूपम्	१६ २१	कल्हान्तरितायाः	१९ २०
प्रगल्भायाः "	१७ २	मोहितमूर्तुकायाः	१०० ३
धीरायाः "	" ४	विरोहोत्कण्ठितायाः	" ५
अधीरायाः "	" ८	जमिसारिकायाः	" १५
धीराधीरायाः "	" १२	परजानाऽभिसरणप्रकारः	" १९
कन्योऽविद्याविशेषज्ञानामन्यत्र वक्ष्यमाणत्वम्	" १५	वेद्याभिसरणप्रकारः	१०१ ३
उदात्तायाः स्वरूपम् चैष्टाब्ध	" २०	प्रेम्याभिसारिकाभिसरणक्रमः	" ११
उद्धतायाः "	५८ ४	पराजनायाः क्षुत्तावकप्रबोधनक्रमः	" १६
शान्तायाः "	" ८	वेद्यायाः	" १९
कलितायाः "	" १२	प्रेम्याभिसारिकायाः	" २१
अष्टावस्वनायिकोद्देशः	" १६	नायिकासुतमायाः पुणाः	१०२ २
ताड्य कश्चितायाः स्वरूपम् चैष्टाब्ध	" २०	मन्यमायाः	" ६
विप्रकृतायाः "	५९ ४	अधमायाः	" १०
वासकसम्भवायाः "	" ८	एषां पुणानां स्वान्नायगणिकासु स्थितौ	
स्वाधीनमूर्तुकायाः "	" १५	भेदकथनम्	" १५

पञ्चमोऽधिकारः ।

नायकमायिकाभेदस्तत्त्वस्वरूपनिरूपणम् ।

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
हृत्पलित्व्यमाणकथनम्	१०२ १	जीमिः प्रीत्या कृत्वाति नायकाह्वानानि	१०७ ७
जीवोद्योवनस्य चतुर्धा विभागः	" १०	तेषु प्रणयी	" १०
प्रथमोद्योवनस्य स्वरूपं चैष्टाब्ध	" १२	दमितः	" १२
द्वितीयोद्योवनस्य	" १०४ ७	कान्तः	" १४
तृतीयोद्योवनस्य	" १९	नाभः	" १६
चतुर्थोद्योवनस्य	१०५ ५	स्वामी	" १८
जीपुस्तमोद्योवनकालतिथीराम्	" ११	मित्रः	" २०
जीणामभिगम्यनायकस्वरूपम्	" १६	छहन्	" २२
पुरुषाभिगम्यजीवकत्वम्	" १९	नन्दनः	१०८ २
वैशिकनायकस्वरूपम्	१०६ २	अभितेष्टः	" ४
वैशिककृष्यन्निर्षेचनम्	" १०	छुभागः	" ६
त्रिविधवैशिकेषु उत्तमस्य स्वरूपम्	" १२	चरितः	" ८
मध्यमस्य	" १९	जीणां कोपसंभवा नायकव्याहाराः	" १०
अधमस्य	१०७ १	तेषु—नामः	" १२

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
विक्षपः	१०८ १४	गोत्रस्यायाः	११२ १०
दुःशीलः	" १६	उपचारलक्षणम्	" १५
निर्लज्जः	" १८	वेद्यादिषु त्रिविधोपचारकथनम्	" २२
निष्ठुरः	" २०	रागपरागाम्यां क्षमोपस्य त्रिविधत्वम्	११३ ८
शठः	" २२	कुलज्जनायाः रागोपपत्तिविन्वाति	" १५
धृष्टः	१०९ ३	वेद्यायाः	११४ ३
दुराचारः	" ५	अन्यायाः	" १०
संभोगार्थं क्षीणां सत्त्वभेदकथनम्	" ७	अत्र भावसमिलकथनम्	" १८
तत्र—देवकीक्षमायाः स्वरूपम्	" १६	रक्षायाः त्रिविधं क्षाम्यन्तरोपचारः	" २२
दैत्यकीक्षमायाः	" २०	विरक्षायाः विज्ञानि	११५ १७
मन्यकीक्षमायाः	११० १	गन्धकामाचिन्वाति	११६ २३
मन्त्रकीक्षमायाः	" ५	विरक्षितैतवः	११७ ७
राक्षसीक्षमायाः	" ८	रागविनैर्बोद्धपापीः	" १४
पतनिकीक्षमायाः	" १२	चतुष्पटिदुष्टविकारकथनम्	११८ १२
विद्यापकीक्षमायाः	" १५	रौद्रस्वोपयोगिदृष्टयः	११९ ६
व्यालकीक्षमायाः	" १९	शोकस्य	" १०
नागकीक्षमायाः	" २१	वीरस्य	" १३
मर्त्यकीक्षमायाः	१११ २	भीमसम्भयकयोः	" १६
कपिकीक्षमायाः	" ५	अद्भुतहास्ययोः	" १९
हस्तिकीक्षमायाः	" ८	दृष्टिभेदात् क्रमेण लक्षणानि	" २२
मृगकीक्षमायाः	" १०	भरतजनतो दृष्टिभेदकथनम्	१२४ १९
मरुत्पकीक्षमायाः	" १३	तत्र—मात्रदृष्टयः	" २०
उडुकीक्षमायाः	" १५	रसदृष्टयः	१२५ १
मरुत्पस्यायाः	" १७	सञ्चारिमात्रदृष्टयः	" ४
खरकीक्षमायाः	" १९	मृगारादिरुषेण दृष्टिस्वरूपम्	" १०
सूकरकीक्षमायाः	" २१	दृष्टिनिषेधनायाः निर्षेचनानि	१२६ ६
हयकीक्षमायाः	११२ १	रसभावप्रदृष्टिस्वरूपम्	" १९
महिषकीक्षमायाः	" ४	सञ्चारिमात्रदृष्टिस्वरूपम्	१२८ १
अजकीक्षमायाः	" ७		

अथ षष्ठोऽधिकारः ।

कृष्णार्थसंक्षेपतत्त्वप्रकारनिर्णयः ॥

रसानुभवप्रकारः	१३१ ५	ताड्य-आक्षेपः	१३१ १
अष्टविधरसगतयः	" १४	जीनः	" ३

	पृष्ठ पङ्क्ति.	पृष्ठ पङ्क्ति.
निष्क्रेयः	१३२ ५	मन्थस्य स्वरूपम् १४१ २२
सूत्रम्	" ७	कल्पकल्पसुखोपेय मियापरपत्रे मायिकापेक्षा-
व्यतिरिक्तः	" ९	कथनम् १४३ ५
स्विरः	" ११	कावाचिच्छेदनां प्रियविमोहे-वनिदेशः " १७
समः	" १३	रसस्य वाक्पार्थिव्यादिकथनम् १४३ १३
शोभनः	" १५	एकत्र रसद्वयसमावेशः " २२
रसमापन्निकथनम्	" १७	निर्वेदादीनामस्वाध्यायितम् १४४ ९
तत्र हेतुस्थानम्	१३३ ३	रसादीनां वाक्यार्थता " १३
रसमासकथनम्	" १९	रसकाव्ययोः संबन्धतया वाक्यतत्पर्यसंबन्धा-
रसानां प्राधान्यस्यहरामासमेक्यतया		दीनां निरूपणम् १४५ ४
निरूपणम्	" २१	शब्दार्थसंबन्धस्य द्वादशविधत्वम् " ६
रसस्य स्वरूपः शान्तस्तेन युक्तिः	१४४ २१	तत्र प्रथमचतुष्टयां रसार्थादीनां निरूपणम् " ९
शान्तरसस्य कादाचित्कीकर्षं विनाशः	१४५ २१	(१) वृत्तौ—अभिधाया लक्षणम् " १३
शान्तस्य विशेषकथनम्	" १३	लक्षणायाः " " १७
शान्तरसस्यानुभावाभावकथनम्	" २२	गोण्याः " " २०
शान्तरस्य सत्त्वेति भाव्यानुपयोगिता	१४६ ५	(२) विषयायां निरूपणम् १४६ ३
शान्तरस्यस्वीकर्षः	" १२	काकादिप्रतिकारेण विवक्षीयवनकथनम् " ११
देशादीनां रसोपकारिता	" १५	तत्र काष्ठविच्छेदस्वरूपम् उदाहरणम् " १५
काव्यस्य रसोपयोगिता	१४७ ७	प्रक्रमेण विवक्षीयवनम् १४७ ११
वचने विरोदाः	" १३	अभिनयेन " " १६
निषेधे " " १६		(३) तात्पर्यनिरूपणम् " १७
प्राप्ति " " १९		तत्र अभिव्यक्तवाक्यार्थः " २०
वारदि " १३८ १		प्रत्याख्यानवाक्यार्थः " २१
हेमन्ते " " ९		अभिधानवाक्यार्थता द्विधा १४८ २
विशिष्टे " " ७		तत्र अतुनादधमिः " ७
मुक्तिवाच्यैवातुर्विधेन संयोगवातुर्विधम् " १५		प्रतिशब्दध्वनिः " १०
मिमांसिभेदेन पुनस्तोभोगस्य बाधविधम् " २१		बाधोत्पन्नादोदाहरणम् " १३
युक्तोपरोक्तस्यैवमिमांसिभेदादिभावकथनम् १४९ ९		तत्रैवोदाहरणान्तरम् " २१
व्यक्तेरन्तर्कार्यम् " १८		वार्थप्रतिशब्दोदाहरणम् १४९ ३
निप्रियन्तर्कार्यम् १४० १		शब्दादनुगादोदाहरणम् " ७
मनुस्तरत्कार्यम् " ९		शब्दप्रतिशब्दोदाहरणम् " १२
इतिवाच्यैवार्थानां सूत्रकथनता १४१ ४		अन्वितोत्तरपर्ययोः श्रेयसादिमतम् " २२
मनोभावस्य त्रिविधत्वम् " १५		तत्परोक्षेद्विमतम् " २२
इहमात्रस्य कार्यम् " १७		महाशब्दस्य च सामान्यम् १५० ५
अविशेष " " १९		त्रिविधवाक्यार्थतया रसत्कारादीनां
		हास्यप्रथमत्वम् " ११

	पृष्ठ पङ्क्ति.	पृष्ठ पङ्क्ति.
हास्यप्रथमं कर्तुं निष्ठेयं वाक्यवर्गत्वम् १५० १३		वाक्यार्थस्य निष्प्रतिवाचि-
(४) प्रथिभाष्यवर्गत्वम् " १५		द्वयोपपन्नम् १५१ १
(५) शब्दार्थसंबन्धेऽप्यु व्यपेक्षायाः		हेतु-प्रसंगिकस्य निर्वचनम् " ३
निरूपणम् १५१ ५		विशेषितस्य " ४
(६) सामर्थ्यस्य " " ७		अभिप्रायस्य " ४
(७) अन्वयस्य " " ८		तात्पर्यस्य " १३
(८) एकाधीनभावस्य " " ११		फलस्य " ११
मुक्तकार्त्तरीनां एकाधीनभावता " १२		भावस्य " १३
व्यपेक्षादिचतुष्टयाः अन्यविशेषाः-		वाक्यार्थे महत्प्रभाकार्त्तरीनभेदः " १५
न्तरालत्वम् १५२ १		तयोः सामान्यत्वम् " १८
निर्दोषत्वादिचतुष्टयविषयशब्दार्थसंबन्धस्य		हास्यार्थस्यतया वाक्यार्थता " २०
मोक्षादिभिर्निरूपितत्वेनोपेक्षणम् " ३		शब्दार्थनिर्णये स्वस्वाभिनवता-
रसस्य वाक्यार्थत्वोपसंहाराः " १३		तत्तुयायिता १६० १०
रसाभ्ये मतेभेदनिर्णयः " १५		आवाच्योन्तरा (मन्मद)भवेन
सदाशिवमतेन रसस्य स्वकथा-		शब्दार्थस्वरूपम् " १२
अवनिर्णयकथनम् " १७		शब्दार्थोन्तरेणविधित्वम् " १४
रसकाव्ययोः अन्यभक्तकथाः १५३ १३		तात्पर्यार्थस्य पुनःकथनम् " १६
लौकिकसुहास्यकाव्यशृङ्गारस्य		जात्यादिषु संक्षेपितस्य वातु-
भेदहेतुकथनम् " १५		निर्णयम् " २०
सामानिकादीनां रसाभिव्यक्तम् १५४ ११		उपाधिद्वारा स्मृतिकाव्यः १६१ ४
वाक्यार्थपरसादीनामनुभवस्य		उपायेः सिद्धसाध्यादिना द्विविधत्वम् " १०
शब्दार्थसंबन्धनिर्णयार्थीयत्वेन		तत्र वाक्यपरदीयमहाभाष्ययोः संवातः " १४
वर्तुष्वर्थव्यवस्था विस्तरणम् १५५ १		जातिशक्तिरसवर्णनम् १६२ ६
वाक्यवाचकमिमाणां निरूपणम् " ८		अथोद्देश्यादलोपेक्षणम् " १९
रूपकलक्षणलक्षणायां " १२		अभिधाया लक्षणम् " २२
व्यक्तपदप्रत्ययप्रत्ययानां " १७		लक्षणायाः " १३ २
गम्यगमकमतीनां " १५६ १		षोडा विभागः " १४
गोत्वयोजककृतीनां " ९		गोपीकृतेः पुनःकथनम् १६६ १३
प्रत्याख्यानवाक्यार्थकालादीनां " १५		प्रयोजनस्य व्याख्यानम् " २०
देशादिवाक्यार्थेषु शुष्कमूर्ति		मुद्रामुद्रत्येन व्याख्यानविभागः १६७ ४
इत्यादिभिरुपार्थेषु शुष्कमूर्ति		मुद्रामुद्रत्येन व्याख्यानस्य सारम् " ७
वर्तुष्वार्थवाक्यार्थानां विव-		व्यख्यानानुरोपनिरूपणम् " १३
क्षिप्तप्रतिपादकता १५६ १३		विशिष्टलक्षणाभिप्रेयः १६८ १९
		अभिधामूलक्यतया १६९ ४

पृष्ठ पङ्क्ति.	श्रोतुस्त्रिर्षणम्
अर्थव्यञ्जकता	१७० १७
तदुद्धारणम्	१७१ ४
कल्पभेदभिरूपणोपेक्षातः ।	१७२ ११
व्यवहारनिरूपणम्	१७३ ६
तद्विभागः	१७४ ६
गुणीभूतव्यञ्जकम्	१७५ १६
अवयवकल्पम्	१७६ ४
कल्पविभागः	१७७ १

सप्तमोऽधिकारः ।

नाटयैतिहासरीरकक्षणविधानम् ।

पृष्ठ पङ्क्ति.	नाटयैतिहासरीरकक्षणविधानम्
नाटयसामान्यलक्षणम्	१८० २
रूपनिर्दिष्टम्	१८१ ४
दृश्यरूपस्य रसाभ्यता	१८२ ७
नाटिकादीनां नाटकादिभ्यन्तर्भावः	१८३ ९
शैल्यादीनां दृश्यता	१८४ ६
वाक्यादीनां रसाभ्यता	१८५ ७
पदार्थानिर्णयः भाषाभ्यः	१८६ ९
दृश्यमूलयोऽप्राप्त्यर्थः	१८७ ९
गानस्य नाटकोपयोगिता	१८८ १४
मेघनिरूपणप्रतिज्ञा	१८९ १६
भट्टिधरात्पञ्चमुद्रैः	१९० १९
संक्षिप्तम्	१९१ २१
श्लेषस्य गम्यार्थपञ्चैः	१९२ १९
विष्णोत्पत्तिः	१९३ ३
अनुवृत्तरीत्यर्थम्	१९४ ११
प्रमाणदीर्घा विभागः स्थानं कर्म च	१९५ १७
हृत्तदवस्थासंज्ञाः	१९६ ४
प्रमाणभेद सप्तपञ्चा भेदः	१९७ १२
नाटयैतिहासप्रतिज्ञा	१९८ १३
व्यवहारविभागः	१९९ २१
व्यवहारविभागः	२०० १

पृष्ठ पङ्क्ति.	श्रोतुस्त्रिर्षणम्
१७५ ११	१७५ ११
१७६ ४	१७६ ४
१७७ १	१७७ १

पृष्ठ पङ्क्ति.	आलम्बनस्य लक्षणम्
१९० १३	१९० १३
१९१ २०	१९१ २०
१९२ ५	१९२ ५
१९३ १३	१९३ १३
१९४ १६	१९४ १६
१९५ १६	१९५ १६
१९६ १६	१९६ १६
१९७ १६	१९७ १६
१९८ १६	१९८ १६
१९९ १६	१९९ १६
२०० १६	२०० १६

पृष्ठ. पङ्क्ति.	गर्भसन्धि:	पृष्ठ. पङ्क्ति.
अनयोर्भेदः २०२ २	गर्भसन्धिः २०५ २२	
पताकास्थानम् ॥ ६	तत्र पताकाया विकल्पः २१० ५	
पताकास्थानकस्य विभागः ॥ १४	तत्र कोहलमतम् १२	
भरतमतेन पुनर्विभागः ॥ १७	गर्भसन्धुदाहरणम् १४	
वस्तुनः विधा विभागः २०३ ११	गर्भसन्धुदाहरणम् १२	
वस्तुनः कलकषणम् ॥ १९	अवयवसन्धिः २११ १०	
बीजस्य लक्षणम् उदाहरणम् २०४ ४	॥ आशानि १३ ॥ १६	
कोहलमतेन बीजम् ॥ १३	निर्वहणसन्धिः २१२ ८	
विदुर्विभागः ॥ १५	॥ तद्वहानि १४ ॥ १५	
अधोभङ्गस्यः पञ्च ॥ २१	सन्ध्यहानां षड्विधप्रयोजनानि २१३ १२	
एषां क्रमः उदाहरणम् २०५ २	सन्ध्यहानांमात्रव्यकता ॥ १६	
वर्णवर्णः २०६ १	तत्र भोजनमतम् २१४ २	
तत्र-वार्धः ॥ ५	सन्ध्यहानां प्रासङ्गिकाधिकारिता ॥ ४	
प्रयत्नः ॥ ७	सन्ध्यहानांमात्रव्यकता २१ १६	
प्राप्त्यासा ॥ ९	वस्तुनः सूच्यमद्वयते ॥ १५	
नियतातिः ॥ ११	सूच्यसूचनोपायाः ॥ २१	
कलागमः ॥ १३	तत्र-विष्कम्भप्रवेशकौ उदाहरणम् २१५ २	
अवस्थोदाहरणम् ॥ १७	मूलिका उदाहरणम् २१७ १७	
पञ्च सन्धयः २०७ ५	अङ्गास्यम् सोदाहरणम् १७ २३	
सन्धिलक्षणम् ॥ ११	अङ्गावतारः उदाहरणम् २१८ १३	
सुखसन्धुदाहरणम् ॥ १८	एषामङ्गे निवेशभेदः २१९ ३	
बीजस्य रसोपनिर्दिष्टता ॥ २०	वस्तुनः आस्थाप्राप्त्यते ॥ १५	
सुखसन्धेरहानि १२ २०८ २	अनास्तावकातिरयोर्लक्षणम् ॥ २०	
प्रतिमुखसन्धिः ॥ २१	आकाशभाषितस्य २२० ३	
तद्वहानि १३ २०९ ६	सुकविकर्तव्यम् ॥ ५	

अष्टमोऽधिकारः ।

दशकपकलक्षणम् ।

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
त्रिद्वारूपकसमुद्देशः २२१ १	प्रेक्षकस्य लक्षणम् २२६ १०
नाटकस्य ग्राम्ये हेतुः ॥ १४	नटस्य ॥ १६
नाटकप्रकर्षता २२२ १४	प्राप्तिकविभागः ॥ १३
नाटकप्रकरणयोरुत्थानियमः २२३ १	प्राप्तिकर्ता कार्यणि २२७ ३
प्रभाससन्ध्यादिषु कानाटकनिर्देशः ॥ ७	नाटकप्रकरणे सर्वविधप्रेक्षकाणां ॥ १३
नाटकाङ्कारः तल्लक्षणानि च ॥ ११	रत्नप्रकारः ॥ १३
मुख्यलक्षणनाटकस्य फलभागः २२६ ७	अष्टमप्रेक्षकस्वरूपम् २२८ २

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
सुखसन्धुतेन नाटकस्य पञ्चधा विभागः २३८ १५	
तत्र पूर्णनाटकम् उदाहरणम् ॥ २०	
प्रधानात्मम् ॥ १४	
माधवरम् ॥ २३५ १६	
ललितम् ॥ २४० ११	
समग्रम् ॥ २४१ ४	
पञ्चस्वेवावयवकक्षाणि ॥ ६	
प्रकरणम् ॥ १७	
त्रेधा विभागः २४२ १	
प्रकरणनायिकाया भाषानियमः ॥ ७	
तत्र भोजनमतम् ॥ १६	
विद्वद्दीनां लक्षणम् ॥ १८	
प्रकरणोदाहरणानि २४३ ५	
नाटिकाङ्कणम् ॥ १७	
नाटिकायाः नाटकप्रकरणसामान्यम् २४४ १०	
सहकलक्षणम् ॥ १५	
भागलक्षणम् ॥ १६	
कोहलमतेन तत् २४५ ३	
भोजनमतेन तत् ॥ १०	
दशलास्याङ्कलक्षणानि ॥ ११	
भागे चतुर्विधनुरूपम् २४६ १५	
गुक्तादिदृष्ट्यानि ॥ १७	
प्रहसनलक्षणम् २४७ २	
त्रिधा विभागः लक्षणानि च ॥ २	
प्रहसनोदाहरणानि ॥ १३	
हिमलक्षणम् तत्र नायकरसादिस्थितिः २४८ ३	
१ उदाहरणम् २४९ ३	
अङ्कुरः ॥ ३	
अङ्गे निविहानि ॥ ६	
अङ्गकार्यकालः ॥ १४	
तत्र कोहलमतम् ॥ १८	
नाटकलक्षणम् २५० ५	
एकावर्ताङ्गभेदः ॥ १५	
पञ्चाङ्गादिसाङ्गान्तनाटकानामुदाहरणानि ॥ १७	
हर्षमतेन तोटकलक्षणम् २५१ ४	
अभ्यमतेन तोटकलक्षणानि उदाहरणम् ॥ ६	

(१८)

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
उरखिकाहः २५१ ११	भारतवर्षस्य कर्मभूमितया वस्तुनः तत्रैव
अस्वाधिनियमे मतानि २०	समावेशवर्गभौचित्यं सोदाहरणम् २५२ १
तत्पितृव्ये कोहलमतम् २३	ईहामूलकलक्षणम् सोदाहरणम् २५३ ८
	भागादिषु सन्निधिम्युत्तीकरणे नियमः २२

नवमोऽधिकारः ।

नृत्यभेदस्वरूपनिरूपणम् ।

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
विंशतिविधनृत्यभेदाः २५५ १०	मल्लिकाया लक्षणम् २६७ २५
ओम्प्यादिसप्तकस्य भागानुसृत्यता २५६ ४	कल्पवल्गवा लक्षणमुदाहरणम् २६८ ७
मोडीलक्षणम् सोदाहरणम् २०	पारिजातकस्य लक्षणमुदाहरणम् २६९ १६
सजापकलक्षणम् १७	सट्टकस्य लक्षणम् सोदाहरणम् २६९ १
शिरस्कलक्षणम् २५७ २	अन्यमतेन रासकलक्षणम् २७० १३
तद्वह्नि २७	नाटकपात्राणां नाभानियमः २२
ओम्बीलक्षणम् सोदाहरणम् १७	परस्परव्यवहारोपयोगिभारिभाषिकशब्दाः २७१ २
तद्वह्नि ७	तत्तदभिप्रायवृत्तकाक्षराणि २७२ २२
श्रीगदितलक्षणम् सोदाहरणम् २५८ ८	तत्तदसोपयोगिशब्दादि २७३ ८
भागलक्षणम् १९	नाटकोपबुक्तोपरविशेषाः २०
शुद्धसङ्गीतविश्रमाणां लक्षणाणि २५९ १५	नायकानुचितनामानि २७५ १५
उद्गतलक्षितलक्षितोद्गतभेदेन १८	अर्थानां निवन्धनातिवन्धने २७७ २१
पुनश्चिदा विभागः २२	कविसमयः २७८ १२
नन्दमासिमागस्याप्यश्रान्तमात्रः २६० १	शिल्पकृतीक्योद्गतां लक्षणाणि २७८ १२
नन्दमासिमागस्य स्वरूपम् २६१ २	सोदाहरणानि २८० १२
भाषिकायाः लक्षणम् सोदाहरणम् २६२ २	धरोद्वतादिमागकाजस्तः २८० ११
प्रस्थानस्य लक्षणम् सोदाहरणम् २६३ ५	चतुर्विधनायकोपबुक्तविषयक- २८२ १०
कल्पस्य लक्षणम् सोदाहरणम् २६४ ५	चातुर्विध्यम् २८२ १०
प्रेक्षकस्य लक्षणम् सोदाहरणम् २६५ ५	आख्यायिकास्वरूपम् २८२ १०
नायकसकम् २६६ ५	सर्वव्यवस्थाव्यम् २८३ १०
निष्कलित्वादीनां लक्षणाणि २६७ ५	आद्यास्तव्यकाव्यम् २८३ १०
चर्चरीस्वरूपम् २६८ ५	सहितकाव्यम् २८३ १०
रासकस्योपसारणम् २६९ ५	सहातकाव्यम् २८३ १०
उत्तोपकलक्षणम् उदाहरणम् २७० ५	कोशाकाव्यम् २८३ १०
हृत्पल्लवलक्षणम् उदाहरणम् २७१ ५	बन्धकाव्यम् २८३ १०
दुर्मलिकाया लक्षणम् उदाहरणम् २७२ ५	
तस्या एव मताधिकेति नामान्तरम् २७३ ५	

(१९)

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
ल्लेख काव्याविच्छेदः २८३ ४	वादेन विच्छेदः २८३ १०
पद्वया २८४ ४	अध्यायपरम्भ्याम् २८४ ११
पद्वयेन २८५ ४	उक्त्यासाक्षात्त्याम् २८५ १२
परिच्छेदेन २८६ ४	अक्षेपेन २८६ १४
अधिकारेण २८७ ४	कविशिक्षा २८७ १७

दशमोऽधिकारः ।

नाट्यप्रयोगविशेषकारविशेषनिरूपणम् ।

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
मार्गदेशोभेदेन नृत्यगुणविभागः २८४ ३	परिचारिकाः २८९ १७
मनोः सूर्यसंकाशो ग्रन्थः २८५ ५	अनुपारिकाः २९० १
सूर्येण ग्रन्थो नाट्यवेदावलि- २८६ ५	सम्भारिकाः २९० १
कथनम् २८७ ५	अन्तःपुरचराः २९० ५
शिराप्रदानेन मन्त्रिता ग्रन्थो २८८ ५	तत्र राजपुत्राः २९० ५
नाट्यवेदाध्यापनम् २८९ ५	महिषी गुणाः २९० ५
ग्रन्था नाट्यवेदप्रकाशना २९० ५	महिषी २९० ५
वर्णाङ्गानां धृतिः २९१ ५	देवी २९१ ५
तेषां भारतागमस्य हेतुः २९२ ५	मोगिनी २९२ ५
मनुना ग्रन्थः भारतानां प्राप्तिः २९३ ५	काभिता २९३ ५
भरतेः भूतारम्भस्य मनोः क्लेशापनोदनम् २९४ ५	नाटकीया २९४ ५
भरतेशोपयोगित्वः २९५ ५	कामुका २९५ ५
भरतकृतनाट्यभेदसामः २९६ ५	शिल्पकारिका २९६ ५
तद्वह्निर्वह्निर्ग्रन्थम् २९७ ५	प्रेक्षिका २९७ ५
समीतशास्त्रस्य राजमान्योपेयता २९८ ५	महत्तरी २९८ ५
नाट्यप्रयोगनृत्यस्वरूपकम्पाणि २९९ ५	प्रतीहारी २९९ ५
सौलुषशब्दस्य निर्वचनम् ३०० ५	कुमारी ३०० ५
भरतशब्दस्य ३०१ ५	गुह्या ३०१ ५
भरतशब्दस्य ३०२ ५	आशुकिता ३०२ ५
सुखधारस्य ३०३ ५	कल्पवृक्षीय ३०३ ५
पारिप्रादिकशब्दस्य ३०४ ५	वर्षवर ३०४ ५
कुशीलवशब्दस्य ३०५ ५	किरात ३०५ ५
विषयकस्वरूपम् ३०६ ५	औपस्थापिक ३०६ ५
नटविशेषराजपरिचारकथनम् ३०७ ५	निर्दिष्ट ३०७ ५
अन्तःपुरिकाः ३०८ ५	

अभ्याहार	२९३	१४
युक्त	११	१६
समासदः	११	१६
सदस्यस्यकम्पम्	११	२२
वैतालिकस्यकम्पम्	२९४	९
बन्दि	११	११
नान्दिमहालपाठक	११	१३
सुत	११	१७
मागध	११	१९
रत्नमण्डप	२९५	५
पुत्र	११	१०
चतुरस्र	११	१२
श्वस	११	१४
मार्गप्रक्रिया	११	१९
शुद्धमिश्रयोगो	११	२१
कास्ताराखण्डयोः पुनर्विभागः	२९६	११
गुण्यकृतम्	२९७	१६
नाटपादीनां बुन्दारवस्त्रकला	२९८	११
बुन्दविभागः	११	९
ताप्यवस्त्र मिषा विभागः प्रयोगश्च	११	१४
बुन्दस्य वास्त्याखण्डयोपयोगिता	२९९	१९
बुन्दस्य पुनः पञ्चभा विभागः	११	१०
उत्तमोत्तमबुन्दे गामकण्डल्या	३००	२
उत्तमबुन्दे	११	६
मध्यमोत्तमबुन्दे	११	१०
मध्यमबुन्दे	११	१४
कनिष्ठबुन्दे	११	१८
बुन्दगुणः	३०१	६
बुन्दस्य मार्गदेशीयसमा	११	१३
मार्गदेशयोः पुनर्विस्तरेण कथनम्	११	१३
मार्गे ध्रुवाया उपयोगः	३०२	२
ध्रुवाविभागः	११	४
प्रवेशिकायाः स्वरूपम्	११	८
वालेपिकायाः	११	१०
प्रसादिकयाः	११	१२

पृष्ठ. पङ्क्ति.	आन्तरायाः	३०२	१४
	वैष्णविकायाः	११	१६
	ध्रुवारस्यकम्पम्	११	१८
	ध्रुवापिकरुद्धेष्टः	११	२०
	तत्र आतिः	११	२२
	स्थानम्	३०३	१
	प्रमाणम्	११	३
	प्रकारः	११	४
	नामकरणम्	११	५
	ध्रुवायां वर्ण्योनि	११	७
	ध्रुवाङ्गानि	११	९
	ध्रुवास्तु भावानियमः	११	१७
	गीतिरात्रान्ये भाषाव्यवस्था	११	३८
	नायकादीनामोपक्रमे विरोधाः	३०४	४
	उत्तमनायकोपमेयानि	११	३०
	मध्यमोपमेयानि	११	३४
	अधमोपमेयानि	११	३६
	उदात्तनायिकोपमेयानि	११	३८
	मध्यमोपमेयानि	११	४०
	अधमोपमेयानि	११	४२
	रत्नभावयोस्तादात्म्यम्	३०५	६
	भास्वरयोस्तस्मिन्	११	८
	उपयोगिता वाक्यार्थता	११	१०
	रसेतरालङ्कारादीनामपि काव्ये वाक्यार्थता	११	१३
	एषां कथेयोदाहरणानि	११	१७
	रत्नभावयोस्तादात्म्योदाहरणम्	११	२०
	स्थापितो वाक्यार्थता	३०६	४
	वास्तविकभावस्य	११	८
	सञ्चारिणा	११	११
	शुद्धारस्य	११	१३
	अलङ्कारस्य	११	१५
	शब्दगुणस्य	११	१९
	स्थापितो व्यवहृतः	११	२३
	वास्तविकस्य	३०७	४
	सञ्चारिणा	११	८
	रसजनिः	३०८	१६

पृष्ठ. पङ्क्ति.	वैभाषिकविभाषयोः कथनम्	३११	१२
अलङ्कारभूतिः	३०८	१	१५
गुणवर्तिः	११	१३	१६
मार्गप्रक्रियापसंहारः	११	२०	२३
देश्याः विशेषेण लोटकदिष्टावदनकम्पम्	३०९	१	२३
भारतवर्षस्यकम्पम्	११	५	२४
इत्यादिगुणेषु क्रमेण जगतां हिममिया	११	९	२५
दक्षिणदिगाश्रयणम्	११	९	२६
भारतवर्षस्य दक्षिणापथे चतुष्पञ्चजन-	११	१५	२७
पदभेदः	११	१५	२८
एषां जनपदानामष्टादशभाषाभिर्व्यवहारः	३१०	८	२९
आह्रां भाषाणां स्पष्टभाषात्वेन व्यवहारः	११	१४	३०
नाटयोपयोगिभाषागणम्	११	१७	३१
नागरकादिना त्रिविधव्यवहारः	११	२१	३२
नाटस्यावयवपरिचयकथनम्	११	२३	३३

पृष्ठ. पङ्क्ति.	वैभाषिकविभाषयोः कथनम्	३११	१२
वैष्णविकायाः	११	१६	१५
ध्रुवारस्यकम्पम्	११	१८	१६
ध्रुवापिकरुद्धेष्टः	११	२०	१७
तत्र आतिः	११	२२	१८
स्थानम्	३०३	१	१९
प्रमाणम्	११	३	२०
प्रकारः	११	४	२१
नामकरणम्	११	५	२२
ध्रुवायां वर्ण्योनि	११	७	२३
ध्रुवाङ्गानि	११	९	२४
ध्रुवास्तु भावानियमः	११	१७	२५
गीतिरात्रान्ये भाषाव्यवस्था	११	३८	२६
नायकादीनामोपक्रमे विरोधाः	३०४	४	२७
उत्तमनायकोपमेयानि	११	३०	२८
मध्यमोपमेयानि	११	३४	२९
अधमोपमेयानि	११	३६	३०
उदात्तनायिकोपमेयानि	११	३८	३१
मध्यमोपमेयानि	११	४०	३२
अधमोपमेयानि	११	४२	३३
रत्नभावयोस्तादात्म्यम्	३०५	६	३४
भास्वरयोस्तस्मिन्	११	८	३५
उपयोगिता वाक्यार्थता	११	१०	३६
रसेतरालङ्कारादीनामपि काव्ये वाक्यार्थता	११	१३	३७
एषां कथेयोदाहरणानि	११	१७	३८
रत्नभावयोस्तादात्म्योदाहरणम्	११	२०	३९
स्थापितो वाक्यार्थता	३०६	४	४०
वास्तविकभावस्य	११	८	४१
सञ्चारिणा	११	११	४२
शुद्धारस्य	११	१३	४३
अलङ्कारस्य	११	१५	४४
शब्दगुणस्य	११	१९	४५
स्थापितो व्यवहृतः	११	२३	४६
वास्तविकस्य	३०७	४	४७
सञ्चारिणा	११	८	४८
रसजनिः	३०८	१६	४९

शारदातनयविरचितम्

भावप्रकाशनम् ।

प्रथमोऽधिकारः ।

प्रभूयोतन्मदमन्थरभ्रमरिकासङ्कारगीतं^१ सुष्ठुः

^२हेलार्धहितवाद^३नव्यतिकरं भाषाछुसन्त्यक्रियम् ।

द्वन्यसस्तु सुखाय वः करिमुखः पुण्योपहारैश्चिरा-

दानन्दी^४ नटभाविनैरिव यथाभावेः स सामाजिकः ॥

५ वन्दे वृन्दावनचरं गोविन्दं गोपिकापतिम् ।

गाः पालयन्तं गायन्तं वेणुना षड्जवादिना ॥

अश्विकारसिकापाङ्गमा^६विस्मिन्मुखाम्बुजम् ।

^७भजे भुजङ्गललितं महो^८ वैद्याघ्नचर्मिणम् ॥

नमामि मानसोच्छ्वासभाषना^९कलदायिनीम् ।

१० शारदां शारदाम्भोजविशदामभयप्रदाम् ॥

आर्यावर्ताङ्गये देशे स्फीतो जनपदो महान् ।

मेरुत्तर इति ख्यातस्तस्य दक्षिणभागतः ॥

ग्रामो माठरपुङ्गवो^{११}ख्यो ब्रिजसाहस्रसम्मितः ।

तत्र लक्ष्मणनामासौत्रिप्रः काश्यपवंशजः ॥

१५ त्रिशताः क्रतुभिर्विष्णुं तोषयामास वेदवित् ।

वेदानां भाष्यमकरोत्ताम्ना यो^{१३} वेदभूषणम् ॥

तस्य श्रीकृष्णनामासौतपुत्रः कृष्ण इवापरः ।

वेदानधीत्य^{१५}निखिलान् शास्त्राण्यप्यखिलानि च ॥

1 B तिक्रमः । 2 B स्तुष्टुः । 3 B वादितिरुः । 4 A पुण्योपहाः । B पुण्योपवाः ।
5 A नन्दानलः । 6 A नादिः । 7 C गृह्यतः । 8 B भुजे । 9 B लपिः । 10 C तमहा ।
11 B पवः । 12 B पूजाः । 13 BC वै । 14 BC कण्ठः । 15 AB सङ् ।

- 'स पुत्रार्थी महादेवं वाराणस्यामनोवपत् ।
तस्यासीद्भट्टगोपालनाम' स्रुतः 'सुलोचनः ॥
अष्टादशसु विधासु बहुशः स' कृतश्रमः ।
उपास्य शारदां देवीं पुत्रं लेभे गुणोत्तरम् ॥
- ५ तमाह्वयत्पिता प्रीतः शारदातनयाकृपया ।
अधीतवेदवेदाङ्गो 'वर्धमानः पितुर्दृष्टे ॥
कदाचिच्छारदां देवीमुपासितुमुपाययौ ।
उपास्य 'सधनं तस्याश्चित्रयात्रामहोत्सवे ॥
आसीनां नर्तनागारे तां देवीं प्रेक्षकैः सह ।
१० प्रणम्य तैरनुज्ञातस्तस्याः पार्श्वे उपाविशत् ॥
त्रिशत्प्रकारभिन्नानि रूपकाणि पृथक्पृथक् ।
'नटैः प्रयुज्यमानानि भावाभिनयकोविदैः ॥
दृष्ट्वा स देवीं वरदां नाट्यवेदमयाचत ।
नाट्यशालापतिः कश्चिद्विवर्कर इति द्विजः ॥
- १५ तथैव नाट्यवेदस्य नियुक्तोऽप्यपने तदा ॥
प्रीतस्सोऽपि सदाशिवस्य शिवयोगीशो मत्तं वासुके-
र्वादेव्या अपि नारदस्य च 'मुनेः कुम्भोद्भवव्यासयोः ।
शिष्याणां भरतस्य यानि च मतान्यध्याप्य तान्यञ्जना-
सूनोरप्यथ नाट्यवेदमखिलं सम्पत्तमध्यापयत्^{१०} ॥
- २० शारदातनयो देव्यास्तान्यधीत्य च सज्जिवौ ।
आदाय सारमेतेभ्यो हितार्थं नाट्यवेदिनाम् ॥
भावप्रकाशनं नाम प्रबन्धमकरोत्तदा ।
एतस्मिन्प्रथमं भावस्तस्य भेदास्ततः परम् ॥

1 A पुत्रार्थे स, C स पुत्रार्थे । 2 A लो नाम्ना । 3 AB सलो । 4 BC हु । 5 B वर्त-
6 A स वर्तल । 7 C • नेडा । 8 C • Omits two lines. 9 BC दुरो । 10 A
सम्पत्तयाप्याचत, B सम्पत्तयाप्याचत ।

- तदवान्तरभेदाश्च तत्तत्कार्येषु कौशलम् ।
तत्साध्योऽर्थस्तथा' तेषामुपकार्योपकारिता ॥
रसोपादानता तेषां चरस्थिरविभागतः ।
तद्दर्शनानि तद्दृष्टिः 'दृष्टिधर्माः पृथग्विधाः ॥
- ५ परस्परस्य सामर्थ्यं साहचर्यात्कचित्कचित् ।
इतिभागतया भावाद्वादेते ततो रसः ॥
तद्भेदा भेदभेदाश्च तेषां जन्म च नाम च ।
जनकत्वं च जन्यत्वं तेषामन्योन्यतः पृथक् ॥
प्रधानैरतरभावश्च तेषामन्योन्यसङ्करः ।
१० तन्मेलनं च तत्सिद्धिविशेषः सङ्करोद्भवः ॥
तद्व्यङ्ग्यता वाच्यता च तन्मैत्री तद्विरोधिता ।
तत्कालनियमस्तत्तद्वर्णास्तद्देवतानि च ॥
स्थायि'सञ्चारिभेदाश्च तेषां तद्दृष्टयोऽपि च ।
इति विंशतिकद्विष्टाः प्रकारा रसगोभिनः ॥
- १५ ततः शब्दार्थसम्बन्धस्तत्प्रकाराः पृथग्विधाः ।
तद्दृष्टयो' रूपकाणि तद्भेदा'स्तिशदात्मकाः ॥
एतैरर्थैः प्रबन्धोऽर्थ' यथावत्कथ्यतेऽधुना^{१२} ।
कथ्यन्ते ये^{१३}ऽन्तरा भावास्त'तदर्थानुपपत्तिः ॥
तत्र तत्रैव विज्ञेयास्ते^{१५} सूक्ष्मेक्षिकया बुधैः ।
२० उद्दिष्टानामिहार्थानां लक्षणप्रतिपादनम्^{१६} ॥
यथाक्रमं भवेत्कापि यथोचित्यं क्वचिद्भवेत् ।
भावं स्याद्भावनं^{१७} श्रुतिरथ भावयतीति^{१८} वा ॥

1B च लो । 2 AC •स्ततस्ते । 3A •गता । 4 A तस्य च • । 5 AC भागता ।
6 A प्रथमे तदभावतः । C प्रथमे रसभावतः । 7 B स्थानी । 8 B नास्ति । 9 BA तद्भेदः । 10
B सति । 11 B • स्या । 12 A •ऽप्यतः । 13 A •ऽप्यतः । 14 B •ततः । 15 B
•नासु । 16 B •कम् । 17 C •द्वयतः । 18 A •नेति ।

पदार्थो वा' क्रिया सत्ता' विकारो मानसोऽथवा ।
विभावाभावाभ्यामुभावाश्च स्थायिनो व्यभिचारिणः ॥

सात्त्विकाश्चेति कथ्यन्ते भावभेदाश्च^१ पञ्चवा ।
अर्थांस्त्रिभावन्यन्तीति विभावाः परिकीर्तिताः^२ ॥

५ विभाविताथानुभूतिरनुभाव इति स्मृतः^३ ।
अवस्थिताश्चिरं चित्ते सम्बन्धावानुभवन्निभः ॥
वर्धिता ये रसात्मानः ते स्मृताः स्थायिनो दुर्बलः ।
अनवस्थितजन्मानो भूयोभूयः स्वभावतः ॥

स्थायिना रसनिष्पत्तौ चरन्तो व्यभिचारिणः ।
१० सत्त्वजा ये विकाराः स्युः स्वीयास्वीयविभागतः ॥

त एव सात्त्विका भावा इति विवक्षितकथ्यते ।
ललिता ललिताभासाः स्थिराश्चित्राः खरा इति ॥
रुक्षाश्च निन्दिताश्चैव विकृताश्चेति च क्रमात् ।
शृङ्गारादिरसानां ते विभावा नामभिः कृताः ॥

१५ ललिता ललिताभासा भावाः शृङ्गारहास्ययोः ।
स्थिराश्चित्रा विभावा ये^४ ते शीराद्भुतयोः क्रमात् ॥

खरा रुक्षा^५ विभावाः स्यु रौरस्य करुणस्य च ।
भयानकस्य विकृता क्षीमस्तस्य च निन्दिताः ॥

एकेन वाऽथ ब्राह्म्यां वा त्रिभिर्भावान्तरैरपि ।
२० संसृष्टाश्चेद्रसोत्कर्षे 'त एवोद्दीपना'^६ स्मृताः^७ ॥

ये मनोह्लादजनना^८स्तत्तद्विन्निर्गमोचराः ।
ललितास्ते विभावाः स्युः शृङ्गारोत्कर्षहेतवः ॥

१ B वा । २ A B ० नक्त ० । ३ B ० गाम् । ४ B ० दास्यु । ५ After this AC add "विभक्तिोऽर्थानुभव इति विवक्षितकथ्यते" । ६ After this A omits six lines । ७ A omits this line. ८ B स्यु । ९ A कीर्त्ति । १० A रौता । ११ AC वे मा ० । १२ A ० का; १३ C मया; १४ A ० नक्त ० ।

संसृष्टिताः श्रुताः दृष्टाः स्मृताः ये हासकारिणः ।
ते भावा ललिताभासा हास्यसम्प्रकाशकाः^१ ॥

श्रुता दृष्टाः स्मृता ज्ञाता भवन्ति स्मैयेहेतवः ।
ते स्थिरा इति विज्ञेयाः क्षीराक्षयरसपोषकाः^२ ॥

५ 'सदानुभूयमाना ये हृदि वैचित्र्यकारिणः ।
भावाश्चित्रा इति ज्ञेयास्तेऽङ्गुतैश्चर्षभावाकाः ॥
स्वगोचरैश्च विषयैः क्लिश्यन्तेऽक्षाणि तत्क्षणम् ।
ते रूक्षा इति कथ्यन्ते 'करुणोत्पत्तिकारकाः ॥

गृहीतमात्रा' मनसः 'कातरौत्पादनक्षमाः ।
१० ये भावास्ते सारा^३ ख्याता रौद्रोत्कर्षविषयनाः ॥

अक्षीणि प्राङ्गिनमीलन्ति येभ्यो न सृष्टयान्ति च ।
ते भावा निन्दिताख्याः सुर्बामत्सोह्लासकारकाः^४ ॥

विषया'स्तिबन्धियैः सृष्टा विकृतिं जनयन्ति ये ।
ते भावा विकृताः ख्याता भयानकविभावाकाः ॥

१५ अत्रैवालम्बना भावाः कथ्यन्ते रसभूयमाः ।
अनुदीष्टा अपि यथा रसा^५ नुभवसिद्धये ॥

मधुराः सुकुमाराश्च रूपयौवनशालिनः ।
शृङ्गारालम्बना भावा^६स्तम्बकृष्यस्तल्लणादयः ॥

व्यङ्ग्याश्च विकृताकाराः परवेष्टानुकारिणः ।
२० 'हास्यस्थालम्बना भावाः प्रायेण कुहकादयः ॥

स्थायिनः सत्त्वसम्पन्नाः शूरा क्षीराः सविक्रमाः ।
क्षीरस्थालम्बना भावाः शङ्काक्षक्षतिघोभिनः ॥

१ C श्रुता । २ B श्रुता ० । ३ B ललापकाः । ४ A शीरैर्बभालकाः । ५ A. Reads here "स्वविस्मयास्पदा भावास्तत्तद्व्यङ्ग्यमागतः । नानाख्याश्च ते वित्रास्तत्तद्व्युत्पादितहेतवः" ६ B C ० गाम् । ७ A C ० देवा । ८ A खरलो ० । ९ A B ख्याः स्युः ० । १० A ० प्राणहेतवः; B तर्ककारकाः । ११ A वाः स्ते । १२ A ० निनय ० । १३ A ० संस्कीत ० । १४ C चक्षु ०

- विचित्राकृतिवेषा^१श्च विचित्रा^२चारविभ्रमाः ।
अद्भुतालम्बना भावा भायालीलाविलासिनः ॥
बहुबाहा^३ बहुमुला भीमदृष्टाः सिताङ्गकाः ।
रीदृश्यालम्बना भावाः कूरोन्मूलशठादयः ॥
५ कृशा विषण्णा मलिना रोगिणो दुःखिनस्तथा ।
करुणालम्बना भावा दारिद्र्योपहृताश्च ये ॥
निन्दिताकृतिवेषाश्च निन्याचाराङ्गरोगिणः ।
बीमत्सालम्बना भावास्ते पिशाचादयोऽपि च ॥
महारण्यप्रविष्टाश्च महासङ्क्रामचारिणः ।
१० भयानकालम्बनाः स्युर्युक्तराजपराधिनः ॥
ललिताया^४ विभावास्ते भावेष्वालम्बनेष्वमी^५ ।
पुष्पन्ति स्यायिनो भावान्यथायोगं रसात्मना ॥
अनुभावश्चतुर्था^६ स्यान्मनोवाक्कायबुद्धिभिः ।
मन आरम्भानुभावा भावाया^७ दश योषिताम्^८ ॥
१५ बागारम्भानुभावाश्च शब्दशालाया^९ पूर्वकाः ।
गात्रारम्भानुभावाश्च कीलाया दश योषिताम् ॥
बुद्ध्यारम्भानुभावाश्च रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः ।
अष्टौ तु सात्त्विका भावास्तेऽपि स्तम्भादयः स्मृताः ॥
निर्वेदायाश्चयस्त्रिंशद्भावास्ते व्यभिचारिणः ।
२० यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलङ्कारास्तु विंशतिः ॥
तत्र कीलादयो भावा यद्यपि स्युर्ये सात्त्विकाः ।
छत्रिणां^{१०} गतिवत्तेऽपि तद्विह्वलेन^{११} सात्त्विकाः ॥
यत्सत्त्वपरिणामि स्याद्द्रव्यं तन्मन उच्यते ।
ईश्वरस्य च मुक्तानां तत्सङ्कल्पो भविष्यति ॥

1 B चेष्टा 2 A बा 3 B भावा 4 B न्या 5 B विद् 6 B र्क 7 B भावा 8 A हा 9 B तः 10 B गात्रा 11 A रूप 12 B Omits two lines.
13 A भीत 14 B जे 15 B नि 16 B नि

- संसारिणां मनस्वेन^१ परिणम्य प्रवर्तते ।
तत्सत्त्वपरिणामित्वात्सत्त्वमित्युच्यते बुधैः ॥
यत्रजःपरिणामि स्याद्द्रव्यं स प्राण उच्यते ।
ईश्वरस्य च मुक्तानां क्रियाहेतुः स ईरिता ॥
५ संसारिणां पुनरसौ प्राणाकारेण तिष्ठति ।
यत्तमःपरिणामि स्याद्द्रव्यं सा बाधुदाहता ॥
ईश्वरस्य च मुक्तानां सा बाधभवति सोमना ।
संसारिणां परिणमिच्छन्दाकारेण सा पुनः ॥
उक्ता क्रोधादिभिर्भावैस्तत्कलाव्यभिचारिणी ।
१० या मुक्तेःश्वरबाधुत्वा^२ सा वाणीत्युच्यते बुधैः ॥
रविः सोमश्च बह्विजस्तस्य तस्य यथाक्रमम् ।
अधिष्ठातार इत्येषा व्यवस्था योगिभिः कृता ॥
तत्तद्रूपमधिष्ठाय तिष्ठन्नात्मा च तन्मयः ।
एते मनःप्राणबाधो मुक्तानामीश्वरस्य च ॥
१५ कायोपकरणतात्मत्वाद्देवा इत्येव कीर्तिताः ।
अन्तर्यामी स एव स्याद्यः प्राणमय उच्यते ॥
जीवः शरीराधिष्ठाता तन्निपच्छन्न स्वकर्मभिः ।
कर्ता भवति सर्वस्य शरीरेण सह स्वयम् ॥
करणानि च जीवं च^३ शुधिव्याथाश्च देवताः ।
२० निपच्छन्नप्यधिष्ठाय कर्ता प्राणमयो भवेत् ॥
अयं नान्तर्गतस्तस्य कर्तुर्जीवस्य न कश्चित् ।
मनोमयस्तु जीवानां कर्मकारयिता भवेत् ॥
बुद्धिचित्ताहकृतयः तस्य^४ त्रिगुणसंभावाः ।
सर्वेषामपि जीवानां सर्वव्यापारहेतवः ॥

1 B० मत्वे 2 A B तया 3 A C० वा न 4 B बाध 5 A बाधि
6 A यम 7 B पकारकवादे 8 A C० च 9 A C० तिलि 10 A

एतेभ्यः सर्वभावानां प्रभवः समुदाहृतः ।
'आदित्यः सर्वसाक्षित्वान्मनो यत्तदधिष्ठितम् ॥
यत्संस्कारवशादेति सर्वं तत्तेन निर्मलम् ।
तादृगेव मनः सत्त्वं शुणैरस्पृष्टमुच्यते ॥

- ५ तस्माद्विकृता^१दाद्यः स्पन्दो भाव उदाहृतः ।
चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं विकृतेः कारणे सति ॥
ततोऽस्या विकृतिर्भावो बीजस्यादिविकारवत् ।
अतो मनोविकारस्य भावत्वं प्रकटीकृतम् ॥

वाग्भिर्ज्ञैर्शुक्लरसैर्यत्सत्त्वाभिनयेन च ।

- १० भावयन्बहिरन्तस्थानर्थोभाव उदाहृतः ॥

हेलाहेतुः स शृङ्गारो भावात्किञ्चित्प्रकर्षवान् ।
समीपारेचको हावो नासाक्षिभ्रूविलासकृत् ॥

स एव हावो हेला स्याल्ललिताभिनयात्मिका ।
नानाप्रकाराभिव्यक्त^२शृङ्गाराकारसुचिका^३ ॥

- १५ रूपोपभोगतात्पर्यैर्योऽलङ्कारोऽङ्गसंभ्रयः ।
सा शोभा सैव कांतिः स्यान्मन्मथाप्यायिता च्छविः ॥

कान्तिरेवोपभोगेन देशकालयुगादिभिः ।
उदीप्यमाना विस्तारं^४ याता^५ दीप्तिरिति स्मृता ॥

सर्वावस्थासु चेष्टानां माधुर्यं यदुकारिता ।

- २० निस्साध्वसत्त्वं प्रागल्भ्यं प्रयोगेषु च सर्वतः ॥

मानग्रहो द्रवो यस्तु तद्धैर्यमिति कथ्यते ।

औदार्यं प्रथमः प्रोक्तः सत्त्वा^६वस्थानुगो बुधैः ॥

भावो हावश्च हेला च शोभा कान्तिः^७ सदीप्तिका ।

प्रागल्भ्यं धैर्यमौदार्यं माधुर्यमिति साप्तिवकाः ॥

लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलिकिञ्चितम् ।
मोहायितं कुटुमितं बिम्बोको ललितं तथा ॥
बिहृतं चेति विज्ञेयाः शारीरा दश योषिताम् ।
मनोमधुरवागङ्गवेष्टितैः^८ प्रीतियोजितैः ॥

- ५ प्रियातु^९करणं लीला सा स्यात्पुंसः स्त्रिया अपि ।
प्रियसङ्गमकाले^{१०} तु नेत्रभ्रूवक्त्रकर्मणाम् ॥
विशेषो यस्य विशेषो विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।
स्वल्पोऽप्यना^{११}द्वरन्यासो माल्यादीनां स्वमण्डने ॥
यः परां जनयेत्^{१२} शोभां सा विच्छित्तिरुदाहृता ।

- १० बागङ्गसत्त्वाभिनयभूषास्थानविपर्ययः ॥
त्वरया^{१३} कल्पितोऽभीष्टदर्शने यः स विभ्रमः ।
मोधाभिलाषहर्षादेः सङ्करः किलिकिञ्चितम् ॥
प्रियस्तुतिकथालापलीलाहेलादिदर्शने ।
तद्भावभावनं मोट्टायितमित्युच्यते बुधैः ॥

- १५ सौख्योपचारैः सानन्दापर^{१४}केशग्रहादिभिः ।
दुःखोपचारवत्कुप्येदृहिः कुटुमितं तु तत् ॥

इष्टभावोपगमने तथाऽभीष्टस्य दर्शने ।
गर्वा^{१५}दाषभिमानाद्वा बिम्बोकोऽनादरक्रिया ॥

सुकुमारोऽङ्गविन्यासः^{१६} सङ्घनेत्रापरक्रियाः ।

- २० अनुल्गण^{१७}सङ्घः^{१८} स्त्रिया ललितमीरितम् ॥

स्वभावाद् बीडया वाऽपि प्राप्तकालमनुसरम् ।
विहृतं तदिति प्राहुर्मोनेर्योभ्यामथपि वा ॥

गात्रारम्भानुभावा^{१९}स्तानिमान्यपश्यन्ति सुरयः ।
शोभा विलासो माधुर्यं गान्धीयं धैर्यमेव च ॥

१ B अतिव्यः । २ B तत् । ३ B दति । ४ B तत् । ५ B ततो । ६ B व्यति ।
७ BC ता । ८ B रा । ९ B सा । १० C वा । ११ B रा ।

१ AB प्रति । २ B स । ३ BC इति । ४ B वस्य । ५ BC तत् । ६ A नक्त । ७ B
व कुतो । ८ A B इ । ९ A वनेस्तु । १० AB देश । ११ B दृष्ट । १२ B C विन्यासभूषणा-
वक्रिया । १३ B वा । १४ B वा । १५ A B वाता ।

- ललितौदार्यतेजांसि सत्त्वमेदास्तु पौरुषाः ।
 दक्षता शौर्यमुत्साहो नीचे कृत्साऽपि के मुहुः ॥
 स्पर्शोऽपि 'क्रियते' यत्र सा शोभेति प्रकीर्तिता ।
 वृषयानं^१ स्मितालापो विलास इति कथ्यते ॥
- ५ माधुर्यं चेष्टितालापस्पर्शानां^२ स्पृहणीयता ।
 'शुभेऽशुभेऽर्थे तद्धैर्यं व्यवसायाद'^३ चालनम् ॥
 अविज्ञातेज्जिताकारो भावो गाम्भीर्यमुच्यते ।
 चेष्टितं यस्य शृङ्गारमयं तल्ललितं भवेत् ॥
 प्रियालाप^४ स्मितोदारं दानमौदार्यमुच्यते ।
- १० अवमानासहत्वं यत्तत्तेजस्समुदाहृतम् ॥
 एते साधारणाः सत्त्वगात्रारम्भानुभावयोः ।
 स्थैर्यं^५ गाम्भीर्यमाचार्यैः चित्सारम्भानुदाहृतौ ॥
 प्रादुर्यमेवां शृङ्गारे^६ वीरानुतसमा^७ गमे ।
 अन्यत्र तेषां संसर्गवशात्कार्यवशादपि ॥
- १५ भावास्तु विंशतिसंज्ञेणाः शृङ्गारे क्वचिदुक्तौ ।
 क्रीडितं केलिरित्येती^८ गात्रारम्भानुदाहृतौ ॥
 बाल्ययौवनकौमारसाधारणविहारमाह ।
 विशेषः क्रीडितं^९ केलिः तदेव^{१०} दयिताश्रयम् ॥
 गात्रारम्भानुभावत्वे^{११} कृत्यं कथ्यते बुधैः ।
- २० वागारम्भा^{१२} इमे तेषामालापः प्रथमो^{१३} भवेत् ॥
 प्रलापश्च विलापोऽनुलापः संलाप एव च ।
 अपलापश्च सन्देशोऽ^{१४} त्तिदेशाश्चाष्टमस्सूतः ॥
 निर्देश^{१५} उपदेशाश्चापदेशो व्यपदेशकः ।
 हृदं बो^{१६} आगम्यमित्यादि वाक्यमालाप इत्यने ॥

- 'प्रलापः स्यात्स्व वास्यामि' गतिः केत्यादि^१ यश्चः ।
 विलापः स्यादात्मदुःखोद्भावनात्परं वचः ॥
 बहुषोऽभिहितं वाक्यमनुलापो भवेद्विह ।
 उत्क्रिप्त्युक्तिमद्वाक्यं संलाप इति कथ्यते ॥
- ५ पूर्वोक्तस्यान्यथावादो ह्यपलाप इतीरितः ।
 सन्देशः स्यात्स्ववार्ताभिः प्रेषणं विषयान्तरे ॥
 अतिदेशस्तुक्तं यत्तन्मदुक्तमितीरितम् ।
 एते वयं क्व वः कार्यमिति निर्देश इत्यने ॥
 उपदेशो^२ ग्रहाण त्वं गच्छेत्यादिपरं वचः ।
- १० अन्यार्थ^३ कथनं यत्तु सोऽपदेश इति स्मृतः ॥
 व्याजादात्माभिलाषोक्तिर्युपदेश इतीरितः ।
 वागारम्भानुभावास्ते क्रमाद्वाद्वादश कीर्तिताः ॥
 बुद्धयारम्भानुभावेषु^४ रीतिः प्रथममुच्यते ।
 रीतिर्वैचनविन्यासक्रमः^५ साऽपि चतुर्विधा^६ ॥
- १५ तत्र वैदर्भ्याञ्जलालाटगौडविभागतः ।
 सौराष्ट्री द्राविडी चेति रीतिद्वयमुदाहृतम् ॥
 तत्तद्देशी^७ परचनारीतिस्तद्देशानामभाक् ।
 समाससौकुमार्यादितारतम्यात्कवित्वकचित् ॥
 उपचारविशेषाच्च^८ प्रासानुप्रासमेवतः ।
- २० तथा सौराष्ट्रिका^९ भेदाद्द्रा^{१०} विडीभेदतोऽपि च ॥
 तत्राचनं प्रतिपुरुषं तद्वचान्तरजातितः प्रतिप्रीतिः ।
 आनन्त्यात्संक्षिप्य मोक्ता कविभिश्चतुर्विधेत्येषा ॥
 तास्तु पञ्चोत्तरशतं विधाः मोक्ता मनीषिभिः ।
 प्रन्विष्टरभीतेन मया ताभ्यो विरम्यते ॥

१ A र्भा कि । २ B वापिक् । ३ B विषयान् । ४ B स्पृहणी । ५ A शुभाशुभोत्था । ६ A सापोऽ-
 वचा । ७ BC लापात् । ८ B र्भे । ९ A शर । १० C रसा । ११ A स्थेते । १२ B ता ।
 १३ A कलिता । १४ B तद्द्वयं । १५ A गात्रारम्भ । १६ A म । १७ B C निर्देशश्च तथैव ॥
 १८ C निर्देशवार्योपदेशः सव्यपदेशकः । १९ B C यो भाग इत्यादि ।

१ A विला । २ B वामीति । ३ C केत्या । ४ A हरे त्वि । ५ C वि । ६ B तस्या-
 म्प्रदुक्तमालिम् । ७ BC काले । ८ B र्भे । ९ C र्भे । १० A र । ११ B र्भे । १२ B
 यः । १३ C च । १४ C च । १५ A र्भे । १६ BC कि ।

- त एवाक्षरविन्यासास्ता एव पदपङ्क्तयः^१ ।
 पुंसि पुंसि विशेषेण कापिकापि सरस्वती ॥
 तस्माच्चतुर्था^२ बोद्धव्या रीतिमेव प्रकल्पना ॥
 वृत्तिश्चतुर्विधाः^३ ऋग्यजुस्सामाथर्वसम्भवा^४ ॥
- ५ भारती साचवती वैव^५ कैशिक्यारभटीति च ।
 औल्लाटाः पञ्चमीमर्थवृत्तिं च प्रतिजानते ॥
 अर्थवृत्तेरभावात्तु विश्रान्तां पञ्चमीं परे ।
 मधुकैटभासुराभ्यां नियुद्धमार्गेण युध्यतो विष्णोः ॥
 वृत्तिश्चतुर्धं प्रसृतं^{१०} भरतप्रोक्ता च भारतीत्य^{११} परे ।
 १० अपरे तु^{१२} नाट्यदर्शनसमये कमलोल्लवस्य वदने^{१३}भ्यः ॥
 शृङ्गारादिचतुष्टयसहिता वृत्तीः समाचर्युः ।
 दाक्षिणात्या तथाऽऽवन्त्या पौरस्त्या चौदृमागधी ॥
 प्रवृत्तयश्चतस्रोऽपि^{१४} वागारम्भाः स्युरेकदा ।
 तद्व्यापारात्मिकाः प्रोक्ता वृत्तयश्च चतुर्विधाः ॥
- १५ वाचिकं सात्त्विकं वृत्तं^{१५}मा^{१६}हार्यं च तथाङ्गिकम् ।
 यथाकर्म नियमितं भारत्यायास्तु वृत्तिषु ॥
 शृङ्गारे कैशिकी वीरे साचवत्यारभटी युगः ।
 रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥
 देशभाषाक्रियाभेदलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः ॥
- २० लोकादेवावगम्येता यथोचित्यं प्रयोजयेत् ।
 उक्तास्ता वृत्तयः साङ्गा भोजसोमे^{१७}ध्यादिभिः ।
 तस्मादासां स्वरूपं तु दिङ्मार्गं समुदाहृतम् ॥
 देह्याः प्रवृत्तयस्तत्तद्दे^{१८}ह्यैर्ज्ञेया विचक्षयैः ।
 क्रियाभेदा न शक्यन्ते ज्ञातुं वर्णं च केनचित् ॥

१ A मन्त । २ A घोषा वा । ३ A तेभेद । ४ C हि । ५ A वा । ६ A समुद्रवा । ७ A B
 वेति । ८ A उद्ग । ९ A सितर्ष । १० A ता । ११ A रत्यने । १२ C omits तु । १३ A B
 वन्ने । १४ B C हि । १५ A B पुन । १६ C साहा । १७ C वीदी । १८ A B ऋषे ।

- तस्माद्यतः प्रवृत्तिर्वा क्रिया वा यत्र दृश्यते ।
 तत्र तज्ज्ञेः सह ज्ञेयास्सर्वैः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥
 भाषा स्यात्सप्तधा दैम्या विभाषाऽपि^१ च सप्तधा ।
 मागध्यवन्तिका प्राच्या शौरसे^२न्याच [न्यर्ध]मागधी^३ ॥
- ५ वैशाची दाक्षिणात्या च तत्तद्देहो^४ भाष्यते ।
 शकाराभीरचण्डालशबरद्रमिहान्त्रजाः ॥
 हीना बनेचराणां च तत्तज्जानिषु दृश्यते ।
 देशभेदक्रियाभेदास्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥
 एतेऽनुभावाः कविभिर्निबन्धे योग्यकल्पिताः ।
 १० अभिनेया^५ नटेर्नाट्ये तत्तत्तदर्थानुसूतताः ॥
 विभावः कारणं कार्यमनुभावः प्रकीर्तितः ।
 हेतुकार्योत्पन्नोः सिद्धिस्तयोः संव्यवहारतः ॥
 ज्ञायमानतया तत्र विभावो भाव^६पोषकृत् ।
 भावो हृदि स्थितो येनव्यज्यते^७ तानुभाव्यते ॥
- १५ ^८भ्रविक्षेपकटाक्षादिर्विभावो हृदयं श्रितः ।
 भावान् व्यनक्ति यः सोयमनुभाव इतीरितः ॥
 रामायथाश्रयदुःखादेरनुभूतेस्तदात्मता^९ ।
 सामाजिकस्य मनसो या^{१०}स भाव इति स्थितः ॥
 एवं विभावानुभावभावाः प्रोक्ताः स्वरूपतः ।
 २० अनुभावास्तु दृश्यन्ते बहवोऽन्ये रसोदये ॥
 तत्र तत्रा^{११}भिधीयन्ते तद्रसोत्कर्षहेतवः ।
 मनस्सत्त्वमधिष्ठाय तत्तदिन्द्रियगोचरान्^{१२} ॥
 बुद्धिसाक्षिष्य विषयाननुभुङ्क्ते^{१३}स्वभावतः ।
 त्रिधा सत्त्वं भवेद्बुद्धि^{१४}ज्ञानानन्दविभेदतः ॥

१ B अपि । २ वेवा वति । ३ C लेन्याः । ४ A लवी । ५ B वेत । ६ A वात ।
 ७ A B यो । ८ A मो । ९ B C कथ्ये । १० A भुविक्षेपकटाक्षादिस्सोऽनुभाव इतीरितः । ११ B
 C वा । १२ B C तामात्म । १३ C वासना वा इति स्थितः । B वास भाषा इति स्थिता । १४ C
 न नि । १५ A राह । १६ C का । १७ A B नौ ।

तद्भावभावनात्मा स्यात्परदुःखादिसेवया^१ ।

परस्य सुखदुःखादेरनुभावेन चेतसः^२ ॥

तद्भावभावने^३ येन भवेत्सदनुकूलतः ।

तत्सत्त्वं तेन निर्वृत्तास्सात्त्विका इत्युदीरिताः ॥

५ अनुभावत्व^४ सामान्ये सत्यप्येवा^५ पृथक्तया^६ ।

लक्षणं सत्त्वजत्वाद्धि तेऽपि स्तम्भादयः स्थिताः ॥

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्च स्वरभेदश्च^७ वैषयः ।

वैषण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥

स्तम्भो^८ मदगदक्रोधभयविस्मयगर्भजः^९ ।

१० तथा हर्षविषादावेर्जायते नीचमध्ययोः ॥

सचेतनोऽपि निश्चेष्टो निष्प्रकम्पो^{१०} जडाकृतिः ।

स्तत्त्वगात्रश्च शून्यश्च स्तम्भवानिति कथ्यते ॥

स्वेदः सन्पीडनक्रोधश्रम^{११} व्यायामभीतिभिः ।

घर्मेहर्षज्वरगलानि सुखलज्जादिभिर्भवेत् ॥

१५ स्वेदापनयनेनैव व्यजनग्रहणेन च ।

तथा वाताभिलाषेण ह्यनुभावः प्रकाशयते ॥

रोमाश्च क्रोधरुग्भीतिहर्षशीतादिभिर्भवेत् ।

तं चोत्सुका^{१२} सकृद्गात्रसंस्पर्शैः पुलकैर्भवेत्^{१३} ॥

स्वरभेदो गदमद^{१४} क्रोधहर्षभयज्वरैः ।

२० तस्यानुभवाः^{१५} कविभिर्बोध्यन्ते^{१६} गद्गदादिभिः ॥

स्थानभ्रष्टैः स्वरैर्भूयः स्खलितैर्गद्गदैरपि ।

वाष्पो जुग्मभयक्रोधशीतैरितिभियेक्षणे ॥

जायते रोगशोकाभ्यां धूमाज्जनविजृम्भणैः ।

बोध्यन्तेऽसौ मुहुर्वाष्पमोक्षणैर्नैत्रमार्जने ॥

१ A रे । २ B सा । ३ A वा । ४ BC स्व । ५ BC व्ये ह्ये यथा । ६ AB बाहोय
७ C गभय । ८ AB तः । ९ B पण्ये । १० A दित्तादितय । ११ B भय । १२ A चोत्सुका ।
१३ C कं सुतेय । B कसुते । १४ A आति । १५ A वा । १६ A व्ययते ।

वैवर्ण्यमातपक्रोधव्याधिशीतभयहृमैः ।

अङ्गकादयोऽङ्गसीन्दर्यविह्वलयैः स बोध्यते ॥

क्रापो गदभयस्पर्शहर्षरोषजरादिभिः ।

वैषणैः स्फुरणैः कम्पैस्त बर्णयैः कविपुङ्खैः ॥

५ प्रलयो मदनिद्राकमहा^१ रैरुपजायते ।

स च दुःखाभिषङ्गाव^२ निश्चेतनतयोच्यते ॥

एते विशो^३ वतः काव्यबन्धास्तु^४ रसपोषकाः ।

निर्बेदः प्रथमं^५ ग्लानिः शङ्काज्ज्या मदः^६ श्रमः ॥

आलस्यदैन्यचिन्ताश्च व्रीडा मोहः स्थितिर्भूतिः ।

१० हर्षश्चपलताऽऽख्येगाडयोत्सुक्यविषादिताः^७ ॥

गर्वोऽमर्षोऽवहित्थश्च मतिर्निद्राप्यपस्मृतिः ।

सुप्तिः प्रबोधोऽग्रत्वं व्याधिर्मरणमेव च ॥

प्रासोन्मादवितर्काश्च^८ विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

दारिद्र्यव्याधिषु^९ श्लेष्टवियोगप^{१०} रद्विभिः ॥

१५ ईर्ष्यातस्वावबोधाभ्यां निर्वेदो नाम जायते ।

अन्तर्बाष्पोद्गम^{११} ध्याननिश्वासाश्च मुहुर्मुहुः ॥

स्वात्मा^{१२} वमाननं दैन्यं गद्गदत्वं विवर्णता ।

अनुभावस्तु गदिता^{१३} निर्बेदस्यैवमादयः ॥

स्त्रीनीचादिषु बर्णयोऽयं रुदित^{१४} व्यसितादिभिः ।

२० तस्वावबोधोपजो योगिष्वनुपायेयतां ब्रजेत् ॥

ग्लानिर्विरे^{१५} कवमनजागरातिरताश्चभिः ।

उपवासमन^{१६} स्तापक्षुत्पिपासादिभिर्भवेत् ॥

कम्पातुत्साहवैवर्ण्यस्वेदमन्दपदकमैः ।

क्षामवाक्याक्षिसञ्चारकाभ्यां^{१७} श्वसनादिभिः ॥

१ A B म । २ A हरेत्यव । ३ A म्यौ । ४ A निरे । ५ A सैक्यता । ६ A प्रव ।
७ C कम्पाः । ८ B कः । ९ C ते । १० A र । ११ C नो । १२ B नौ । १३ C कविता ।
१४ A रति । १५ A स । १६ A रेव । १७ B वरता । १८ A न्यप ।

- ग्लानिजा' हानुभा' वास्ते कथिता शेषमादयः ।
 कीयोदि' ग्रहपापादिकर्मक्षमापापराधजा ॥
 शङ्का सन्देहरूपा स्यात्स्त्रीनीचप्रकृतिभ्रिता ।
 स्वात्मोत्था' च परोत्येति सा पुनर्निविधा भवेत् ॥
 ५ स्वरभेदोऽङ्गु वैवर्ण्यमास्यशोषोऽवकुण्ठनम् ।
 पार्श्वबलोकनं जिह्वालेहनं चोरुकम्प'नम् ॥
 आकारसंघुतिरिति भावाः शङ्कानुभावकाः ।
 आत्मोत्था तुपरिज्ञे'या दीनदृष्टिबि'लोकनेः ॥
 परोत्था'त्वङ्गचेष्टाभिर्विज्ञेया भावकोविदैः ।
 १० तारापुटद्वन्द्वीनां विकारानिङ्गितं विदुः ॥
 आकाराः सत्त्वजा भावा इति बिहङ्गिरीरिताः ।
 चेष्टाः स्युरङ्गप्रत्यङ्गजनिता'स्त्वनिमित्ततः ॥
 परस्य 'सौभाग्यैश्वर्यमेवालीलासमुच्चर्यैः ।
 असूया नाम सा द्रापराधान्वेषणादिभिः ॥
 १५ दोषप्रख्यापनमधोमुखता झुकुटीकृतिः ।
 अप्रदा'नं ह्योरीष्योपरिवर्तितवक्त्रता ॥
 'अवज्ञेत्पुनुभावाः स्युरसूयाया'मुदाहृताः ।
 मद्योपयोगादैश्वर्या'क्षिप्या वापि जन्मत ॥
 उत्तमस्त्रीपरिष्वङ्गान्मदः सम्पद्यते नृणाम् ।
 २० मद्योपयोगजस्त्रेया तरुणो मध्यमस्तथा ॥
 अपकूष्ठश्च तस्यैव करणं पञ्चधा भवेत् ।
 ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठेति तस्यैव प्रकृतिस्त्रिधा ॥
 अन्यदा'रभते वाक्यमन्यां वाचं ब्रवीति च ।
 बोक्षते क'चिदेकं च 'सुजाभ्यामवलम्बते ॥

1 C अङ्गु । 2 BC भाव्येत । 3 A चान्ति । 4 BC त्वापां च परार्थे । 5 A कुण्ठ ।
 6 BC त्वापां । 7 A शङ्का । 8 A शङ्का । 9 BC त्वापां । 10 A स्तनि B स्तनि । 11 A
 reads कीला here । 12 A वा । 13 A तत्त्वम् । 14 A उ । 15 B रतिपया वापि ।
 A बोधिपालकः । 16 A वा । 17 B त्वं ।

- पुरश्चालय'ते पादौ तिर्यक्ते' निदधाति च ।
 आविर्भू'तस्वेदलेशं हर्षोदुत्फुल्लमाननम् ॥
 अव्यक्तवर्णं वचनं मदे' तरुणनामनि ।
 स्त्रलक्षिलम्बि'गमनं व्याविद्वपदसञ्चरम्' ॥
 ५ श्रुधमान' सुजाक्षेपः' शून्यालम्बनमी'क्षणम् ।
 अभिमक्तपदालापो विस्तृतिश्च पदे पदे ॥
 आकाशालक्ष' वचनं तथा' काशावलम्बनम् ।
 हर्षं मध्यमदे' प्रोक्तमेवमा'दिविचेष्टितम् ॥
 न संज्ञां लभते गन्तुं न शक्नोति पदात्पदम् ।
 १० पदंते छर्दते निष्ठोवति' त्वासिति दिक्कते ॥
 गुरुकण्ठ' च्वनिर्नष्टसृति जङ्घरभाषणम् ।
 एवमादिविकाराः स्युरपकूष्ठम'दे सुदुः ॥
 केचित्स्वपन्ति गायन्ति केचित्केऽपि' हसन्ति च ।
 केचित्पुदन्ति केचित्पु परुषं वृचते सुदुः ॥
 १५ उत्तमप्रकृतिः शोते नृत्यन् गायति मध्यमः ।
 अधमो रोदिति हसत्येवं प्रकृतिजा गुणाः ॥
 विद्याऽऽभिजात्यसम्पत्तिमदे'नुत्तरभाषणम् ।
 अवज्ञागर्भि'तं वाक्यं सुहृदामप्यनादरः ॥
 एवमादिविकाराः स्युर्विद्यादिजनिते मदे ।
 २० उत्तमस्त्रीरतिमदे' हर्षो रागश्च चक्षुषोः ॥
 सौरभ्यमङ्गलावण्यमहंमतिरनादरः ।
 २० एवमादिविकाराश्च कथिताः पूर्वसुरभिः ॥

1 B म् । 2 B शो । 3 A त्तिम् । 4 A मनेते । 5 B मदे । 6 A म् । 7 A नं । 8 A नं । 9 C नी । 10 B स्वं । 11 A वा । 12 B च्वपदे C च्वपदे ।
 13 AB तदा । 14 A तिष्ठोवति च । 15 C नं । 16 A तिष्ठ । 17 A विद्व । 18 A त्वं ।
 19 B C मदे । 20 A C omits this line ।

- व्याघूर्णमानतारं यत्क्षामोपान्तबिलोचनम् ।
चक्षुर्विकसितापाङ्गं तरुणे मदिरामदे^१ ॥
- आकुञ्चितोभयपुटमनवस्थिततारकम् ।
आकम्पमानपक्षमात्रं^२ चक्षुर्मध्यमदे^३ भवेत् ॥
- ५ निमेषोन्मेषविकृतमन्दर्दशिततारकम् ।
अधोऽवलोकनं चक्षुरधमे तु मदे भवेत् ॥
एवं मदविकाराश्च कथिताः पूर्वसूरिभिः^४ ।
श्रमो व्यापाममृत्ताध्वमेथुनादिनिषेवणैः ॥
- अङ्गमर्दननिम्बासपादसंवाहजुग्मभिः ।
१० मन्द्यानेन सीतकारमुखनेत्रविकृणैः^५ ॥
- ‘एतैः अमस्यानुभावः कल्पते’ काव्यसूरिभिः ।
‘स्वभावसिद्धसौहित्यव्याधिगर्भादिभिर्मवेत् ॥
- आलस्यं तच्छिरश्शल^६ जुग्मगाक्षिविर्दने^७ ।
स्तम्भेन गात्रमनसो स्त्रीनीचादिषु वर्ण्यते ॥
- १५ सर्वत्र कार्यप्रभेद्यान्निद्रातन्त्रीनिषेवणात् ।
शयनासनरागेण वर्ण्योऽसावितरेषु^८ तु ॥
- दैर्घ्यमौत्सुक्यदौर्गत्यचिन्ताहृत्पापसम्भयम् ।
अनुभावः शिरश्शलशिरोव्यावृत्तिपुननैः ॥
- देहोपकरणत्यागात् गात्रगौरवतो भवेत् ।
२० ऐर्ष्यभ्रंशदारिद्र्यादिष्टव्यापहारतः ॥
- वितर्कात्मा भवेच्चिन्ता स्मृतेरन्या प्रतीयते ।
निम्बासंश्चापि सोऽङ्गासैरधोमुखविचिन्तनैः ॥

१ C रूपम् । २ A स्मार्त्तम् । ३ B च । ४ After this C adds स्वभावसिद्धसौहित्य-
व्याधिगर्भादिभिर्मवेत् । ५ A सावकम् । B प्रावकुपम् । ६ A एवं । ७ B सावाः कल्पन्ते । C सवाः ।
८ C Omits this line । ९ B दा । १० C शिरस्त्वम् । ११ A B निमोचैः । १२ B रेव ।

- सन्तापगुण्यचित्त्वकाभ्यांकाशाबलोकनैः ।
एवं चिन्तानुभावास्तु कथ्यन्ते काव्यकोविदैः ॥
- अकार्यकरणाज्ञानगुर्वाज्ञादिव्यतिक्रमात् ।
अनिर्वाहात्प्रतिज्ञायास्त्यागे भूयोऽनुतापतः ॥
- ५ ग्रीडा तदनुभावाः स्युर्बुर्वीलैखनचिन्तनम्^१ ।
मुखाव^२ नम्रताऽव्यक्तवचनं नलकर्त^३ नम् ॥
- यस्मात्कुलीयकस्पर्शो दूरादेवावकुण्ठनम् ।
अनिर्गमो बहिः कापि सर्वत्राप्यनवस्थितिः ॥
- मोहश्चित्तस्य शून्यत्वं पूर्वैरस्मृतेर्मदात् ।
१० दैवोपपातान्मात्सर्पात् भयाच्चापि प्रहारतः ॥
- आवेगात्तत्प्रतीकारविहते^४ रेवमुद्भवेत् ।
निश्चेष्टता प्रपत^५ न वैवर्ण्यं देहघूर्णनम् ॥
- सर्वेन्द्रियप्रमोहश्च निम्बासो नष्टसंज्ञता ।
मोहस्य कथिताः सन्निरनुभावाः स्वरूपतः ॥
- १५ देशकालोपयुक्तानां मुखदुःखानुपक्षिणाम् ।
चिरविस्मृतवस्तूनां स्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥
- दौर्लभ्यान्निद्राक्षयाद्वाभ्याः^६ प्रहरात्पक्षिमादपि ।
चिन्तायां^७ सुदुर्गम्यासात्समानश्रुति^८ दर्शनात् ॥
- भवेत्तदनुभावस्तु भूत्समुत्पन्नं मुहुः ।
२० उद्वाहनं च शिरसः सदृश^९ स्थावलोकनम् ॥
- हर्षश्च शिरसः कम्पः कथितो रसकोविदैः ।
शोयीभ्रिज्ञानतः शौचाचारश्च शुरुभक्तितः ॥

१ A कर्त्तम् । २ A कर्त्तम् । ३ A त्तैः । ४ B मुखोप । ५ B रूप । ६ A विप्रे ।
७ A B त्वा । ८ A आ । ९ A निम्बा । १० B धुत । ११ A B सावयम् ।

- चौर्योविग्रहणादिघ्नादिपादो नाम अस्यते ।
 ज्येष्ठमध्य'कनिष्ठेषु स'त्रिधा कथ्यते' कुषैः ॥
 सहायान्वेषणोपायचिन्तादि ज्येष्ठतो भवेत् ।
 वैमनस्समनुत्साहो विघ्नैः शय्या म चप्यमे ॥
- ५ ध्यानश्चसितमूर्च्छादिः कनिष्ठानां निरूप्यते ।
 गर्वा विद्याबलैश्वर्यवयोरुपपन्नादिभिः ॥
 तमनुत्तरदानेन शून्यालोकेरभावणैः ।
 आश्रितेष्वप्यव'ज्ञानादोर्क्षयाङ्गबलोकनात् ॥
 असूयाऽमर्षपादुष्यापहास'गुरुलङ्घनैः ।
 १० अकारणादधिक्येपाज्ञात्राणां विकृ'तैर्वेत् ॥
 प्रतिक्रियेच्छाऽमर्षः स्याद्विधैश्चवर्षबलाचिकैः ।
 आक्षिप्तस्य सभामध्येऽवमानं गमितस्य वा ॥
 शिरःप्रकंपन'स्वेदध्यानोपायगवेषणैः ।
 उत्साहज्यवसायाचैर्बर्ण्योऽसौ रसकोविदैः ॥
- १५ अवहित्यं भयव्रीडा'वाच्छर्मादौल्लस्यसंभवम् ।
 शून्यस्मि'तं कथाभङ्गो मिथ्यावैर्ष्यं तदीक्षणम् ॥
 अन्तर्घ्यथा' बहिर्गर्भेभावनेत्यवहित्यजाः ।
 नानाशास्त्रार्थनिष्पन्ना मतिःस्याच्छ्रुता'रिणी ॥
 संशयच्छेदनैः शिष्यहिताधानार्थदर्शनैः ।
 २० वर्ण्यते चित्त'सन्तोषाद्विदग्धव्यवहारतः ॥
 निद्रा मद्भ्रमग्लानिदौर्बल्यालस्यचिन्तनैः ।
 अत्याहारान्नशनदुःखशोकादिभिर्भवेत् ॥

1 C व्या 12 C सा 13 B पितो 14 A B लिः 15 C नि 16 B C र 17 के 18 B 19 A B भवेत्यालो 10 A B वि 11 B हिता 12 B लिज C वपा 13 A वप ।

- तां गात्राग्रीरवैरक्ष्णोर्मिमीलनविघ्ननैः ।
 निम्बासजाज्जुम्भा'क्षिचिर्मूर्धैर्बर्ण्येत्कविः ॥
 अपस्मारो महाभूतपिशाचब्रह्मरक्षसाम् ।
 ग्रहणानुस्यूतेः शून्यश्चशानगारसेवनैः ॥
- ५ कालातिक्रमणाकातवैषम्यादद्भुचित्त्वतः^१ ।
 जायते स तु निम्बासस्तम्भस्फुरितकम्पितैः ॥
 फेनवक्त्रत्वपतनजिह्वालेहनचावनैः ।
 स्वेदकण्ठोद्धतारावविकडाक्षैर्मिरूप्यते ॥
 'विबोधः शब्दसंस्पर्शोमीषणस्वप्नदर्शनैः ।
 १० निद्राच्छेदासथा'हारापरिणामादिभिर्भवेत् ॥
 'मुजाक्षेपाङ्गविस्फोटजुम्भणाक्षयवर्शनैः ।
 शय्यात्यागेन वर्ण्योऽयं व्रीवाङ्गुलनादिभिः ॥
 सुप्ति'निद्रासमुत्था स्यात्ता'मन्दाक्षिनिमीलनैः ।
 स्वनैरुच्छ्वासनिम्बासैरिन्द्रियास्पन्दनैरपि ॥
- १५ स्पर्शानमिश्रताचेष्टावैयुर्धाचैश्च वर्ण्येत् ।
 पुत्रभिन्नकलत्रादिद्रोहाद्वैद्योप्राप्ता भवेत् ॥
 तत्ताज्जुभावोऽतिक्रवषषण्वनताडनैः ।
 दयाविः स्यादेशकालादिदोषवैषम्यसम्भवा^२ ॥
 व्याचिचिर्वात्सा द्वे'वा स्यादुष्णशीतबिभाग'तः ।
 २० शिरःकम्पाङ्गुलकोचमुल्लसोपास्य'कुण्ठनैः ॥
 परिदेवितरोमाश्चहनुल्लसलनादिभिः ।
 'वर्ण्येतेऽत्र सदाहस्तु^३ भूशय्यापरिवेष्टितैः ॥

1 B C क्मा 2 B रासता 3 B दमिलतः 4 A प्र 5 B C वदा 6 C omits six lines 7 B तन्म 8 A वः 9 A रादि 10 B वेद 11 B कुच 12 C के वः 13 A B हस्त ।

- विक्षिप्तबाहुचरण'वस्त्रैः शीतान्मिलायत ।
शीतानुलेपनोक्तोशरवतेक्षणतपोच्यते ॥
- 'वर्ण्यते व्याधिसामान्यं गात्रस्तन्मास्यकूपनैः ।
म्वासस्तथाङ्गतोक्तोशस्त्राक्षस्तनितादिभिः ॥
- ५ मरणेऽभिनयो नास्तीत्येतत्का'व्ये न बध्यते ।
मरणं तद्विधा व्यापेरभिघाताच्च जायते ॥
- आयुरान्मायकथितो ज्वरा'दिव्याधिक्रियते ।
अभिघातस्तु शास्त्रास्त्राशनिपातादिरीरितः ॥
- विवर्णगात्रताम्बासवेदनाक्षिनिमीलनैः ।
१० अव्यक्तवर्णकथनव्यायताङ्गविचेष्टितैः ॥
- हिक्कापरिजनोपेक्षादिभिर्व्याधिजमुग्रयेत् ।
अनुभावास्तु बहुधा कथ्यन्ते ह्य'भिघातजे ॥
- भूमौ विवेष्टनारावबिलापभ्रमणादिभिः ।
त्रासो'भवेन्निपतनाच्छिरोल्का'शनिविशिष्याम् ॥
- १५ रक्षः'स्थूलपशुद्भ्रात'निर्घाताम्बुचरस्त्रनैः ।
रोमाङ्गगद्गदस्वेदकम्पमोहादिभिर्भवेत् ॥
- उपेष्टस्यामीष्टचिरहान्मध्यस्थेष्टविघातनात् ।
मीचानां धननाशायैद्वन्द्वमादौ नाम जायते ॥
- अनिमित्तस्मितोक्तोशगीतदृष्टविधावनैः ।
२० कुचेष्टानुनिर्मोल्गशरावादिविश्रुषणैः ॥
- अनव'स्थिति'शय्यान्तो'पवेशोत्थितरोदनैः ।
असप्रलापस्फुलितविकाराद्यैः स वर्ण्यते ॥

1 AB वदन । 2 BC अस्त्राशस्तनितादिभिः । 3 C omits two lines । 4 B दृष्ट ।
5 B निष्पी । 6 BC शय्यावनैः । 7 A क । 8 B शय्या । 9 A B श्रेय । 10 B बुध ।
11 A ह । 12 A B व्यत्य ।

- वितर्कः संशयाद्'दृष्टार्थोपरिनिष्पद्यते ।
विमर्शादिस्थितार्थस्य स्थितेरित्यादिभिर्भवेत् ॥
- 'ग्रहमोक्षशिरःकम्पव्यवहारादिभिर्भवेत् ।
प्रष्टव्यं' तत्र तत्रैव सात्त्विक'व्यभिचारिणाम् ॥
- ५ परस्पर'विभावानुभावंस्वे रस'कोविदैः ।
अन्येऽपि यदि भावाः स्युश्चितवृत्तिविशेषतः ॥
- अन्तर्भाव'स्तु सर्वेषां प्रष्टव्यो व्यभिचारिषु ।
ये भावास्तेषु भावे'षु प्रत्यासज्जाः परस्परम् ॥
- विभावतोऽनुभावाच्च'स्फुटमेदा इहोदिताः ।
१० स्थायिष्वपीयमन्योन्यं प्रक्रिया ज्ञायतां बुधैः ॥
- सभ्यान्नसयितुमभिनयथातुर्यार्थे'रसं च पोषयितुम् ।
कविभिर्निबन्धनीयास्ते [च] विभावाद्यो नित्यताः ॥
- स्थायिषु भावेषु यदा ये च विभावाव्ययः प्रतिनित्यताः ॥
तैरेव सति निबन्धे'भावाविशेषः प्रतीयते तत्र ॥
- १५ यद्यन्यथा निबन्धे साधारण्येन संशयोत्पत्तेः ॥
दोषो विभाव्यते वा युक्त'विभावाविशेषोपात्तः ॥
- यथाऽभिधी'यमानास्ते रसमाहर्तुमीशते ।
तथैवाक्षिप्यमाणास्तु रसं पुष्पान्ति नित्यताः ॥
- विशे'षादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
२० 'स्थायिष्वन्युमग्ननिर्मगनाः कल्लोला इव बारिची' ॥
- उन्मज्जन्तो निमज्जन्तः कल्लोलाश्च यथाऽण्वे ।
तस्योत्कर्षे वितन्वन्ति यान्ति तद्रूपतामपि ॥

10 C । 2 B ति । 3 B संवेद । 4 B श्रो । 5 A व्यास । 6 A B क । 7 A B च ।
8 A र । 9 A वाः स्तेर । 10 B वा । 11 B सर्वे । 12 BC भावच । 13 A बाहोव ।
14 A क्षितिमुताः । 15 C श्रेयो । 16 A यापते । 17 C योपते । 17 A च । 18 AB नी ।
19 A वेदा । 20 A omits four lines । 21 B विष्ट ।

- स्थापिन्मुन्मननिर्मग्नस्तथैव व्यभिचारिणः ।
 पुष्पन्ति स्थापिनं स्वांश्च तत्र यान्ति रसात्मताम् ॥
- यद्यपि स्याद्रसात्मत्वं तेषां क्वापि कदाचन ।
 अस्थिरत्वादथैते^१ स्युर्नाट्याद्यनुपयोगिनः ॥
- ५ तस्मादष्टाविति मतं स्थापिनो नाट्यवेदिनाम् ।
 बिलीनसर्वव्यापारः शमः स्थायी भवेद्यतः ॥
- अतोऽनुभावराहित्याच्च नाट्येऽभिनयो भवेत् ।
 तस्माद्बृहत्प्रयोगेण रसपोषो न जायते ॥
- ततोऽष्टौ^२ स्थापिनो भावा नाट्यस्यैवोपयोगिनः ।
 १० यतः^३ स्वरूपारोपेण भावानग्यानुपस्थितान् ॥
- स्वात्मन्यैक्येन गृह्णाति स स्थायी लक्षणोदभवत् ।
 भावसाधारणत्वेऽपि निर्विदायैर्न द्रव्यते ॥
- स्थापित्वमात्मनो नेतुमतादृष्ट्यभावतः ।
 यत्र क्वचित्स्यत्तत्पोषो वैरस्यायैव कल्पते ॥
- १५ अतो नाट्यविदामष्टावेवात्र स्थापिनो मताः ।
 प्रकृष्यमाणो यो भावो रसतां प्रतिपद्यते ॥
- स एव भावः स्थायीति भर्तादिभिरुच्यते ।
 केचिदन्वेऽपि^४ भावाश्चेत्पोषं यान्ति रसात्मना ॥
- तेषां विशेषो^५ विज्ञेयः स्थापिष्वेव न चान्यथा ।
 २० भावा^६नां कार्य^७निष्पत्तिरनुभूतिफला^८त्मिका ॥
- तत्कार्य^९कौशलं तत्र प्रकर्षारोपणं विदुः ।
 तत्साध्यो^{१०}र्थो रसस्तेषां तदात्मा^{११}पत्तिरेव सः ॥

- विभावोऽप्यनुभावः स्यादनुभावो विभाववत् ।
 तौ पुनश्चारिणः स्यातां ते च तौ स्युः परस्परम् ॥
- रसभेदवशादेवमुपकार्योपकारिता ।
 चरस्थिरविभागत्यमानुपकृिकमीरितम् ॥
- ५ रसोपादानता तेषां परस्तादेव वक्ष्यते ।
 तद्दर्शनानि तद्दृष्टिः दृष्टिधर्माः दृष्टग्विधाः ॥
- परस्परस्य सामर्थ्यं साहचर्यात्कचित्क्वचित् ।
 रसोदयानुकूल्येन तत्र तत्रैव वक्ष्यते ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने भावनिर्णयो-
 नाम प्रथमोऽधिकारः ।

1 B ताः । 2 A स्माद्बृहत् B यथा । 3 A ज्ञेयः । 4 A स्य । 5 A भवेत् ।
 6 A omits this line । 7 A क । 8 B नि । 9 AB यतः । 10 A निषेको । 11 A स्या ।
 12 A व्य । 13 A तिरसा । 14 A व्य । 15 A तयाप ।

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयोऽधिकारः ।

—100 555555 001—

निर्वाहः कथ्यतेऽस्माभिर्भावानां व्यभिचारिणाम् ।
निर्वेदः शून्यचित्तत्वं वेदोचित्तिर्निर्गमात् ॥

बाह्यन्यायकर्मणि ग्लानिर्ग्लपयतीति यत् ।
असुर्याति ययाऽसुर्या[न्या]यापयेत्सूर्यतेऽन्यथा ॥

५ साऽसूर्येति समाख्याता सर्वत्र रसकोविदैः ।
असुर्या सा यया याति प्राणिनामसुरकृत्स्नितः ॥

शं सुखं कुत्सयति या सा बाह्येत्यभिधीयते ।
शृणा^१ति हन्ति योऽङ्गानि स अयमः परिकीर्तितः ॥

मदा^२न्वार्थो मतिर्मानस्तद्दानात्पण्डनान्मदः^३ ।
१० यया चित्तायतेऽर्थे^४ न्या सा चिन्तेत्यभिधीयते ॥

मनसो विविधः सादो विषाद इति कीर्तितः ।
वृणोति चित्तं लातीति श्रीहेति परिभाष्यते ॥

विस्तेर्विलीय जातत्वाल्लज्जेति परिभाष्यते ।
हियन्ते बाह्यनःकाया इति द्वीः परिपठयते ॥

१५ मन्दमक्षाणिवा^५र्धन्ते तानि वा^६रयतीति वा ।
मन्दानीति^७यदक्षणि तन्मन्दाक्षमुदाहृतम् ॥

वृत्तं भवद्भविष्यच्च व्रथं पातीति सा व्रथा ।
^८अपहृत्या यया जन्तु^९स्त्रायते साक्षपत्नया ॥

द्वितीयोऽधिकारः ।

२९

विलक्षं चेष्टते चित्तं यत्तद्वैलक्षण्यमुच्यते ।
^१या शोकहर्षयोरेकरूपा सैव वृत्तिर्भवेत् ॥

सृष्टिः संस्कारसहिता सत्त्व^२स्था बुद्धिरुच्यते ।
^३स्वं ह्यधीत इति स्वप्नः^४ स्वं प्राप्नोतीति वा भवेत् ॥

५ इन्द्रियाणि निमीलन्ति द्रामेव युगपद्यतः ।
तस्मात्त्रिभेति कविभिः कथ्यते भाषकोविदैः ॥

स प्रबोधो मनो येन सर्वानर्थान्मनुष्यते^६ ।
अहेतुकश्च दण्डो यः तदौघ्यं परिचक्षते ॥

^७उदञ्चति मनो यस्मादुन्मादभिरुचिप्लवः ।
१० कालातिपातासहृत्त्वमीत्सुक्यं परिचक्षते ॥

इदि दोषिणं यदिष्टार्थं तद्गृहदमुदाहृतम् ।
अभीष्टानुभूतार्थान्मिलायः^८ कौतुकं भवेत् ॥

कुतुकं सौख्यसंभेदः सृष्टेति परिपठ्यते ।
ऐकाग्र्यं याऽन्तु^९तेऽर्थेषु सैवाश्रोति विभाष्यते ॥

१५ आत्मोपभोगकरणं स्पृशतीन्द्रियवर्मेना^{१०} ।
या जहातीतरान् भोगान् सा स्पृष्टेत्यभिधीयते ॥

सैव कांक्षेति विज्ञेया सोपा^{११}यार्थगमाश्रया ।
मत्तः सरस्वत्यं मत्तः^{१२} सरतीत्येव मत्सरः ॥

परापकर्षस्थो^{१३}त्कर्षव्यापारो मत्सरो ब्रह्मोः ।
२० परस्परस्य स्वोत्कर्षो^{१४} वृष्टयते गुणगौरवैः ॥

सम्पत्तया स सद्गर्भ इति विद्वद्भिरुच्यते ।
सद्गुणोद्भाषना माया स्वत एवास्ततः पुरा ॥

1 B चित्ति । 2 A हि । 3 B च्छापये । 4 A रयति । 5 A गुप्ता । 6 A B च्छ ।
7 A गामः । 8 A वक्षेष्टे । 9 C omits this line । A दृ । 10 A वा । 11 A वा ।
12 A हियता । 13 A omits this line । 14 B मत्त ।

1 A यथोक्तसंश्लेषेण सह । 2 A साच । 3 A स्वप्नोत्तेज । 4 B द्र । 5 A च्छता
6 A omits two lines । 7 B वाह । 8 A जय । 9 A पि...ममात्मना । 10 A साया ।
11 A दृष्ट । 12 BC रमे । 13 B दृ C दृ ।

अथवाऽन्यपदार्थानामन्यथाकृतिरेव वा ।
देशकालापरोक्षं यत्परोक्षस्यैव वस्तुनः ॥

मन्त्रीवधादिभिः सोऽयमिन्द्रजाल इतीरितः ।
दिङ्निर्णयानभिज्ञत्वं दिङ्मोहः परिकीर्तितः ॥

५ दिशो यस्यान्यथा जाताः कान्दिशीकस्त उच्यते ।
परस्य व्यसनोत्कम्पाननु या कम्पते^१ शृशाम् ॥

सा विनाशवृत्तिर्विद्वद्भिरनुकम्पेति कथ्यते ।
आवृशस्य तदेवाहुर्यदेवाभितरक्षणम् ॥

परस्य दोषाष्टम्यो यच्छंसतीति वृशंसता ।
१० व्यसनैः क्रोशतां पुंसां यस्य क्रोशोऽनुजायते ॥

सोऽनुक्रोश इति ज्ञेयः सुखदुःखसमत्वंता^२ ।
गुणः परोपकारित्वं हितकारित्वमेव वा ॥

सर्वशास्त्राधिगमनं श्रुतमित्यभिधीयते^३ ।
समानि^४ खानि येन स्युः सुखदुःखानुवृत्तिषु ॥

१५ तत्संख्यमिति स स्नेहः तेन यन्नायते परम् ।
तन्मिश्रं तत्सुहृत्त्वं च हृदयं यत्र शोभनम् ॥

दूयन्ते खानि येनैतदुःखमित्यभिधीयते ।
शुभानि खानि येनैतत्सुखमित्युच्यते बुधैः^{१०} ॥

भावेभ्यः प्रकृतेभ्योऽन्ये यतः केचित्तमपेरिताः ।
२० भावत्वादथवा लोके गच्छतः स्वलनं भवेत् ॥

यदिन्द्रियाणि हृष्यन्ति हर्षयन्ति परानपि ।
तस्माद्वर्षे इति ज्ञेयः प्रसादो मनसः स हि ॥

1 A वृत्तिः । 2 B र्यते । 3 A दनुकम्पायते । B इयया कम्पते । 4 B निवतः ।
5 B मि । 6 A omits four lines after this । 7 C दुखा । 8 C स्तौ ।
9 C ध्वे । 10 A स्वमिषीये ।

देशान्तरेऽनुभूतस्य तथा कालान्तरेऽपि च ।
तद्देशादिविशिष्टस्य पुनरालोचनं स्मृतिः^१ ॥

स्मरति स्मर्यते स्मारयतीत्यस्यास्तु निर्वहः ।
चित्तकंऽनुभूतेऽयं धीविशेषः स्मृतिर्भवेत् ॥

५ 'सदसक्षिष्यकरी मननात्मा मतिर्भवेत् ।
अङ्गानां यदनुल्लासतदालस्यमुदाहृतम् ॥

अदेशकालविहितो वेग आघेग उच्यते ।
वेगो विगांनं जनयद्भिन्नं^२ येन मनो भवेत् ॥

आत्मनो यो गरीयस्त्वभावो^३ गर्वः स ईरितः ।
१० मोहश्चित्तस्य शून्यत्वं मनो येनैव मुञ्चति ॥

अयोग्ये चापदार्थे च दुस्स्पृहा च^४ पलं भवेत् ।
पलायते^५ चापदा^६ र्थं मनस्तथा^७ पलं भवेत् ॥

अपस्मारोऽनुभूतेषु पदार्थेष्वन्यथा स्मृतिः ।
अय^८ था स्मृतिरेव स्यात्पदा^९ थोस्मृतिरेव वा ॥

१५ तत्कर्षते तर्कते तर्को विचारः स्यात्सहेतुकः ।
विक्रिया त्ववहित्य^{१०} स्याद्विक्रियाकारग्रहणम् ॥

मरणं प्रकृतिप्राणवियोग इति कथ्यते ।
आयुर्बोधोपदिष्टा ये व्याचयस्ते रुजः स्मृताः ॥

चेष्टाविधातः^{११} सत्त्वः स्याद्रोमाश्चो रोमनिर्गमः ।
२० यः स्वरो भिद्यते स्थानात्स्वरभेदः स कथ्यते ॥

वेषयुर्हृदयोत्कम्पो वैवर्ण्य^{१२} भिन्नवर्णता ।
^{१३}शुशब्दो मल्लार्यः स्यात्प्रयुक्तः शीतवारिणि ॥

1 B स्मृते । 2 A कौला । 3 B विविधो । 4 A omits this line । 5 AB वेगन ।
6 A च । 7 A वातो । 8 B द । 9 A वा । 10 B वा । 11 A ने । 12 A परा ।
13 A सदा । 14 B न । 15 B स्यादयथा । 16 A सहितवा । 17 B वेपः । 18 A व्यो । 19 C धृ ।

उष्णाग्निमसि प्रयुक्तश्चेदश्रु तत्स्यादमङ्गलम् ।
वाक्तापमनसा प्रायः प्रलयो नष्टचेष्टता ॥

एवमुक्ताश्च निर्वाहाः सात्त्विकव्यभिचारिणाम् ।
निरुक्ता योगतः केचिदुक्ताः केचिच्च रुहितः ॥

- ५ उपकार्योपकारित्वमेतेषां कथ्यतेऽधुना ।
'स्तम्भे वेपथुरोमाश्चस्वेदगद्गद्भाषणम् ॥

वाष्पश्च यान्ति शोभा^१न्ते स^२मितकेशोऽपि वा ।
रोमाश्चः स्वरभेदश्च स्वेदो वेपथुरेव च ॥

- कचि^३त्कदाचित्संयु^४ विभावो^५कर्षतो भवेत् ।
१० रोमाश्च वेपथुस्तम्भौ^६ प्रायः प्रविशतो^७ सुष्ठु ॥

स्वरभेदो^८ भवेत्स्तम्भे वाष्पोऽपि स्यात्कदाचन ।
वेपथौ^९ स्वेदरोमाश्चवाष्पाश्च स्युः स्वभाव^{१०}तः ॥

वैषण्ये^{११}ऽश्रु भवेन्नित्यं स्तम्भकम्पौ कदाचन ।
प्रलयस्तम्भकम्पाश्रुस्वेदरोमोद्गमादयः ॥

- १५ पुण्यन्त्यनुभवोत्कर्षं विभावैरपि^{१२} दीपिताः ।
कार्थ्यजागरणालस्यसन्तापाः स्युस्ततस्ततः ॥

आविर्भावो रसानां स्यात्सात्त्विकैस्तु य^{१३}थोदितैः ।
ज्ञापका जा^{१४}यमानानामेते सुवर्ण्यभिचारिणः ॥

लक्ष्यन्त्यनुभावास्तु वर्तमानं तदा रसम् ।

- २० एषमेवोहनीयाः स्युर्विभावा व्यभिचारिणः ॥

एषु केचित्सर्वसामर्थ्यं पुण्यन्त्यन्यत्रि^{१५}ता अपि ।
गुणीभूताः कदाचित्तु सामर्थ्यं प्रापयन्त्यमी ॥

एषमन्योन्यसामर्थ्यं दर्शयन्ति रसोदये ।
एतेषां स्थायिभावेषु^{१६} कथ्यतेऽन्योन्यवर्तनम् ॥

मदः श्रमोऽवहित्यं च हर्षो गर्भः स्मृतिर्धृतिः ।
अस्तुयग्लानिशङ्काश्च चित्तकोऽपप्रपाऽपि च ॥

- ५ रोमाश्च^{१७}वेपथुस्वेदाः शृङ्गारे भोगानामनि ।
मोहावेगविषादाश्च जडताव्याधिदीनताः^{१८} ॥

चिन्ताचित्तकनिद्राश्च कार्थ्यश्वासादयः परे ।
स्तम्भकम्पाश्रुवैषण्यगद्गदाद्या वियोगजे ॥

शङ्का त्रपा चपलता श्रमो ग्लानिरपप्रपा ।
१० हर्षप्रबोधावहित्यस्वेदाश्रुपुलका अपि^{१९} ॥

ह्रास्येऽमी वीरगा^{२०} भावा आवगो हर्ष एव च ।
गर्वासू^{२१}योग्रता स्तर्को धृतिर्बोचः स्मृतिर्मतिः ॥

मदः स्वेदश्च रोमाश्चो हस्यन्ते ते कचित्कचिद् ।
आवेगो जडतोन्मादो चित्तको मोह एव च ॥

- १५ आलस्यापस्मृती व्याधिः कार्थ्यश्वासविघर्णताः^{२२} ।
स्तम्भादयोऽष्टौ भावाः स्युः प्रायेण कृद्गणे^{२३} रसे ॥

हर्षावेगोग्रतोन्मादा मदगर्वा^{२४} च चापलम् ।
ईर्ष्याऽस्तु^{२५}या श्रमोऽमर्षावहित्यापप्रपा अपि ॥

निश्वास्तस्तम्भरोमाश्चस्वेदा रौद्रे^{२६} रसे हिताः ।

- २० हर्षगर्बस्मृतिमतिश्रमा धृतिमदावपि ॥

तर्को विषोषचिन्ता च रोमाश्चः स्तम्भवेपथू ।
'स्वेदश्चेत्युत्ते^{२७} भावाः कथिता नाट्यकोविदैः ॥

१ C स्तम्भ । २ A म । ३ B श । ४ A कचि । ५ A स्तम्भोऽश्रु । ६ B C म्भः ।
७ B C ते । ८ C दे । ९ A योः । १० A स्युः स्वविभा । B य स्वविभा । ११ A ति ।
१२ C त । १३ C शा । १४ A ये चि । B ये धु ।

१ A दृ । २ A यो । ३ B C ता । ४ A C न्यपि । ५ A स्वेऽमी विरहा । B C हास्वपी-
रणा । ६ A हृ । ७ B C ता । ८ B C ता । ९ A हृ । १० A र । ११ A B स्तम्भ ।
१२ A B ता ।

- शङ्कानिर्बैदचिन्ताश्च जाड्यं ग्लानिश्च दीनता ।
 आवेगो मद उन्मादो विषादो व्याधिरिव च ॥
 चिन्ता मोहोऽपस्मृतिश्च त्रासश्चालस्यमेव च ।
 मध्ये मध्ये स्तम्भकम्पो रोमाश्च स्वेदवेपथुः ॥
- ५ वैवर्ण्यमरण'त्रासगद्गदाद्या' भयानके ।
 मोहोऽपस्मृतिरुन्मादो विषादो भयचापले ॥
 आवेगो जाड्य'दैन्ये च मतिग्लानिः श्रमोऽपि च ।
 स्तम्भादयोऽष्टौ भावाः स्युर्वर्तमाने प्रलयं विना ॥
- १० साहचर्यं च सामर्थ्यं भावानां सम्यगोरितम् ।
 कथ्यते स्थायिभावानां रसोपादानहेतुता ॥
 मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनात्मिका ।
 इच्छा रतिः सा द्विधा स्याद्वृत्तिप्रतीतिविभागतः ॥
- तयोः साधारणो भेदः सप्तधा परिकीर्तितः ।
 निसर्गसंसर्गोपमाभियोगा'ध्यात्मस्वरूपतः ॥
- १५ अभिमानाच्च विषयात्सप्तधा' साम्ययोगिकी ।
 रतेरेव भवेत्प्रतीते'रेवमाभ्यासिकी भवेत् ॥
 प्रीतिः प्रियात्मा प्रायेण रतिरिच्छात्मिकैव हि ।
 ज्ञानं द्विनिष्ठं तद्वपुं मनोऽधिष्ठाय वर्तते ॥
- रतिः सत्त्वस्थिता सेषं विभाषायुपबृंहिता ।
 २० रजसाऽनुगृहीता तु स्वाद्री' सर्वत्र भासते ॥
 प्रीतिर्विशेषश्चित्तस्य विकासो हास' उच्यते ।
 योडा' विकल्पमायाति परिणामे रसात्मना ॥

1 B C मरति । 2 B C न्या । 3 B च्छाया । 4 B त्यादन । 5 A हृ । 6 A
 निषेया । 7 B रंदा । 8 B तिरिव भवेत्प्रतीति । 9 B प्रीतिकी । 10 B साध्वी । 11 A भाग ।
 12 A तेषा ।

- रजास्थितो विभाषायाः वृद्धितस्तामसो भवेत् ।
 उत्साहः सर्वकृत्येषु सत्त्वरा' मानसी क्रिया ॥
 सहजाहार्थभेदेन स द्विधा परिकीर्तितः ।
 विस्मयश्चित्तवैचित्र्यं स त्रिधा' त्रिगुणात्मकः ॥
- ५ तेजसो जनकः' क्रोधः स त्रिधा कथ्यते बुधैः ।
 क्रोधः कोपश्च रोषश्चेत्येष' भेदस्त्रिधा' मतः ॥
 सर्वेन्द्रियपरिक्षेधः शोक इत्यभिधीयते ।
 सत्त्वादिपरिभेदेन स त्रिधा परिपठ्यते ॥
- 'निन्दाऽऽत्मना चित्तसङ्कोचो जुगुप्सेत्यभिधीयते ।
 १० द्विधा विभज्यते साऽपि परिणामे रसात्मना ॥
 भयं चित्तस्य चलनं तच्च प्रादुरमेकधा ।
 स्वरूपभेदभाषायाँ स्थायिनां कथिनं पुरा ॥
- विगुह्य' ते प्रदग्ध्यन्ते प्रयोगार्थं यथोचितम् ।
 रम्यते रमते वेति रती रमयतीति वा ॥
- १५ हास्यते हासयति' वा हासः स्याद्वसतीति वा ।
 उत्तन्त्र'तामभिमन्यतपन उत्साहनिर्बहः ॥
 उत्साहान्न चोत्सहत उत्साहयति वा भवेत् ।
 विविधः स्यात्सम्यगो हर्ष इति विस्मयतेऽय' वा ॥
- विस्माप्यते स्वयं क'श्चिद्विस्मापयति वा भवेत् ।
 २० कुत'कौर्प्यं तेन सर्वत्र धक्ष्यतीत्यस्य निर्बहः ॥
 क्रोध्यते क्रोधयत्येव क्रोध इ'त्यभिधीयते ।
 शुक्कलेशः शोषणात्मैव शोच्यते शोचनीति वा ॥

1 B रंदा । 2 A निच । 3 B न तेजसा । 4 C तेष । 5 द्विधिवो । 6 A omits
 this line । 7 B बुध्य । 8 A B तीप । 9 A वपुं दि । 10 B वेति । 11 C स
 12 A हृ । 13 B कुच्यती ।

शोचयत्यपरानेवं शोकशब्दस्य निर्वहः ।
सर्वेन्द्रियार्थगर्हं च जुगुप्सेत्यभिधीयते ॥

जुगुप्स्यते जुगुप्स्येत जुगुप्सापयतीति वा ।
बिभ्रेति भाषयत्यन्यान्त्रासादि भयमुच्यते ॥

५ एतेषां च रसात्मत्वं स्वरूपं च रसस्य च ।
रसाश्रयाभिव्यक्तीनां विशेषः कथ्यन्तेऽयुता ॥

विभावाद्यैर्यथास्थानप्रविष्टैः स्थायिनः स्मृताः ।
चतुर्भिश्चाप्यभिनयैः प्रपद्यन्ते रसात्मताम् ॥

विभावाश्चानुभावाश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
१० आनीयमानः स्वावुत्वं स्थायी भावो रसः स्थूलः ॥

व्यञ्जनौषधिसंयोगो यथासं स्वावुतां नयेत् ।
एवं नयन्ति रस्तामितरे स्थायिनं अत्रिताः ॥

एवं हि नाट्यवेदेऽस्मिन् भूतेनोच्यते रसः ।
तथा भूतवृद्धेन कथितं गद्यमीदृशम् ॥

१५ यथा नानाप्रकारैर्व्यञ्जनीष्वैः पाकविशेषैश्च संस्कृतानि व्यञ्जनानि
मधुरादिरसानामन्यतमेनात्मना परिणमन्ति तद्भोक्तृणां मनो-
भिस्तादृशास्मृतया स्वाद्यन्ते तथा नानाप्रकारैर्विभावादिभा-
वैरभिनयैः सह यथार्हमभिवर्धित^{१०}ताः स्थायिनो भावाः सामाजि-
कानां मनसि रसात्मना परिणमन्तस्तेषां तादात्विकमनोवृत्ति-
२० भेदभिज्ञास्तत्तद्रूपेण नै रस्यन्ते ।

नानाद्रव्यौषधैः पाकैर्व्यञ्जनं भाव्यते यथा ।
एवं भावा भावयन्ति रसानभिनयैः सह ॥

1 A विहः । 2 A निषा । 3 BC पामा । 4 C धुता । 5 C omits five
lines । 6 B सः । 7 A C omits this । 8 C माल । 9 A सान रसा । B सान्ना ।
10 A वि ।

इति वासुकिनायुक्तो भावेभ्यो रससम्भवः ।
तस्माद्रसास्तु भावेभ्यो निष्पद्यन्ते यथार्हताः ॥

विभावाश्चानुभावाश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
वर्धिताः स्थायिनो भावा नायिकादिसमाश्रयाः ॥

५ अनुकारतया नाट्ये क्रियमाणा नटादिभिः ।
सामाजिकैस्तु रस्यन्ते यस्मात्तस्माद्रसाः स्थूताः ॥

न द्रव्यं न च सामान्यं न विशेषो गुणो न च ।
न कर्म समवायो न न पदार्थान्तरश्च सः ॥

विकारो मानसो यस्तु बाह्यार्थालम्बनात्मकः ।
१० विभावाद्याहितोत्कर्षो रस इत्युच्यते बुधैः ॥

रसो मनोविकारोऽपि पदार्थान्यतमो भवेत् ।
पदार्थोऽव प्रसीदन्ते रसस्यानुभवात्मकाः ॥

अतो रसः पदार्थेभ्यो मात्रया क्वापि मिथ्यते ।
द्रव्यादीनां पदार्थानां तत्तद्रूपतया रसः १॥

१५ क्वापि क्वापि प्रकाशेन^१ तेषामन्यतमो रसः ।
विभावाश्चानुभावाश्च स्थायिनो रससिद्धये ॥

कथ्यन्ते भूतोक्तेन वर्त्मना नान्यथा^{१०} क्वचित् ।
उक्ता अपि विभावाद्याः पूर्वैश्च स्वस्वरूपतः ॥

भूतान्तरेण कथ्यन्ते ज्ञानं क्वाप्युपयुज्यते ।

२० विभावाश्चानुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ॥

स्थायिनोऽपि च कथ्यन्ते भावा इति मनीषिभिः ।
यद्भावयन्ति^{१२} काव्या^{१३}र्थान् सत्त्वबागङ्गसंयुतान् ॥

1 B हिताः । 2 A क्वा । 3 B रच न । 4 A रेषिता । 4 C सल । 5 B C ही ।
6 B सपत् । 7 B कः । 8 A साः । 9 A काले । 10 B C दः । 11 A का । 12 A B
वि । 13 A कर्षो C भावा ।

तस्माद्भावा इति प्राज्ञैरुच्यन्ते नाव्यवस्तुषु ।
वागङ्गमुखरागैश्च सत्त्वेनाभिनयेन च ॥

कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ।
विभावेनाद्गतो योऽर्थस्त्वन्भावेन गम्यते ॥

- ५ 'वागङ्गसत्त्वाभिनयैः स भाव इति कीर्तितः ।
वागङ्गसत्त्वाभिनयो येनैव च विभाव्यते ॥

स भावो नाव्यतस्त्वज्ञैर्विभाव इति दर्शितः ।
निमित्तं कारणं हेतुर्विभावश्च विभावनाः ॥

इत्थं विभावपर्यायाः कथ्यन्ते भावकोविदैः ।

- १० विज्ञानार्थो विभावः स्याद्विज्ञानं च विभावितम् ॥

बह्वोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः ।
अनेन यस्मात्तेनार्थं विभाव इति संज्ञितः ॥

वागङ्गाभिनयेनेह यस्मादर्थोऽनु भाव्यते ।
सर्वोऽङ्गोपाङ्गसहितः सोऽनु भावस्ततः स्मृतः ॥

- १५ आविर्भूय तिरोभूय चरद्विभ्रान्तरान्तरा ।
यै रसो मिद्यतेऽनेकैः ते स्मृता व्यभिचारिणः ॥

भावनामपि सर्वेषां यैः स्वसत्ता विभाव्यते ।
ते भावाः सत्त्वजन्मानः सात्त्विका इति दर्शिताः ॥

स्थिताः काव्यादिषु नटैरभिनीता यथार्हताः ।

- २० रसात्मनाऽवतिष्ठन्ते सत्सु ये स्थायिनोऽत्र ते ॥

भावाः स्युर्मानसाः केचिदाङ्गिकाः अपि केचन ।
'वाचिका अपि केचित्स्युस्सात्त्विका अपि केचन ॥

द्रव्येऽपि' केचिद्भावाः स्युः केचित्स्युर्युगलकर्मणोः ।
एतेषु भावशब्दार्थैः प्रयोजनमुदाहृतम् ॥

प्रयोजनमभिप्रायस्तात्पर्यं कलमित्यपि ।
भाव इत्येव शब्दाः स्युर्भावपर्यायवाचकाः ॥

- ५ द्रव्यक्रियागुणवचो मनोज्ञेषु मनोविभिः ।
'भावशब्दः प्रयुक्तस्तु भावो'भिप्रायवाचकः ॥

एते भावा रसोत्कर्षे तत्र तत्रोपयोगिनः ।
उदीपिता विभावैस्सर्वैरनु भावैश्च पोषिताः^१ ॥

भावैश्च सात्त्विकैर्योग्यसंसर्गैर्व्यभिचारिभिः^२ ।

- १० विजिताः स्थायिनो भावा रसोपादानमृमयः ॥

यदा तदैषामास्वाद्यमानरूपं यदुन्मिषत् ।
मनोभिः प्रेक्षकाणां तदुद्देध्यति रसात्मना ॥

तत्रान्तरस्य भेदा ये व्यापारस्योद्दिताः पृथक् ।
ते सर्वे नाव्यतस्त्वज्ञैः कथ्यन्ते हि रसाङ्गयाः ॥

- १५ एवं रसानामुदयः सामान्येन समीरितः ।
स्वभावो वाऽनुकारो वा यस्मिन्स्थित्यतया स्थितः ॥

रसाश्रयः स एवेति भा'रताः प्रतिजानते ।
धराशेऽर्थाय महते'राज्योप'द्रवशान्तये ॥

कर्मणां विघ्ननाशाय मङ्गलानां च सत्पदे ।

- २० उदात्तादि'गतान् भावान्प्ररोक्ष'नपि तत्त्वतः ॥

कवि'नः कल्पिताङ्काव्ये'व्यभिनेयाञ्चिचक्षणेः ।
प्रत्यक्षवत्^३ सदस्येभ्यो नटा यदनुकुर्वते ॥

१ C ३ । २ A मिति । ३ A प्रत्य । ४ A ग्रानो । ५ B योषिताम् । ६ A योग्यसंसर्गैः ।
७ A रिया । ८ C स्यु । ९ C भा । १० C ये । ११ A जेप । १२ B भि । १३ B
त्वा । १४ C नोपे । १५ A तः ।

१ A कथ । २ C omits this line । ३ A नः । ४ B तदनु । C दर्थो वि ।
५ A द्वाका । ६ B इति । ७ C ये । ८ B उत्कर्षात्मका । ९ A omits this line

तस्मात्तदेतु न क्वापि रसस्याश्रयता भवेत् ।
मनसो ह्लादजननः स्वादो रस इति स्मृतः ॥

शृङ्गारस्य स युज्येत तस्य ह्लादात्मकत्वतः ।
अन्येषां रसता प्रायः सिद्धा^१ केनापि हेतुना ॥

५ यथा दृणां तु सर्वेषां सर्वेऽपि मथुरादयः ।
शुक्ता रसात्मतां यान्ति देशकालादिभेदतः ॥

तथा जाता जनिष्यन्तो जायमानाः परस्परम् ।
परस्परस्य सर्वत्र मित्रोदासीनशत्रवः ॥

तेषु कस्यापि शृङ्गारो हास्यः कस्यचिदेव सः^२ ।

१० अद्भुतस्त च कस्यापि कस्यापि करुणो भवेत् ॥

एवं सङ्करतोऽन्योन्यं देशकालगुणादिभिः ।
शृङ्गाराद्याः सदस्यानां भवन्ति ह्लादना यतः ॥

तस्मात्सामाजिकैः स्वाद्या रसवाच्या भवन्ति ते ।
प्रकृतीनां च भिन्नत्वाद्व्यथादिविभेदतः ॥

१५ मनसः^३ क्षणिकत्वाच्च तानेकः स्वदत्ते यतः ।
ततोऽपि रसवाच्याः स्युरित्याचार्या^४ व्यवस्थिताः ॥

एके^५ रसानां व्यङ्ग्यत्वं वाच्यत्वं केचिद्विधेरे ।
प्रत्याप्यत्वं वदन्त्यन्ये गम्यत्वमपि केचन ॥

तथाऽवान्तरवाक्यार्थं महावाक्यार्थतां परे ।

२० एवं न्यायो न भिद्येत क्वापि क्वापि प्रकाशतः ॥

रामादाबलकार्ये तु नटैर्व्यङ्ग्यो भविष्यति ।
तत्तत्काव्य^६निबद्धस्तु वाक्यार्थः स^७ भविष्यति ॥

‘नामादितादात्म्यापत्तेर्नटे प्रत्याप्य एव सः ।
एवमेवोद्य एव स्यात्तत्र तत्र विचक्षणैः ॥

तद्वान्तरवाक्यार्थो महावाक्यार्थ एव च ।
मुक्तकादौ प्रैक्षन्ते च स्थापिसञ्चारिभेदतः ॥

५ प्रमदाद्यनुभावेन भाषितो वासितो रसः ।
तत्तद्रूपस्याभिनेयैः सम्भेदु व्यज्यते स्फुटम् ॥

संविद्यकाशानन्दात्मा गम्यः स्यात्त्वानुभूतितः ।
अहङ्काराभिमानात्मा बाह्यार्थेषु प्रकाशते ॥

अहङ्काराभिमानादिस्वरूपं कथ्यतेऽधुना ।

१० परस्मादात्मनो भान्ति ज्ञा^८ नानन्दक्रियाप्रभाः ॥

ज्ञानप्रभासाक्षैतन्यमणेर्जीवस्य सर्वतः ।
शरीरव्यापिनी तत्र व्यापना भवति स्फुटम् ॥

सेषा परात्मनः सर्ववस्तुव्यापेक्षतया भवेत् ।
तथाऽऽनन्दप्रभासाऽपि पुरुषेषु समन्ततः ॥

१५ अभिव्यक्ता सती तेषां सुखं वैषयिकं भवेत् ।
क्रियाप्रभा भवेत्प्राणः स देहेषु प्रवर्तते ॥

परमात्मा सर्ववस्तुपरिरिन्दप्रवर्तकः ।
ज्ञानप्रभा च सानन्दा तस्याः सत्त्वं प्रजायते ॥

क्रियाप्रभा रजस्तत्त्वाच्छक्तिः स्यादुत्तमा^९ प्रसूः ।

२० मनोमयाद्यस्तासामधिष्ठातार ईरिताः ॥

पृथक्कादधिसिष्ठन्ति मिलितानि कदाचन ।
सत्त्वं विशालं तस्यान्तरुदरे रजसः स्थितिः ॥

1 C सिता । 2 C उक्ता । 3 B सत् । 4 A शेष । 5 B सा । 6 BC ई । 7 C ते ।

8 A B तद् । 9 B ई । 10 BC र्थसः ।

1 A omits twenty three lines । 2 B भान्ति । 3 C न ।

तस्यान्तरुदरे तस्य तमसः स्थितिरुच्यते ।
आत्मा तस्यान्तरुदरे मनसः स्थितिरुच्यते ॥

मिलितानीनि जानन्ति नैरन्तर्यामिणे पुनः ।
सत्त्वं मध्येऽभितस्तस्य रजस्तम इतीयेते ॥

५ तन्मात्रैः सह भूतानि दश ज्ञानेन्द्रियाणि च ।
कर्मेन्द्रियैः सह दश मनस्तदुभयात्मकम् ॥

अहङ्कारेण युक्तानां तन्मात्राणां यथाक्रमम् ।
दशेन्द्रियाणि कथ्यन्ते तेषां विकृतयस्त्विति ॥

अहङ्कारस्य चैकस्य विकृतिर्मन उच्यते ।

१० प्रकृतेर्विकृतिः सोऽपि महान् सा च त्रिधा भवेत् ॥

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति सात्त्विकी ।
निश्चिन्वतीति विषयान्बुद्धिरित्युच्यते बुधैः ॥

स्वांशीः सह युता सर्वज्ञानासुपकारिका ।
अंशाः स्युर्वर्षेऽयस्तस्यां विज्ञानेन्द्रियपञ्चकम् ॥

१५ साहायकं भवेत्सद्विषयालोचनादिषु ।
मनश्चोपकरोत्यस्याः सङ्कल्पेन ततस्ततः ॥

अपरोक्षावभासो यः तदालोचनमुच्यते ।
यः परोक्षावभासस्तु स सङ्कल्प इतीरितः ॥

अहङ्कारोऽभिमानेन बुद्धेरुपकरोति यः ॥

२० ज्ञातुर्ज्ञेयेन संबन्धो देशकालनिबन्धनः ॥

यो समेति ग्रहः सोऽयमभिमान इतीरितः ।
क्रियाया हेतुवृत्तत्वाद्वा राजसी प्राण उच्यते ॥

स्वांशीः रुपकरोत्येष भूतानामाशयस्थितः ॥
कर्मेन्द्रियाणि विषयैः स्वैस्सर्वैस्तस्योपकुर्वते ॥

मनश्च कुर्यामित्यादि सङ्कल्पेनोपकारकम् ॥
तामसी सृष्ट्यवस्थायां सततं परिणामतः ॥

५ कालो भवति तस्यैव परिणामाः क्षणादयः ।
तेनैव सर्वभूतानां परिणामः प्रवर्तते ॥

‘स कालः स्पन्दरूपेण पदार्थान्परिणामयन् ।
अनुगृह्णाति वेत्तारं विस्ति वैद्य’श्च तद्वत्तः ॥

अहङ्कारस्त्रिधा सोऽयं सत्त्वादिगुणभेदतः ।

१० सत्त्वादिगुणभेदेन योऽहङ्कारस्तु सात्त्विकः ॥

वैकारिकश्चेन्द्रियादिरिन्द्रियप्रकृतिर्भवेत् ।

भूतादिस्तामसः शब्दतन्मात्रप्रकृतिर्भवेत् ॥

राजसस्तैजसः सोऽपि त्रयोऽयं करोति हि ॥
अहङ्कारस्य वृत्तिर्यां सोऽभिमानः प्रकीर्तितः ॥

१५ साऽभिमानात्मिका वृत्तिस्तत्तदिन्द्रियगोचरा ।
बाह्यार्थालम्बनवती शृङ्गारादिरसात्मनाम् ॥

याति तत्र विभावादिभेदाद्भेदं प्रयाति च ।
विभावा ललिताः सत्त्वानुभावव्यभिचारिणिः ॥

यदा स्थायिनि वर्तन्ते स्वीयाभिनयसंश्रयाः ।
२० तदा मनः प्रेक्षकाणां रजस्तत्त्वव्यप्राश्रयिः ॥

सुखानुबन्धो तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।
स शृङ्गाररसाभिरच्यो लभते रस्यते च तैः ॥

1 A रे: 2 B तत्त्वमस्याभित 3 B येन 4 A सोऽपि 5 A स्वज्ञैः 6 B सेका
सती 7 A निः 8 A B स्य 9 A B व्यक्त 10 B विमा 11 C हि ।

1 B स्वज्ञैः 2 B ताः 3 A सत्त्वैर्वा 4 A B मिलेव 5 B कः 6 C omits
two lines 7 B विवेकायैः 8 A सोऽह 9 C omits this line 10 A लुब्धः
11 A द्वयस्य 12 A यः 13 A नः 14 B मनः 15 A वा 16 A क्वायुः ।

यदा तु ललिताभासा भावैः स्वोत्कर्षहेतुभिः ।
सत्त्वादिभिश्चाभिनयैः स्थायिनं वर्धयन्ति ते ॥

तदा मनः प्रेक्षकाणां रजस्पुष्टं तमोज्ज्वलि ।
चैतन्याश्रयि तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ॥

५ अस हास्यरस इत्याख्यां लभते रस्यते च तैः ।
स्थिरा विभावास्तु यदा स्वयोरगैः सात्विकादिभिः ॥

भावैः स्थायिनि वर्तन्ते स्वीयाभिनयसंभ्रयाः ।
तदा मनः प्रेक्षकाणां सत्त्ववृत्ति रजोऽन्वयि ॥

साभिमानश्च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।

१० स धीररसनामा स्याद्रस्यते च स तैरपि ॥

यदा चित्रा विभावास्तु भावैः सत्त्वादिभिः सह ।
स्वाश्रयाभिनयैर्युक्ता वर्तन्ते स्थायिनि स्वके ॥

तदा मनः प्रेक्षकाणां रजस्सत्त्वोऽज्ज्वलं भवेत् ।
बुद्धियुक्तश्च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ॥

१५ स चाद्भुतरसाख्यां तु लभते रस्यते च तैः ।
खरा विभावास्तु यदा स्वातुल्लैः सहेतुरैः ॥

स्थायिनि स्वे प्रवर्तन्ते स्वीयाभिनयसंभ्रयाः ।
तदा मनः प्रेक्षकाणां रजसा तमसाऽन्वितम् ॥

साहृद्धारं च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।

२० स रौद्ररसनामा स्याद्रस्यते च स तैरपि ॥

यदा रूक्षा विभावास्तु स्वैतैः सातुगैः सह ।
स्वीये स्थायिनि वर्तन्ते नाट्याभिनयसंभ्रयाः ॥

तदा मनस्तमोरूढं चिन्तावस्थं जडात्मकम् ।
सदन्वयी च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ॥

प्राप्नोति सोऽपि करुणरसतां रस्यते च तैः ।
मिन्दिता ये विभावाः स्युः स्वैतैः सहकारिभिः ॥

५ यदा स्थायिनि वर्तन्ते तैस्तैरभिनयैः सह ।
तदा मनः प्रेक्षकाणां बुद्धवस्थमसत्त्वयुक् ॥

चिदन्वयी च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।
स बीभत्सरसाख्यां तु लभते रस्यते च तैः ॥

यदा तु विकृता भावाः स्वोचितैः सहकारिभिः ।

१० स्थायिन्यभिनयोपेता वर्तन्ते नाट्यकर्मणि ॥

तदा मनः प्रेक्षकाणां चित्तावस्थं तमोज्ज्वलि ।
सत्त्वान्वितं च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ॥

भयानकरसाख्यां तु लभते रस्यते च तैः ।
ईदृशी च रसोत्पत्तिः मनोवृत्तिश्च शाश्वती ॥

१५ कथिता योगमालायां संहितायां विवस्वते ।
शिखेन ताण्डवं लास्यं नाट्यं द्रुतं च नर्तनम् ॥

सर्वमेतदशेषेण संहितायां प्रदर्शितम् ।
उद्धतैः करणैरङ्गहरैर्निर्वर्तितं यदा ॥

वृत्तिरारम्भटी गीतकाले तत्ताण्डवं विदुः ।

२० चण्डोच्चण्डप्रचण्डादिभेदास्तत्ताण्डवं त्रिधा ॥

अनुद्धतं चोद्धतं च तथात्युद्धतमित्यपि ।

तत्ताण्डवभेदस्तु परसादेव वक्ष्यते ॥

1 A लनः । 2 B सत्त्वयुगितोन्वयि । 3 C omits six lines । 4 B लनः ।
A यप । B यप । 6 A नः । 7 B लनः ।

1 B लनः । 2 B लनः । 3 A लनः (लना) न्वयि । 4 A B लाक्षा । 5 B लनः ।
6 A विदुः । 7 A omits five lines । 8 B लनः । 9 C ह्रीं नाट्यं च नर्तनम् ।
10 A नाट्यं । 11 A लनः । 12 A लनः ।

- ललितैरङ्गहारैश्च निर्वर्त्य^१ ललितैर्ल^२यैः ।
 वृत्तिः स्यात्कैशिकी गीते पत्र तल्लारस्युच्यते ॥
 एतदेव तु चारीभिर्भुञ्जीभिर्गीतिरीतिभिः ।
 तत्तद्देशीगुणोत्था^३भिर्हैलायैर्भावदृष्टिभिः ॥
- ५ तत्तत्पालगुणोत्थाङ्गचतुष्पष्टयङ्गबन्धुर^४म् ।
 गुण्याञ्जलिर्हि^५ घोण्डादि^६ देशीवाच^७लयान्वितम् ॥
 शुद्धसालगलुडादिगीताभिनयमन्धरम् ।
 रुच्या प्रवर्तितं देशे राजभिः गुण्डली^८ विदुः ॥
- गीतादौ कैशिकीवृत्तिबहुलं भावमन्धरम् ।
 १० सुकुमारप्रयोगं यत्तल्लारस्य मन्मथाश्रयम् ॥
 लम्^९संश्लेषण इत्यस्य धातोर्लोपस्य निर्वहः ।
 संश्लेषादङ्गहाराणामङ्गैर्लोपं प्रचक्षते ॥
 तण्डूक्त^{१०}मुद्रतप्राय^{११}प्रयोगं ताण्डवं विदुः ।
 नाटकस्थितवाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकम् ॥
- १५ नटकमैव नाट्यं स्यादिति नाट्यविदां मतम् ।
 करणैरङ्गहारैश्च निर्वृत्तं नृत्त^{१२}मुच्यते ॥
 वृत्तिभिः सहितं गीतं^{१३} तथा वाचादिभि^{१४}र्पुतम् ।
 नर्तनं गात्रविक्षेपमात्रमित्युच्यते बुधैः ॥
 एतन्नाट्ये च वृत्ते च लास्यताण्डवयोरपि ।
 २० गु^{१५}ण्डल्यादिषु सर्वत्र साधारण्येन वर्तते ॥
^{१६}यतोऽष्टधा मनोवृत्तिः सभ्यानां नाट्यकर्मणि ।
 अष्टावैबानुभूयन्ते ताडुडा^{१७}क्ता^{१८}रसाः प्रथक् ॥

- केचिन्नवात्मिकामाहुर्मनोवृत्तिं विचक्षणाः ।
 ततद्रशान्तो रसो नाट्येऽप्यस्तीति प्रतिजानते ॥
 नाटकादिनिबन्धे तु तपश्चरणवस्तुनि ।
 अभिनेतुमशक्यत्वात्तद्वाक्यार्थपदार्थयोः ॥
- ५ सामाजिकानां मनसि रसः शान्तो न जायते ।
 शमस्तथायी विभावार्थैर्यथास्थाननिवेष्टितैः ॥
 'वर्धितश्चेत्तसः शान्तोऽप्यस्तीत्युद्वाच्यते क्वचित् ।
 अस्य सर्वविकाराणां शून्यत्वात् रसात्मना ॥
 परिणेतुं न शक्नोति तस्माच्छान्तस्य नोद्भवः ।
 १० तस्मान्नाट्यरसा^१ अष्टाविति पद्मभुवो मतम् ॥
 उत्पत्तिस्तु रसानां या पुरा वासुकिनोदिता ।
 नारदस्योच्यते सैषा प्रकारान्तरकल्पिता ॥
 बाह्यार्थालम्बनवतो मनसो रजसि स्थितात् ।
 साहङ्काराद्विकारो यः स शृङ्गार इतीरितः ॥
- १५ तस्मादेव रजो^२हीनास्स^३सत्त्वाद्वा^४स्यसंभवः ।
 अहङ्काररजःसत्त्वयुक्ताद्वाह्यार्थसंगतात् ॥
 मनसो यो विकारस्तु स वीर इति कथ्यते ।
 तस्मादेवाद्भुतो जातो रजो^५ऽहङ्कारवर्जितात् ॥
 रजस्तमोऽहङ्कुतिभिः युताद्वाह्यार्थसंश्रयात् ।
 २० मनसो यो विकारस्तु स रौद्र इति कथ्यते ॥
 कुरुणस्त एव स्याद्रजोऽहङ्कारवर्जितात् ।
 चित्तावस्थानु मनसो बाह्यार्थालम्बनात्मनः ॥

१ B लो। २ B ताल। ३ A शृणुगोक्ता। ४ A श्रयणमन्धर। ५ A रिवास्त्यापि।
 B वा। ७ A B भिर्गुणैर्। ८ A लिङ्। ९ A ह्य। १० B ल्य। ११ C यै। १२ A तत्त।
 ३ A ह्यै। १४ A वाच्यमिते। १५ A B कृ। १६ A Omits four lines

तमस्तत्त्वयुताज्जातो बीभत्स इति कथ्यते ।
सत्त्वबुद्धिविहीनात्तु मनसस्तमसाऽम्बितात् ॥

बाह्यादेव समुत्पन्नो भयानक इतीरितः ।
रजस्तमोविहीनात्तु सत्त्वावस्थासत्त्वित्ततः ॥

५ मनागश्चुष्ट^१ बाह्यार्थात् शान्तो रस इतीरितः ।
देशकालवयोद्रव्यगुणप्रकृतिकर्मणाम् ॥

भावानामुत्तमं यत्तु तच्छृङ्गं श्रेष्ठमुच्यते ।
इयन्ति शृङ्ग यस्मात्तु तस्माच्छृङ्गार उच्यते ॥

अप्य^२त्ययान्तः शब्दोऽयं हस इत्यभिधीयते ।

१० घञन्तो हासशब्दस्तु द्वयोः प्रत्यययोरपि ॥

अत्र स्वनहसोर्वेति विकल्पेन विधानतः ।
हास्यतेऽसापि यतस्तस्माद्वास्त्यस्य^३ निर्बहः ॥

विकृताङ्गवयोद्रव्यभाषालङ्कारकर्मणिः ।
जानन्हासयतीत्येवं तस्माद्वास्त्यः प्रकीर्तितः ॥

१५ रा दान इति यो धातुर्वा.....दे च वर्तते ।
ला दान इत्ययं धातुर्ज्ञानस्वणजनयोरपि ॥

रलयोरविशेषोऽपि कथितः शब्दवादिभिः ।
विरुद्धात्राति हन्तीति वीरशब्दस्य निर्बहः ॥

विविधं च विचित्रं^४ च लाति जानाति कुन्तति ।

२० एवं वा वीरशब्दार्थः कथितः पूर्वसूरिभिः ॥

प्रेरयत्यत्र विद्विष्टानिति वीरो निरुच्यते ।

अथ वैचित्र्य (?) इत्यस्य धातोरद्वुननिर्बहः ॥

विविधता यस्य भवति चित्तवृत्तिस्ततोऽद्भुतः ।
रुद्रो हस्तं ददातीति रौद्र^५शब्दो निरुच्यते ॥

तत्कर्मकर्तृताहेतुर्यस्स रौद्रः प्रकीर्तितः ।
यत्कर्म रोदयत्यन्यात् स रौद्र इति वा भवेत् ॥

५ घृणिधातुर्वयादानग्रहणेषु च^६ वर्तते ।
गृह्णाति^७ दसे दयत इति कर्म घृणेरितम् ॥

अस्य कर्तृतया धीर्या सा घृणेत्युच्यते बुधेः ।
घृणेः करुणशब्दस्तु विहितः शब्दवादिभिः ॥

अतो नैघण्डुकैरुक्ता घृणेति करुणेति च ।

१० करुः क्लेश इति कथितः क्लेशं न सहते यतः ॥

यस्य धीः करुणा सा स्यात्प्रत्यये करुणो भवेत् ।
पराश्रितानां क्लेशानामसहिष्णुतयोच्यते ॥

मनसो यादृशो भावः स वै करुण उच्यते ।
बधेर्घातोस्सनन्तस्य बीभत्सा^८ रूपमिष्यते ॥

१५ यत्पदार्थस्य बीभत्सा स बीभत्स इतीरितः ।
गर्हा निन्दा च बीभत्सा कुत्सा पर्यायवाचकाः ॥

गर्हणीयश्च निन्द्यश्च कुत्सनीयश्च धो भवेत् ।
स भावः कथ्यते सङ्घिर्बीभत्स इति संज्ञया ॥

भि^९बीभय इति प्रायो धातुः स्याद्भयवा^{१०}चकः ।

२० चल^{११}न भयशब्दार्थ इति विद्विष्टिरुच्यते ॥

विभेति भाययत्यन्यान्कर्मे^{१२}ति यथाक्रमम् ।
कश्चिच्च^{१३}लाति कस्माच्चिद्भावापेनेव^{१४} हेतुना ॥

1 A B नसंघट । 2 BC तपुः । 3 C omits this line । 4 A अग्र ।
5 A omits six lines । 6 B सस्य । 7 B विहि । 8 A स्ते ।

1 A ततोऽद्भुत । 2 A ह । 3 A हेजपि च । 4 B घृणाति । 5 A रितम् । 6 A omits this line । 7 B घृण । 8 A स्तन । 9 A B स्तं । 10 A वांसीति । 11 B द्वावा ।
12 A च । 13 A भाययत्यन्यान्कर्मे । 14 A कश्चित् । 15 A B द्वावापेनेव ।

बाल्यते च यतस्तस्माद्भयं तु चलनात्मकम् ।
भयेनाक्रोशतो' जन्तोर्जायते स भयानकः ॥
आभ्यन्तराक्ष बाह्याक्ष विकारा यत्र संयुताः' ।
यस्य भावस्य शाम्बन्ति स शान्त इति कथ्यते ॥

- ५ अर्थतश्च निरुच्यन्ते शब्दाः केचिच्च धातुतः ।
वचनाव निरुच्यन्ते शब्दाः केचिच्च योगतः ॥
अप्यक्षराणां' सामान्याभिरुच्यन्ते च केचन ।
एवं निरुक्तकारैस्तु स्वशास्त्रे निर्णयः कृतः ॥
अत्राप्येते' रसा'स्सर्वे शृङ्गाराया यथार्थतः ।
१० निरुक्तकारैर्निर्णीता' मया सम्यक्प्रदर्शिताः ॥
रामाधारोपणात्मा धीः प्रेक्षकाणां नदादिषु ।
जायते याञ्ज' विद्वद्भिर्बहुधा सा विविच्यते ॥
रामोऽयमयमेवेति धेयं प्रेक्षकधीर्नटे' ।
अनुकार्ये'ऽपि' रामादौ सा सम्यगिति' कथ्यते ॥

- १५ अयं स ने ति मिथ्यैव बोधा'दौत्तरकालिकात् ।
अयं रामो न वेत्येषा मतिः स्यात्संशयात्मिका ॥
अयं रामस्य सदृश इति सादृश्यधीरियम् ।
एवं नटे प्रेक्षकस्य बहुधा धीर्विकल्प्यते ॥
सेयं' न सम्यक्नो मिथ्या न संशयमतिर्भवेत् ।
२० न च सादृश्यधीराभ्यः प्रतीतिभ्यो विलक्षणां ॥
चित्रे तुरग'बुद्ध्यादिन्यायेनैव नदादिषु ।
धिषा काव्या'नुसन्धानबलाच्छिक्षावशादपि ॥

1 A बाल्यते । 2 B कलाः । 3 C गता । 4 A बाल्यते । 5 B बाल्यते ।
A १६ । 7 A नास्ति । 8 B C यत्र । 9 A भवेत् । 10 A C तु । 11 A गीर्षिः ।
2 A बाणा । 13 C नेवम् । 14 B C न । 15 A नो ।

निर्धर्तितस्वकार्यादिप्राकट्येन प्रकाश्यते ।
कृत्रिमैरपि सत्यत्वाभिमानकलुषीकृतैः ॥

व्यपदेश्यैर्विभावादिशब्दैः' संयोगरूपिणा ।
स गम्यगमकत्वेन कचिदप्यनुमीयते ॥

- ५ वस्तुसौन्दर्यतः सोऽपि रसनीयत्वमेष्टयति ।
अन्यानुमीयमानेन स्थायित्वेन विभावितः ॥

अत्रासन्नपि रत्या'दिः स्वाद्यते तै रसात्मना ।
एवं केचिद्वदन्त्येतां नटे रामादिश्रेष्ठधीम् ॥

- नैवमित्येव भरता नाट्यवेदार्थवेदिनः ।
१० रामादिबुद्धिर्या नाट्ये प्रेक्षकाणां नदादिषु ॥

सेयं न संशयमतिर्न विपर्यासधीरपि ।
नैव' सादृश्यधीरेषा न चित्रतुरगात्मिका ॥

न संशयस्य शङ्का स्याद्देशकालादिभेदतः ।
न विपर्यासधीः सा स्याद्वाधादीत्तरकालिकात् ॥

- १५ काव्या'द्युपनिबद्धस्य रामादेश्च नटस्य च ।
सादृश्यधीहेत्वभावा'क्ष च सादृश्यधीर्भवेत् ॥

चित्रे लिखितवस्तुनां मन्यन्ते कृत्रिमात्मनाम्' ।
सर्वे'ऽपि यत्तत'श्चित्रतुरगात्मा न धीर्भवेत् ॥

- नटादेश्चेतनत्वेन चित्रस्याचेतनत्वतः ।
२० तस्मात्कदाचन कापि न चित्रादिमतिर्भवेत् ॥

यदा कार्यक्रियाकर्मसमर्था रामधीर्नटे ।
तदानीं बाधकाभावान्नस्य सम्यक्त्वमुच्यते ॥

1 A नटः । 2 B C कालानुसन्धान । 3 A B तेषां । 4 A नो । 5 B रसना ।
6 A गान् । 7 B C एतां ।

प्रेक्षकास्तत्रसाविष्टा नटे सम्यक्प्रयोक्तारि ।
यस्ततोऽर्थक्रियाकर्मसमर्था रामधीनदे ॥

एवं रसानामुदयः स्वरूपाभयबुद्धितः ।
दर्शितो भरतप्रोक्तः तस्य वृत्तिर्निरूप्यते ॥

५ न तदस्थयतया नात्मगतत्वेन प्रतीयते ।
न चाभिधीयते कापि नोत्पद्येत कदाचन ॥

तादात्म्येन प्रमदाद्यनुभावेन वासितः ।
स्वादः^५ सहृदयानां यो हृदात्मा हृदयङ्गमः ॥

स भावाभिनयात्साधारणीकरणरूपया ।

१० भावकत्वव्याप्तिरयया भाव्यमानः स्वभाववत् ॥

भोगेन संविदानन्दमयेनैवोपसृज्यते ।
भोक्तृभोग्यार्थसंबन्धप्रकारश्चाभिधीयते ॥

राग^{१०}विद्याकलासंज्ञैः^{११} पुंसस्तत्त्वैस्त्रिभिः स्वतः^{१२} ।
प्रवृत्तिर्गोचरोत्पन्ना बुद्ध्यादिकरणैरसौ^{१३} ॥

१५ भोगं निष्पाद्य^{१४} निष्पाद्य वासनारम्भे तिष्ठति ।
दुःखमोहा^{१५}दिकलुषमपि भोग्यं प्रतीयते ॥

यस्तुल्यत्वाभिमानेन स राग इति कथ्यते ।
विद्या नामेति तत्त्वं यद्वागोपादानमुच्यते ॥

तयाऽभिव्यज्यते ज्ञानं पुरुषस्य विपश्चितः ।

२० चैतन्यस्य मलेनैव संरुद्धस्य स्वभावतः ॥

अभिज्वलनहेतुर्या सा कलेत्यभिधीयते ।

सुखदुःखात्मिका बुद्धेर्दृष्टि^{१६}र्गोचर उच्यते ॥

एवं परस्परप्राप्तौर्भावेर्विचयतां गतैः ।
बुद्ध्यादिकरणैर्भोगा^१ननुसुद्धेः रसात्मना ॥

शिवागमज्ञैरथोऽयमेवमुक्तः पुरातनैः ।
कलोत्कलितचैतन्यो विद्यादर्शितगोचरः ॥

५ रागेण रञ्जितश्चायं बुद्ध्यादिकरणैर्पुनः ।
मायाद्यवनिर्पत्यन्तं तत्त्वमूलात्मनि^२ स्थितम् ॥

सुद्धेः तत्र स्थितो भोगान् भोगैकरसिकः पुमान् ।
प्रेरकत्वेन बुद्ध्यादिकरणानां पुनः पुनः ॥

उपकुर्वन्ति सत्त्वादिगुणास्ते तत्र तत्र तु ॥

१० इति श्रीशारदातनयधिरक्षिते भावप्रकाशने
रसस्वरूपाभयबुद्धिर्निर्णयो
नाम द्वितीयोऽधिकारः ॥

1 B C ता । 2 A ता । 3 A B व्यक्त । 4 A B न । 5 A omits this line ।
6 C ता । 7 A दर्पि C तदात्म । 8 A B स्वतः । 9 A विभोगे तसि । 10 B ख । 11 A
B ख । 12 A सातः । 13 B रणे रणे C रणे रणे । 14 B C सातुमेव । 15 B C भोगा ।
16 C तसि ।

॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयोऽधिकारः ।

कथिताः स्थायिनस्तेषु विभावादिस्हायता ।
तेषां रसात्मता^१ तादृक्स्वरूपं तद्वसत्य च^२ ॥

तद्भेदास्तन्निरुक्तिश्च तद्विभावादिभाव्यता ।
तदुत्पत्तिप्रकाराश्च तज्ज्ञानं च तदाश्रयः ॥

५ तद्भोग्यं ता तत्करणं^३ संबन्धो भोक्तृभोग्ययोः ।
इदानीं कथ्यतेऽस्माभिः प्रकारान्तरकल्पितः ॥

उत्पत्तिर्जन्यजनकभावः^४ तेषां यथाक्रमम् ।
ततः स्थायित्वं भावेषु तदसाधारणात्मकः ॥

नियमश्च विभावादेस्तदात्वप्रक्रियाऽपि च ।
१० अनुभावैस्तु वागङ्गमनआरम्भजन्मभिः ॥

वागारम्भादिभेदे^५ न विकल्पा रसगामिनः ।
तत्तदात्मन्वनीभूतनायकादिगुणादयः ॥

अन्येऽपि भावा ये केचित्तत्तदर्थानुपवृत्तिगः ।
प्रवेक्ष्यन्ति च तत्रैव विज्ञेयास्ते विचक्षणैः ॥

१५ शृङ्गार उद्भूत्साम्नो वीरोऽभूद्वि^६ ततो ऋचः ।
अथर्ववेदतो रौद्रो वीमत्सो यजुषः क्रमात् ॥

तृतीयोऽधिकारः ।

५५

सामानि स्मरतस्तस्य स्वरूपं व्यक्तिरात्मना ।
याचे^१ यमिच्छा जगतां सिमुक्षोः परमात्मनः ॥

विषयात्ता रतिः सैव शृङ्गार इति गीयते ।
इच्छा क्रियात्मिका ज्ञातिस्तस्यैव स्मरतो ऋचः ॥

५ उत्साहात्मा विषयिणी वीर इत्युच्यते दुषैः ।
स्मरतोऽथर्वमन्त्राणां तत्तद्विज्ञात्मिका मतिः ॥

या क्रियोपहिता क्रोधात्स रौद्र इति कथ्यते ।
क्रियारूपा प्रवृत्तिर्या तस्यैव यजुषां स्मृतेः^२ ॥

फलावसानिकी^३ सैव वीमत्स इति गीयते ।
१० शृङ्गारस्यानुकरणं हास्य इत्यभिधीयते ॥

वीरस्य कर्म यद्वीरं सोऽद्भुतः परिकीर्तितः ।
कूरक्रिया या रौद्रस्य सैव स्यात्करुणाह्वया ॥

वीमत्सस्यापि यत्कर्म स भयानक ईरितः ।
प्राधान्यं जनकत्वेन जन्यत्वेनाप्राधानता^४ ॥

१५ प्रधानताप्राधान्ये ज्ञातव्ये नाट्यहेतवे ।
यत्तु प्रधानं तदनुभावादन्यत्र सिध्यति ॥

तस्मात्प्रधानेतरयोर्ज्ञानं नाट्योपकारकम् ।
तस्मात्प्रधानाः शृङ्गारवीररौद्राः दृष्यदृश्यक ॥

सखीमत्सा^५ स्वतन्त्रत्वादेषां प्राधान्यकल्पना ।
२० स्वातन्त्र्यमेवामुत्पत्तिमितरेषां च सम्भवम् ॥

व्यासप्रोक्तेन मार्गेण कथयामि यथार्थतः ।
कल्पस्थाने^६ कदाचिन्तु दग्ध्वा लोकान्महेश्वरः ॥

१ C ग । २ AB द । ३ AB गत । ४ B गत । ५ बास्ते । ६ A म्नाह्वये ।
A B य ।

१ A B रूपव्यक्तीसा । २ A सेय । ३ C कोपत । ४ B ता । ५ B कथ्ये साक्षि ।
६ B मतः । ७ B मत । ८ A B कल्पान्तरे ।

स्वे महिम्नि स्थितः स्वैरं नृत्पक्षानन्दमन्थरम् ।

मनसैवाभुजद्विष्टुं ब्रह्माणं च महेश्वरः ॥

वामतो वैष्णवी शक्तिः स्थिता मायामयी विभोः^१ ।

अम्बिकारूपमास्थाय स्थिता सा सर्वमङ्गला ॥

५ नियोगादेवदेवस्य ब्रह्मा लोकानभामुजत् ।

‘मृष्ट्वा स देवदेवस्य पुरावृत्तमभास्मरत् ॥

दिव्यं चरित्रमैशं मे कथमध्यक्षतामियात् ।

इति चिन्तापरे तस्मिन्नभ्यगात्तन्दिश्वरः ॥

स नाख्यवेदमध्याप्य समयोर्गं चतुर्मुखम् ।

१० उवाच वाक्यं ब्रह्माणं नन्दी तच्चिन्तितार्थवित् ॥

नाख्यवेदोपदिष्टानि रूपकाणि च यानि तु ।

विधाय तेषामेकं तु रूपकं लक्षणाञ्जितम् ॥

भरतेषु प्रयोज्यं तत्त्वया सम्यग्विधानतः ।

तस्मिन्प्रयुक्ते भरतैर्भावाभिनयकोविदैः ॥

१५ प्राक्तनानि च कर्माणि प्रत्यक्षाणि भवन्ति ते ।

एवं ब्रुवन्नन्तरधातन्दी स भगवान्प्रभुः ॥

भुत्वैतद्ब्रह्मचरं प्रीतो ब्रह्मा देवैः समन्वितः ।

ततस्त्रिपुरदाहाख्यं रूपकं सम्यगभ्यधात् ॥

अध्याप्य भरतानेतत्प्रयुक्त्वमिति वाब्रवीत् ।

२० तस्मिन्त्रिपुरदाहाख्ये कदाचिद्ब्रह्मसंसदि ॥

प्रयुज्यमाने भरतैर्भावाभिनयकोविदैः ।

तदेतत्प्रेक्षमाणस्य मुखेभ्यो ब्रह्माणः क्रमात् ॥

वृत्तिभिः सह चत्वारः शृङ्गाराणां विनिस्तृताः ।

यदाऽभिनीतो भरतैः सम्भोगः शिषयोस्तदा ॥

कैशिकीवृत्तितो जज्ञे शृङ्गारः पूर्वतो मुखात् ।

यदाऽभिनीतं भरतैः सम्यक्त्रिपुरमदनम् ॥

५ सात्त्वतीवृत्तितो जज्ञे वीरो दक्षिणतो मुखात्^१ ।

यदा दक्षाध्वरध्वंसोऽभिनीतो भरतैर्दृढम् ॥

अभूदारभटीवृत्ते रौद्रः पश्चिमवक्त्रतः ।

यदाऽभिनीतं कल्पान्तकर्म शम्भोर्नैटैस्तदा^३ ॥

भारतीवृत्तितो जज्ञे बीभत्सश्चोत्तराननात् ।

१० न्यक्ता^४ मुखेभ्यश्चोत्पन्ना इत्युचुः शङ्करादयः ॥

एभ्यो रसेभ्यो निष्पत्तिरितरेषां प्रदर्शयते ।

जटाजिनधरो भोगिभूषणः साग्निलोचनः ॥

भस्माङ्गरागश्च यदा देव्या कामयते रतिम् ।

तदा सखी^५नां देव्याश्च हासः समुदभून्महान् ॥

१५ तस्माद्वाससमुत्पत्तिः शृङ्गारादिति कथ्यते^६ ।

पुराणि त्रीणि घटितान्ययोरजतकाञ्चनैः ॥

एकैकस्य तु रक्षाधेमसुराणां तरस्विनाम् ।

कोट्यः शतसहस्राणि स्थापितानि ततस्ततः ॥

त्रिगुणोत्तरवृद्धानि^७ बला^८न्यतिबलानि च ।

२० अम्बिकामसितापाङ्गीमपाङ्गेनावलोकयन् ॥

विषह्य शरवर्षाणि सम्यमानः स्मरा^९न्तकः ।

शरेणैकेन तान्येको भस्मसादकरोयदा ॥

1 A B चा । 2 AB वलतः । 3 A चा । 4 BC इता । 5 D भ्यो नोत्प । 6 B संक्रमात् ।

7 A सखी । 8 A स्वते । 9 C तानि । 10 C पाण । 11 A शरा ।

तदा समस्तभूता^१ नामभूतं यदभून्महत्^२ ।
तस्माद्भूतनिष्पत्तिवीरादेवेति कथ्यते ॥

रुद्रेण वीरभद्रेण दक्षस्य ध्वंसिते मखे ।
दण्डितेषु च देवेषु नानाप्रहरणैः पृथक् ॥

५ विलोक्य तान्प्रलपतदिच्छन्नकर्णा^३ क्षिनासिकान् ।
दीनान्वेष्ट्याः सखीनां च करुणो यदभून्महान् ॥

तस्मात्^४ प्रवृत्तः करुणो रौद्रादिति विभाज्यते ।
दग्धानामादिदेवानामस्थीन्यामुच्य^५ भैरवे ॥

तच्छमदानमधिष्ठाय तद्गस्मात्पिप्य द्यत्यति ।
१० प्रमथा भूतसङ्घास्त^६ मवेश्य भ्रान्तचेतसः ॥

तमेव शरणं जग्मुर्द्यतो भयविमोहिताः ।
तस्माद्भयानको जातो वीभत्सादिति गण्यते^७ ॥

नारदे^८ नैव कथितः प्रकारो^९ भरताय च ।
तथैव भरतेनोक्तं यादृशं नारदाच्छ्रुतम् ॥

१५ तदुक्तेन प्रकारेण रसानां च^{१०} पृथक् पृथक् ।
उत्पाद्योत्पादकत्वं च यथावदुपपादितम् ॥

यथा हि तन्तवो वेमत्तुर्पादिक्रिययान्विताः ।
पटात्मना परिणताः पट^{११} बाच्या भवन्ति ते ॥

^{१२} यथा मृदो दण्डचक्रकुलालादिभिरन्विताः ।
२० घटात्मना परिणता घटबाच्या भवन्ति च ॥

तथैव स्थायिनो भावा विभावादिभिरन्विताः ।
रसात्मना परिणता रसबाच्या भवन्ति ते ॥

तथैव तन्तुभेदाच्च पटभेदः प्रहृद्यते ।
तथैव रस[भाव]भेदाच्च रसभेदो विभाज्यते ॥

यथा कारणवैकल्यात्कार्यं नोत्पद्यते दृढम् ।
तथा कारणभावादिवैकल्यात्त रसोदयः ॥

५ तस्माद्विभावानुभावसात्त्विकज्यमिचारिभिः ।
वर्धिताः स्थायिनो भावा नायकादिसमाश्रयाः ॥

अनुकारतया^१ नाभ्ये क्रियमाणा नटा^२ विषु ।
रसतां प्रतिपद्यन्ते सामाजिकमनस्तु ते ॥

संस्कारैः प्राक्तनैस्तैश्च रस्यन्ते यतनो^३ रसाः ।
१० स्थायिनां रसनिष्पत्तौ तदसाधारणात्मकः ॥

विभावादिनिवेशस्य नियमोऽत्र प्रदर्श्यते^४ ।
काव्यतुमाल्य^५ सङ्गीतचन्दनेन्दुदयादयः ॥

विभावास्तत्परोमाश्रित्वेद्वेषयुगलदाः ।
सात्त्विकास्तदूग्रतालस्य जुगुप्साभिर्विजिताः ॥

१५ सञ्चारिणोऽपि रत्याख्ये स्थायिनि स्थानमाश्रिताः ।
उद्भावयन्ति शृङ्गारमनुभावोऽप्य तु त्रिधा ॥

स्वेदादिभिः कटाक्षाद्यैः म्रियभाषा^१ दिभिर्भवेत् ।
विकटाकारवेषेण विकृताचार^२ कर्मभिः ॥

विकृतैरपि बाक्यैश्च बाध्यलौल्यानुभूतिभिः ।
२० विकृताभिनयेनैव विकृताङ्गावलोकनात् ॥

कुहकासत्प्रलापेन^३ दोषोदाहरणादिभिः ।
हास्यः स्यात्स तु^४ भृष्टिं स्त्रीमीषादिव दृश्यते ॥

१ A देवा । २ A तोडमभून्महान् । ३ B वृ । ४ B कथा । ५ A ततः ।
६ BC स्यादाय । ७ A प्रथमं भूतसङ्घातम् । ८ B रते । ९ C मारते । १० A B प्राप्तय ।
११ A तु । १२ A पट । १३ A omits two lines ।

१ A omits two lines । २ B वैया । A रता । ३ B रसा । ४ C वैलौ ।
B कलौ । ५ A हस । ६ A म्रिय । ७ B म्रिय । ८ C भेदा । ९ B विकृता । १० A B कृत् ।
१० A प्रलापेन । ११ A दृष्ट ।

स्वपराश्रयभेदेन स द्विषा परिकल्प्यते ।
पुनः प्रकृतिभेदेन षट्प्रकारः प्रदृश्यते ॥

निगद्यते वरिष्ठानां स्मितं हसितमित्यपि ।
मध्यमानां विहसितं तथोपहसितं भवेत् ॥

५ नीचानां चापहसितं तथाऽतिहसितं क्रमात् ।
ईषद्विकासिगण्डं यत्सकटाक्षं निरीक्षणम् ॥

अलक्ष्यदन्तज्योत्स्नं तदुत्तमानां स्मितं भवेत् ।
उत्फुल्लमाननं यत् विकसद्गण्डमण्डलम् ॥

लक्ष्यमाणद्विजं यस्यात्तदेव हसितं भवेत् ।
१० आकुञ्चिताक्षिगण्डं यन्मुखरागसमन्वितम् ॥

सस्वनं मधुरं यस्यात्तच्चै विहसितं भवेत् ।
जिह्वावलोकनां दृष्टिः सुखमुत्फुल्लनासिकम् ॥

निकुञ्चितं शिरो यत्र तथोपहसितं भवेत् ।
अस्थानहासरदितं माविरात्रं विलोचनम् ॥

१५ कम्पिताङ्गशिरोगात्रं तबापहसितं भवेत् ।
विकुष्ठस्वनसंरम्भं सुदृढं साल्लोलोचनम् ॥

करोपगुणपाद्वै यत्तच्चान्तिहसितं भवेत् ।
सात्त्विका हास्यसम्पत्तौ सर्वे प्रलयवर्जिताः ॥

उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहात्मा विभाव्यते ।

२० उत्साहः सत्त्वसम्पत्तिशौर्यत्यागादिसम्भवः ॥

अविस्मयादसंमोहाद्विषादित्वतोऽपि च ।
पुरुषार्थविशेषेषु कार्यतत्त्वार्थनिश्चयः ॥

पराक्रमः प्रतापश्च दुर्धर्ममौढसैन्यता ।
यशः कीर्तिश्च विनयो नयश्च प्रशुश्रूयता ॥

मन्त्रशक्तिश्च सम्पन्नधनाभिजनमिश्रता ।
इत्यादयो विभावाः स्युर्वीरस्य कविकल्पिताः ॥

६ स्वैर्यशौर्यप्रतापैश्च धैर्यैराक्षेपभाषितैः ।
सामादीनामुपायानां यथाकालप्रयोगतः ॥

भाषितैर्भावगम्भीरैरनुभावा भवन्ति ते ।
प्रबोधा मर्षगवौघ्यमदहर्षाः स्मृतिर्धृतिः ॥

औत्सुक्यतर्काद्व्याश्च भवन्ति व्यभिचारिणः ।
१० सात्त्विकाः स्वेदरोमाश्च मदहर्षादिसंभवाः ॥

गुणास्त्यागादयोऽपि स्युरनुभावाः कचित्कथित् ।
विस्मयात्मा भवत्येव समप्रकृतिरुक्तः ॥

कर्मणोऽतिशयाङ्गणामीप्सितार्थोपसङ्गमात् ।
मनोरथफलप्रसादिव्यभावावलोकनैः ॥

१५ विमानोद्यानभवनसभारामावलोकनैः ।
विकृष्टानां पदाधीनामविकृष्टसमागमैः ॥

असम्भाव्यस्य चार्थस्य सम्भवोत्पत्तिदर्शनैः ।
अदेष्टाकालसम्पत्तेरभीष्टादेरचिन्तितम् ॥

इत्यादिभिर्बिभावैस्तैरद्व्युत्पाद्यो रसो भवेत् ।
२० सम्भवेपथुरोमाश्चस्वरसादाश्रुनिर्गमाः ॥

सञ्चारिणोऽपि तस्य स्युर्यै शृङ्गारोपयोगिनः ।
अनुभावास्तु वक्ष्यन्ते परब्राह्मणवर्णने ॥

- राक्षसोद्धतदैतेयकूरादिप्रकृतिर्भवेत् ।
 रौद्रस्तस्याद्धतं वाक्यमवज्ञापकरोक्तयः ॥
- वधा'न्यदारलाभादिप्रतिज्ञा राष्ट्रभञ्जनम् ।
 हठाद्वाहो युह'क्षेत्रदारादीनां च मत्सरः ॥
- ६ देशजातिकुलाचारविधौर्थादिनिन्दनम् ।
 आत्मोशकलहाक्षेपवाक्याज्ञाभञ्ज'नादयः ॥
- एते विभावाः शुक्कुटीकपोलस्फुरणं' मुहुः ।
 दन्तोष्ठपीडनं हस्तनिष्पेषो रक्तनेत्रता ॥
- शास्त्राख्यग्रहणच्छेदस्तलताडनमोडने ।
 १० पानं च रुचिरादीनामान्त्रा'दिभिरलङ्घ्या ॥
- पातोऽविचारतो युक्ते गर्जनं भर्त्सनं मुहुः ।
 एतेऽनुभावा रोमाश्चस्वेदकम्पादयोऽपि च ॥
- औघ्यावेगमदामर्ष'मुच्छ्रां'सूयाऽवहित्थकः ।
 स्मृतिचापलबोधश्च धैर्योत्साहादयो गुणाः ।
- १५ शोकारमा करुणो योविघ्नीचादिप्रकृतिस्त्वयः' ।
 अभीष्टविरहाच्छाया'त्कलेशाच्च विनिपातनात् ।
- वधादिष्टस्य पुत्रादिनिधनार्थहानितः ।
 राज्यदेशपरिभ्रंशादन्यान्यव्यसनोदयात् ॥
- दैवोपघाताहारियाद्यथाध्यादिभ्यः प्रजायते ।
 २० भुतेभ्यो वाऽनुभुतेभ्यो दृष्टेभ्यो वा दृणां भवेत् ॥
- अश्रुपातो मुखे शोषः स्वरभेदो विवर्णता ।
 मिथ्वास्तः स्मृतिशेषश्च विलापस्त्रस्त'प्राग्रता ॥

1 B प्राप्ता । 2 A होद्वह । 3 B मत्स । 4 AB स्वतनम् । 5 A B मात्री ।
 6 AB एतौ । 7 B C एता । 8 C ह्या । 9 A स्वत ।

- मोहागमोऽभिघातश्च भूपतः परिवेदितम्' ।
 विवेष्टनं महीपृष्ठे भुजयोश्च विवर्तनम् ॥
- श्वासोच्छ्वासौ' देहघात'पातो रस्ताडनानि च' ।
 मोहो विषादनिर्वेदौ चिन्तौत्सुक्ये च दीनता ॥
- ५ जडता व्याचिरुमादापस्मारालस्यमृत्यवः ।
 स्तम्भकम्पाश्रुवैवर्ण्यस्वरभङ्गादयस्तथा ॥
- एतेऽनुभावाः कथिता दीप्य'मानास्तु दीपनाः ।
 स्त्रीनीचादिषु शोको'ऽयं मरणव्यवसायः ॥
- मध्यमानां भवेच्छोके सुसृषां मृतिरेव वा ।
 १० उत्तमानामतिप्रीदो विवेकेनैव शाम्यति ॥
- पराश्रयस्तूतमानामात्मनो व्यसनप्रदः ।
 बीभत्सः स्याज्जुगुप्तात्मा क्षोभोद्वेगविभागभाक्' ॥
- क्षोभात्मा रुचिरान्तादिदर्शनस्पर्शनादिजः ।
 उद्वेगात्मा कृमिच्छदिष्टविघ्नादिजो भवेत् ॥
- १५ द्वेषो ग्लानिर्भयं मोहः कोषो निद्रा भ्रमो मतिः ।
 वक्ष्यन्ते ह्यनुभावाश्च नासाप्रच्छादनादयः ॥
- पुरेव कथिता ह्यस्य सम्भाव्या व्यभिचारिणः ।
 भयानको भयस्यापी स्वभावकृतात्मकः' ॥
- विकृतैश्च रवैः सस्वै'र्विकृताकारदर्शनैः ।
 २० 'शून्यारण्यादिगमनैस्सङ्क्रामादिप्रवेशनैः ॥
- गुह्याजरापराधैश्च विभावैरेवमादिभिः ।
 अनुभावास्तु वक्ष्य'न्ते बाह्यनःकायभेदाः ॥

1 A तः । 2 C सो । 3 A गतः । 4 A दयः । 5 B भाव्यः । 6 A केपे । 7 A वाह ।
 8 A कम् । 9 A त्वे । 10 C Omits this line । 11 B कय ।

उक्तानुक्तानभिज्ञत्वदिशोहाया' यथार्थतः ।
एवं रसाः सानुभावविभावाः सम्यगीरिताः ॥

शृङ्गारो वाचिकः कम्बिज्ञैपथ्यात्मा च कम्बन ।
क्रियात्मा कम्बिदित्येवं शृङ्गारस्त्रिविधः स्मृतः ॥

५ हास्योऽपि त्रिप्रकारः सामाज्यैपथ्याङ्गभेदतः ।
वीरो युद्धदयादानभेदेन त्रिविधो मतः ॥

अद्वैतं त्रिप्रकारं स्यान्मानसाङ्गिकावाचिकैः ।
अङ्गनैपथ्यवाग्भेदात्रिविधो रीद्र उच्यते ॥

करुणोऽपि त्रिधा भिन्नो मनोवाग्गङ्गकर्मभिः ।
१० कथिरादिशोभनन्मा विष्ठाशुभ्रेगजोऽपरः ॥

इति द्वेषा समालयातो वीभत्सो रसकोविदैः ।
मानसो वाचिकश्चेति द्विधा भिन्नो भयानकः ॥

भयानकः सवीभत्सस्त्रिधा बाह्याभयानसैः ।
स्वाभाविको मानसः स्यादाङ्गिका कृतको भवेत् ॥

१५ देशकालगुणद्रव्यक्रियाजात्यात्मकेषु तु ।
अनुभूतेषु भावेषु यथावत्स्थितरूपतः ॥

येन येन च भावेन यादृशो जायते रसः ।
तत्तद्भावाभाव्यया सङ्गिर्बोध्यते तादृशो रसः ॥

भावगर्भं रहः संवित् मधुरं नर्मपेशलम् ।

२० सुदृढं भवगानन्दि शृङ्गारो वाचिको मतः ॥

बासोऽङ्गरागभूवाभिर्भालैर्युक्तं प्रसाधितम् ।
प्रासयौवनमङ्गं यच्छृङ्गारः स्यात्स आङ्गिकः ॥

दन्तच्छेद्यं मलच्छेद्यं मणितं च ससीत्कृतम् ।
बुम्बनं क्षणं भावो हेलालिः केलयोऽपि च ॥

शयनाशुपचारश्च तथा सङ्गीतकक्रिया ।
इत्यादिभावैः कथितः शृङ्गारः स्यात्क्रियात्मकः ॥

६ यथोत्पन्नं वाक्यं स हास्यो वाचिकः स्मृतः ।
विपर्ययेण निक्षेपो माल्याभरणवाससाम् ॥

यः स नैपथ्यजो हास्य इति निर्णीयते बुधैः ।
विकटाभिनयत्वं यदङ्गानामवलोक्यते ॥

स्वभावाद्वाऽथैकपदात्स हास्यत्वाङ्गिको भवेत् ।
१० निरायुधस्याप्येकस्य हीनस्यापि परिच्छदैः ॥

अभीतिर्बहुभिर्योक्तं व्यवसायो रणे भवः ।
हृषः शास्त्रास्त्रधातेषु समरादपलायनम् ॥

भीताभयप्रदानं च प्रपन्नस्यातिभजनम् ।
एवं युद्धात्मको वीरः तज्ज्ञैः कविभिरीरितः ॥

१५ अर्थिनामीप्सितादर्थात्प्रादयैभ्योऽधिकं बहु ।
अर्थिनः पुनरायातान् स्वजनानितरानपि ॥

यन्मानयति दानेन वाक्येन मधुरेण च ।
एतद्दानात्मको वीरः कथ्यते दानशीलिभिः ॥

व्यापिदारिद्र्यशक्तास्त्रुत्पिपासादिपीडिताम् ।
२० अनुग्रहति यः प्रीत्या स वीरः स्याद्व्यात्मकः ॥

ध्यानं न धनविस्तारः प्रसादो बद्धे इति ।
आनन्दाश्रु सरोमाञ्जमदिमेवावलोकनम् ॥

अनिश्चलत्वं मनसो यस्मात्तन्मानसोऽद्भुतः ।
चैलाङ्गुलीनां भ्रमणमुत्थायोत्थाय वल्गनम् ॥

दानप्रबन्धो नटनमाश्लेषश्च परस्परम् ।
परस्परस्य भुजयोः परस्परतलाहतिः ॥

५ एवमादिविकारो यः स भवेदाङ्गिकोऽद्भुतः ।
हाहाकारः साधुवादः कपोलास्फालनध्वनिः ॥

उचैर्होसो हर्षधोषौ गीतमुवाचचं वचः ।
एवमादिविकारो यः स भवेद्वाचिकोऽद्भुतः ॥

शिरोगर्भैर्बहुभिः स्थूलैः केदारकुट्टपिङ्गलैः ।
१० बाहुभिर्ह्रस्वदीर्घैश्च बहुशस्त्रास्त्रधारिभिः ॥

उद्धृतरक्तनयनैर्महाकार्यैः सितेनरैः ।
एवंप्रकारो रौद्रोऽयमाङ्गिकः कथ्यते बुधैः ॥

कृष्णरक्तानि वासांसि कृष्णरक्तानुलेपनम् ।
कृष्णरक्तानि माल्यानि कृष्णं रक्तञ्च मूषणम् ॥

१५ एवं नैपश्यजो^१ रौद्र इति विशद्विरुच्यते ।
छिन्धि भिन्धि वधानैर्न खाद्य मारय ताडय ॥

पिबामि रुचिरं तेऽयं पिनष्टीत्यादि यज्ञचः ।
एतन्तु वाचिको रौद्र इति नाट्यविदीरितः ॥

वाक्यार्थाननुसन्धानं निम्ब्यासोच्छ्वासदीर्घता ।
२० उपेक्षा केदावासोऽङ्गसंस्कारादिविदुर्दीनता ॥

अनुभूतानभिज्ञत्वमनवस्थितचित्तता ।
विरक्तिः सर्वविषया^२ स्निग्धेष्वनभिषङ्गता ॥

आकाशवीक्षणश्चेति मानसः करुणः स्मृतः ।
हाकारो रोदनं क्रोशः प्रलापो दीर्घभाषणम् ॥

दूराह्वानमथा^३ कन्दो वाचिकः करुणः स्मृतः ।
रुधिरादिषु दंष्ट्रेषु मनः क्षुभ्यति चञ्चलम् ॥

५ अतो हि मानसः सङ्घिर्बीभत्सः क्षोभनः स्मृतः ।
विभेति म्लायति क्षेष्टि^४ सुहृदुं ह्यति बुद्धयति ॥

कन्द^५ त्यपक्रामति च विपीदति च निन्दति ।
दयते^६ भ्राम्यति प्रस्यस्यास्ते तूष्णीं च गूहते ॥

यत्ततो मानसः क्षोभजन्मा बीभत्स उच्यते ।
१० उद्वेगजो यो बीभत्सः स त्वाङ्गिक उदाहृतः ॥

बल्लवकुण्ठनं^७ नासाच्छादनं नैत्रकूण^८ नम् ।
अस्पष्ट^९ पादपतनमपवर्तितवक्रता ॥

हुतपादाग्रगमनं छीवनं च सुहृदुः ।
एवमाङ्गिक उद्वेग^{१०} जन्मा बीभत्स उच्यते ॥

१५ दिङ्मोहः कान्दिशीकत्वं सहायान्वेषणं सुहृदुः ।
पार्श्वयोर्वीक्षणं पाणि^{११} पादयोरपि कम्पनम् ॥

दंष्ट्राङ्गुलीनामभययाचनं दन्तदर्शनम् ।
एतैर्मयानकस्तज्ज्ञैः कथितं^{१२} स्वाङ्गिकात्मना ॥

ऊरुस्तन्मन्त्रश्च हृत्कम्पः स्वेदो दृक्चलतारका ।
२० शुष्कोद्यताऽऽस्यशोषश्च गद्गदस्वं विवर्णता ॥

विषयस्यापरिच्छितिरुक्तानुक्तानभिज्ञता ।
एतैर्मयानकः स्वाभाविको मानस उच्यते ॥

1 A B यत्स्यात्मा स्तो । 2 C कन्द । 3 A B प्रका । 4 B दाहिको । 5 A कूट ।
6 A कृष्ण । 7 A B को । 8 C की । 9 B देह । 10 B ने । 11 A B च ।

1 A च । 2 A मरो । 3 Comits two lines । 4 B हि । 5 A रतिः ।
6 A कृष्ण । 7 B न । 8 वरतो । 9 C कर्ण । 10 A कृष्ण । 11 A नद । B नक्ष ।
12 A वीजव । 13 A धूत । 14 C वा ।

एवं रसविकल्पाश्च कथिताः स्वस्वरूपतः ।
अधिदैवतमेतेषां भरतादिविरुच्यते ॥

शृङ्गारो विष्णुदैवत्यो हास्यः प्रमथदैवतः ।
महेन्द्रदैवतो वीरस्त्वद्भुतो ब्रह्मदैवतः ॥

५ 'रुद्राधिदैवतो रौद्रः करुणो यमदैवतः ।
बीभत्सः कण्वते सङ्ग्रि'महाकालाधिदैवतः ॥

'भयानकोऽपि कथितः कालदेवाधिदैवतः' ।
आभिरूप्यमधिष्ठानं शृङ्गारस्य यतो भवेत् ॥

अभिरूपोऽस्मो विष्णुस्तस्मादस्याधिदैवतम्' ।

१० 'विकटामिनयत्वं यद्वास्याधिष्ठानमुच्यते ॥

तदस्ति प्रमथे यस्मात्सोऽयमस्याधिदैवतम् ।
वीरस्य यदधिष्ठानं तद्वैर्यमिति गण्यते ॥

वीरो महेन्द्रो यस्मात्तु सोऽयमस्याधिदैवतम् ।
अङ्गु'स्याप्यधिष्ठानं नानाशिल्पात्मिकैव धीः ॥

१५ ब्रह्मणः सेयमस्तीति सोऽयमस्याधिदैवतम् ।
रौद्रस्य यदधिष्ठानं कर्म रोग'रुजात्मकम् ॥

रुद्रस्य च त'दस्तीति सोऽयमस्याधिदैवतम् ।
करुणस्याप्यधिष्ठानं द्येति परिभाष्यते ॥

पापं त'या यमयति यमः सोऽस्याधिदैवतम् ।

२० 'बीभत्सस्याप्यधिष्ठानं महाकालोऽसृगात्मकः ॥

प्रलयेऽस्य तदस्तीति सोऽयमस्याधिदैवता ।

'भयानकस्यापिष्ठानं विकृताकाररूपता ॥

कालदेवस्य संहारकालेऽस्तीति स देवता ।
हयामः श्वेतश्च गौरश्च पीतो रक्तश्च पञ्चमः ॥

कपोतश्चैव नीलश्च कृष्णश्चेति यथाक्रमम् ।
यथाऽपि देवतं वर्णः कथितः पूर्वसुरभिः ॥

५ शृङ्गारादिरसानां तु स्वरूपं जन्मनामनी ।
तद्विकल्पाश्च तद्रूपं तदैवं वर्णकल्पना ॥

भावानामपि कृत्यश्च तत्स्वरूपश्च नाम च ।
संहितोऽस्तेन मां'ग तथा वाङ्मुक्तिवर्त्मना ॥

व्यासोऽस्तेनाध्वना चैव नारदाभिहितेन च ।

१० निर्णीतानि यथाशास्त्रं दर्शितानि यथार्थतः ॥

रसानां ये विभावाद्यास्ते गुणाः स्युः कदाचन ।
अनुभावा अपि कापि सात्त्विकाश्च कदाचन ॥

नायिकानायकादीनां व्यापारायनुरूपतः ।
गुणा भवन्ति कुत्रापि स्थायिनोऽपि कदाचन ॥

१५ विशोवास्तेषु येऽनुक्तास्तेषां रूपं प्रदर्शयते ।
लघुविक्रमकारित्वं शीर्यमित्यभिधीयते ॥

बुद्धेर्विरूपायसापो व्यवसाय इति स्मृतः ।
सहसा यत्कृतं कर्म तत्साहसमुदीरितम् ॥

शस्त्रास्त्रादिहृतस्यापि परमाक्रमितुं मनः ।

२० प्रवर्तते फलप्राप्तेः स पराक्रम ईरितः ॥

प्रतपन्ति यतो ज्ञेय्याः स प्रताप इहोच्यते ।

प्रीतिः प्रभुतिः सोऽस्माह प्रारब्धस्याकलो'दयान् ॥

1 C Omits this line. 2 C स्मभिः । 3 C Omits this line.

4 A देवता । 5 A Omits two lines. 6 A रोद । 7 A B यत्र । 8 B पापात् ।

9 A B omits four lines.

1 A द्वि । 2 A इ । 3 C तव । 4 A पादुङ्गव । 5 B C लको ।

कृतिर्वा रमयत्येव चिन्वं सा कीर्तिरुच्यते ।
कुलकामयता सा चेत्कीर्तिनाम्ना प्रकाशते ॥
स्वापदानप्रसूता चेद्यथा इत्यभिधीयते ।
यतो विश्वस्य शमिति तस्माद्यथा इतीरितम् ॥

५ विनयो लोकमर्यादाशास्त्रार्थान्तिलङ्घनम् ।
दण्डनीतेरनुष्ठानं नय इत्यभिधीयते ॥
अतिश्रुक्ता अपि स्वे स्वे कृत्ये पत्सन्निधौ प्रजाः ।
प्रभुत्वं तदिति प्रोक्तमाज्ञा^१ सैव भयात्मिका ॥

वीर्यं विचित्रमन्यग्रा प्रवृत्तिर्युद्धकर्मेणि ।
१० गुणहारबहुलं यस्य दोषाः शौण्डिस्तं कथ्यते ॥

शौण्डान्यतः प्रेरयति तच्छौण्डीर्यमुदाहृतम् ।
प्रकर्षभावना जन्तोः प्रभावोऽभीष्टदानतः ॥

भावाः परोपकारार्था लक्ष्यन्ते यत्र^२ सर्वथा ।
स चानुभाव इत्युक्तो येभ्यः स्पृहयते जनः ॥

१५ सत्त्वं जवबलप्राणकायबुद्धिषु वर्तते ।
स महासत्त्वं इत्युक्तो वीरपर्यायनामकः ॥

इत्याहुत्या नियमिताः स्थैर्यं सर्वैरभेद्यता ।
एते गुणाश्च वीरस्य विभावा एन एव हि ॥

रौद्रस्य करुणस्यापि ये विभावादयोऽभवन ।
२० तदालम्बनभूतानां कथ्यन्ते ते गुणात्मकाः ॥

यस्मिन्नर्थे च यद्वाक्यमर्यासंस्पर्शं तत्त्वतः ।
अनुत्तत्त्वं तदथवा तदर्थस्य विपर्ययः ॥

अवज्ञा सा प्रकृष्टस्य यत्तथाऽज्ञायमानता ।
अवज्ञा मानसी ज्येष्ठे न्यकारो वाक्स्तिरल्लुतिः ॥
वाचिकी गुणनिन्दा स्यात् शारीरी ताडनादिका ।
प्रकृष्टयोर्द्वयोरकमानेनैवावमानिता ॥

५ सुषैव दोषमारोप्य क्रोश आक्रोश उच्यते ।
असूयादिभिरन्योन्यं क्षेप आक्षेप उच्यते ॥

क्रोधस्त्रिधा भवेत्क्रोधकोपरोषविभागतः ।
शत्रुमित्रप्रियाभृत्यपूज्यादिष्वेव पञ्चधा ॥

कुटिलां भुक्कुटिं घस्ते जिह्वया लेटि मृक्किणी^३ ।
१० मुहुर्मुहुर्दशस्योर्ध्वं दन्तान्कटकापयन् ॥

शास्त्राण्युद्धीक्षते रक्षं दसम्बोद्धीक्षते मुञ्जौ ।
न तिष्ठति न चैवास्ते विघस्ते कण्ठगर्जितम् ॥

एवं हि वर्तते प्रायो जातक्रोधस्तु शत्रुषु ।
ब्रीहोऽवनम्रवदनः स्खलद्वाप्यः श्व^४सन्मुहुः ॥

१५ तूर्ण्यं ध्यायति निश्चेष्टः शैति मित्रकुपा^५ रहः ।
रोषरज्यत्कटाक्षश्च स्फुरिताघरपल्लवः ॥

स्फुरद्भुक्कुटिरल्पाङ्गविकृतिः स्यात्प्रियाकुपि ।
शिरःकल्पाक्षिबिक्षेपमर्त्सनाकुलितजैभेः ॥

क्रोधोऽभिनेयो भृत्येषु वीक्षणैश्च मुहुर्मुहुः ।
२० विनम्रवदनः स्वेदस्मपितो गद्गदस्वनः^६ ॥

अनुत्तरोऽवदन्किञ्चित् पूज्ये कुहो^७ विभाव्यते ।
अष्टावकस्थाः कुहानां कथ्यन्तेऽत्र मनीषिभिः ॥

१ A विषा । २ A नागसादृशे । ३ A वशे । ४ A च । ५ A अपि । ६ A के । ७ C ला ।
८ A गुणालयस्य दोषोः च वीर्य इति । ९ A शौण्डाय । १० A प्रप्राणे । ११ B C एव ।
१२ B द्वे ।

१ A मयत । २ A ना । ३ B काम । ४ C च । ५ A लो यवा । ६ A वच ।
७ A म । ८ A अकुपे । B ज्ये कोपो ।

प्रथमा निन्दति गुणान्नितीया पदं बधेत् ।
तस्मादशोपायचिन्तैव तृतीयायास्तु दाहता ॥

चतुर्थ्याः^१ हननेच्छा स्यात्पञ्चम्यामायुधग्रहः ।
षष्ठ्यां निहन्ति वेगेन धैर्यैरपि च वारितः ॥

५ सप्तम्यां निहतस्यासुक्कपानमान्तापकर्षणम् ।
यावत्फलावधिः क्रोधः कैश्चिन्नित्यै रसाधितः ॥

मुहुः, क्रोधस्य कीटिलयात्प्राणाः उज्जति कामतः ।
क्रोधो रौद्रेषु म्यिष्ठः^२ कोपो धीरेषु शस्यते ॥

क्रीपुंसयोर्मिथो रोषः प्रणयादिर्ह कथ्यते ।
१० क्रोधस्तिष्ठति सर्वत्र क्रुद्धानामाफलोदयात् ॥

कोपोऽनुनाथितः सद्यो निवर्तत फलोदयात् ।
उदीसत्वेत्प्रवर्धेत तत्तदुदीपनेषुदुः ॥

रोषः प्रायेण सर्वत्र शाम्यत्येवातुनाथितः ।
विलापः स्यादुणाख्यानमिलितं रोदनं भवेत् ॥

१५ परिदेवितमेतत्स्याद्रुदितं यत्सगद्गदम् ।
उभै रोदनमाक्रन्दः शोकोत्कर्षे स कथ्यते ॥

निकृष्टे च विलापः स्यान्मध्यमे परिदेवितम् ।
रुदितं त्रिविधं विद्यादीर्घानन्दार्तिभेदतः ॥

स्फुरदोष्ठा^३ सनिश्वासा सशिरःकम्पवेप्रधुः ।

२० भुङ्कुदीकुटिलालोका^४ भवेदीर्घ्यात्परोदने^५ ॥

कुल्लत्कपोला शिशिरवाष्परोमाश्चनिर्भरा ।

सगद्गदस्वना येन तत्स्यादानन्दोदनम् ॥

प्रलापो भूमिपतनं बाष्पवाराविषेष्टनम् ।
हाहेति भाषणं मन्दमार्तिजे रुदिते भवेत् ॥

प्रायेण रुदितं स्त्रीणां नीचादौ कापि वा भवेत् ।
रसालम्बनभृतानां पदार्थानां ततस्ततः ॥

५ साधारणाः स्युर्ये भावास्ते कथ्यन्ते^६ यथार्थतः ।
आवेष्ट्या^७ रोप्यनिक्षेपबन्धनीयैरभूतितम् ॥

यद्भूषितमिवाभाति तद्भूमिति कथ्यते ।
यद्भूषणं^८ रत्नमयं केवलं हेममेव वा ॥

कर्णस्य कर्णपाशस्य तदावेष्टयमुदाहृतम् ।
१० इन्द्रच्छन्दाद्यो हारा हेमस्तुत्राद्योऽपि च ॥

एते भूषणमारोप्यमिति विहङ्गिरीरितम् ।
मुक्तामयाः स्वर्णमयाः ओणीस्तुत्राङ्गदादयः ॥

प्रेमैयकाश्च कविभिर्बन्धनीयमुदाहृतम् ।
निक्षेप्यं नूपुरं हस्ताभरणादि निगद्यते ॥

१५ मूवमानमिवाभाति यदङ्गं कान्तिवारिणि ।
लावण्यमिति तत्प्राहुः पुलकं प्रतिमादिषु ॥

यद्वपुं स्वगुणोत्कर्षैः पदार्थमभितः स्थितम् ।
स्वात्मवत्कुरुते यत्तदामि^९ रूप्यमुदाहृतम् ॥

अन्यूनानतिरिक्तं य^{१०} दृश्यप्रत्यङ्गसौष्टवम् ।
२० सुच्छिष्टसन्निबन्धं यत् तत्सौन्दर्यमिति स्मृतम् ॥

अङ्गं शिरः कटी बक्षः कुक्षिःपादावितरीरितम्^{११} ।
जङ्गुलवाङ्गुलीवादिः प्रत्यङ्गमिति कथ्यते ॥

१ A विने वा । 2 A B स्यु । 3 A वै । 4 A B द्वौ । 5 A वेष्टे च भूमिम् ।
6 A कर्णे । 7 A बु क । 8 C ह्ये प्र । 9 C वा । 10 B रोषा । 11 B लयेषो । C लफो ।
12 C योनिव्यवस्थे ।

१ A वि । 2 B वा । कथयन्ति । 3 A म्या । B वा । 4 B तः । 5 A B क्षितम् ।
6 A कर्णे । B ततः । 7 B कष्ट । 8 B दीति कथ्य । 9 A वि । 10 A B न्यातिरिक्तं वाकिचि ।
11 A तः ।

उपाङ्गं नासिकानेत्र'भूकपोलावरादिकम् ।
सौकुमार्यं त्रिधा भिन्नं उद्येष्टम'याधमकमात् ॥

प्रस्तनपल्लवस्पर्शासहं यस्यास्तदुत्तमम् ।
पाणिस्पर्शाद्यसहं सौकुमार्यं तु मध्यमम् ॥

५ शीतातपा'यसहं सौकुमार्याधमं' भवेत् ।
सुखस्पर्शात्त्वमेवाहुः सृष्टुत्वमिति तद्विदः ॥

अन्ये तु स्पृष्टमपि यदस्पृष्टमिव भाव्यते ।
तदेव मादवमिति कथयन्ति मनीषिणः ॥

त्रिधा प्रसादो वदने दशोक्षिते च कथ्यते ।
१० लावण्यरसनिष्यन्दि' स्मयमानमिवासकृतम् ॥

पुलकोल्लासिगण्डं यत्प्रसन्नं वदनं भवेत् ।
सञ्चविलासललितं सकाटाक्षनिरीक्षणम् ॥

स्मेरतारं स्वतःस्निग्धं प्रसन्नं नयनं भवेत् ।
कृतज्ञतोपकर्तृत्वं भूयो दोषानभिज्ञता ॥

१५ एतत्प्रसन्नचित्तानां लक्षणं समुदाहृतम् ।
इयामो रक्तः प्रसन्नश्च मुखरागोऽपि च त्रिधा ॥

शृण्वत्कान्ति परिम्लानमसृणाधरपल्लवम् ।
मन्दनिम्बासमामी'लद्रक्ष'तारावलोकितम् ॥

'येन स्याद्वदनं इयामो'मुखरागोऽयमीरितः ।
२० प्रस्फुरत्स्वेदकणिकं रोषारुणविलोचनम् ॥

रज्यत्कपोलयुगलं स्फूर्जन्नि'श्वसितोष्मलम्^{१०} ।
सुखं यत्तत्र रक्ताख्यो मुखरागः प्रकीर्तितः ॥

आविस्मितं स्फुरत्कान्ति भाषमाणमिवासकृतम् ।
प्रह्वरागं नयनं स्निग्धतारावलोकितम् ॥

यत्र तत्र प्रसन्नाख्यो मुखराग उदाहृतः ।
भयानके सवीभ्रत्से करुणे इयाम इष्यते ॥

५ रक्तो रौद्रे कचिद्वीरे विवादे कैश्चिद्विष्यते ।
भवेत्प्रसन्नः शृङ्गारे स्वतः सम्भोगनामनि ॥

अद्भुते दानवीरे च प्रणयानुनयान्तरे ।
द्रव्यैः स्वस्योपभोगार्हैः सत्क्रिया मानना मता ॥

सानुरागं सहर्षं च सस्मितं चैव सादरम् ।
१० उच्यते वचनं यत्तद्वापामाधुर्यमुच्यते ॥

देयस्य चापरिच्छिन्निर्देस'स्यैवानभिज्ञता ।
दत्तो हर्षवृद्धिर्यत्स त्याग इति कीर्तितः ॥

क्षिणोति दुःखं येनैव स क्षणः परिकीर्तितः ।
उदुनोतीति यद्दुःखमुच्यते परिकीर्तितः ॥

१५ उत्सृजे हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्तितः ।
दम्भोति खेदपत्यन्यान् स दम्भः परिपठ्यते ॥

सुखप्रयोगचातुर्यं कृत्येष्वाहुस्तु कौशलम् ।
द्रव्यक्रियायुगादीनां हानोपादानकर्मसु ॥

सूक्ष्मार्थाबासिनिर'तो धीव्यापारस्तु नैपुणम् ।
२० अर्थः प्रयोजनं यस्य' व्यापारोऽर्थोविनाकृतः ॥

स समर्थोऽस्य' ताच्छील्यात्सामर्थ्यं तस्य कथ्यते ।
विलोभन'मसद्रूपे सद्रूपोत्कर्षणं विदुः ॥

१ B श्रेय । 2 B तत्परा । 3 A यैऽप्ये । 4 B मपि निमग्नम् । 5 A B मानी ।
6 A ह्य । 7 C omits this line । A एतस्या । 8 B मम् । 9 A जैमि । 10 A तोच्छलम् ।

१ B सैः सत्सोपयो । 2 B देय । 3 A त्रिधा । 4 C कर्मदा । 5 C सैष ।
6 B मम् ।

उत्पत्त्याऽपि नृपण्यान्नादिभिर्पञ्चितविद्भ्यः ।
अतस्तद्भ्यः स भवेत्सोऽपि प्रायः कठणतामियात् ॥

एकस्यैव पदार्थस्य नानारूपप्रकल्पनम् ।
वाक्यनः कर्मभिर्पञ्चितच्छिद्यते मित्यभिधीयते ॥

५ कौकिके वैदिके चार्थे तथा सामयिकेऽपि च ।
सम्यक्परिचयप्रौढिवैदग्ध्यमिति गीयते ॥

दुस्तरस्य स्वभावेन येन केनापि कर्मणा ।
मिथ्यातरङ्गणयोग्यार्थकथनं स्यात्प्रतारणम् ॥

एवं प्रकाराः कविभिरूह्या भावा यथारसम् ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने रसभेदतत्प्रकार-
स्वरूपनिर्णयो नाम तृतीयोऽधिकारः ।

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्थोऽधिकारः ।

रसालम्बनभावा'नामुक्ताः साधारणा गुणाः ।
सुखे'प्यस्यते' सर्वेऽपि'भोग'स्तत्सुखसाधनम् ॥

भोगः स एव शृङ्गारविशेष इति गीयते ।
भोगोपभोगसम्भोगशब्दाः पर्यायवाचकाः ॥

६ सम्भोगे चापि' सर्वत्र जन्तूनां मामसी र'तिः ।
वर्तते मुख्यया वृत्त्या युनोरेव सरागयोः ॥

तथाप्यर्थविशेषोऽयमेतेषां कथ्यते पृथक् ।
भोग्यद्रव्योपभोगो यः स भोग इति गण्यते ॥

उपभोगः स एव स्यात् देशकालसमेधितः ।
१० कामोपचारः सम्भोगः कामः स्त्रीपुंसयोः सुखम् ॥

सुखमानन्दस्मृतेः परपस्परविमर्दजः ।
उपचारस्तदानन्दकारकं कर्म कथ्यते ॥

सुखाश्रयाः स्युः प्रमदास्तासामोदकारकाः ।
यतः शृङ्गार एवैकस्तस्मादेष सुविस्तरम् ॥

१५ कथ्यते शास्त्रदृष्टेन वर्तमाना चा'नुवृत्तितः ।
स्थाप्यो रत्याह्वयो भावः स्वविभावादिवर्धितः ॥

शृङ्गाररसनामा स्यात्तत्तदालम्बनाश्रयी^१ ।
नायकप्रमदाभेदाः सम्भोगस्य भिदा अपि ॥

बध्यन्ते तत्स्वरूपञ्च तत्वेष्टा अपि तत्त्वतः ।
रतेः स्वरूपमाचार्यैरुक्तमत्राभिधीयते ॥

५ परस्परस्वसंवेद्यसुखसंवेदनात्मिका ।
याऽनुभूतिर्मिथः सैव रतिर्युनोः सरागयोः ॥

सम्पन्नैश्वर्यसुखं योरशेषगुणयुक्तयोः ।
नवयौवनयोः श्लाघ्यप्रकृतयोः श्रेष्ठरूपयोः ॥

नारीपुरुषयोस्तुल्या परस्परविभाजिका ।
१० स्पृहाह्वया चित्तवृत्ती रतिरित्यभिधीयते ॥

रतिरिच्छा भवेद्युनोरुभयप्रार्थनात्मिका ।
युनोः परस्पराह्लादरहोबिस्मभकारिता ॥

सुखात्मिका मनोवृत्ती रतिरित्यभिधीयते ।
आलापलीलोपचारचेष्टादृष्टिविलोकनैः ॥

१५ अन्योन्यभोग्यधीरेव रहः स्त्रीपुंसयो रतिः ।
इयमङ्कुरिता प्रेम्णा मानात्पल्लविता पुनः^२ ॥

सकोरका^३ प्रणयतः स्नेहात्कुसुमिता भवेत् ।
रागात् फलवती चेय^४मनुरागेण भुज्यते ॥

इ-शब्दवाच्यो मदनो माति यत्र प्रकर्षतः ।

२० तत्प्रेम तद्विष्टानं रतिर्युनोः परस्परम् ॥

परस्पराश्रयधनं निरुद्धं भावबन्धनम् ।
यदेकापायतोऽप्यायि त^५त्प्रेमेति निगद्यते ॥

१ B हैः । 2 C पुन । 3 B मत्का । 4 A मगत्प । 5 A भवेत् । 6 A प्रवेष्टा ।
7 B है । 8 A तो । 9 A काययो न स्यात्तत् ।

इदं तदिति सङ्कल्पो ययोर्न कापि दृश्यते ।
तद्भावबन्धनमिति कथयन्ति मनीषिणः ॥

एतत्प्रेम रतिं पुष्येसैर्बिभाषादिभिः पुनः ।
यद्विष्टं विगाहेत कौटिल्यं प्रीतिकारकम् ॥

५ तदेव प्रेमकौटिल्यं यत्स्वातन्त्र्यं मिथः प्रियम् ।
स्वातन्त्र्यं तद्यद्वन्यस्य मनोरथनिरोधनम् ॥

स एव मान इत्युक्तो मनोरथनिरोधनम् ।
मा नेति वीक्ष्यया रोधो मान इत्युच्यते बुधैः ॥

ईर्ष्याप्रणयरोधे^६ मानः स्त्रीपुंसयोर्हिंसा ।
१० सपत्नी^७ दर्शनस्पशेभ्रवणासहता स्थिरा ॥

ईर्ष्या स्त्रीणां तया रोध ईर्ष्यामान उदाहृतः ।
मान्यते प्रेयसा येन यत्प्रियत्वेन मन्यते ॥

मनुते यो मिमीते यस्स हि मानः प्रकीर्तितः ।
उपचारैर्मिथो युनोर्यद्वाह्याभ्यन्तराभिधैः^८ ॥

१५ मानप्रकर्षप्रभभरोषात्वादकषायितम् ।
प्रेम नीतं प्रकर्षं चेत्स एव प्रणयः स्मृतः ॥

येनेर्ष्यास्तु प्रसादः स्यात्स्वाभीष्टार्थानुकूलतः ।
प्रियेण सर्वविधीयेत समानप्रणयात्मके ॥

अयं प्रणयमानस्तु वर्णनीयो हयोरपि ।

२० ईर्ष्यामानस्तु कविभिर्प्रीतितामेव वर्ण्यते ॥

स पुंसां यदि वर्ण्येत वैरस्यायैव कल्पते ।
स्वतोऽपि कुटिलं प्रेम किमु मानान्वये सति ॥

१ A B वत् । 2 A दृष्टिद्वय । 3 A श्यामदुरोष । 4 A भेदः । 5 A वयोः ।
6 न । 7 B मन्वे ।

मनसो यद्ब्रवा'र्द्रत्वं विषयेषु ममत्वता ।
भयशङ्कावसानात्मा स एव स्नेह उच्यते ॥

द्रिधा' द्रवः स्यान्मनसो दर्शनात्स्पर्शनादपि ।
जनुवद्ब'हिसंस्पर्शादर्शनाच्चन्द्रकान्तवत् ॥

५ आर्द्रता शिशिरत्वं यत्सर्वावस्थासु मानसम् ।
द्रिधा भवेत्स च स्नेहः कृत्रिमाकृत्रिमात्मकः ॥

सोपाधिः कृत्रिमः स्नेहो निरुपाधिरकृत्रिमः ।
उपाधी विनिवृत्ते तु तज्जन्यो विनिवर्तते ॥

स्नेहः स्वभावजो यावद्द्रव्यभावी भविष्यति ।
१० शङ्का स्यात्कृतके तत्तद्रिक्रियान्वेषणात्मिका ॥

स्वाभाविके भयं तत्तद्रिषयादेः प्रमादतः ।
एकाग्रयः स च क्वापि क्वापि स्यादुभयाग्रयः ॥

एकाग्रयस्तिर्यगादौ मर्त्यादावुभयाग्रयः ।
आग्रयाद्वासनान्त्र जायन्ते तत्र तत्र तु ॥

१५ एकाग्रयो वासनानो ग्रयाग्रयो हेतुभिर्नवेत् ।
स तु स्नेहश्चिधा प्रीढमध्यमन्दविभागतः ॥

विदेशस्थे मृते वापि दुर्बले प्रतिबोधिनि' ।
घर्मिणः क्लेशकारी यः स मौढः स्नेह उच्यते ॥

तत्तद्रियोगजं दुःखं तादृशं प्रतिबोधिना' ।

२० अनुभूयातिवृत्त'श्चेत्स्नेहो मध्यः प्रकीर्तितः ॥

तद्वात्स्वव्यसनापत्तिमात्रको मन्द उच्यते ।
स्थिरश्च गत्वरश्चेति नम्बरश्चेति स त्रिधा ॥

उत्तमे मध्यमे नीचे तत्तत्कार्यवशाद्भवेत् ।
उत्तमे वृद्धिमन्येति नोपकारानपेक्षते ॥

उपकारं न जानाति स स्नेहः स्थिर उच्यते ।
बहुपकारप्रभव उपकारानपेक्षते ॥

५ मध्यमे वर्धितः किञ्चित्स स्नेहो गत्वारो भवेत् ।
दोषश्रवणमात्रेण सौमनस्यं विहाय यः ॥

प्रातिकूल्ये प्रवर्तते स स्नेहो नम्बरो भवेत् ।
नीचादावस्थिरः प्रायः स्नेहो ज्याप्यसि तु स्थिरः ॥

एवं पुत्रकलशदौ पित्रा'दावपि दृश्यताम्' ।
१० स एव चेदुणद्रव्यदेशकालादिभिर्हृदि' ॥

रज्यते दीप्यते चित्ते स राग इति कथ्यते ।
सुखदुःखात्मकं भोग्यं सुखत्वेनाभिमन्यते ॥

येन रागाः स इत्युक्तो रज्ज्नात्रिषयात्मनोः ।
नीलीकुसुम्भमज्जिष्ठारागौपन्देन स त्रिधा ॥

१५ क्षालितो यस्तु नापैति यश्च नातीव शोभते ।
नीलीरागः स एवेति कथितो रागवेदिभिः ॥

योऽपैति क्षालितः क्षिप्रमध्यक्षं योऽपि शोभते ।
कुसुम्भराग एषैव इति विश्विरीरितः ॥

अतीव शोभते यस्तु नापैति क्षालितोऽपि स न ।
२० स एव कविभिः सर्वैर्मज्जिष्ठाराग उच्यते ॥

उपेष्टो मज्जिष्ठारागः स्यात्नीलीरागस्तु मध्यक्षः ।
कुसुम्भरागः कविभिरधमः परिकीर्तितः ॥

रागोऽनुवृत्तोऽविच्छिन्नमनुराग उदाहृतः ।
अनुरूपोऽथवा राग इति वा निर्णयो भवेत् ॥

स तु प्रायः स्वसंबन्धो यूनोरन्योन्यरक्तिमा ।
अन्यत्रैव प्रयुज्येत गौणवृत्तिव्यपारप्रयात् ॥

५ एते प्रेमादयो भावाः शृङ्गारारम्भनाश्रयाः ।
भट्टाभिनवगुप्तार्थपादैरेव प्रकाशिताः ॥

अथाऽयं वर्त्मना तेषां शृङ्गारोऽपि प्रदर्श्यते ।
रम्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ॥

प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः ।
१० प्रकृत्यमाणः शृङ्गारो मधुराङ्गविवेचिन्तैः ॥

वलारामसरिचैलपुराष्ट्राम्बुराशयः ।
कान्ताराश्रमहर्म्यदिदेशाः कविभिरीरिताः ॥

कला सङ्गीतविद्यादिः परस्तात्सापि वक्ष्यते ।
कालोऽनुवृत्तुदिवाराश्रिचन्द्रार्कास्तमयादयः ॥

१५ वेषोऽलङ्कारयुक्तिः स्याद्वह्योर्जातिकुलाश्रया ।
उद्यानयात्रामदिराबारिकेलिरतोत्सवाः ॥

विप्रलम्भो विवाहश्च चेष्टा वाङ्माः प्रकीर्तिताः ।
आभ्यन्तराश्च वक्ष्यन्ते रक्तास्कासमुत्थिताः ॥

सरितः पुलिनं वेला कान्तारारामभूधराः ।
२० लतागृहाणि चित्राणि शय्याः किसलयचित्ताः ॥

दिवा विहारदेशाः स्युर्हर्म्यप्रासादंभूमयः ।
मण्डपो भवनं गर्भगृहं वासगृहाणि च ॥

1 A omits this line । 2 A बाया । 3 C गन । 4 B न्मा विवाहाय । 5 A-मन्मथ ।
6 A मलिका B मालिका ।

सङ्गीतशाला वारान्तःपुरिका भवमानि च ।
निशाविहारदेशाः स्युः सम्भोगधाममाश्रिताः ॥

उद्यानयात्रा सलिलक्रीडा पुष्पापचायिका ।
यूनादयो दिवाचेष्टा निशासु मदिरादयः ॥

५ चेष्टाः स्युर्नयकादीनामभिसाराः पृथक्पृथक् ।
यदा विशेष्यते देशः कालतत्तद्गुणादिभिः ॥

रसोऽभिधीयते तत्र तन्नाम्ना रसकोविदैः ।
गुणद्रव्यक्रियाभेदान्सविशेषस्त्रिधा भवेत् ॥

चन्द्रिका कोकिलालापो हंससारसनिम्बनः ।
१० भ्रमभ्रमरिकागीतं गन्धाः सर्वसुखावहाः ॥

केकारावादयः कालगुणाः कविभिरीरिताः ।
चन्दनानि सुमन्थीनि मृदुला च शिलातली ॥

चम्पकाशोकपुष्पागच्छताः कुरवकादयः ।
प्रवालपुष्पभरिता लतिका मल्लिकादयः ॥

१५ भवनादीनि रम्याणि शयनानि मृदूनि च ।
हमरत्नमयी भूषा पुष्पाणि सुरभीणि च ॥

मृदूनि च इकूलानि स्वादूनि सलिलानि च ।
इत्यादयो विभाव्यन्ते द्रव्याणीति मनीषिभिः ॥

उद्यानयात्रा शक्रार्चो मदिरापानकेलयः ।
२० रतोत्सवोपहाराश्च व्यापाराश्चाप्यलङ्कृतौ ॥

चेष्टितान्येवमादीनि क्रियेति परिभाष्यते ।
गन्धाः सुरभयो वातास्तरवः कुसुमाचिताः ॥

अमराः कोकिला हर्म्यं मृद्वी शय्या सुरासकः ।
इत्यादयो विभावाः स्युर्वसन्ते रागदीपनाः ॥

उद्यानसलिलक्रीडा च्छायाः किसलयस्तराः ।
एलालवङ्गकर्पूरहिमाम्बन्धन्दनादयः ॥

५ लतागृहाणि चित्राणि पुराणाश्चैव शीथवः ।
बारागृहं हिमगृहं मृणालमणिकुट्टिमे ॥

कुल्लकेसरकल्हारपादलेन्दीवरादयः ।
मुक्तागुणवती मृषा वासो गैरिकरूपितम् ॥

इत्यादयः स्युः संसृष्टा ग्रीष्मे रागप्रदीपनाः ।
१० कदम्बकेतकीलोप्रकटलीकुटजादयः ॥

शिखिनः शाबलं शक्रगोपाश्च गिरिनिर्झराः ।
तटाकानि च पूर्णानि बहन्त्यः सरितस्तथा ॥

वारिदा वारिवाराश्च तटितो मेघगर्जितम् ।
मायन्मतङ्गजक्रीडा नद्गोवृषभध्वनिः ॥

१५ 'पोप्लुपमानहरिणाः इयमलानि वनानि च ।
शास्मलीतुलशयनं धूपाः कालागरुस्थिताः ॥

प्रच्छदाच्छादनपटो मञ्जिष्ठारागरूपितः ।
पद्मरागमयी मृषा कचिच्च विरलैव सा ॥

इत्यादयः प्रावृषि स्युर्विभावा रागदीपनाः ।

२० चन्द्रिका मृदुला वाताः पद्मिन्यः समरालिकाः ॥

प्रसन्नं वारि पुलिनं नलिनीतल्लिमानि च ।
बेला सरित्सारामा भुवश्चाभ्यानकर्दमाः ॥

स्कूर्जन्मुगमदाभोदो हंससारसनिस्वनः ।
पुण्ड्रक्षवः क्षरन्मुक्तामणयः पाकपाण्डुराः ॥

निष्पन्नानि च सस्यानि पन्थानश्च विकर्दमाः ।
ललिता नातिशीतोष्णा शय्या कैलिबसुन्दरा ॥

५ 'मृषा मरकताश्छिद्यैर्हृयमणिमालिनी ।
विमलानि दुकूलानि गन्धा मुगमदादयः ॥

विभावाः शूरदि प्रायः संसृष्टा रागदीपनाः ।
गन्धपुष्पाणि वासांसि मृषणं शयानानि च ॥

सङ्कीर्णान्यनुसृपन्ते हेमन्ते शिशिरेऽपि च ।
१० रसोत्कर्षो विभावस्य प्राधान्यद्वारतो भवेत् ॥

एकस्य वा द्वयोर्वापि बहूनां वा स दृश्यते ।
सदृशैश्च विभावाद्यै रसोत्कर्षः कदाचन ॥

इतरेषाञ्च भावानामेवं भावी रसोदयः ।
वियोगायोगसंभोगैः शृङ्गारो भिद्यते त्रिधा ॥

१५ परस्परं विभावाद्यैर्युक्तोऽनुत्तरागयोः ।
असङ्गतिरयोगोऽस्मिन् दशावस्था द्वयोरपि ॥

साक्षात्प्रतिष्ठातिस्वप्नच्छायाभ्यामागुणादिभिः ।
नायिकाया नायकस्य दर्शने स्यात्परस्परम् ॥

दशावस्थत्वमाचार्यैः प्रायोदृष्टा तु दर्शितम् ।
२० महाकविप्रबन्धेषु दृश्यन्ते तास्तुल्येकधा ॥

वियोगो विप्रकर्षः स्यात्तूनाः सम्भोगमग्नयोः ।
वियोगोऽपि द्विधा मानप्रवासकृतभेदतः ॥

- तत्र प्रणयमानः स्यात्कोपोपहतयोर्भयोः ।
स्त्रीणामीर्योऽकृतो मानः कार्योऽन्यासङ्गिनि मिये ॥
- सोऽपि त्रिधाऽनुमाध्यक्षश्रवणादवगम्यते ।
गोप्रस्खलनभोगाङ्गोत्स्वप्नाक्षितविभावितः ॥
- ५ त्रिधाऽनुमानिकोऽध्यक्षः साक्षादिन्द्रियगोचरः ।
दासीसख्यादिमुखतः श्रुतिः श्रवणमुच्यते ॥
- यथोत्तरो गुरुः 'वड्डिरुपायैस्तदुपाचरेत् ।
साम्ना दानेन भेदेन' नत्युपेक्षारसान्तरेः ॥
- तत्र प्रियवचः साम भेदः स्यात्सख्युपग्रहः^१ ।
१० दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः ॥
- सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षाऽवधीरणम् ।
रभसग्रासहर्षाद्यैः कोपभ्रंशो रसान्तरम् ॥
- प्रवासो भिन्नदेशत्वं तच्छापाद्बुद्धिपूर्वतः ।
सम्भ्रमादपि तत्रैव बुद्धिपूर्वस्त्रिधा मतः ॥
- १५ भावी भवन् भूत इति कालत्रितयसङ्गतेः ।
स्वरूपाद्यन्यथाभावकरणं शाप इतिरतः ॥
- सम्भ्रमः सहस्रोत्पन्नो दिव्यमानुषविद्वहः ।
वियोगभेदो मरणमिति केचिन्न तद्भवेत् ॥
- मृते त्वन्यत्र यत्रान्यः^२ प्रलपेच्छोको एव सः ।
२० साधारणोऽयमुभयोः प्रवासः शापसम्भवः ॥
- सम्भ्रमे बुद्धिपूर्वे^३ च^४ कार्यवासाश्च निर्गमाः ।
लम्बालकादिकाः स्त्रीणां वर्णयन्ते कविपुङ्गवैः ॥

१ A B दुःखः । २ A B मानेन । ३ C लुपार्जितम् । ४ B तन्मन्यः । ५ C मेघ

- साधारण्यादिभावादेरत्रायोगवियोगयोः ।
करुणस्यानुकूप्ये^१ऽपि रतिस्थाय्यनुवृत्तिः ॥
- एतौ शृङ्गारभेदौ स्त इति सत्कविनिर्णयः ।
अतः शृङ्गारसंज्ञाऽत्र^२ प्राप्नान्ते प्रामशब्दवत् ॥
- ५ मरणं यदि सापेक्षं प्रत्युज्जीवनकारुण्या ।
तद्वर्णयते वियोगोत्थदुःखसाधारणतात्मकम् ॥
- कामः स एव सम्भोगः स चतुर्धा विभज्यते ।
यूनोः परस्परस्पर्शविशेषविषयीकृतः^३ ॥
- सौख्याभिमानसङ्कल्पफलवान्काम इच्यते ।
१० स मितः सङ्करश्चेति सम्पन्नश्च समृद्धिमान् ॥
- परस्परस्योपचारैर्युनोयत् साध्वसादिभिः ।
मितं^४ प्रयुज्यते भोगे प्रथमे स मितो भवेत् ॥
- प्रसादेऽपि व्यलीकादिस्मृतेः^५ कोपानुवर्तनान् ।
सङ्कीर्णते यः सम्भो^६ गस्तस्मात्सङ्कर इतिरतः ॥
- १५ सम्पन्नकामैरापातैः प्रोषितैरुपसृज्यते ।
सम्पन्नमेव यस्तस्मात्सम्पन्न इति कथ्यते ॥
- प्रत्युज्जीवनहर्षादेः प्रवृत्तो मृतजीवकोः ।
दीपनातिशयेर्दीप्तः सम्भोगः स्यात्समृद्धिमान् ॥
- वेष्टाविशेषाः सम्भोगे सुखबालिङ्गनादयः ।
२० विकाराः स्तम्भरोमाञ्चत्वेदाः स्युः साध्वसादयः ॥
- वियोगे शिशिराचारचिन्तानिश्चसितादयः ।
विकाराः^७ स्तम्भवैस्त्वर्थक्याभुप्रलयादयः ॥

१ A B करुण्ये । २ A B संज्ञो लो । ३ A क्ये करुणम् । ४ A मितः । ५ A इति । ६ A स्तम्भो । ७ B C विनाशः ।

तैस्तैरुपक्रमैर्युनो रक्तयोऽब्देदश'ङ्गमे ।

दशधा मन्मथावस्था भवेद्द्वादशधाऽथ वा' ॥

इच्छोत्कण्ठामिलाषाश्च चिन्ता स्मृतिगुणस्तुति ।

उद्देशोऽथ प्रलापः स्याद्वृन्मादो व्याधिरेव च ॥

५ जाड्यं मरणमित्यादि द्वे कैश्चिद्विजिते बुधैः ।

यद्वक्षं यत्र संसृष्टं तत्रत्यगुणसंपदा ॥

मनसः स्पन्दनैकाग्र्यमिच्छति परिभाष्यते ।

सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमत्यते' ॥

तत्प्राप्तीच्छां ससङ्कल्पासुत्कण्ठां कवयो विदुः ।

१० अन्तस्सम्भोगसङ्करूपः तत्कथाशाविलो'कनम् ॥

अङ्गलानिर्मनोरकिर्मनोरथविचिन्तनम् ।

अधिजानुकरा'लम्बिकपोलतलमननम् ॥

प्रसन्नमुखरागश्च स्वेदोष्मा गद्गदा च वाक् ।

उत्कण्ठालुभवा भावाः कथ्यन्ते भावकोविदैः ॥

१५ सङ्कल्पेच्छासमुद्भूतव्यवसायपुरस्सरः' ।

यस्तत्स'मागमोपायः सोऽभिलाषः प्रकीर्तितः ॥

मुहुरन्तः प्रविशति निर्गच्छति मुहुःपथि ।

करोति मान्मयीं चेष्टां तदृष्टिरोपवर्तिनी ॥

अलङ्करोति चात्मानमास्ते वैकाकिनी क्वचित् ।

२० अभिलाषभवा भावाः कथ्यन्ते मान्मथा बुधैः ॥

केनोपायेन तत्प्राप्ति'र्ममेव स भवेत्कथम् ।

किं स वक्ष्यति किं वक्ष्ये'दूतादि प्रेषयामि' किम् ॥

किं तेनेति चित्तकोऽयं हृदि चिन्तेति कथ्यते ।

बध्नाति मेखलादीनि परावृशति पाणिना ॥

स्पृशत्यूरुश्च नाभिश्च नीवीं विप्रस्य नखति ।

अन्तर्बोष्णोद्गमं चक्षुराकेकरकनो'निकम् ॥

५ अन्तर्बहिः पुरः पश्चादनालम्बनवीक्षणम् ।

चिन्तासमुत्थिता ह्येते भावाः स्युर्मेन्मथाभ्याः ॥

सुखदुःखादिभावानां देशकालानुषङ्गिणाम् ।

अनुनूयान्तिवृत्तानां विमर्शां मनसा स्मृतिः ॥

ध्यायति श्वसिति व्रेष्टि कार्यमन्यब निन्दति ।

१० न भुङ्क्ते नापि निद्राति न प्राति लभते क्वचित् ॥

एते ह्यनुस्मृतिभवा भावा मन्मथकल्पिताः ।

रूपीदार्यगुणैर्लीलाचेष्टाहसितविभ्रमैः' ॥

सौन्दर्यालापमाधुनैर्नो'स्यन्यस्तत्समः पुमान् ।

इति यत्रेदशी वाणी भवेत्सैव गुणस्तुतिः ॥

१५ गुणान् गणयति स्वैरं वीक्षते भावमन्थारम् ।

रोमाञ्चो गद्गदपदा वाक्स्वेदश्च कपोलयोः ॥

विश्रम्भकथनं दूत्या तत्समागमचिन्तनम् ।

एवमुक्तुस्तुतिभवा भावा मदनसूचनाः ॥

उद्देशो मनसः कम्पः क्रोधशोकभयादिजः ।

२० निश्वासोन्मिद्राचिन्ताः स्तम्भो वैषण्यमश्रु च ॥

न शय्यासनयोः प्रीतिहृल्लेखो' दीनतापि च ।

एवमुद्देशजा भावाः कन्दर्पपरिकल्पिताः ॥

१ C रतिभाषेतस । २ C धाविवा । ३ A B सप्रे । ४ B तिमनः भिवा ।
५ A तस्यवसावलो । ६ C मुवा । ७ B स्तम्भ । ८ A यतस । ९ A नर्म वै । १० A वक्ष्येद ।

१ A B C वीक्षति । २ A ह्येयो । ३ A B द्वापरकदा'कल्पि ।

शृङ्गारापेक्षया तेषां स्वरूपं कथ्यतेऽनुना ।
एकविधो विदस्तस्य^१ कामतन्त्रेषु कौशलम् ॥

विकृताङ्गवचो^२वैधैर्हास्यकृत्याश्चिद्वचः ।
पीठमध्या^३स्य पुरतः प्रयोक्ता नायकादिषु ॥

५ स पीठमर्दो^४ विश्वात्म्यः^५ कुपितस्त्रीप्रसादकः ।
कथिनी लिङ्गिनी दासी कुमारी कारुशिल्पिनी ॥

पाषण्डिनी प्रातिवेदया सखी रङ्गोपजीविनी ।
धात्रेयिका प्रेक्षणिका दूत्यः स्त्रीपुंसयोर्मित्रः ॥

न दीनं नार्थवन्तं च न चा^६तिचतुरं जडम् ।
१० दूतं वापि हि दूर्तं वा कदाचन च सन्दिशोत् ॥

देशकालज्ञता भावामधुरत्वं विदग्धता ।
प्रोत्साहनेषु प्रौढत्वं तथा संवृतमन्त्रता ॥

यथोक्तकथनं चेति गुणा दीप्त्यं प्रपस्यताम् ।
नवानुरागे मानादिचिरहे वा समागमः ॥

१५ 'नानोपायैर्विधेयः स्याद्दूतीभिः पुरुषाभ्रयः^७ ।
उत्सवे रात्रिसञ्चार उद्याने ज्ञातिवेदमनि ॥

धात्रीगृहे च सख्याश्च तथा चैव निमन्त्रणे ।
व्याख्यादिव्यपदेशेन शून्यागारनिवेशने ॥

नवानुरागे कर्तव्यो^८ नृणां प्रथमसङ्गमः ।

२० स्वाभ्यां साधारणा चेति त्रिविधा नायिका मता ॥

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति त्रेधा स्वीया विभज्यते ।
मध्या स्वधोरा धीरा च धीराधीरेति मिथ्यते ॥

भिन्ने ज्येष्ठाकनिष्ठेति प्रगल्भा मध्यमापि च ।
तयोच्छात्तललितशान्तिभेदैस्त्रिधा भिदा ॥

ऊढा च कन्यका चेति द्विविधान्याङ्गना भवेत् ।
साधारणस्त्री गणिका सान्ये^९कैव न मिथ्यते ॥

५ अयोदशविधा स्वीया त्रिविधान्याङ्गना मता ।
एका वैश्या पुनश्चाष्टाववस्थाभेदतोऽपिताः ॥

पुनश्च ताः त्रिधा^{१०} सर्वा उत्तमाधममध्यमाः ।
इत्थं ज्ञातव्यं तासामशीतिश्चतुरसरा ॥

सङ्केपे^{११} रुद्रटाचार्यैरुपभोगाय दर्शिता ।

१० अन्या व्यवस्थैवेत्येके कथयन्ति मनीषिणः ॥

प्रथमायामवस्थायामन्या स्यात्त्रिरहोन्मनाः ।
ततोऽभिसारिका भूत्वा सङ्केते पश्यति मिथम् ॥

सङ्केताच्चेत्परिब्रष्टा विप्रलब्धा भवेत्पुनः ।
पराधीनतया तस्या नान्यावस्था विलोक्यते ॥

१५ स्वीयं सुवृत्तमुल्लङ्घ्य यद्येकेन^{१२} चिरं वसेत् ।
साभ्यां स्याद्गणिकाऽन्येव^{१३} भवेत्साभ्यां भविष्यति ॥

साधारणस्त्री गणिका सा विसं परमिच्छति ।
निर्गुणेऽपि न विज्ञेयो न रागोऽस्या गुणिन्यपि ॥

शृङ्गाराभास एव स्यात्^{१४} शृङ्गारः कदाचन ।
२० इति त्रिषु^{१५}सुहृदयं प्राह श्रीरुद्रटः कविः ॥

रागशृङ्गारमिश्रुक्ता यदि^{१६}स्युर्गणिकाः स्वतः ।
योषित्सामान्यतो जातः स्मरः किं भक्षितः श्वभिः^{१७} ॥

१ A लम् । २ A यो । ३ B मर्दो । ४ A अथ । ५ C दीनं नवा । ६ A वा ।
७ C omits five lines । ८ B कथ । ९ A ये ।

१ A विषेवा । २ A सख्ये । ३ A श्रितः । ४ B या स्ववृत्तम् । ५ A तेन । ६ A ता-
भासस्य एवस्या न । ७ B विप । ८ A B इति । ९ A च हि ।

किन्तु तासां कलाकेलिकुशलानां मनोरमम् ।
विस्मारिता'परस्त्रीकं सुरतं'जायते वृणाम् ॥
कुप्यत्पिनाकिनेत्राभिज्वालाभस्मीकृतः पुरा ।
उज्जीवितः पुनः कामो मन्ये वेदयाविलोकितैः ॥

- ६ कलाविलासवैदग्ध्यवसतिर्गणिकाजनः ।
पुंसां सोभाग्यवैदग्ध्यनिकषः'केन' निर्मितः ॥

ईर्ष्या कुलस्त्रीषु न नायकस्य
निश्चाङ्गकैलिने पराङ्गनासु ।

- १० वेदयासु चैतद्वितयं प्ररुढं
सर्वस्वमेतास्तदहो स्मरस्य ॥

समानकुलशीलेन येनोदा बह्विषाक्षिकम् ।
सा स्वीया तस्य सैवान्या भवेद्भर्तृव्यतिक्रमे ॥

व्यतिक्रमे तु कन्यायाः साप्यन्या न^६ कुलाङ्गना ।
भोगेप्सवः स्युः स्वीयाश्चैदन्या भोगधनेप्सवः ॥

- १५ अर्थेप्सवः स्युर्गणिकास्तास्तथा वर्णयेत्कविः ।
न मुञ्चति प्रियं स्वीया सम्पत्स्वपि विपत्स्वपि ॥

शीलसत्यार्जवोपेता रहःसम्भोगलालसा ।
मुग्धा नववयःकामा रतौ बासा मुहुः कुषि ॥

- यतते रतिचेष्टासु पशुर्मीलामनोहरम् ।
२० अपराधे^८ रुदत्येव न वदत्यप्रियं^९ प्रिये ॥

प्रियं प्रार्थयते मध्या रतिव्यायामकेलिषु ।
स्वयं पुनः प्रवर्तते सहते सुरतश्रमम् ॥

१ B तम् । २ B ते । ३ ति ग । ४ के । ५ A लृङ् । B भाव । ६ A गणि ।
B न्याङ् । ७ B य । ८ C दे । ९ A देश प्रिया ।

सोपालम्भं वचो' वक्ति सापराधे प्रिये रुपा' ।
प्रगल्भाऽऽरमते' स्वैरं बाह्ये बाध्यन्तरे रते ॥

अपराधे प्रियं' रोषात् भायते परुषं' मुहुः ।
धीरा रतिपरिभ्रान्ता मूर्च्छिताऽपि पुनःपुनः ॥

- ६ प्रोत्साहयति वा स्वैरं^६ यतते पुरुषयिते ।
उपचारीः सचिनयैरथवाऽक्रममापितैः^७ ॥

स्वेदयत्येव नेक्षेत' सापराधं प्रियं रुपा' ।
अधीरा दयिताश्लिष्टा रतिचेष्टा न मुञ्चयति ॥

- मोदते मुञ्चति मुहुः स्वेदरोमाञ्चमन्थरम् ।
१० अपराधे सति मुहुर्मुहुः क्षुमित्येव भायते^{१०} ॥

सखीसमक्षं कुरुते केशाकर्षणताडनम् ।
धीराधीरा तदुभये व्यनक्ति रतिचेष्टितम् ॥

उदात्तादिभिदाः केचित्सर्वांसामिति जानते^{११} ।
तेऽपि प्रायेण दृश्यन्ते सर्वोत्तमपि कार्यतः ॥

- १५ कन्योदाचेष्टितं मुग्धाचेष्टितेषु प्रवक्ष्यते^{१२} ।
वेदयाऽन्यदीयाचेष्टाश्च रक्तारक्तादिलक्षणे ॥

वक्ष्यामस्तत्र तत्रैव विद्वद्भिरवलोकयताम् ।
अल्पान्तरत्वादन्यासामवस्थानां स्वभावतः ॥

- अल्पवैषम्यतोऽवस्थाभिदा न दृग्गीरिताः ।
२० उदात्ता केशवासोऽङ्गमालयभूषासु सादरा ॥

शय्याभरण^{१३} संस्कारपरिवर्हसमेधिनी ।
स्थिरस्तेहा कृतज्ञा च ददात्याश्रितवत्सला ॥

१ A B नवचो । २ A B निवः । ३ B समे । ४ A B प्रिया । ५ B वच ।
६ A प्रियं प्रोत्साहयति च । ७ C रणोपात्तावलोके । ८ C वक्तव्योल्लङ्घनं वक्ति । ९ A रुपा ।
१० B वच । ११ B ये । १२ B ति । १३ A B वन ।

मानयन्ती च मानार्हाशित्योत्सवरताऽपि च ।
बन्धुसम्बाधमुदिता कृतज्ञा प्रियवादिनी ॥
एवमादिगुणैर्युक्तामुदात्तां परिचक्षते ।
सौन्दर्यैश्वर्यसौभाग्यविद्याभोगैरहङ्कृता ॥

- ५ विद्याभिजनसम्पन्ना^१ बन्धून्तप्यवमन्यते ।
गर्वाभिमानभरिता मायाच्छद्मपरायणा ॥
आत्मकुक्षिम्भरा घोरा सोद्धता परिकीर्तिता^२ ।
सुखिनी नित्यसन्तुष्टा सततमानावमानयोः^३ ॥

^१अनसुरहमानहीना विगतमत्सरः ।

- १० उपकारपरा नित्यमपकारपरेष्वपि ॥

उपाचरति बन्धून् यां सा शान्तेति च कथ्यते ।

^२रूपयौवनसम्पन्ना सखीकेलिकृतोद्यमा ॥

वासोऽङ्गरागमाल्यर्तुवेलादौलसरिप्रिया ।

^३संभोगरसिका हेलामावहावसमेधिता ॥

- १५ कलाशिल्पविशालाढ्या^१ ललिता परिकीर्तिता ।
खण्डिता विप्रलब्धा च तथा वासकसज्जिका ॥

स्वाधीनभर्तुका चैव कलहान्तरितापि च ।

विरहोत्कण्ठिता चैव तथा प्रोषितभर्तुका ॥

तथाऽभिसारिकेत्यष्टावस्था नायिकाश्रिताः ।

- २० अतीत्य समर्थं यस्या व्यासङ्गादप्यतः पतिः ॥

भोगाङ्कलक्षितः प्रातरेति चेत्सा हि^{१०} खण्डिता ।

विभेति चिन्तयति च तूष्णीं ध्यायति ताम्यति ॥

1 A B ग्राह । 2 A B read four lines here ददाति वाच्यमानेभ्यः कृतज्ञा-
शिलवत्सला । मानयन्ती च मानार्हान् शित्योत्सवरतापि च । बन्धुसम्बन्धमुदिता कृतज्ञा प्रियवादिनी ।
एवमादिगुणैर्युक्तामुदात्तां परिचक्षते । 3 A सा सा । 4 C परोपकृतितत्त्वम् । 5 C omits two
lines । 6 A B गम्यानुपचरयेव । 7 C omits two lines । 8 A B omit this
line । 9 A कामभोगैरसिका । 10 C तस्येव ।

खिद्यति भ्राम्यति मुहुर्दोषं श्वसिति रोदिति ।
मुहुर्विलपतीत्येते विकाराः खण्डितागताः ॥

प्रायुक्ता एव भावाः स्युस्सा^१पराधप्रियागमे ।
समर्थं चापि^२ सङ्केतं दत्त्वा प्रेष्य च^३ दूतिकां ॥

- ५ अनागतश्चेद्व्यासङ्गाद्विप्रलब्धा तु सा स्मृता ।
चिन्तानिश्वासखेदाश्च हस्तापो मूर्च्छनं मुहुः ॥

प्रलापो जागरः कार्श्यं विप्रलब्धासु विक्रियाः ।
भोगोपकरणैः सर्वैः सज्जिते वासवेदमनि ॥

आस्तीर्य भोगशयनं शयनं केलिनिद्रयोः ।

- १० प्रतीक्षते या पर्यङ्के प्रियागममलङ्कृता ॥

सेयं वासकसज्जेति कथिता कविपुङ्गवैः ।
सखीविनोदः सम्भोगमनोरथविचिन्तनम् ॥

^१हृल्लेखः श्वसितं दूतीप्रत्यागमनचिन्तनम् ।
इति वासकसज्जाया विक्रियाः कथिता बुधैः ॥

- १५ यस्या रतिरसा^१स्वादमुदितो दयितः सदा ।
सदैवास्ते तथा साकमेवा स्वाधीनभर्तुका ॥

उद्यानसलिलक्रीडाकुसुमापचयक्रिया ।
आपानकेलिः शकाचो वसन्तमदनोत्सवाः ॥

स्वाधीनभर्तुकायाः स्युर्विलासाश्चैवमादयः ।

- २० कृतापराधं प्रेषासं प्रसाधनपरं मुहुः ॥

सखीसमक्षं प्रणतमीर्ष्याक्रोधादाप्य या ।
पश्चात्तापेन तपति कलहान्तरिता तु सा ॥

1 C स्सा । 2 B यति । 3 B क्ष च । 4 C केलि । 5 B omits this line.
6 C हुता । 7 A कर्षितो ।

हृदाहः सम्प्रभो मोहः संज्ञा निश्चसितं उचरः ।
मुहुर्मुहुर्विलापोऽपि' श्रेयः सर्वत्र वस्तुषु ॥

कलहान्तरितायाः स्युरेवमायाश्च विक्रियाः ।
उचिते वा स्वयं दत्ते समये प्रोषितः पतिः ॥

५ नैति व्यासङ्गतो यस्याः सा तु प्रोषितभर्तृका ।
मालिन्यं जागरः कादर्पं निमित्तादिपरीक्षणम् ॥

अङ्गसादश्च चिन्ता च' जाङ्गं शय्यारतिस्सदा ।
एवं प्रोषितनाथाया विक्रियाः कथिता बुधैः ॥

उचितेऽहनि सम्प्राप्ते' नैति केनापि हेतुना ।

१० यस्याः पतिः सा विदग्धैर्विरहोत्कण्ठिता स्मृता ॥

विषयस्यापरिच्छित्तिरङ्गसाद'श्च वेपथुः ।
अनुभूतस्मृतिद्वेषो हृत्तापो बाल्यनिर्गमः ॥

दूतीसख्यादिविस्मयः स्वीयावस्थाप्रदर्शनम् ।
विरहोत्कण्ठितायाः स्युरेवं भावा विकाराजाः ॥

१५ रूपयौवनसम्पन्ना कुलभोगधनाधिका ।
वासोऽङ्गरागमाल्यैर्बन्धनेन्दुदयादिभिः ॥

लक्ष्मीप्यमानपञ्चेपुपञ्चबाणव्रणार्दिता' ।
याऽभिसारयते कान्तं सा भवेद्भिसारिका ॥

विलीना श्वेषु गात्रेषु निःशब्दपदसञ्चरा ।

२० पञ्चानि' बर्नितपदा शङ्कमाना पदे पदे ॥

प्रभूतवेपथुमती श्वेदोदस्मयिताङ्गका ।
शादूलदशनग्रस्त' हरिणीशाबवीक्षण ॥

1 B मुहुः प्रकापो । C मुहुर्विषयो जागरणम् । 2 B मोहच । 3 B वो विप्रवासीवो ।
4 C दाह । 5 B सर्माङ्गा । 6 C मणी देता । 7 A B राङ्गि । 8 B स्नेह ।

ज्योत्स्नीतमस्विनीपानयोग्यवेषविभूषिता ।
नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठारागैः पद्मोत्तरीपकैः ॥

अवकुण्ठितसर्वाङ्गी शनैर्याति पराङ्गना ।
आविस्म'रस्मितमुखी मदारुणविलोचना ॥

५ स्नातानुलससर्वाङ्गी नानाभरणभूषिता ।
हृषोदक्षितरोमाश्चव्याजाङ्कुरितमग्न्या ॥

वृता परिजनैः स्फूर्तिभोगोपकरणोज्ज्वलैः ।
नितम्बालम्बिरशनास्वनोद्भूतमनोभवा ॥

चरणाभोरुहरणान्मणिमञ्जीरमन्थरा ।

१० एवं प्रीताऽभिसरति वेद्यया वैशिकनायकम् ॥

विस्मयस्तबाहुविक्षेपसंस्तब्ध'म्मिल्लमालिका ।
व्याविहगतिस्त्राश्रयभूयमानांशुकाञ्चला ॥

प्रस्फुरद्भूषिलासश्रीः'विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
अविरामाद्राभ्या'समदस्वलितजल्पिता ॥

१५ प्रेक्ष्याभियाति'चेटीभिः प्रियमत्यन्तगर्विता ।
सुप्ते पराङ्गना तस्मिन् पार्श्वे ति'ष्ठति निश्चला ॥

अलङ्करोति निभृन् शीतैर्मोल्यानुलेपनैः ।
'प्रबोधयति भावज्ञा' भावांस्तस्य प्रतीक्षते ॥

वेद्ययातिमुबुभिः स्पृशैः तत्केसोद्वेखनादिभिः ।

२० प्रबोधयति तद्बोधे प्रणयात्कुरूप्यति क्षणम् ॥

प्रेक्ष्याभ्युन्मीलनैर्वैखल्यजनैः पादमर्दनैः ।
प्रबोध्य निर्भर्त्सेयति नासाभङ्गपुरस्सरम् ॥

1 B भाङ्गो । 2 A नाशनम् । 3 C स्तब्ध । 4 A B चापि । 5 A तिरप्या । B बहि-
रप्या । 6 B भिषी । 7 A नष्ट पक्षेति । 8 C omits four lines । 9 B बालम् ।

'चेष्टितान्येवमादीनि भवन्त्यासां पृथक्पृथक् ।
स्नेहोत्सिक्तैः कुलीनैश्च गुणिभिः काम्यते च या ॥

गृह्णाति कारणाद्गोचमनुनीता प्रसीदति ।
कुर्वतोऽप्यमियं भर्तुः मियमेव करोति च ॥

५ ईर्ष्यावत्यपराधेऽपि तूष्णीं वा^१ सोत्तमा भवेत् ।
स्वयं कामयते पुंसः पुरुषैर्या च काम्यते ॥

अपराधाऽपराधे स्याददृतेऽनृतभाषिणी ।
स्निह्यन्ती स्निह्यति परमुपकर्ष्युपकर्तेरि ॥

एवमादिगुणैर्युक्ता मध्यमा सा स्मृता बुधैः ।

१० कुप्यत्यकारणे कोपं न नियच्छति याचिता ॥

अरूपं रूपवन्तं वा गुणिनं निर्गुणं च वा ।
जीर्णं वापि युवानं वा या वा कामयते मुहुः ॥

रोषेर्ष्याकलहाक्रान्ता साधमा कथ्यते बुधैः ।
सत्रीसामेव नारीणामेते साधारणा गुणाः ॥

१५ स्त्रीयास्तु निश्चृतास्ते स्युरन्यदीयास्तु मध्यमाः ।
साधारणास्तु प्रथिता बुधैरूक्षा यथारसम् ॥

इति श्रीशारदातनयाधरचिते भावप्रकाशने

शृङ्गारालम्बननायकनायिकादिस्वरूप-
निर्णयो नाम चतुर्थोऽधिकारः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ पञ्चमोऽधिकारः ।

उक्ताश्च नायकाः सर्वे नायिकाश्च पृथक्पृथक् ।
अवस्था नायिकादीनां सहायाश्च ततस्ततः ॥

इदानीं कथ्यतेऽस्माभिः सर्वासामेव योषिताम् ।
यौवनं तस्य भेदाश्च तदवस्था विचेष्टितम् ॥

५ नायकावान्तरभिदाः शृङ्गारैकरसाश्रयाः ।
नायिकावान्तरभिदास्तत्सत्स्वगुणैर्युताः ॥

तासां विरक्तिं रक्तिश्च गम्यागम्येषु भावतः ।
अन्येऽपि ये प्रवक्ष्यन्ते तत्सात्कार्योपयोगिनः ॥

तत्र तत्रैव विज्ञेयास्तत्तदर्थास्तुपङ्क्तिः ।
१० स्त्रीणां प्रायेण सर्वासां यौवनं च चतुर्विधम् ॥

प्रतियौवनमेतासां भवेद्विभक्तं विचेष्टितम् ।
आरूढरामं नयनमसमग्राहणीऽधरः ॥

स्मरस्मेरं च वदनं गण्डयोर्गर्भजं रजः ।
अङ्गुलिद्विललावण्यमाविर्बदनं सौरभम् ॥

१५ उन्नेदः स्तनयोः किञ्चिदविभक्ताङ्गसन्निभता ।
आभिरूप्यमकाठिन्यमङ्गानामतिमार्दवम् ॥

- एवमादिगुणावस्था प्रथमे यौवने भवेत् ।
 रतिक्लेशं न सहते मृदुस्पर्शाभिलाषिणी ॥
 कृतादराङ्गसंस्कारे सखीकेलियु लालसा ।
 न हर्षश्च न शोकश्च सपत्नीदर्शनादिषु ॥
- ५ सङ्गमे वल्लभस्यापि न विरज्यति रज्यति ।
 यौवने प्रथमे स्त्रीणामेवमादिविचेष्टितम् ॥
 पीनौ पयोधरौ गार्त्रं पूर्णावयवमन्धरम् ।
 आयतं जघनं मध्यं कृशं ओणी समुक्षता ॥
- रोमराजिः स्फुटा निम्ना नाभिर्युक्तं बलिग्रयम् ।
 १० ऊरु करिकराकारौ रक्तिमा पाणिपादयोः ॥
 स्निग्धत्वमङ्गकेशेषु नयने दन्तपङ्क्तिषु ।
 एवमादिगुणावस्था द्वितीये यौवने भवेत् ॥
- अपरार्धं न सहते नानुनीता प्रसीदति ।
 ईर्ष्यति प्रणयकुञ्जा प्रतिपक्षाभ्यसूयिनी ॥
- १५ साभिप्रायाः सखीः स्निह्यत्यासान् कुप्यति बान्धवान्
 गृह्णाति मानं सुदृढमिच्छत्यनुनयनपि ॥
 रतिकेलिष्वनिभृता गर्विता चेष्टते रहः ।
 द्वितीये यौवने प्रायः स्त्रीणामेतद्विचेष्टितम् ॥
- अधरे रागमासृज्यमस्निग्धत्वं च वक्षुषि^१ ।
 २० छायावैशुण्ण्यमङ्गानां खरस्पर्शान्त्वमेव च ॥
 'शुधावयवता चापि कान्तिम्लानिः कपोलयोः ।
 एवमादिगुणावस्था तृतीये यौवने भवेत् ॥

- कामतन्त्रेषु^१ वैदग्ध्यं कान्ता^२भीष्टानुकूलता ।
 अनादरोऽपराधेषु प्रतिपक्षेष्वमत्सरः ॥
 कान्तस्य चापरित्यागस्तदाकर्षणकौशलम् ।
 तृतीये यौवने स्त्रीणामेवमादिविचेष्टितम् ॥
- ५ ओण्योश्च स्तनयोर्लवः जघनेऽधरगण्डयोः ।
 निर्मासता जर्जरता विलम्बितकपोलता ॥
 एवमादिगुणावस्था चतुर्थे यौवने भवेत् ।
 अशक्तता चालुत्साहो रतिव्यायामकेलियु ॥
- प्रतिपक्षानुकूल्यश्च कान्तैरपि सहा^३सनम् ।
 १० भृत्यं यौवने स्त्रीणामेवमादिविचेष्टितम् ॥
 आरम्य षोडशाद्वर्षाब्दाविंशद्वत्सरावधि ।
 यौवने पुरुषाणां तु तथा यौवनचेष्टितम् ॥
 साधारण्येन सर्वेषामेकरूपमिति स्मृतम् ।
 तदेव सम्पत्प्रकृतिगुणादिपरिवर्धितम् ॥
- १५ तत्तद्विशेषवस्ते^४पु विशिष्टमिव दृश्यते ।
 महोदयो^५ महाभागः कृतज्ञो रूपवान्युवा ॥
 मानी सुशीलः सुभगो विदग्धो वंशवानभी^६ ।
 अल्पनिद्रो मधुरवागभिगम्यो भवेत्स्त्रिया^७ ॥
 विज्ञानरूपसम्पन्ना रूपयौवनशालिनी ।
 २० देशकालविभागज्ञा कलाशिल्पविचक्षण ॥
 कार्याकार्यविशेषज्ञा भावज्ञा विनयाम्बिता ।
 व्रीडावती क्षमायुक्ता लोकयात्रानुवर्तिनी ॥

- एवमादिगुणैर्युक्ता पुंसां गन्धैव नायिका ।
शास्त्रविच्छीलसम्पन्नो रूपवान्प्रियदर्शनः ॥
- विकान्तो वृत्तिमांशैव वयोवेषकुलान्वितः ।
सुरभिर्मधुरस्स्यागी सहिष्णुरविकल्पनः ॥
- ९ अशङ्कितः प्रियाभाषी चतुरः सुभगदृष्टिः ।
कामोपचारकुशलो दक्षिणो देशकालवित् ॥
- अदीनवाक्यः प्रियवाग्वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ।
अलुब्धः सुखभोगी च अद्वयानो दृढव्रतः ॥
- गम्यास्तु चाप्यविलम्बी मानी चेति हि वैशिकः ।
१० विशेषयेत्कलाः सर्वाः यस्मात्तस्मात्तु वैशिकः ॥
- वेद्योपचारतो वापि वैशिकः परिकीर्तितः ।
उत्तमो मध्यमश्चेति कनिष्ठश्चेति स त्रिधा ॥
- अवशोऽपि हि कामस्य वशां यातीव दृश्यते ।
असङ्गोऽपि स्वभावेन सक्तवचेष्टते मुहुः ॥
- १५ त्यागी स्वभावमधुरः समदुःखसुखः शुचिः ।
कामतन्त्रेषु निपुणः कुट्टानुनयकोविदः ॥
- स्फुरितेऽनादरे किञ्चिद्व्यतिताया विरज्यति ।
उपचारपरोऽप्येष उत्तमः कथ्यते बुधैः ॥
- व्यलीकमात्रे दृष्टेऽस्या न कुप्यति न रज्यति ।
२० ददाति काले काले च वसनादीनि भाषतः ॥
- सर्वाभिरपि मध्यस्थतर्पणोपचरन्नुनः ।
दृष्टे दोषे विरज्येत स भवेन्मध्यमः पुमान् ॥

- कामतन्त्रेषु निर्लज्जः कर्कशो रत्तिकेलिषु ।
अविज्ञातभयामर्षः कृत्याकृत्यविमृष्टवीः ॥
- सूक्ष्मः प्रसक्तभावश्च विरक्तायामपि स्त्रियाम् ।
मित्रैर्निर्बाध्यमाणोऽपि पारुष्यं प्रापितोऽपि च ॥
- ५ अन्यस्नेहपरावृत्तां संयुक्तरमणामपि ।
स्त्रियं कामयते यस्तु सोऽधमः परिकीर्तितः ॥
- प्रणयी दयितः कान्तो नाथः स्वामी प्रियः सुहृत् ।
नन्दनो जीवितेश्च सुभगो रुचिररत्नधा ॥
- इत्थं नायकसंज्ञाः स्युः स्त्रीभिः प्रीतिप्रयोजिताः ।
१० प्रसादयन्सखीमये शैलोयानवनादिषु ॥
- मिथ्यारुषा कलुषितां प्रणयी स निगद्यते ।
वासोऽङ्गरागमात्प्रायैः हृद्यैर्यैः प्रेयसी रहः ॥
- प्रसादयन्प्रीणयति दयितः सोऽभिधीयते ।
कथाभिः कमनीयाभिः कास्यैर्भोगैश्च सर्वदा ॥
- १५ उपचारैश्च रमयन् यः स कान्त इतीरितः ।
सामदानार्थसम्भोगैः लालयन्प्रीणयन् सदा ॥
- भजते रहसि प्रीतः स नाथ इति कथ्यते ।
निवारयन्कृत्येभ्यः कर्तव्येभ्यः प्ररोचयन् ॥
- स्वभावे स्थापयति यः स स्वामीति निगद्यते ।
२० सत्यवागाजैवरतिरुपकुर्वन्प्रियं वदन् ॥
- भजते यः स्वयं प्रीतः प्रियः स भवति स्त्रियाः ।
दुःखे विपदि सम्मोहे कार्यकालात्ययेऽपि च ॥

हितान्वेषी च हितकृद्यस्तु हृत्सोऽभिधीयते ।
स्वाधनीयः सखी^१मन्ये गुणैः सौजन्यजन्यमभिः ॥

स्वाधयस्तन्वदयति यः प्रियां नन्दन ईरितः ।
‘मजते यः प्रियामिष्टैः शयन/सनभोजनैः ॥

५ अभीष्टाभिश्च लीलाभिर्जीवितेश्च इतीरितः ।
सपत्नीनखदन्तादिषिङ्गं यस्य न दृश्यते ॥

विस्मयमानमानेर्ष्यः सुभगः सोऽभिधीयते ।
भोग्येषु यन्नाभिरुचिः तद्गनैरभिरुचयन् ॥

रुच्या प्रियां रमयति रुचिरः सोऽभिधीयते ।

१० वामो विरूपो दुःशरीलो निर्लेजो निष्ठुरः शठः ॥

धृ‘ष्टो दुराचार इति व्याहाराः कोपसम्भवाः ।
वार्यते यत्र विषये यत्र शैब नियुज्यते ॥

तत्र तत्र विपर्येति स वामः^१ परिकीर्तितः ॥
नखदन्तव्रणैरङ्गैः सरसैः शिथिलीकृतः ।

१५ विपरीतकथोऽर्मा^१नी विरूप इति संज्ञितः ।
असहिष्णुतया क्रुद्धो वाच्यावाक्यं न वेत्ति यः ॥

न वेत्ति देशकालौ च स दुःशरील इति स्मृतः ।
परुषैरवमानैश्च वार्यमाणो सुदुर्बुद्धः ॥

सापराधोऽपि यो गच्छेत्स निर्लेज्ज इतीरितः ।

२० कृतापराधोऽपि मुहुः प्रसादनपराङ्मुखः ॥

रिरंसति बलात्कारैः स निष्ठुर इतीरितः ।
पुरः प्रियं वदन् सम्यगपरत्रामियं वदन् ॥

अर्थान्विनाशयन् गृहं स शठः परिपठ्यते ।
दृष्ट्वापराधे शपथैः नास्तीति बहुशो वदन् ॥

सचिह्नः सन्निषत्से यः स धृष्ट इति कथ्यते ।
दोषेभ्य विद्यमानेऽपि योऽविमृश्य समाचरन् ॥

५ ताडनं बन्धनं वापि दुराचार इतीरितः ।
इत्थं नायकभेदास्तु भरतेन प्रदर्शिताः ॥

नायिकानां च सर्वासं सत्त्वमन्त्राभिधीयते ।
धर्मादर्थोऽर्थतः कामः कामास्तुल्यफलोदयः ॥

सुखस्य^१ मूलं प्रमदास्तासु सम्भोग इष्यते ।

१० नानाश्रीलाश्च ताः सर्वाः स्वं स्वं^१ सर्वं समाश्रिताः ॥

उपसृता यथाशीलं तृप्ता विदधते रतिम् ।
देवदानवगन्धर्वपक्षरक्षःपतत्रिणाम् ॥

पिशाचनागव्यालानां नरवानरहस्तिनाम् ।
मृगमीनोद्भ्रमकरखरसूकरवाजिनाम् ॥

१५ महिषाजगवादीनां तुल्यश्रीलाः स्त्रियः स्मृताः ।
प्रत्यङ्गोपाङ्गयोरङ्गै स्तेग्य^१मारोग्यमार्जवम् ॥

चिराश्रिमयोः दानेच्छा सङ्गीताभिरतिर्बुद्धः ॥
स्वेदात्पत्वं रतेस्साम्यं भावज्ञानं कृतज्ञता ।

यस्याः स्थिराणि सा योषिद्देवशीलेति कथ्यते ॥

२० स्थिरक्रोधा शठोऽप्यभिरता निष्ठुरभाषिणी ।

मद्यमांसप्रिया लुब्धा चपला^१ कलहप्रिया ।
ईर्ष्यावती चलस्नेहा दैत्यशीलेति कथ्यते ॥

१ A वाम । 2 C omits four lines । 3 A चार । 4 B इ । 5 B सोऽप्यतः ।

स्मिग्धत्वक्षेपानयना नखदन्तक्षतिप्रिया ।
आरामभोग्या मृद्री च स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥

तन्वी सङ्गीतसंस्तुष्टा मन्दापत्या रतिप्रिया ।
गन्धर्वशीला विज्ञेया पुष्पशय्याभिलाषिणी ॥

५ स्वल्पविस्वेदकणिका मयगन्धामिषप्रिया ।
चिरविस्मृतदष्टेषु कृतज्ञत्वात्प्रियंवदा ॥

अदीर्घशायिनी मेधाविनी यक्षाङ्गना स्मृता ।
बृहदायतसर्वाङ्गी रुक्मविस्तीर्णलोचना ॥

खररोमा दिवास्वमनियताज्युचभाषिणी ।

१० नखदन्तक्षतकरी क्रोधेर्ष्याकलहप्रिया ॥

निशाविहारशीला च या सा राक्षसशीलिनी ।
व्यावृत्तास्या शीघ्रगतिः क्षीरोद्यानफलप्रिया ॥

मैकत्र नियता तीक्ष्णा^१ चपला बहुभाषिणी ।
पतत्रिशीला विज्ञेया प्रतिपत्तिपराद्मुखी ॥

१५ न्यूनाधिकाक्षिदन्तोष्ठकर्णस्तननलाङ्गुलिः ।
रोमशाक्षी महारावा सुरते कुस्तिनक्रिया ॥

बालोद्भेगकरी रात्रिचारिण्यवृत्तभाषिणी ।
पिशाचशीला विज्ञेया मथमांसबलिप्रिया ॥

मानावमानरहिता रुक्षत्वकटुकस्वना ।

२० विशालाक्षी शठा वृष्टा व्यालशीलेति कथ्यते ॥

निद्रालुः कोपना तिर्यग्गतस्ताम्रविलोचना ।
गन्धाभिलाषिणी तीक्ष्णनासोप्रदशना चला ॥

नागशीलेति विज्ञेया सदा श्वसनशालिनी ।
कज्जी मुहृत्प्रिया देवगुरुभक्ता क्षमान्विता ॥

उपचारपरा नित्यमहङ्कारविवर्जिता ।
सुशीला मर्त्यशीला स्याद्गन्धमास्यरतिप्रिया ॥

५ अल्पमात्रा फलारामप्रिया पिङ्गलरोमहङ्ग ।
प्रसन्ना फलशीला च तीक्ष्णा च चपला तथा ॥

शीघ्रकोपप्रसादा च कपिशिलेति कथ्यते ।
मन्दायतगतिसिन्दवेष्टाऽप्यशानलालसा ॥

दीर्घरोधप्रसादा च हस्तिशीलेति कथ्यते ।

१० शीघ्रगा चपला भीरुर्गतिवाधरतिप्रिया ॥

चलविस्तीर्णनयना कोपना विरहासहा ।
मृगशीलेति विज्ञेया वनशय्यासनप्रिया ॥

बहुभृत्यवती दूरगामिनी सलिलप्रिया ।
दीर्घमात्री दुराचारा मत्स्यशीलाऽनिमेषिणी ॥

१५ दीर्घोन्नततट्टीवा लम्बोष्ठी निष्ठुरस्वना^१ ।

^१कटुम्ललवणमीता भवेदुष्टी वनप्रिया ॥

स्थूलशीर्षाश्रितग्रीवा दारितास्या महास्वना ।
ज्ञेया मकरस्रस्तेति सर्वैर्मस्यगुणैर्युता ॥

स्थूलजिह्वोष्ठदशना रुक्षत्वकटुभाषिणी ।

२० रतिप्रिया सदा वृष्टा खरशीलेति कथ्यते ॥

सपत्नीद्वेषिणी रुष्टा बहुपत्या दरीरता ।

दीर्घास्या पिङ्गहरोमा सौकरं शीलमाश्रिता ॥

१ A स्त । २ A व । ३ A च । ४ A मतशीला च । ५ A हृ । ६ C त्याज-
शील्या । ७ B पत्ति । ८ C पत्ति । ९ A हृ ।

१ A कर । २ A B omit three lines । ३ B बर्वावृत् । ४ B वशी । C स्वनी ।
५ B प्रिया । ६ A B omit two lines । ७ B वी । ८ A स्था ।

- विभक्तपाश्वर्कटीस्तनभोगिशिरोभरा ।
 दानशीला ऋजुस्थूलकेशा मधुरभाषिणी ॥
- कोपना रतिलोला च हृद्यशीलेति कथ्यते ।
 स्थूलवन्ता पृथुभोगिः स्वररोमाकणक्षणा ॥
- ५ अभीरुक्षतास्या च लोकविद्या रतिप्रिया ।
 सलिलारण्यरसिका माहिर्षं शीलमाश्रिता ॥
- कृशा तरलदृक्सूक्ष्मरोमा तनुसुजान्तरा ।
 शीतभीरुर्जलोद्भिन्ना बह्वपत्या वनप्रिया ॥
- ऊष्मलाङ्गी सञ्चरिष्युरजशीलेति कथ्यते ।
 १० पृथुपीनोन्नतभोगिस्तनुजङ्घा सुहृत्प्रिया ॥
- पितृदेवार्चनरता दृढारम्भा प्रजाहिता ।
 स्थिरा परिहृष्टासहा गर्वां सत्त्वं समाश्रिता ॥
- एवं प्रदर्शितं शीलं स्त्रीणां भर्तृवर्त्मना ।
 विज्ञाय च यथासत्त्वमुपसर्पन्ततो बुधः ॥
- १५ उपचारो यथासत्त्वं स्त्रीणां मत्तोऽपि हर्षदः ।
 महानप्यतथायुक्तो नैव लुष्टिकरो भवेत् ॥
- वासोऽङ्गरागाभरणमालाशय्यासनादिषु ।
 यत्र यत्र स्पृहा तत्तद्देशकालानुकूलतः ॥
- अव्यादरेण सत्कार उपचार इतीरितः ।
 २० अतो रतिविशुद्धयर्थं स्त्रीषु शीलानुकूलतः ॥
- यथानुकूलं पुरुषैरुपचारो विधीयताम् ।
 उपचारस्त्रिधा वेद्याकुलजाऽन्याविभागतः ॥

- नानाबीजोद्भवः कामो यूनोः सर्वत्र दृश्यते ।
 तत्तद्वालम्बनगुणैरुत्तमो मध्यमोऽधमः ॥
- वासोऽङ्गरागाभरणमालाशय्यासनादयः ।
 साधारणाः कुलीनानां वेद्यादीनाञ्च योषिताम् ॥
- ५ कुलाङ्गनोपचारस्तु सत्यार्जवपुरस्सरः ।
 अवस्थादेशकालादिप्रधानोऽन्यास्तु दृश्यते ॥
- अर्थितानपराधादिप्रधानो गणिकाश्रयः ।
 यत्र कामसमुत्पत्तिस्तत्र रक्तिं विरक्तताम् ॥
- लक्षयेल्लक्षणैस्तैस्तैरन्योन्यं स्त्री पुमानपि ।
 १० रक्ता चेतप्रथमं योषिदुत्तरक्तो भवेत्पुमान् ॥
- एष स्वभावमुभगः सम्भोगः स्यात्स उत्तमः ।
 अथ वेदेककालीना यूनोरन्योन्यरक्तिमा ॥
- एष सम्भोगलीला स्यात्स कामो मध्यमः स्मृतः ।
 एकत्रैवानुरक्तिश्चेयूनार्हास्यः स चाधमः ॥
- १५ रागापरागाधिहानि योषितां लक्षयेदतः ।
 स्त्रियो जातानुरागाया नायके लक्षणांस्त्रिवे ॥
- कुलीनायाः प्रथमतो दूरे रोमोद्गमो भवेत् ।
 स्निग्धश्च मसृगं चक्षुरधरः स्पन्दते स्फुटम् ॥
- स्मितोत्तरञ्च वचनं स्वेदोदश्च कपोलयोः ।
 २० ऊर्वोः सम्पीडनं चाङ्गे बाहुस्वस्तिकवन्धनम् ॥
- आलिङ्गनं मुहुः सख्यास्तदङ्गेऽङ्गसमर्पणम् ।
 नीवीं विस्मय नहनं वेपथुस्तत्पथस्थितिः ॥

वचने वचनं तुष्णीं वीक्षणेष्वनवेक्षणम् ।
इत्यादिभावैर्भावज्ञो रक्तां विद्यात्कुलाङ्गनाम् ॥

कर्णकण्ठयनं नामैरुर्वाः किञ्चित्प्रकाशनम् ।
विमर्दनञ्च स्तनयोर्नीवीविर्लसनं मुहुः ॥

५ अन्यापदेशकधनमन्यैः सस्मितभावणम् ।
विलोकनञ्च सञ्जीवमङ्गुष्ठाप्रविलेखनम् ॥

नखनिस्तोदनं केलिः सखीनिर्भर्त्सनं मृषा ।
पदान्तरे स्थितिर्व्याजादङ्गलिर्द्वेषताच्छलात् ॥

भावैरित्यादिभिर्वैभ्यामनुरक्तां विभावयेत् ।

१० दृष्टे दशोर्विकासश्च माधुर्यं भाषणेऽन्यतः ॥

प्रसादो वदने हर्षः सम्प्रमत्तस्य दर्शने ।
अदर्शने च मूर्च्छा च तत्सत्कारेषु कौतुकम् ॥

स्वभर्तुः प्रभुत्वे तस्य स्मरणं सुरतादिव ।
प्रेषणं भोग्यवस्तूनां समाजे तस्य गर्हणम् ॥

१५ सर्वत्र तस्य वाक्यस्य प्रीतिपूर्वं परिग्रहः ।
मदम्ब नाथ मन्नाथेत्येवं बालोपलालनम् ॥

भावैरेवंविधैरन्यां लक्षयेन्मदनानुराम ।
ये भावा रागविह्वानिः क्षीणास्तुक्ताः दृष्यकृप्यक् ॥

साधारणास्ते सर्वासां क्षीणामित्याह मारुतिः ।

२० एवं भावाऽन्यरीक्ष्यैव रक्ताश्चेदनुरज्येत् ॥

नायकेष्वनुरक्तेषु रतिं पुष्यन्ति योषितः ।
आभ्यन्तरोपचारस्तु रक्तायाः कथ्यतेऽधुना ॥

रक्ता विविक्तवसतिं प्रियेण सह बाञ्छति ।
गुणान् सखीनामाख्याति स्वचरं प्रददाति च ॥

सम्पूजयति मित्राणि श्रेष्ठि शत्रुजनं तथा ।
समागमं प्रार्थयते दृष्ट्वा हृष्यति आधिकम् ॥

५ तुल्यत्यस्य वचोभङ्ग्या सखेहृष निरीक्षते ।
सुखे च पञ्चास्त्वपि तुम्बत्यनभिपुष्मिता ॥

प्रियेणालिङ्ग्यत्यङ्गं गाढमालिङ्गति प्रियम् ।
स्वयमारभते स्वैरं स्नानादिषु च कर्मसु ॥

प्रथमं चेष्टते स्वैरं बाधे चाभ्यन्तरे रते ।

१० न विश्लेषयते गात्रमाश्लिष्टा च कदाचन ॥

तेनैव भोग्यवस्तूनि मुक्तेऽन्यत्राहृतान्यपि ।
रतिकेलेष्वभिभृता स्वदत्ते स्विद्यति क्षणम् ॥

न दृष्टिमन्यतो धत्ते न शृणोति बहिः कश्चित् ।
न चिन्तयत्यात्मनीनं किञ्चिदन्यत्प्रियं विना ॥

१५ रोमाञ्चति प्रियं स्पर्शं मुह्यति स्विद्यति स्वसेत् ।
एवं रक्तासमुत्थाः स्युरुपचाराः प्रियं प्रति ॥

विरक्तानां तु लिङ्गानि कथ्यन्ते यानि कानिचित् ।
निटीषनं दृष्टमात्रे सपथो वक्त्रावकुण्ठनम् ॥

गूढावस्थानमन्यार्थपारवश्यमनादरः ।
२० अनेऽशकालगमनमाह्वाने कालयापनम् ॥

प्रेक्षितस्याप्यनादानं गन्धमाल्यादिवस्तुनः ।
आर्तस्थानादरः क्षेपो भूमी वा दानमन्यतः ॥

- अङ्गसादप्रकथनं द्वादीनामनुत्तरम् ।
 पञ्चमादीनि चिह्ना^१नि दूरस्थानां तु पोषिताम् ॥
- आसत्ता दूरमध्यास्ते कथामन्यां ब्रवीति च ।
 पृष्टा यथापथं ब्रूते बुम्बिताऽऽयं^२ प्रमाजैति ॥
- ५ अनिष्टाश्च कथां ब्रूते प्रियमुक्ताऽपि कुप्यति ।
 न च चक्षुर्देदात्यस्य न चैनमभिनन्दति ॥
- क्षोते पुरः^३ शाययति पुनर्निद्राति तत्क्षणम् ।
 प्रबोधिता यापयति कालं रन्तुं न वाञ्छति ॥
- स्पृष्टा सङ्कोचयत्यङ्गं निमीलयति लोचने ।
 १० न स्वाति नालङ्कृते न भोगे कुरुते स्पृहाम् ॥
- विमर्दयति हस्तान्यां नेत्रे व्याजुग्मभते मुहुः ।
 विजुग्मभते परावृत्य निष्ठीवति मुहुस्सदा ॥
- प्रवेष्टि तस्य मिश्राणि ब्रवीति कृतशासना^४ ।
 कष्टा परिबद्धयेनं स्वात्मन्यङ्गानि^५ गृह्णे ॥
- १५ कथाप्रसङ्गेनान्येन सूरते भावविस्तृतिः ।
 गृह्णन्त्यापदेशेन कुरुते च गतागतम् ॥
- नीवीस्थर्षो सङ्कल्लेखमप^६क्षिपति तत्करम् ।
 परावृत्तौ वा शयिता^७ व्याप्यादिव्यपदेशतः ॥
- एवं विरक्ताचिह्नानि दृष्ट्वा तां तत्क्षणम् त्यजेत् ।
 २० विरक्तिचिह्नैकैकं विरज्येतोत्तमः पुमान् ॥
- रागापरागचिह्नानां सङ्करे तासु^८वाचरेत् ।
 चिह्नानि गन्तुकामानां कथ्यन्ते ह्य^९मुपश्लिक्त्व ॥

- अनासनञ्च प्रथमं चालनं चासनस्य च ।
 अर्धासनेनावस्थानं पार्श्वोत्पार्श्वे^१ञ्चचालनम् ॥
- विजुग्मभणश्च बहुशो मुहुर्गारनिरीक्षणम् ।
 प्रसार्याकुञ्चनं पादवा^२होक्तकटिकासनम् ॥
- ५ गात्रमङ्गोऽङ्गलिस्फोटो बहिर्बोर्ता^३कर्णनम् ।
 एतानि गन्तुकामानां चिह्नानित्युपलक्षयेत् ॥
- विरक्तिहेतवो यूनोर्बहवः स्युः परस्परम् ।
 कार्म्यं व्याधिश्च शोकश्च पारुष्यं रूपसंक्षयः ॥
- दोषापादादश्रवणान्म^४तिलोपो व्यतिक्रमः ।
 १० अदेशकालागमनमपकारो बहिर्^५मुहुः ॥
- इत्यादिभिर्विरक्तानां न कदा^६चन सङ्गतिः ।
 मानादिजा विरक्तिर्पा ह्यणानुनयसंश्रया ॥
- अन्योन्यरक्ततां भ्रूयः पुण्यत्येव रतिं शुभाम् ।
 उक्तानां रागचिह्नानां कथ्यन्तेऽत्र विभावनाः ॥
- १५ कर्ण^७कण्ठयनव्याजातुणद्धस्य शुभाङ्गिरम् ।
 केशसंयमनाङ्गु^८तिः शिरोलालनसूचनम् ॥
- नाभिप्रदर्शनादात्मसौभाग्यप्रकटीक्रिया ।
 स्तनसंसर्गनेनेव गाढालिङ्गनसूचनम् ॥
- अधरस्पर्शनेनेव बुम्बनायमिलापितम् ।
 २० कटाक्षैर्ह^९सगर्भैश्च सम्मोगौत्सुक्यमावनम् ॥
- नृपुरुषजनैः स्वस्य पुरुषायितसूचनम् ।
 विजुग्मतेन सर्वाङ्गै^{१०}स्वसर्वाङ्गसमपणम् ॥

१ A भाषा । २ B स्या । ३ A नः । ४ C ते म्वापयति क्षयम् । ५ A गाननम् ।
 ६ ABO स्वान्मनसि । ७ BC दोषोऽवनमम् । ८ C क्वेतल । ९ B तसु । १० AB अस्या ।

१ A बाह्योर्षा । २ A और्षा । ३ A हुक्मतेन । ४ A दोषोऽश्रवणम । ५ A मुहुः ।
 ६ B कदा । ७ C गण । ८ A B मङ्गुलिः । ९ C तस्या ।

अन्यापदेशकयनैस्तस्य भावपरीक्षणम् ।
अन्यैः स'स्मितजल्पेन तद्भाषामेलनादरः ॥

'समीलं लोकनेनैव स्वातुक्त्यप्रकाशनम् ।
अनुत्तरप्रदानेन स्वस्वातन्त्र्यप्रकाशनम् ॥

९ सखीनिर्भर्त्सनेनैव शीघ्रसङ्गमनादरः ।
ऊरुसम्पीडनादेव हृत्पाङ्गस्यद्वन्द्वचनम् ॥

पदान्तरे स्थितेर्ध्याजान्मनोविनिमयार्थिता ।
साचीकृतेनेक्षणेन सङ्केतगमनार्थिता ॥

तद्भाषालिङ्गनाशौच बाहुस्वस्तिकवन्धनम् ।
१० विस्त्रस्य नीचीनहनाश्रासः'शृङ्गधनसूचनम् ॥

एवमायासु चेष्टासु भावा प्राक्षा मनीषिभिः ।
दशोर्विकारा बहवः शृङ्गारस्योपयोगिनः ॥

भावाश्रयाः कदाचित्स्युः कदाचिन्नससंश्रयाः ।
विकृणितं विहसितं कुञ्चितं न्यञ्जिताञ्जिते ॥

१५ स्निग्धं मुग्धञ्च निष्पन्दं विस्तारि च विकासि च ।
स्तिमितं मल्लं वक्रं मधुरं चाभिलाषि च ॥

स्थिरं प्रसन्नमलसं वलितं मधुमन्थरम् ।
स्मेरमानन्दि साकूतं विदग्धं विह्वलं तथा ॥

निहञ्चितञ्च मिश्रतमुत्कण्ठितमुदञ्चितम् ।
२० सोत्सुकं सोत्कमुत्कम्पमुल्लासि च समन्मथम् ॥

महि व्याक्षेपि विक्षेपि त्रिमङ्गि त्र्यश्रमेव च ।
विकृष्टं विनतं स्कीतं व्यासङ्गि च विसंयु'लम् ॥

विस्फारितं विलुलितं ललितञ्च तरङ्गितम् ।
कठोरं कलुषं रुद्धं कातरं चकितं चलम् ॥

कोमलं तरलं तानि प्रणयि प्रेमगर्भि च ।
सोत्प्रासं सत्पुं ह्रादि प्रेङ्गोलं लोलमेव च ॥

९ एवमुक्ताम्बुतुष्षष्टिविकारा वृष्टिसंश्रयाः ।
उद्धतितमथोद्धृतं विवृत्तं' च विवर्तितम् ॥

सञ्चमुत्कुलमुल्लोलमुधुरं विधुरं तथा ।
विस्फिष्टं निम्बुरं शुष्कं' कुटिलं चटुलं तथा ॥

एते प्रायेण कथिता रौद्रस्यैवोपयोगिनः ।

१० ससम्भ्रमं जडञ्चैव सव्यग्रं सव्यथं तथा ॥

तान्तमार्तं परिमलानं तप्तं मलिनमेव च ।

एते प्रायेण शोकस्य विकारा दृष्टिसंश्रयाः ॥

मन्थरं बन्धुरं धीरमविक्रियमकुत्रिमम् ।
अनुत्पन्नमसम्भ्रान्तमव्याजमनुपस्कृति ॥

१५ सहर्षञ्च सगर्भञ्च वीरस्येते प्रकीर्तिताः ।
अरोचकमनुत्सेकमाविद्धं विजमेव च ॥

विकृष्टञ्च विनिष्क्रान्तं विनिगी'र्णं विलोहि'तम् ।

एते प्रायेण कथिता वीभत्से च भयानके ॥

केचित्साधारणास्तेषु भवन्त्यद्भुतहास्ययोः ।

२० एते शतं समाख्याताम्बुत्वारञ्च ततोऽधिकम् ॥

भागप्रपस्य सङ्कोचो विकासञ्चरमस्य च ।

यस्या दृष्टेर्विलक्षणे तद्विकृ'णितमुच्यते ॥

- अभिमेषस्फुरत्तारं समं विहसितं विदुः ।
 पुरस्त्रिभागसङ्कोचे प्रेम्णा तत्कृञ्चितं भवेत् ॥
 पर्यायेण बलत्तारं मन्दं मन्दमपाश्रितम् ।
 स्निग्धं तद्यस्य विषयस्तत्प्रभाभिलितो भवेत् ॥
- ५ स्वभावालोकितां सुरधं भावगर्भमपि चलात् ।
 निष्पन्दं तद्यदन्यत्र दृष्टिर्न स्पन्दते कचित् ॥
 अश्लिष्टो येन विषयस्तद्विस्तारिणि कथ्यते ।
 विक्राप्ति तद्यद्विषयविशेषमवगाहते ॥
- स्वगोचराश्रयायेति यस्तस्मिन्मिदमुच्यते ।
 १० मसृणं तदिति कथातमनुरागकवायितम् ॥
 ऊर्ध्वाधोऽपाङ्गसञ्चारो यत्र तद्वक्रमुच्यते ।
 शीतलीक्रियते येन तापस्तन्मधुरं स्मृतः ॥
 अभिलाषि तदेव स्याद्याचमानमिवेक्षते ।
 तत्स्थिरं यत्तु विषये दूरेऽप्यन्तर्हिते स्थिरम् ॥
- १५ तत्प्रसन्नं भवेत्सञ्चलितं सस्मितञ्च यत् ।
 अलसं तदभीष्टार्थोद्गोलादेर्यद्विचलनम् ॥
 बलितं तन्निवृत्तस्य भूयस्यश्चावलोकनम् ।
 व्याधूणेमानमरुणं सुहृदामीलदनरं ॥
 अपरिच्छिन्नविषयं मृदमन्थरभीरितम् ।
 २० स्फुरद्भूषणमतारं यत्समोर्भिति कथ्यते ॥
 तदानन्दि सुखोन्मीलदामीलत्तारमुच्यते ।
 साकृतं तद्यत्र भावः कोऽप्यभीष्टो विभाव्यते ॥

- विदग्धं तद्यदालोके विवशाः सर्वजन्तवः ।
 अनवस्थिततारं यत्तद्विह्वलमुदाहृतम् ॥
 नासापुटस्फुरत्तारं निह्वितमुदाहृतम् ।
 निभूतं तद्यदालिष्यत्पुटमन्तरधोमुखम् ॥
- ५ रागागुणं स्फुरद्वाष्पापाङ्गमुत्कृष्टं विदुः ।
 अपाङ्गयोरुर्ध्वभावादालोकनमुदाहृतम् ॥
 सोत्सुकं तद्यदालोक्य भूयो भूयोऽवलोकयेत् ।
 दूरं धावति यत्प्रेम्णा तत्सोत्कृष्टमिति कथ्यते ॥
 उत्कृष्टं तद्यदुल्लोखं ताराभूषणं सर्वतः ।
 १० यत्रोल्लसत्यभिप्रायस्तदुल्लासीति कथ्यते ॥
 यद्दर्शने विरक्तोऽपि क्षुण्णते तत्समन्वयम् ।
 यद्दर्शनात्मसहो जन्तोः सर्वस्य महिं तद्भवेत् ॥
 पञ्चादाक्षिप्यते दूरं यदपाङ्गस्य सञ्चारः ।
 तद्व्याप्रेषि स पाथे स्याद्विक्षेपीति विभाव्यते ॥
- १५ मूलमध्यायभागेषु भङ्ग्या यद्विषयग्रहः ।
 तन्निभङ्गीति कथितं यदर्थं त्रिषुदक्षिणतम् ॥
 विकृष्टं तदधो वक्रापाङ्गभागापसर्पणम् ।
 विनतं तदिति कथातमृज्जायतमयोगतम् ॥
 उल्लंघ्यत्पक्षमताराशु स्फीतमित्यभिधीयते ।
 २० अन्यत्र सोत्कमन्यत्र स्थितं व्यासङ्गि कथ्यते ॥
 विक्षेपणं यद्गतारापक्षमणां तद्विसंश्रुलम् ।
 आयतं विस्फुरत्तारं विस्फारितमुदाहृतम् ॥

1 AB छान्त । 2 B स्वेत । 3 C ली । 4 A आलस्यम् । 5 A स्या
 6 C ए । 7 A गच्छे । 8 B भङ्ग ।

1 A B कथ यः । 2 A B तम् । 3 B क्षा । 4 A B C संता । 5 वाद्यम् ।
 6 C च्छ ।

- परिहृष्टपुष्टं म्लायत्तारं विह्वलितं भवेत् ।
 प्रेमाद्रं मन्दविकसत्तारं ललितमीरितम् ॥
 कल्लोल इव यत्कान्तिविच्छेदस्तत्सङ्गितम् ।
 कठोरं तद्यदुद्वाह्यमपि निर्वाप्य बद्धम् ॥
- ५ वर्णाविभागो निद्रावेर्यस्य तत्कलुषं विदुः ।
 तत्तद्वर्णप्रभाहीनं यत्तद्वक्ष्यमिति स्मृतम् ॥
 सहायान्वेषणपरं यत्तत्कातरमुच्यते ।
 मीलनोन्मीलना वृत्तिर्यत्र तत्त्वकितं भवेत् ॥
- वीक्षितं सर्वतोदिक्कं द्रुतं यत्सञ्चलं भवेत् ।
 १० कोमलन्तु यद्व्याजस्निग्धमुग्धभावलोकिताम् ॥
 तरलं तदिति प्राहुर्लोलत्ताराकनीनिकम् ।
 यन्निशेषानभिज्ञत्वं दृष्टे वस्तुनि तानि तत् ॥
- यत्प्रीणयति दृष्टस्य मनस्तत्प्रीणयि स्मृतम् ।
 द्रवीभूतं मनो यस्य दर्शने प्रेमगर्भितं तत् ॥
- १५ परीत्सुक्यं विभाव्येत यत्र सोत्प्रासमेव तत् ।
 भूयोभूयः स्पृहा यत्र दृष्टे तत्सस्पृहं भवेत् ॥
 लहादि तद्दृष्टमात्रे यत् शोकादिच्यवनोदनम् ।
 रातप्रत्यागतं यत्र प्रेङ्खोलं तत्प्रचक्षते ॥
- धाराबाह्विकसञ्चारो यस्य तल्लोलमुच्यते ।
 २० एते विकाराः शृङ्गाररसस्यैवोपयोगिनः ॥
 एतेषु केचिद्व्ययन्ते प्रायेणाद्भुतहास्ययोः ।
 उद्भूतितं तद्विज्ञेयं भुवोरुर्ध्वं प्रकल्पनम् ॥

- विह्वनोर्ध्वपुटान्तस्थतारमुद्वृत्तमुच्यते ।
 उद्भूतान्तःपुटक्षिततारं यत्तद्विवर्तितम् ॥
 निष्पन्दमानपक्षमाप्रताराधु स्तब्धं मुच्यते ।
 स्फुरन्निष्ठिष्टपक्षमाप्रतारमुत्फुल्लमुच्यते ॥
- ५ ऊर्ध्वोद्धृतोलसत्तारमुल्लोलमिति कथ्यते ।
 उद्धुरं विषयप्रासबद्धस्पृहमुदाहृतम् ॥
 विश्रिलष्टं शून्यविषयप्रवृत्तं श्रोत्रवेगतम् ।
 निष्ठुरं पुटयोरन्तस्तारयोर्लुठनं मुहुः ॥
- अन्तःप्रोहाग्निस्तृण्यत्प्रभं शुकुमुदाहृतम् ।
 १० प्रकटभुकुटीदृष्टिर्यत्र तत्कुटिलं भवेत् ॥
 चटुलं तद्यदन्यत्र दुष्प्रेक्षं रक्षभाषतः ।
 अनवस्थितिरिकत्र यत्र तत्स्यात् ससम्भ्रमम् ॥
- सञ्चारशून्यं दीर्घत्याद्यत्तज्जडमितीरितम् ।
 विषयालोकनव्यग्रं सन्त्यग्रमिति कीर्तितम् ॥
- १५ व्यथते विषयं द्रष्टुं यत्तत्सन्त्यग्रमुच्यते ।
 शुण्यज्जुष्टपक्षमाग्रं यत्तान्तं तत्समीरितम् ॥
- शून्यालोकनमार्तिं स्थान्मलानं म्लायत्कनीनिकम् ।
 निपतद्भूपुष्टं शुण्यत्प्रभं तत्प्रमुदाहृतम् ॥
- यदभुल्लुलितालोकं मलिनं तदुदाहृतम् ।
 २० मन्थरं तत्समाख्यातं यावच्छ्रुति विकल्परम् ॥
 तदेव बन्धुरं ख्यातं किञ्चिदुत्फुल्लतारकम् ।
 स्फुरत्प्रभावं गम्भीरं धीरमित्युच्यते बुधैः ॥

अनिश्चलं यच्छस्त्रास्तथा'तेऽपि तद'विक्रियम् ।
स्वभावालोकितां यत्र तदकृत्रिममुच्यते ॥

अविकारि विकार'स्य हेतौ यत्तदनुत्पणम् ।
गृह्यते येन सूक्ष्मार्थस्तदसम्भ्रान्तमुच्यते ॥

५ अव्याजं तदिति प्राहुर्यदच्छल'विलोकनम् ।
प्रौढरागाणापाङ्गं यत्स्यात्तदनुत्पस्कृति ॥

भावमाणमिवाभाति यत्सहर्षं तदुच्यते ।
सगर्वं तद्यदुत्कुल्लतारं स्थिरकनीनिकम् ॥

अपाङ्गकृणनं यत्र तदरोचकमुच्यते ।
१० यत्र'नम्रपुटापाङ्गं तदनुत्सेकमुच्यते ॥

ऊर्ध्वाधःक्षिप्त'सञ्चारो व्याविद्धमिति कथ्यते ।
अपाङ्गयोरधस्ताराविक्षेपो विद्धमुच्यते ॥

विकृष्टं तच्छून्यमेव' यदाकाशावलोकनम् ।
अन्तर्बाष्पस्फुरत्तारं विनिर्गीर्णमुदाहृतम् ॥

१५ बहिस्ताराविनिष्कान्तैर्विनिष्क्रान्तमुदाहृतम् ।
अतस्मिन्तद्बहो यस्य लोहितं तद्विलोभितम् ॥

एते दृष्टिविकारास्तु सम्पलक्षणलक्षिताः ।
महाकविप्रबन्धेषु दृश्यन्ते तत्रिलोक्यताम् ॥

भावजा रसजाश्चापि तथा सञ्चारिभावजाः ।
२० यद्विशिष्ट'रतेनोक्तास्ताः कथ्यन्तेऽत्र दृष्टयः ॥

स्निग्धा हृष्टा च हसा' च विस्मिता क्रोधिताऽपि च ।
दीना मुगुप्सिता चैव सभया भावहृष्टयः ॥

१ C वा १२ B गतः । ३ D वा ४ A क्कम् । ५ B द्वि । ६ C प्र । ७ A वाह ।
८ A स्ते । ९ B पुष्प । C दूता ।

कान्ता सहास्या बीरा च साद्भुता रौद्रिका पुनः ।
करुणासहिता दृष्टिर्वा'मत्सा सभयानका ॥

दृष्टयो रसजा ह्येताः कथिता मरुतादिभिः ।
दीना' च मलिना चैव भ्रान्ता लज्जा'न्विता तथा ॥

५ ग्लाना च वाक्कुिता चैव विषण्णा मुकुला तथा ।
कुञ्चिता चाभित'सा च जिह्वा च ललिताऽपि च ॥

वितर्किताऽर्धमुकुला विभ्रान्ता' विप्लुताऽपि च ।
आकेकरा विशोका च व्रस्ता च मदिरा तथा ॥

इति विंशतिकदिष्टा हसाः सञ्चारिभावजाः ।
१० हर्षप्रसादललिता कान्ता मन्मथशालिनी ॥

विलस'झुकटाक्ष्णा च शृङ्गारे दृष्टिरुच्यते ।
आकुञ्चितपुटापाङ्गा विभ्रान्तस्वल्पतारका ॥

अव्यक्तसञ्चारवती दृष्टिर्हास्ये प्रकीर्तिता ।
तसा' विकसिता ध्रुव्या' गम्भीरा समतारका ॥

१५ उत्कुल्लमध्या दृष्टिस्तु' बीरा बीररसभया ।
रोषरकान्तनयना स्फुरत्तारा विकम्बरा ॥

अध्रुव्या स्यादचकिता बीरा युक्तप्रहर्षणी ।
कुञ्चिताश्चितपश्चमात्रा किञ्चिदुत्ततारका ॥

सद्यो विकस्वरान्ता च साऽद्भुता दृष्टिरुच्यते ।
२० क्रूरा रूक्षाकणोद्भूता निष्ठसुदतारका ॥

भुक्कुटीकुटिला दृष्टी रौद्रा रौद्ररसे स्थूता ।
पतितोर्ध्वपुटा सास्त्रा मन्मुमन्धरतारका ॥

१ A दूत्या । २ B स्या । ३ A दृ । ४ B भ्रान्ता । ५ B C वृ । ६ A सभया ।
७ B भा । ८ C वा शिः । ९ C स्याद्विष्ट ।

नासाग्रानुगता दृष्टिः करुणा करुणे रसे ।
निऋक्षितपुटापाङ्गा पृणोपप्लुततारका ॥

संश्लिष्टस्थिर^१पक्ष्मा च बीमत्सा दृष्टिरुच्यते ।
प्रोद्धत्तनिष्ठव्यपुटा स्फुरदुद्धत्ततारका ॥

५ दृष्टिर्भयानकाऽत्यन्तभीता ज्ञेया भयानके ।
विशेषणाश्रया व्याख्या^२दृष्टीनां कथ्यते पुरः ॥

हर्षे निश्चलतारत्वं प्रसादे स्निग्धतारका ।
व्यक्तप्रसक्तिः कान्ता^३स्याल्ललिता सा च मन्थरा ॥

सन्न^४तापाङ्गसञ्चारवती दृष्टिः समन्थरा ।

१० अपाङ्गे तारविक्षेपः कटाक्ष इति कथ्यते ॥

अव्यक्तविकृतिर्दृष्टिर्गम्भीरेति प्रकीर्तिता ।
पक्ष्मणोरन्यसंश्लेषः^५कुञ्चितं विनते^६ऽक्षितम् ॥

ऊर्ध्वप्रवृत्ततारं यत्सौम्यं समविलोकने^७ ।
दुरा^८लोका भवेत्कूरा रूक्षा स्नेहविवर्जिता ॥

१५ निश्चलायत^९निष्ठव्या कुटिला सो^{१०}प्रतारका ।
मन्थरा मन्दसञ्चारा कुञ्चिता उप^{११}श्र^{१२}वीक्षणा ॥

बलात्कारेण विषयान् गृह्णती^{१३}स्यादुपप्लुता ।
व्याकोशमध्या^{१४}मधुरा स्थिरतारामिलापिणी ॥

सानन्दाश्रुकृता दृष्टिः स्निग्धेयं रसभावजा ।

२० चला हसितगर्भा च विशस्ताराऽन्तिमेपिणी ॥

किञ्चिदाकुञ्चिता हृष्टा दृष्टिर्हासे प्रकीर्तिता ।
अपाङ्गे शौक्ल्यमृषिष्ठा हासगर्भेति कथ्यते ॥

१ B संक्षिप्तित्वा । २ A B क्षेति । ३ B यो वावा । ४ B C क्षितः । ५ A क्षि ।
६ B रमसहोवः । ७ A B ता । ८ C क्षि । ९ B दृता । १० A B पद । ११ A क्षेपः ।
१२ B लक्ष्म । १३ A ग्राहि । १४ B मया । C शान्तमय ।

सस्मिते तारके यस्याः स्मिता^१ विकसिता^२न्तरा ।
सत्त्वमुद्गिरती दसा दृष्टिरुत्साहसंभवा ॥

अवज्ञागर्भिणी दृष्टिर्दृष्टेति परिभाष्यते ।
अनभिष्यक्तविकृतिः विषये सत्त्वमृष्यसी ॥

५ यन्नावह्रियते दृष्टिर्विषयैरपहारिभिः ।
तदेव स्थैर्यमित्युक्तं दृष्टेः सर्वत्र कोविदैः ॥

विस्मयोत्फुल्लतारा च हृष्टोभयपुटाक्षिता ।
समा विकसिता दृष्टिर्विस्मिता विस्मये स्मृता ॥

रूक्षा^३ स्थिरोद्धत्तपुटा विष्टव्योद्धत्ततारका ।
१० कुटिला शुक्लटीदृष्टिः कुडा क्रोधेऽभिधीयते ॥

उत्सव्यपक्ष्मरूडा या स्रस्तारा च जलाविला ।
मन्दसञ्चारिणी दीना सा शोके दृष्टिरिष्यते ॥

रुच्येऽपि विषये दृष्टेरीदासीन्यं ह्यदीनता ।
सङ्कोचि^४तपुटा श्यामा दृष्टिर्मीलिततारका ॥

१५ पक्ष्मेन्मेपात्समुद्गिन्ना^५ जुगुप्सतायां जुगुप्सिता ।
विस्तारः स्यात्ततो हासः^६ सङ्कोच इति कथ्यते ॥

छायावैगुण्यमेव स्याद्दृष्टेः श्यामत्वमुच्यते ।
तारापुटद्वय^७ कम्पादुद्गिन्नेति विभाव्यते ॥

जुगुप्सिता च विज्ञेया विषयादपरामिणी ।

२० विस्कारितोभयपुटा भयकम्पिततारका ॥

निष्कान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ।
इति स्वरूपतः प्रोक्ता दृष्टयो रसभावजाः ॥

१ A स्व स्मिता । B स्यात् स्थिता । २ A सद । ३ C कूरा । ४ A एकवि ।
५ A द्विभा । ६ B हास । ७ B युवा ।

तारा समपुटा स्निग्धा निष्कम्पा शून्यदर्शना ।
बाह्यार्धाग्राहिणी इयमा शून्या दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥

प्रस्पन्दमानपक्षमाग्रा नात्यन्तमुकुलैः पुटैः ।
मलिनान्ता च मलिना दृष्टिः पिहिततारका ॥

५ मलिना कथ्यते दृष्टिः क्षरदुष्णाभ्युद्विता ।
'अमप्रम्लापितपुटा क्षामान्ताञ्चितलोचना ॥

सखा पतिततारा च दृष्टिः आन्तेति कथ्यते^१ ।
प्रम्लापनं भवेच्छोषः क्षामत्वमविकासिता ॥

निश्चेष्टता तारकाभ्युदानां साद् उच्यते ।
१० किञ्चिदञ्चितपक्षमा या पतितोर्व्वपुटा द्विधा ॥

अपाऽधोगततारा च दृष्टिर्लज्जावती भवेत् ।
म्लानभूपुटपक्षमा च शिथिला मन्दचारिणी ॥

क्लमप्रविष्टतारा च ग्लाना दृष्टिरुदाहृता ।
अस्पष्टतारासञ्चारो दृष्टेः क्षीयित्यमुच्यते ॥

१५ किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुन्नता तिर्यगायता ।
गूढा चकिततारा च शङ्किताः दृष्टिरुच्यते ॥

विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्ताऽनिमेषिणी ।
किञ्चिन्नृष्टञ्चतारा च कार्या दृष्टिर्विषादिनी ॥

स्फुरिताभ्रिष्टपक्षमाग्रा मुकुलोर्ध्वपुटान्विता ।
२० सुखोन्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥

अनिकुञ्चितपक्षमाग्रा पुटैराकुञ्चिनैस्तथा ।
सखा पतिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरिष्यते ॥

मन्दापमानतारा या पुटैः प्रशिथिलैस्तथा ।
सन्तापोपप्लुता दृष्टिरमितसा तु सव्यथा ॥

लम्बिताकुञ्चितपुटा शनैस्तिर्यङ्गिरीक्षिणी ।
गूढोन्नतिततारा च जिह्मा दृष्टिरुदाहृता ॥

५ मधुरा कुञ्चितान्ता च सस्मिताऽन्तर्विकासिनी ।
समन्मथविकारा च दृष्टिः सा ललिता भवेत् ॥

वितर्कोन्नतितपुटा तथैवोत्फुल्लतारका ।
अधोगतविकारा च दृष्टिरिष्टा वितर्किता ॥

अर्धव्याकोगततारा च हार्दार्धमुकुलैः पुटैः ।
१० स्मृताऽर्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिल्ललिततारका ॥

अनवस्थिततारा च विस्तीर्णोत्फुल्लमध्यमा ।
विभ्रान्ततारका दृष्टिर्विभ्रान्तेति हि कथ्यते ॥

पुटौ प्रस्फुरितौ यस्या निष्टब्धौ पतितौ पुनः ।
विप्लुतोन्मृत्ततारा च दृष्टिरिष्टा तु विप्लुता ॥

१५ आकुञ्चितपुटापाङ्गा सङ्गतार्धनिमेषिणी ।
सुदुष्पर्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥

विकोशितोभयपुटा प्रोत्फुल्ला चानिमेषिणी ।
अनवस्थिततारा च विकोशा दृष्टिरिष्यते ॥

ब्रासादुन्नतितपुटा सुदुः कम्पिततारका ।
२० ब्रासादुत्फुल्लमध्या च त्रस्ता दृष्टिरुदाहृता ॥

भयचिन्ताभ्युशून्या स्याद्वैवर्ण्यं मलिना भवेत् ।
निर्वेदे च अमे आन्ता स्वेदे लज्जामु लज्जिता ॥

ग्लाना दृष्टिरपस्मारव्याधि'ग्लानिषु वर्तते ।
शङ्काविषादयोर्ज्ञेया शङ्किता च विषादिनी ॥

दृष्टिर्मुकुलिता स्वप्नसुखनिद्रासु वर्तते ।
कुक्षिता सूचितानिष्टा दुष्प्रेक्षाऽक्षिण्यथासु च ॥

५ अभितप्ता च निर्वेदे त्वभिधाताभितापयोः ।
जिह्वा दृष्टिरसूयायां जडतालस्ययोर्भवेत् ॥

ललिता हर्षधृत्योः स्यात्स्मृता तर्के वितर्किता ।
आह्लादेष्वधेमुकुला गन्धस्पर्शसुखादिषु ॥

विभ्रान्तदृष्टिरावेगे सम्भ्रमे विभ्रमेऽपि च ।

१० विह्वता चापलोन्माददुःखार्तिमरणादिषु ॥

आकेकरा दूरालोके विच्छेदप्रेक्षितेषु च ।
विबोधामर्षगर्वौघ्यमतिषु स्याद्विकासिताः ॥

प्रस्ता प्रासे भवेद्दृष्टिर्मन्त्रेषु मदिरा भवेत् ।
यथा नेत्रं प्रसर्पेत मुखभ्रूदृष्टिसंयुतम् ॥

१५ तथा भावरसोपेतं सुखरागं प्रयोजयेत् ।
स्वरूपं विनियोगश्च दृष्टीनां प्रतिपादितः ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने
नायकनायिकाभेदतत्त्वस्थानादाश्रय-
रसभावदृष्टिविकारादिवर्णनं
नाम पञ्चमोऽधिकारः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ षष्ठोऽधिकारः ।

अनुभूतिप्रकाराश्च रसानां गतयोऽपि च ।
आभासाश्च रसानाञ्च तेषामन्योन्यमेलनम् ॥

तद्विकल्पादयोऽन्येऽपि भावा वाक्यार्थताऽपि च ।
अत्राभिधीयतेऽस्माभिः कल्पवृक्षयन्तसारतः ॥

५ उत्पन्ना रतिरेकत्र प्रथमं दर्शनादिभिः ।
दीप्यमाना विभावैः स्वैस्तत्सामिध्यादिकविपत्तैः ॥

कटाक्षधीक्षणयोनागमनार्थनुबन्धिनी ।
तद्दर्शनोपजनितैः स्मृतिहर्षमदादिभिः ॥

वागारम्भानुभावेन दीप्यमानाऽनुवर्धते ।
१० तद्दर्शनादीप्यमानकम्परोमोद्गमादिभिः ॥

हृदारम्भानुभावेन शृङ्गारं विशिनष्टि सा ।
त्रिधाऽनुभावाऽनुबन्धा रसोत्कर्षं यथारति ॥

पुष्पन्यन्यत्र विदग्धिरेवमेव विलोक्यताम् ।
अष्टधा गतिरेतेषां रसानां कथ्यते दुषैः ॥

१५ आम्लेषलीनविच्छेदं सुक्ष्मव्यतिकरस्थिराः ।
शोभनश्च समदृष्टेति सर्वत्राभिनयाश्रयाः ॥

रसस्य वर्तमानस्य स्वसामग्रीसमेन च ।
अन्येन सङ्गतिः स्याच्चेदयमाश्लेष उच्यते ॥

रसोऽनुसूयमानश्चेद्रसान्तरतिरस्कृतः ।
अन्यरागाभिवृत्तो वा स लीनः इति संज्ञितः ॥

५ विच्छिन्नमध्यः प्रवर्तैर्विक्रमैर्हेतुभिः कश्चित् ।
पुनश्चेन्नानुवृत्तः^१ स्यात्स विच्छेद इतीरितः ॥

आलम्बनगुणस्यैर्यात्संस्कारस्यानुवर्तनात् ।
योऽनुयाति विलीनो यः स सूक्ष्म इति कथ्यते ॥

समकालसमुत्पन्नैस्त्रिभिर्वाभ्यामथापि वा ।
१० रसश्चेद्व्यतिकीर्येत^२ स तु व्यतिकरः स्मृतः ॥

आविर्भूय तिरोभूय रसमध्ये कश्चिद्रसाः^३ ।
आपादयन्ति प्रथमे स्थैर्यं चेत्स स्थिरः स्मृतः^४ ॥

समकालसमुत्पत्तेः समकालानुभूतिभिः^५ ।
स्थायिनोः सात्त्विकादीनां साम्याच्च सम ईरितः ॥

१५ विरोधिमित्रसादृशां रसानां सङ्करेऽपि च ।
महिम्ना शोभते स्वेन यः स शोभन ईरितः ॥

हास्याभिभूतः शृङ्गारस्तदाभासो भविष्यति ।
हास्यो भीमत्समिलितो हास्याभास उदाहृतः ॥

वीरो भयानकाविष्टो वीराभास इतीरितः ।
२० भीमत्सकरुणाश्लेषाद्भुताभास उच्यते ॥

रौद्रः शोकमयाविष्टो रौद्राभास इतीरितः ।
हास्यशृङ्गाररञ्जितः करुणाभास उच्यते ॥

१ A B जीव । २ A रसतः । ३ B लीनः । ४ B समः । ५ A केति विचारः
कृपा । ६ B तः ।

भीमत्सोऽद्भुतशृङ्गारी भीमत्साभास उच्यते ।
रौद्रः वीरानुपकम्बेदाभासः स्याद्भयानके^१ ॥

रक्तापरक्तयोश्चेष्टा यतो^२ हासकरी कृणाम् ।
दृष्ट्या श्रुता स्मृतिताऽपि शृङ्गाराभासकारि^३का ॥

५ पूयशोणितमांसादिबिच्छालेपादयोऽपि च ।
हास्यं भिन्दन्ति यत्रैते स हास्याभास ईरितः ॥

सभास्तु योषितां मध्ये शूरमानस्य कस्यचित् ।
भयात्पलायनं युद्धाक्षीराभास उदीरितः ॥

दिव्यादिदर्शनेऽस्मा^४ दिलेपोरस्ताडनादयोः^५ ।
१० अद्भुतं घ्नन्ति यत्तस्माद्भुताभास इष्यते ॥

अवशाक्षेपवाक्या^६ दिरौद्रकर्मकृतोद्यमः ।
बिभेति शोचति यदि स रौद्राभास उच्यते ॥

शोचतो हास्यशृङ्गारभूयिष्ठं वेष्टितं यदि ।
स एव करुणाभासस्तद्भावश्चेत्सभावजः ॥

१५ यत्तु भीमत्सरूपस्य सम्मोगो वनिताजनैः ।
रूपयौवनसम्पन्नैर्भीमत्साभास उच्यते ॥

बिभ्यतो^७ यत्र दृश्येत वीररौद्रादिभाषितम्^८ ।
भयानकाभास इति कविभिः प्रविचिच्यते ॥

भागवत्प्रयं प्रविष्टस्य प्रचानस्यैकभागात्^९ ।
२० रसानां दृश्यते यत्र तत्स्यादाभासलक्षणम् ॥

प्रथमं दृश्यते यत्तु श्रूयते सूच्यतेऽपि वा ।
तत्प्रधानमिति प्राङ्गु रसप्राधान्यवेदिनः ॥

१ B C दो । २ A B कः । ३ A यत्ता । ४ B लो । ५ B C दृ । ६ B कति ।
७ C का । ८ C दि च । ९ A हास्या । १० A विभुतो । ११ B विवः । १२ A हाः ।

समसन्नरितो भावैरपि बाध्यन्तं गैर्यदि ।
एकरूपप्रवृत्तो यः स प्रधानो भविष्यति ॥
आद्यन्तयोर्द्विगुणितः स्वेतरैः स्वयमादिभिः ।
मध्यगो वा भवेत्सम्यक् स रसाभासतामियात् ॥

- ५ पौर्वापर्येण भावाः स्युः समा यदि मिथो द्वयोः ।
तदेव रसविग्रहीतरसमेलनमुच्यते ॥

शृङ्गारद्वीरयोः सम्यग्भवेदन्योन्यमेलनम् ।
रौद्रधीमत्सयोस्तद्वत्तथैवाद्भुतहास्ययोः ॥

- भयानकस्य करुणस्य स्यादन्योन्यमेलनम् ।
१० रसाः कार्यवशात्सर्वे मिलन्त्येव परस्परम् ॥

प्रथमं यो रसः कथातः स प्रधानो भविष्यति ।
द्वयोः प्रवेशो संसर्गो भावो यदि समो भवेत् ॥

द्वित्राणामपि संसर्गस्थान्ये सङ्कर उच्यते ।
तेषामेकत्र बाहुल्यं प्रधाने^१ यत्र दृश्यते ॥

- १५ आद्यन्तयोः प्रगुणितः स प्रधानो भविष्यति ।
इत्थं स्वेतन्त्रैराभासैर्मिलितैः सङ्करै रसैः ॥
तारतम्यं विजानीयात्सम्यग्प्रागापरागयोः ।
एवं विभाव्य कविभिः काव्यबन्धो विरच्यताम् ॥

- विलोकिताः^२ काव्यबन्धा रसभावविवेचकैः ।
२० कवेः प्रयत्नसाफल्यं कीर्तिं पुष्पन्ति शास्त्रतीम् ॥

एवंरूपं प्रकारञ्च देवां कालशृङ्खलायः ।
प्रकृतिं भावलिङ्गे च ज्ञात्वा विद्या^३ प्रसूतिरिति ॥

1 A नर । C एते बाधन् । 2 B च । 3 C omits three lines । 4 B स्य । 5 B नो । 6 B वि । 7 A B कथात् । 8 C च । 9 C कर्मा ।

एवंप्रकारानालोक्य समाकर्णानुभूय च ।
परेभ्यो दर्शयन्नेवं श्रावयन्नुभावयन् ॥

सर्वप्रकारैः सम्पूर्णकामः सन्तुष्टमानसः ।
प्राप्नोति मुक्तिं चरमे शान्तेनैव रसेन सः ॥

- ५ शान्तो विषयहेत्यवदर्शनश्रवणादिभिः ।
धर्माख्यानपुराणिश्च पुण्यतीर्थावगाहनैः ॥

पुण्याश्रमनिवासैश्च योगिभिर्नित्यसङ्गमैः ।
जडान्धवधिरादीनां तारतम्यावलोकनैः ॥

- व्याधिदारिद्र्यभरणैर्नारक्यापातनाश्रुतैः ।
१० पुण्यक्षयप्रपतनकुण्डो निश्रयणादिभिः^१ ॥

क्लेशप्रयत्नवैकल्यादुःखत्रितया^२ तनैः ।
इत्यादिभिर्विभावैः स्याच्छास्त्रमात्मा कस्यचिद्रसः ॥

यथाशक्ति परित्राणं दुःखिनामविशेषतः ।
विना रागेण सर्वत्र सुखिनामनुमोदनम् ॥

- १५ शाकम्बलकलैरन्यैः शरीरस्थितिसाधनम् ।
व्रतोपवासनियमो वल्कलाजिनधारणम् ॥

अहिंसा सर्वभूतानामविशेषादनुग्रहः ।
अङ्गेषु कार्म्यं कार्कश्यं स्नानं त्रिषवणोषितम् ॥

- शब्दाद्यतासनं ध्यानं नासाप्राहितलोचनम् ।
२० विषयेभ्यो नियमनमिन्द्रियाणां निवृत्तये ॥

इत्यादयो विशेषाः स्युः प्रायः शान्तेषु योगिषु ।
मानापमानयोः शोकहर्षयोः सुखदुःखयोः ॥

1 B कानो । 2 A हिः । 3 BC या । 4 C न्यातः । 5 B यत्तैः ।

समवृत्तितया प्रायो नानुभावा भवन्ति हि ।
आनन्दवाष्परोमाञ्चस्वेदस्तम्भाः स्युरेकदा ॥

शान्तानुभावो रोमाञ्च एक एवेति केचन ।
नो'पकुर्वन्ति शान्तस्य भावाः सञ्चारिणो यतः ॥

५ तस्माच्छान्तरसस्यैवं विकलाङ्गत्वमुच्यते ।
निवृत्ते विषयासङ्गे स्वान्ते शान्तिमुपेयुषि ॥

निर्वेदादेरनुदयादनुभावो न दृश्यते ।
अतो हर्षाद्यनुभवराहित्याद्भि'कलाङ्गता ॥

अस्तीति सत्तामात्रेण प्रायः शान्तो विभाव्यते ।
१० यतो न भावोऽभिनयो न शक्यो नाट्यकर्मणि ॥

शमे स्थायिनि तत्र स्युर्भावा हर्षादयः कथम् ।
अतोऽयं विकलप्रापस्तयापि श्रेष्ठ उच्यते' ॥

प्रकृष्टस्योपयोगित्वात्पुरुषार्थस्य' देहिनाम् ।
यथाविभव'माख्याता रसा भावास्तदुद्भवाः ॥

१५ अथैषां देशकालादिदर्शनश्रवणादिभिः ।
अनुभावाः स्वसंवेद्यास्तान्स'म्यग्भिजानन्ते ॥

देशादयो विभावास्तु हर्षादीन्यभिचारिणः ।
आलम्बनविभावेषु जनयन्ति यथाफलम्' ॥

जनयन्ति हि ते तत्तत्चेष्टां तेषु परस्परम् ।
२० चेष्टाभिरनुमीयन्ते ह्यनुभावा विशारादैः ॥

भावा विनैव चेष्टाभिर्न दृश्यन्ते कदाचन ।
तस्माच्चेष्टाविशेषज्ञो भावुको रसिको भवेत् ॥

१ A ना । २ B स् वि । ३ B दृशो निद्रातिरितः । ४ B वस्य च । ५ B हित ।
६ A स्वात् । B स्वात् । ७ B विभम् ।

कृत्रिमोऽकृत्रिमश्चेति त्रिधा देशो विभाव्यते ।
कृत्रिमा नगरग्रामपल्लीजनपदादयः ॥

अकृत्रिमाः सरिच्छैलवेलाऽरण्यादयस्तथा ।
'अकृत्रिमास्तु शिल्पज्ञाः कियन्ते कृत्रिमाः कथित् ॥

५ कृत्रिमा अपि तत्रसर्वैर्विरच्यन्तेऽप्यकृत्रिमाः ।
कालो बसन्तवर्षादिर्बहुभेदः प्रकल्प्यते ॥

लघा'दिभेदादेतेषु विनोदाः स्युर्महोदयाः ।
विनोदा बहवः सन्ति शृङ्गारे हास्यवीरयोः ॥

रीद्रेऽपि क्रमशोऽन्यूनं भवन्ति सुखिनां वृणन्तम् ।
१० बीभत्से नायकाभासविनोदः शस्यते कथित् ॥

भयानके च शान्ते' च विनोदो नैव दृश्यते ।
एतौ विनोदनीयो स्तः सुहृदादिभिरैकदा ॥

अष्टमीचन्द्रशार्कार्चा'वसन्तमदनोत्सवाः ।
बकुलाशोकविह्वलिः' शाहमलीमूलखेलनम् ॥

१५ एते वासन्तिकाः प्रायो विनोदा रसिकोचिताः ।
उद्यानयात्रा सलिलक्रीडा पुष्पापचायिका ॥

नवाग्रहादिका' वृत्तमाधवीनवसङ्गमः ।
एते प्रायो विनोदाः स्युर्निर्दाघे सुखभोगिनाम् ॥

क्रीडाशिल्पिडलास्पञ्च कादम्बकलहो मिथः ।
२० नवाम्बुदाभ्युद्गमं नवोदा'भ्युद्गमोत्सवः ॥

कालागर्द्धमुल्लासिनवपल्लवभञ्जनम् ।
एते विनोदाः कथिताः प्रावृषि मीतिमेषुषाम् ॥

१ Comits two lines । २ A देश । B C देश । ३ A शोके च । ४ B वकाच ।
B बृहती । ६ B वातिका । C दित । ७ A B C वेला ।

चतुर्थीकान्तुक्कीडा चन्द्रिकालालनोद्यमः ।
मृणालवारिकङ्कलि^१ हंसलीलावलोकनम् ॥

यक्षरात्रिचलिक्रीडासरितुलिनकेलयः ।
एते विनोदाः कविभिः प्रायः शरीरं कल्पिताः ॥

५ प्राबोधिका देवतानां दोलालीलावलोकनम् ।
मातुलुङ्गफलैस्तत्तत्पानकासवकौशलम् ॥

क्रीडाशकुन्त^२ सङ्घातबालानपविनोदनम् ।
एते विनोदाः कथिता हेमन्ते काव्यवेदिभिः ॥

आलापाभ्यसनक्रीडा शुकशारिकयोर्मिथः ।
१० बालकुङ्कुदमेषादियुक्तेनैपुणदर्शनम् ॥

पुराणशीथुपानादिनवालोत्सवकल्पना^३ ।
इत्यादयो विनोदाः स्युः शिशिरे रागदीपनाः ॥

स्थिरानुरागयोर्युनोर्विनोदैरेवमादिभिः ।
परस्परोपचारैश्च सम्भोगः पुष्टिमनुते ॥

१५ स सम्भोगश्चतुर्थी स्याद्विजाधत्वर्थयोगतः ।
शुभिः पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूतिषु ॥

नवरागानन्तरजः पाल्योऽभीष्टोपचारतः ।
मानानन्तरसम्भोगः कौटिल्यं नैत्यजेतकथित् ॥

हृद्यः प्रवासानन्तर्यो हृद्यान्नाभ्यवहारवत् ।
२० करुणानन्तरमवः सविस्त्रम्भानुभूतिकृत् ॥

स मितः सङ्करश्चैव सम्पन्नश्च समृद्धिमान् ।
इत्याद्याः कवयः प्रायः^४ चतुर्णां च प्रयुज्जते ॥

नवानुरागे युवभिरुपचारः ससाध्वसैः ।
मितं प्रयुज्यते यस्मात्तत्तत्स मितं उच्यते ॥

मानानन्तरसम्भोगो व्यलीकादिस्मृतेः पुनः ।
सङ्कीर्यते यतस्तस्मात्स सङ्कर इतीरितः ॥

५ सम्पन्नकामैरायातैः प्रोषितैरुपभुज्यते ।
सम्पन्न एव यतस्तस्मात्सम्पन्न इति कथ्यते ॥
प्रत्युज्जीवनहर्षादेः प्रवृद्धो मृतजीवतोः ।
दीपनातिवाधैर्दासः सम्भोगः स्यात्समृद्धिमान् ॥

स्नेहो यत्र भयन्तत्र यत्रेष्वां मदनस्ततः ।
१० वैमनस्यं व्यलीकश्च स्नेहतो भयतो भवेत् ॥

ईर्ष्या^५या मदनाद्यापि विमिषं मन्युद्भवेत् ।
यन्म्लायति मनस्तापादातपम्लानसस्यवत् ॥

तद्वैमनस्यं स्नेहेऽपि स्नेहालम्बनदोषतः ।
सरसवर्णसम्भिन्नं रात्रिजागरणालसम् ॥

१५ मिषं प्रभाते पश्यन्त्या वैमनस्यं प्रजायते ।
रोषः स्वेदश्च कम्पश्च मुखे वैवर्ण्यमेव च ॥

मा स्माङ्गीः शोभनं साधु गच्छेति वचनं भवेत् ।
अभीप्सितार्थानुत्पत्तिर्व्यलीकमिति कथ्यते ॥

निवार्यमाणोऽपि पुनः^६ पुनरायाति यो बलात् ।
२० सङ्घर्षोन्मत्सरास्तस्या व्यलीकमुपजायते ॥

निवार्य वामं हृदये करमन्यं विचुन्वती ।
स्वमिहास्तव वयं याम इति रोषाद्ब्रवीति च ॥

१ A कल्लोदुमः । २ A चादिका केचित् । C वेदिका केलि । ३ B मि । ४ AB लय ।
५ A म्लया । ६ C तालि । ७ A वार । ८ A काये ।

प्रति श्रुतार्थानिर्वहणं यत्तद्विप्रियमुच्यते ।
यावज्जीवमर्हं दासस्त्वमेव च मम प्रिया ॥

इत्युक्त्वा योऽन्यथा कुर्याद्विप्रियं तत्र जायते ।
रुदितं क्रोधहसितं तादिप्रेषणं मुहुः ॥

५ सबाष्पं सशिरःकम्पं कृतं साध्विति वक्ति च ।
मान्यावमानिता मन्युरवबोधनिरोधकृत् ॥

सपत्नीरतिसम्भोगे सौभाग्यं बहुशो वदन् ।
हस्यते च पतियस्यास्तत्र मन्युः प्रजायते ॥

शङ्कते बाष्पपूर्णाक्षी रशनादि क्षिपत्यवः ।
१० बलयादि मुहुर्बाहोः परिवर्तयति द्रुतम् ॥

अभाषमाणा शयने तूष्णीं शोतेऽवकुण्ठिता ।
एवं प्रवृद्धमन्युना स्त्रीणां भवति विक्रिया ॥

सापराधे प्रिये दष्टे सलज्जे च सशङ्किते ।
सोपालम्भैर्बचोभिस्तमीर्ष्यायैः खेदयेन्मुहुः ॥

१५ न निष्ठुरं बचो ब्रूयान्नातिक्रुध्येत्कदाचन ।
न चातिपरिहासः स्यात्सखीभिस्तेन वा कथित् ॥

बाष्पोन्मिश्रैर्बचोभिस्तमात्मनिक्षेपमन्युरैः ।
प्रतिब्रूयादुरस्येन पाणिना स्निग्धवीक्षितैः ॥

निश्वासैः सशिरःकम्पैः कटीहस्ततयाऽपि च ।
२० अपराधैर्महीलित्वागणितैस्तज्जनैरपि ॥

एभिरेव रतिर्युनोर्भूयः स्याद्भूयसी मिथः ।
एवं प्रणयरोषैश्च भूयोभूयः समागमैः ॥

प्रवृद्धो दीपनैर्दीप्तः शृङ्गारः पुष्टिमन्नुते ।
वैमनस्यादयो भावाः शृङ्गारस्योपयोगिनः ॥

प्रयुञ्जते वेदन्यत्र गौण्या लक्षणयाऽथ वा ।
यदैकब्रातृभूयन्ते युगपत्सत्तदिन्द्रियैः ॥

५ विषयाः सुखरूपेण पुण्यन्ति हि तदा रतिम् ।
शिरः पार्श्वोन्नतं दष्टिः किञ्चित्साचीकृता भवेत् ॥

तर्जनी कर्णदेशास्था शब्दस्य श्रवणे दृणाम् ।
हस्तो गण्डाश्रितो नेत्रे किञ्चिदाकुञ्चिताश्रिते ॥

उत्क्षेपश्च भ्रुवोः कम्पः स्पर्शो रोमाञ्चविक्रिया ।
१० त्रिपताकः करो मूर्ध्नि चलनं किञ्चिद्वदानने ॥

आवेकरा भवेदृष्टी रूपालोकनकर्मणि ।
उत्फुल्ला नासिका किञ्चित् नेत्रे किमपि कुञ्चिने ॥

एकोन्मृशासश्च भवति रसगन्धसमागमे ।
इन्द्रियार्थश्च मनसा भाष्यतेत्यनुभाविनः ॥

१५ मनसस्त्रिविधो भावः कथ्यते सर्वस्वरिति ।
इष्टोऽनिष्टश्च मध्यमेत्येवं त्रेधा विभियते ॥

इष्टे तु विषये गात्राह्लादनैः पुलकोद्गमैः ।
मनोहराभिश्छाभिरिष्टं भावं विनिर्दिशेत् ॥

अनिष्टे विषये तत्र नासाप्राञ्चितं कृण्वन् ।
२० शिरसश्च परावृत्तिरप्रदानश्च चक्षुषः ॥

गात्रस्तम्भो जुगुप्सा च भावेऽनिष्टे भवन्ति हि ।
न सौमुह्यं न वैमुह्यं नातिहर्षो न कुत्सनम् ॥

माध्यस्थ्यं मनसो ह्येवं मध्यस्थे विषये भवेत् ।
कथिता ये त्वभिनया विषयास्तु भवात्मकाः ॥

तेऽपि दूरसमीपस्थसूक्ष्मव्यवहितात्मना ।
पृथक्स्थितास्त्वेकदा^१ स्युः कदाचित्स्युः समुचिताः ॥

- ६ प्रियापराधे याः^२ काश्चिद्वस्थाः कथिता अपि ।
विशेषः कथ्यते तासां कल्पवृत्त्यनुसारतः ॥

यूनोस्तु रक्तयोर्मानविरहे गोघ्नवैकृते ।
विवेष्टनं प्रियस्पर्शं निभेत्सेनमभाषणम् ॥

- शय्यान्ते च पराक्शय्या स्वेदो गद्गदभाषणम् ।
१० एते प्रायेण भावाः स्युर्भोगाङ्के श्रेष्ठयोचिताम् ॥

अवाङ्मुखमवस्थानं निद्वन्धासो बाष्पमोचनम् ।
विलोकनञ्च सख्यादेः^३ साधु साध्विति भाषणम् ॥

एते भावाः स्युस्तत्त्वन्नापराधे गोघ्नवैकृते ।
उत्थानं शयनाद्दूरशयनञ्च विवेष्टनम् ॥

- १५ अपाङ्गविगलङ्घापमन्तस्तन्मिभतरोदनम् ।
एते विशेषतः स्वप्नापराधे स्युर्मनोहराः ॥

एवं मानविषये स्युः प्रवासविरहे पुनः ।
आकस्मिके तु हृत्कम्पो मूर्च्छा संज्ञा भ्रमः स्मृतिः ॥

तदन्वेषणचिन्ता च तत्पथाशाविलोकनम् ।

- २० विरहे सम्प्रमोत्थे तु विषयापरिनिश्चयः ॥

दैविके काश्यपसन्तापदेवतार्चनजागराः ।

वैवर्ण्यमङ्गदाहश्च प्रलापोऽधुविनिर्गमः ॥

१ B वि । २ C सख्यकाः । ३ B भवाः । ४ A इतम । ५ A वेष्ट । ६ A सद्गुणसि ।
७ B ने । ८ A तापो ।

आकस्मिकविषये स्युर्विकाराश्चिबमादयः ।
विरहे बुद्धिपूर्वं तु जाड्यनिर्वेदीनताः ॥

वैवर्ण्यकाश्यपमालिन्यसन्तापञ्चरमूर्च्छनाः ।
व्याध्युन्मादविषादाश्च श्रापेऽप्येते च कीर्तिताः ॥

- ५ मध्यमानान्तु नारीणामीर्ष्यारोषोत्तरं वचः ।
सोपालम्भञ्च परुषं मानादिषु विभाव्यते ॥

अघमानां तु नारीणां केशाकर्षणताडनम् ।
बन्धनं परुषं वाक्यं प्रायः सर्वत्र दृश्यते ॥

- आत्मवस्थासु कथिता ये ये भावाः पृथक्पृथक् ।
१० अयोगविरहस्येते कथ्यन्ते भावकोविदैः ॥

एवं विभाव्य बध्नन्तु^१ प्रबन्धान्कविपुङ्गवाः ।
अन्यथा यदि वैरस्यं जनयन्ति मनीषिणाम्^२ ॥

एवमुक्तस्वरूपाणां रसानामर्थतत्त्वतः ।
वाक्यार्थता व्यङ्ग्यता च^३ कथ्यते शास्त्रवर्त्मना ॥

- १५ रसवन्ति हि काव्यानि सालङ्काराणि ज्ञानिषित् ।
एकेनैव प्रयोगेण निर्वर्त्यन्ते महाकवेः ॥

यथा गङ्गादिसलिलं नानारूपरसात्मकम् ।
आत्मभावं नयेदन्तः प्रविष्टं लवणाकारः ॥

भावो भावान्तराण्यात्मभावं स्थायी तथा नयेत् ।
२० वेष्टकैः स्वेतरेषाञ्च भावैः स्वीरतिरस्कृतः^४ ॥

यावत्प्रबन्धानुवृत्तः स्थायी रस्यादिरुच्यते ।
एकस्मिन्नस्योर्वोक्त्यै मुक्तके कुलकादिषु ॥

१ C काम । २ B वि । ३ A B च । ४ A वि । ५ B तम् ।

अयोरुपनिपातेऽन्यः प्रधानमितरो गुणः ।
अयोस्तुल्यबहुत्पत्तौ संसर्गालङ्घनित्तु सा ॥

काका विशेषेणानाथ विभावादिबलेन वा ।
प्राबल्यं यस्य दृश्येत तस्य प्राधान्यमिष्यते ॥

५ यत्र काकुविशेषोऽपि न स्यात्तद्बुद्धमेव हि ।
तुल्यबद्भावगुणल'प्रतीतिर्यत्र दृश्यते ॥

श्लेषरूपेण तद्वाक्ये वाक्यद्वित्वस्य दर्शनात् ।
रसभेदप्रतीतिस्तु यदि स्याद्गुण एव सः ॥

निर्बेदादेरतादृश्यादस्थापी स्वदेहे कथम् ।
१० वैरस्यायैव तत्पक्षः तेनाष्टौ स्थायिनो मताः ॥

प्रकाशानन्दचिद्रूपां रसतां प्रतिपद्यते ।
प्रकृत्यमाणो यो भावः स स्थायीति निगद्यते ॥

काव्योपासैर्विभावादिभावैः समुपबृंहितः ।
स्थायी रसात्मतां यातस्तत्र वाक्यार्थतामियात् ॥

१५ वाच्याः प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा क्रिया यथा ।
वाक्यार्थः कारकैरुक्ता स्थायी भावस्तथेतरे ॥

शब्दोपासक्रिया ज्ञाताऽथवा प्रकरणादिभिः ।
कारकादिविशिष्टैव यथा वाक्यार्थतामियात् ॥

तथा विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिभिः ।
२० स्थायी विशिष्टः काव्यादिवाक्यार्थो भवति स्फुटम् ॥

तेन रत्यादिशब्दानामप्रयोगेऽपि कुत्रचित् ।
रसभावप्रतीतिस्तु तत्तद्वाक्येषु सेत्स्यति ॥

सम्बन्धो रसकाव्यादेस्तद्वाक्यार्थतया भवेत् ।
कार्यं सामाजिकोद्देशप्रवृत्तमिति यत्ततः ॥

तत्रत्यरसमेवास्य वाक्यार्थमिव मन्यते ।
काव्यादिवन्धवदस्य रसस्य स्थायिनोऽपि च ॥

५ वाक्यार्थत्वञ्च शब्दार्थसम्बन्धादवगम्यते ।
सम्बन्धो द्वादशविधः स्मृतः शब्दार्थयोर्बुधैः ॥

द्वादशाया सम्बन्धः शब्दस्यार्थस्य यः स साहित्यम् ।
त्रिस्कन्धः स चतुर्भिस्तनुभिः स्यात्तनुभ्यनुमिञ्च' ॥

बुत्तिर्विवक्षा तात्पर्यप्रविभागाविहोदिति ।
१० ततो व्यपेक्षासामर्थ्यान्वयाश्चैकार्थभावेना ॥

दोषहानं गुणादानं तथाऽलङ्कारयोगिता ।
रसावियोग इत्येते सम्बन्धाः कथिता बुधैः ॥

वृत्तिस्त्रिया पदार्थेषु पदानामुच्यते बुधैः ।
अभिधा लक्षणा गौणीत्येतासां रूपमुच्यते ॥

१५ शब्दशक्तिपरामर्शात्तद्वापापरात्मिका बुधैः ।
अभिधेये प्रवृत्तिस्या सा वृत्तिरभिधेयोच्यते ॥

अभिधेयाविनामृतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।
सैषा बिदग्धवक्रोक्तिजीविनं वृत्तिरित्यते ॥

क्रोशन्ति मजा इत्यादौ सा वृत्तिरवगम्यते ।
२० लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्गृहेरिष्टा तु गौणता ॥

सां सिंहो देवदत्तोऽपमित्यादाववगम्यते ।
रुक्मा यत्नाः सवर्धोऽपि लोके शब्दो निवेशितः ॥

स मुख्यस्तत्र तत्साम्याद्गौणोऽप्यत्र स्वलङ्कृतिः ।
आसां स्वरूपं वक्ष्यामः परस्ताच्च सविस्तरम् ॥

शब्दार्थयोः समन्वृताधिकताभेदतस्त्रिधा^१ ।
विवक्षा सा तु सन्दर्भे कविभिस्तु नियम्यते ॥

५ कचिदर्थस्य विस्तारः कचिच्छब्दस्य विस्तरः ।
तुलाधृतमिवैकत्र साम्यं शब्दार्थयोः कचित् ॥

कचित्स्वरूपेऽप्यर्थे^२ प्रचुरवचनैरेव रचना
कचिद्वस्तु स्फारं कतिपयपदैरपितरसम् ।

यथावाच्यं शब्दाः कचिदपि तुलायामिव धृताः
१० त्रिभिः कल्पैरेवै कविद्वयमसन्दर्भनियमः ॥

असावुच्यते सङ्गः त्रिप्रकारैश्च हेतुभिः ।
एकः स्यात्काकु^३ विच्छेदादिना प्रकरणादिना ॥

कश्चित्थैवाभिनयादिना कोऽपि यथाकमम् ।
भिसकण्ठो ध्वनिर्धरैः काकु^४ रित्यभिधीयते ॥

१५ प्रश्नगर्भाभ्युपगमोपहासाक्षेपकादिकाः^५ ।
बहुधा काकवः प्रोक्तास्तत्तदधोनुसारतः ॥

गतः स काल इत्यादौ प्रश्नगर्भोऽभिधीयते ।
युष्मच्छासनलङ्कादौ ज्ञेयाभ्युपगमात्मिका ॥

मथनामि कौरवेत्यादावुपहासात्मिका भवेत् ।
२० लाक्षागृहानल^६ इत्यादौ विवादाक्षेपकात्मिका ॥

वितर्कगर्भा काकुः स्याद्यधोमसत्पुस्करबाः^७ ।
वाक्यान्यथास्वादिकः स्यादेको वाक्यासमासिका^८ ॥

१ A वे । २ A विचारता भवेत् । ३ A तै भ्य । ४ A तात् । ५ C दाना प्रक ।
६ BC कवि । ७ A reads प्राणगर्भाभ्युपगमोपहासाक्षेपकादिकाः । ८ C न्देहे । ९ C पुरं नरम् ।
१० A वता ।

वाक्यसम्भेदरूपोऽप्यो वाक्यानुचारादपि ।
इत्यादिभेदा बहुधा विच्छेदस्येतिता बुधैः ॥

सहभूयगणेत्यादौ ज्ञेयो वाक्यान्यथात्मकः ।
वत्से त्वं जीवितेत्यादौ ज्ञेयो वाक्यासमासिका^९ ॥

५ दिङ्मातृजुघतेत्यादौ वाक्यसंभेदरूपकः ।
अत्र वदन्तं एवेत्यादिवाक्यसम्भेदो रोमाञ्चन वक्तुर्गुणविशेष-
ज्ञानं प्रकाशयति ।

प्रत्यग्रारिकृतेत्यादौ वाक्यानुचारात्मिका ॥
तत्र हा वत्सेति वाक्यानुचारणं कृतप्रक्रियस्यानुचितं परिवे-
१० वितमिति सूचयति ॥

विवक्षा सा बहुविधा व्यकुर्या प्रकरणादिना ।
तथा बहुप्रकारैव व्यङ्ग्यत्वात्भिनयादिना ॥

हठाच्चम्यति मानिन्या यस्मिन्नेव परं वचः ।
तदेव मानश्रुयनाच्चम्वनादिविधायकम् ॥

१५ एवं विलोक्यतां व्यङ्ग्यो^{१०} बुधैः प्रकरणादिना ।
एवं मदेहमेते^{११}ति वाक्यादावभिधी[नी]यते ॥

वाक्यार्थं प्रति शेषत्वं यत्स्यादुचाराण्य तु ।
तत्तत्तत्पर्यं त्रिधा तस्याद्वाक्यार्थत्रिविधत्वतः^{१२} ॥

स चाभिधेयः प्रत्याग्यो ध्वनिरूप इति त्रिधा ।
२० कारकादिविशिष्टो यः सोऽभिधेयः क्रियादिकः ॥

यथाऽभिधीयमानार्थोऽन्यथाऽनुपपत्तितः ।
प्रतीयमानो वाक्यार्थो यः स प्रत्याग्य इतिरतः ॥

१ C त्रिषे त्वं । २ A कः । ३ C क । ४ All Mss read प्रदत्त । ५ A क्यपु ।
६ A B मत् । ७ A यत् । ८ A हि मे... । ९ A यै त्रिषे वता ।

त्रिषं सुबुधेति वाक्यादावेष तादृकप्रतीयते ।
ध्वनिर्निर्दिष्टा स वैकः स्यादर्थतः शब्दतोऽपरः ॥

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थो ।
व्यङ्ग्यः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥

- ५ शब्दे द्विविधो ध्वनिरयमनुनादरूप एकः स्यात् ।
प्रतिशब्दरूप एकस्तयोर्विशेषो विविच्यतेऽस्माभिः ॥

तत्र कोणाहतिस्फूर्जत्कांस्यकेङ्कारनादवत्^१ ।
अयान्तरं प्रतीतानुस्यूतमेव व्यनक्ति यत् ॥

सोऽनुनादध्वनिरिति कथ्यते ध्वनिकोविदैः ।

- १० प्रतीतार्थं त्यजन् यत्र गुहादिप्रतिशब्दवत् ॥

पृथगेवोपलभते स एव स्यात्प्रतिध्वनिः ।
प्रत्यापयस्तत्तदर्थं तत्र तत्र ध्वनि^२ ध्वनिः ॥

शान्त्यै वोऽस्तु कपालेति वाक्यादावादिमो^३ ध्वनिः ।
कपालः दानालिखितां स्रक्ष्यत्पादिपदात्मिकाम् ॥

- १५ लिपिं गणाः^४ पठन्तीति वाक्यार्थो योऽभिधीयते ।
तेन सृष्ट्यादिकर्तृणां देवानां दाम् गम्यते ॥

प्रतीतेन प्रतीता स्याच्छब्दभोदैवादिंसृष्टिः^५ ।
तयाऽस्य^६ नित्यतैकत्वस्वातन्त्र्यादिः प्रतीयते ॥

- तत्तत्रानुस्यूतमेव ध्वनन्यत्रावसीयते ।
२० सोऽनुनादध्वनिर्नाम तस्योदाहृतिरीदृशी^७ ॥

भम् धम्मिअ वीसत्थो ह्यादिर्बोऽनुनादभाक् ।
अमेति विधिरूपो यो वाक्यार्थोऽभि^८हितः पुरः ॥

१ A कवि । २ C तेः शिवा । ३ A केहाराग मनेव । C कोणिगनादवत् । ४ A म्युत् ।
५ A ध्वनिः । ६ A ध्वनिः । ७ A वा । ८ A गम् । ९ A वा । १० A द्ध्वनिः ।
११ A B स्वा । १२ A B इत्यनित्यम् । १३ A व ।

न गन्तव्या य गोदे^१ति निषेधोऽमेन गम्यते ।
तेन सङ्केतध्वनिस्तदनुस्यूतं प्रतीयते ॥

लावण्यसिन्धुरित्यादि प्रतिशब्दनिर्द्धानम् ।
यतः सिन्धुत्वलावण्यार्थानुस्यूतः स्वनक्षपि ॥

- ५ तत्तत्समानावयवान् रूपातिशयबोधकान् ।
पृथगेवोपलभते स एव स्यात्प्रतिध्वनिः ॥

भक्तिप्रह्वयदेत्यादावनुनादः प्रतीयते ।
विशेषणानां तुल्यत्वात्सामर्थ्यात्कार[स्तुक]शब्दजात् ॥

क्रियासुरिति वाक्यार्थो हस्तानुस्यूतमेव यत् ।

- १० अनुनादं प्रजनयन्पैः [नेहे]पुरुषरूपताम् ॥

तेजस्विताश्च ध्वनयत्यनुनादोऽत्र^२ इत्यते ।
दत्तानन्देति वाक्यादौ प्रतिनादध्वनिर्निर्या ॥

विशेषणानां तुल्यत्वात्सामर्थ्यादपि यो गिरः ।
प्रतिशब्दं प्रजनयन्पैः स्वविशेषणैः ॥

- १५ माहात्म्यं ध्वनयत्यासां प्रतिनादो भवेत्ततः ।
शब्दध्वनिर्निर्दिष्टाभूतः शब्दादेवावगम्यते ॥

ध्वनितात्पर्ययोः कैश्चित्पृथक्त्वं कथ्यते बुधैः ।
“अप्रतिष्ठमविश्रान्तं स्वार्थं यत्परतामिदम्”^३ ॥

वाक्यं विगाह्यते तत्र न्याय्या तत्परताऽस्य सा ।

- २० यत्र तु स्वार्थविश्रान्तं प्रतिष्ठां तावदागतम् ॥

तत्परसर्पति तत्तस्मात्सर्वत्र ध्वनिना स्थितिः ।^४
ध्वनितात्पर्ययोमदं केचिन्नेच्छन्ति तन्मते ॥

१ बुधे । २ C ततः । ३ A होत्यदा । B इव दाता । ४ A वः प्र । ५ A गोचरः ।
B गोचिः । D गोचिः । ६ B कम् । ७ A क्वचित्वाव ।

समावलक्षणत्वाच्च तयोर्न च पृथक्सिद्धयतिः ।
उक्तञ्च टीकाकारैश्च तयोरैक्यं प्रति क्वचित् ॥

“एतावन्तैव विश्रान्तिस्तात्पर्येति किं कृतम् ।
यावत्कार्यप्रसारित्वास्तात्पर्ये[न]तुल्या[ला]भृतम्॥” इति॥

- ६ ध्वनितात्पर्ययोर्भेदो ब्राह्मणब्रह्मचारिवत् ।
तद्वान्तरभेदो हि प्रायेण पृथगुच्यते ॥

तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये
सौभाग्यमेव गुणसम्पदि बल्लभस्य ।

लावण्यमेव वपुषि स्वदत्तेऽङ्गनायाः

- १० शृङ्गार एव हृदि मानवतो जनस्य ॥

अतो ध्वन्याख्यतात्पर्यगम्यमानत्वतः स्वतः ।
काव्ये रंसारङ्गारादिर्वाक्यार्थो भवति ध्रुवम् ॥

एवं त्रिरूपं तात्पर्यं तत्सत्तात्पर्यवेदिभिः ।
वक्तृद्वारा वाक्यधर्मे एवेति परिकीर्त्यते ॥

- १५ अर्थस्यैतावतः शब्द एतावानलमित्ययम् ।
प्रविभागोऽर्थभागेषु शब्दभागविभागता ॥

महावाक्यार्थदेहस्य य एवावयवाः स्मृताः ।
ते चावान्तरवाक्यार्थस्तत्र यथाक्रमम् ॥

महावाक्यस्यावयवभूतावान्तरवाक्यभाक् ।

- २० विभागः प्रविभागः स्यात्पदानामप्यवात्मरे ॥

वाक्ये पदार्थेषु पदे प्रकृतिः प्रत्ययस्ततः ।
तदर्थेषु विभागो यः प्रविभाग इतीरितः ॥

अपि यद्व्यतिरेकेण निष्कृष्टं प्रविभागतः ।
प्रत्यायनं पदार्थानां पदे न प्रथमं ततः ॥

विवक्षा चैव तात्पर्यं प्रविभाग इति क्रमात् ।
एवं शब्दे चातुरूप्यं वक्तृद्वारा निरूप्यते ॥

- ५ सा व्यपेक्षा पदार्थानामाकाङ्क्षा या परस्परम् ।
या च क्रियाकारकादिभावेनान्वययोग्यता ॥

वाक्ये पदपदार्थानां तत्सामर्थ्यमितीरितम् ।
परस्परस्य ग्रथनं पदानामन्वयः स्मृतः ॥

स नीरक्षीरवत्कापि तिलतण्डुलवत्कश्चित् ।

- १० पांसुदकवदन्यत्र दृश्यते बहुधाऽन्वयः ॥

अविभागेन भवनमेकार्थभावं इष्यते ।
अनेनैव प्रकारेण व्याख्याता मुक्तकादयः ॥

द्राभ्यां चतुष्पदीभ्यान्तु युगलं तिसृभिः पुनः ।
सन्दानितं चतसृभिः कथितञ्च कलापकम् ॥

- १५ एकप्रवृत्तेनैव निबद्धो वाक्यविस्तरः ।
स सङ्घातो भवेत्कोशो नानावाक्योपसङ्ग्रहः ॥

नानाप्रवृत्तैर्बन्धः कोश इत्युच्यते बुधैः ।
स पृथग्यानसलिलक्रीडादिभिरनेकधा ॥

प्रबन्धमध्ये नद्वन्द्वेदेतत्प्रकरणं भवेत् ।

- २० तत्समूहः प्रबन्धः स्यात्तत्र रम्मादिवद्भवेत् ॥

न रावणवदित्यत्र विवितञ्च निषेधतः ।
सिद्धो महावाक्यार्थो यः स चतुर्वैगसावनः ॥

अतः स्कन्धो' व्यपेक्षादिः वाक्यवाक्यार्थयोरपि ।
स्मृतोऽन्तरङ्गभूतश्चेत्येवं निर्णीयते बुधैः ॥

एवंविधस्य वाक्यस्य सुप्रयोगार्हतोच्यते ।
निर्गुणत्वं सदोषत्वं रसालङ्कारगुण्यता ॥

५ एतानि भ्रन्ति वाक्यस्य सुप्रयोगार्हतां ध्रुवम् ।
प्रयोगयोग्यतां कुर्युः ये चत्वारो गुणादयः ॥
उक्तञ्च—

“सगुणं सरसं काव्यं सालङ्कारञ्च यद्वेत् ।
तन्निर्दोषं सदोषन्तु तद्विपर्ययो भवेत् ॥”

१० दोषाल्लिङ्गा पदे वाक्ये वाक्यार्थे च यथाक्रमम् ।
तत्र तत्रैव भिन्नाः स्युस्तेऽपि षोडशाश्च पुनः ॥

भोजादिभिरलङ्कारा गुणा दोषाश्च दक्षिताः ।
अतो विरम्यते तेषां रूपं कथयितुं मया ॥

रसस्य वाक्यतात्पर्यगोचरत्वाद्यर्थतः ।
अतोऽनेन प्रकारेण वाक्यार्थत्वञ्च सिध्यति ॥

१५ रसाभये विगायन्ति केचित्तेषां निराक्रिया ।
भरतादिमतेनैव क्रियते सोपपत्तिका ॥

प्रोक्तः सदाशिवेनास्य स्वरूपाभ्यनिर्यायः ।
“रसः स एव स्वाद्यात्वादसिक्तस्यैव वर्तमानः ॥

नानुकार्यस्य वृत्तत्वात्काव्यस्यातत्परत्वात् ।

२० ब्रह्मः प्रमोदमीडेर्प्यारागद्वेषप्रसङ्गतः ॥

लौकिकस्य स्वरमणीसंयुक्तस्यैव दर्शनात् ॥^१
रत्यादिरेव स्थाय्याख्यः तत्तद्दालम्बनाभयः ॥

स्वविभावादिसंयुष्टरूपेणैव रसो भवेत् ।
व्यापारेण च काव्यस्य तदीयाभिनयेन च ॥

रसात्मकत्वनियमात्स्थायी स्वाद्यत्वमेव्यति ।
सामाजिकादिरेवास्य रसस्याभय उच्यते ॥

५ रसस्य वर्तमानत्वाद्दानुकार्यस्य सम्भवः ।
अनुकार्यस्य रामादेः कालातिक्रमदर्शनात् ॥

नातिक्रान्तानुकार्यस्य रसभावः नया कविः ।
करोति काव्यं^१ रसिकान्नजयेयमितीच्छया ॥

ब्रह्मति काव्यं यत्तस्माद्रसः सामाजिकाभयः ।

१० अतः सामाजिकोद्देशप्रवृत्तत्वाद्यर्थतः ॥

काव्यस्यातत्परत्वेन तात्पर्यं तत्रसे भवेत् ।
अतो रसस्य तात्पर्यगम्यत्वं सम्यगीरितम् ॥

अतोऽस्तु जन्यजनकसम्बन्धो रसकाव्ययोः ।
अतः सामाजिकस्यैव रसस्याभयता स्थिता ॥

१५ ननु स्वदयितासक्तं^२ पदपतो न रसोदयः ।
तर्हि रामादिरसिकान् शृण्वतो जायते कथम्^३ ॥

रामादिरर्थो न भवेद्विभावाद्यस्य रसस्य तु ।
अविद्यमानत्वादेव रामादेर्न रसोद्भवः ॥

अत्राऽविचक्षितं स्वार्थविशेषोऽतत्परत्वात् ।

२० धीरोदात्ताद्यवस्थानां^४ प्रतिपादनवर्त्मना ॥

रामादिशब्दो रत्यादेः विभावो भवति स्फुटम् ।
इममेवाधुनैवद्वय कथितं भरतादिभिः ॥

शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।
प्रत्यक्ष इव रामादीन्कारणत्वेन मन्यते ॥

रामादिगतभोगादिप्रतिपादनवर्त्मना ।
सुहृदाहितसंस्कारातिशयास्ते सभासदः ॥

९ शब्दक्षिप्तस्वरपरविवेकाश्च विशेषतः ।
सम्भोगाद्यनुसन्धानप्रवणाहङ्कृतित्वतः ॥

निर्विकल्पं निरुपमं स्वादं तत्रोपभुञ्जते ।
एवमुक्तं भवति-स्वतोऽविद्यमानैरपि रामादिभिः कविसन्दर्भ-
कौशलेन प्रत्यक्षवच्छब्दोपनीतैः तद्व्यापारादनुसन्धानैकचित्स-
१० तया ओतुभिः स्वरपरविवेकविधूनेन प्रतिपन्नो रसो जायते ॥
काव्यानुसन्धानवशाच्छ्रोतुसामाजिकी रसे ॥

रसिकौ तद्वदेव स्यान्नदोऽपि व^३ रसाश्रयः ।
इति प्रष्टुः^४ प्रतिपन्नः पुरस्तादेव दर्शितम् ॥

अतः सामाजिकस्यापि काव्यस्य च रसस्य च ।
१५ भाव्यभावकत्वेऽपि सम्बन्धोऽस्तीति दर्शितः

प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धः पूर्वमेवाक्तः ।
तत्रैव जन्यजनकसम्बन्धोऽपि प्रकाशितप्रायः ॥

नटाभिनयचतुर्यात्म्यवन्ने कविकल्पिते ।
प्रयोगानुभवो ज्ञेयः ओतुः सामाजिकस्य च ॥

२० तत्तच्छब्दार्थसम्बन्धनिर्णान्तिद्वारपूर्वकः ।
स्वत्वशब्दार्थसम्बन्धवित्तिर्निर्णान्तिरुच्यते ॥

सर्वस्थैव हि शब्दस्य स्वार्थवृत्तिविभागतः ।
षोढा विभागो भवति तत्सदर्थवशादपि ॥

स बाचको लाक्षणिको व्यञ्जको गमकोऽपि च ।
प्रत्यायकयोतकाख्याविति षोढा विभिन्यते ॥

५ तत्तच्छब्दोपाधितया षोढा सोऽर्धे विभिन्यते ।
अर्थज्ञापकसामर्थ्यसम्बन्धः सोऽपि बहिष्कृतः ॥

एतेभ्यो भिन्न एतेभ्यस्तात्पर्यार्थाऽपि दृश्यते^१ ।
अर्थे गृहीतसम्बन्धः शब्दो बाचकसंज्ञकः ॥

यद्व्याप्यविशेषेण वस्तुमात्रं प्रतीयते ।
१० तद्वस्तु वाच्यसंज्ञोऽर्थ इति विद्वद्भिरीरितः ॥

सा शब्दस्याभिधा वृत्तिः वस्तुवेकज्ञापकक्रिया ।
स्वार्थे स्ववृत्त्ययोगेन तत्सम्बन्धनि वस्तुनि ॥

तद्वेषेण तु बोद्धव्यः शब्दो लाक्षणिको भवेत् ।
तादृगर्थो भवेच्छब्दो लक्षणावृत्तिसंश्रयः ॥

१५ स्वाभिधेयाविनाभूतप्रतीते वस्तुनि कश्चित् ।
शब्दव्यापारविश्रान्तिहेतुता^२ लक्षणोच्यते ॥

सम्बन्धमन्यजन्वाच्यलक्ष्यतद्धर्मतद्गुणैः ।
तत्तद्विशिष्टातिशयं व्यञ्जयन्व्यञ्जको भवेत् ॥

रसालङ्कारवशतो गुणधर्मवशात्तु वा ।
२० बाच्यावृत्तिशयो बाऽपि लक्ष्यावृत्तिशयोऽपि वा ॥

दृश्यते यत्र तद्वपमर्थं व्यङ्ग्यं विवृण्वते ॥
स्वपदार्थमर्थगुणगतरसादिसहकारिकमसामर्थ्यात् ।
अतिशयवदर्थकल्पितविश्रान्तिर्व्यक्तिरित्युक्ता ॥

विशिष्टे वाच्यलक्ष्यार्थे त'विशेष्यैकदेशतः ।
विवक्षितार्थं क्रमशो गमयन् गमको भवेत् ॥

विशिष्टवाच्यलक्ष्यार्थविशेषणसमाश्रितम् ।
गुणभावरसादीनां [गमनं] गम्य ईरितः ॥

५ विशिष्टे वाच्यलक्ष्येऽर्थे विशेषणविशेष्ययोः ।
यावदर्थं विवृण्वन्ती या वृत्तिर्भेदितरीतिना ॥

गम्ये गमकशब्दस्य वृत्तिर्भेदितरीति स्मृता ।
स्ववृत्तिद्वारतः स्वार्थविशेषणगुणादितः ॥

अर्थान्तरमनुस्यूतं द्योतयन्त्योक्तो भवेत् ।

१० गुणधर्मरसादिभ्यः प्रतीतेभ्यः पृथक्पृथक् ॥

तत्तद्विशेषसामर्थ्यकल्प्योऽर्थो द्योत्य ईरितः ।
वाक्यार्थावयवीभूतपदार्थान् जिघ्रती क्रमात् ॥

विवक्षिते द्योनमाना या वृत्तिर्द्युतिरुच्यते ।
द्योत्ये द्योतकशब्दस्य व्यावृत्तिर्द्युतिरीरिता ॥

१५ प्रतीतोऽतिशयो यत्र वाच्यलक्ष्यादिवस्तुषु ।
प्रत्याययंस्तमेवार्थं शब्दः प्रत्यायको भवेत् ॥

गुणे रस्ते बाऽलङ्कारे पदवाक्यार्थसंश्रये ।
प्रतीयमानोऽतिशयः प्रत्याय्यो लक्ष्यवाच्ययोः ॥

अविश्रमेण व्यापारो रसाद्यतिशयावधिः ।
२० प्रत्यायकस्य प्रत्याय्ये प्रतीतिरिति कथ्यते ॥

देशकालक्रियाजातिरूपवाच्यादिवस्तुषु ।
पदपदार्थविचाराय गुणा^१ धर्मोऽत्र कल्पिताः ॥

1 A छात्रलक्ष्यार्थं त्व । 2 A तथा । 3 A गौले ग B गौले र । C गौरस्यो D गौरस्यो ।
4 A विन्यन्ती व्या । 5 C omits this line । 6 A स्ववृत्त्यादिग । 7 A मयो शोच इती ।
B कस्यो शोच । 8 B त । 9 B वृत्तिर्भेदितरीति । 10 BC त्व । 11 BC त्वयो । 12 B धर्मोत् ।
13 BC ग ।

कविभिः स्वीक्रियन्ते ते तज्ज्ञैः काव्यादिसम्पदे ।
अत्रैवाऽप्यभिधीयन्ते वाच्याऽर्थोपलक्ष्ये ॥

देशे निम्नोन्नतत्वादिराकारो धर्म ईरितः ।
तस्मिन्मृदुत्वकाठिन्यकाण्यशौक्यादयो गुणाः ॥

५ नक्तदिवविभागेन द्विधा कालः प्रकीर्तितः ।
तमस्तेजश्च तद्धर्मो गुणास्तत्रातैवाद्यः ॥

यः संयोगविभागादिः क्रियाधर्मः स कथ्यते ।
तत्र वैकल्पसाफल्यसुसाधुत्वादयो गुणाः ॥

निवृत्तिश्च प्रवृत्तिश्च जातिधर्मावितरीतौ ।

१० धैर्यादयो गुणास्तत्र सहजाहार्यरूपतः ॥

ते भवेयुस्त्रिधा तत्र बाहुनःकायरूपतः ।
शोभनाशोभनत्वेन ते भवेयुस्त्रिधा पुनः ॥

धैर्यादयोऽत्र सहजा आहार्योऽप्याससम्भृतः ।
माधुर्येनिष्ठुरत्वादियुगो वाचि प्रकल्पितः ॥

१५ कूरत्वशान्तिमत्त्वादियुगाः स्युर्मानसा गुणाः ।
लावण्यसौकुमार्यादिः शारीरः कल्पितो गुणः ॥

गुणत्रयोपाधिभिन्ना त्रिधा प्रकृतिरुच्यते ।
अभेकत्वाद्यवस्थैव तासु धर्मितयोच्यते ॥

जात्याश्रया गुणा एव तासु प्रकृतिषु स्वतः ।

२० आकारवत्त्वादिरेव द्रव्यधर्म इतीर्यते ॥

गुणः शोभाऽऽभिरूप्यादिः द्रव्ये कविभिरुच्यते ।
व्यक्तताऽव्यक्ततादिसु गुणे धर्म इतीर्यते ॥

1 A द्वय ते । 2 A काव्या । 3 B शुक्लबौध्या । C शोचस्य हृन्मा । 4 A omits
three lines । 5 C reads after this आकारत्वादिरेव द्रव्यधर्म इतीर्यते ।

वस्तुशोभाकरत्वं^१ यत्स गुणः कल्पितो गुणे ।
धर्मो गुणो यः क्रियायास्तस्य स एवेह कर्मणि ॥
धर्मः स एव कविभिः सामान्ये परिकल्पितः ।
यद्वान्तरसामान्यभेदाश्रयसहिष्णुता ॥

५ व्यक्तिसु व्याप्यवृत्तित्वं सामान्ये कल्पितो गुणः ।
स्वाश्रयाभिन्नरूपत्वं धर्मः स्यात्समवायभाक् ॥

गुणद्रव्यैक्यटनासामर्थ्यं गुण ईरितः ।
सुगंधत्वादिविशिष्टत्वं यत्स धर्मो विशेषभाक् ॥

विनियोगार्हता तेषां गुण एवेति कल्प्यते ।

१० ये धर्मो ये गुणाः क्लृप्ता वाच्यलक्ष्यादिवस्तुषु ॥

तैस्तैस्तदर्थान्तिशयो द्राष्टः काव्यादिसम्पदे ।
वर्णेन च पदेनापि पदान्याश्च पदैरपि ॥

वाक्येन वाक्यार्थेनैते ह्यर्थाः षोडा वि'कल्पिताः ।
विबक्षितार्थसम्पत्तिहेतवः स्युर्येयोचितम् ॥

१५ कारणेन कदाचित्स्यादभिधायः कदाचन^१ ।
तद्विनेन समासेन सर्वनाम्ना कदाचन ॥

प्रकृत्या प्रत्ययेनापि धातुकाकूपसर्गतः ।
वस्तु'विबक्षाऽलङ्काररसादिभ्यः कदाचन ॥

वाच्यो लक्ष्यत्वमायाति लक्ष्यो वाच्यत्वमेति च ।

२० एवं विनिमयश्चापि व्यत्ययश्च परस्परम् ॥

वाच्यादयोऽर्था यास्यन्ति स्वोचितातिशयासये ।
एतद्रूपेण^२ बोद्धव्यं तत्तदर्थैविवेकृभिः ॥

विबक्षितमभिप्रायः फलं भावः प्रयोजनम् ।
तात्पर्यमिति पर्यायशब्दा वाक्यार्थगोचराः ॥

प्रयुज्यमानोऽभीष्टार्थः कारकादिसमन्वितः ।
नीयते यत्प्रबोधाय तत्प्रयोजनमुच्यते ॥

५ योऽर्थो बुद्धिस्थितोऽभीष्टो वस्तुवाक्येन गम्यते ।
तद्विवक्षितमित्युक्तं दर्पणादौ सुखादिषु ॥

यदर्थस्या'भिसुख्येन पदार्था ह्युपकुर्वते ।
सोऽभिप्रायस्तदुत्कर्षः प्रायश्शब्देन कथ्यते ॥

प्रधानमुपकार्योऽर्थः पदार्था ह्युपकारकाः ।

१० तत्परत्वं पदार्थानां तात्पर्यं तदतिरिक्तम् ॥

अभीष्टार्थपरीपाको नेत्रादेरथवा कवेः ।
द्रुमादिफलवयत्र स्वायते तत्फलं भवेत् ॥

व्यापारो यत्र नेत्रादेः शृङ्गारादिर्विभाव्यते ।
अर्थसन्दर्भेचातुयोस्तस्य भाव इति कथ्यते ॥

१५ भाट्टैः प्राभाकरैरेव वाक्यार्थः कथ्यते त्रिधा ।
पदार्थान्योन्यसंसर्गो वाक्यार्थ इति भट्टभाक् ॥

पदार्थ एव^३ वाक्यार्थ इति प्राभाकारा विदुः ।
कवेर्विवक्षया यस्य प्राधान्यं परिकल्प्यते ॥

भवेत्स एव वाक्यार्थ इति निर्णीयते बुधैः ।

२० अर्थाः पदै'रभिहिताः स्वातन्त्र्येण पृथक्पृथक् ॥

अन्योन्ययोग्यसंसर्गमाकाङ्क्षन्ते परस्परम् ।
संसर्गयोग्यैः कथितैः^५ संसृष्टास्ते विमुद्ध्य च ॥

१ A लाघवः । २ A च । ३ B रसः । ४ BC इति । ५ A B क्लिप्तमाऽपि कदापि च ।
६ C नितः । ७ A B तदर्थे हि । ८ A स्तत्पदार्थः ।

१ A च । २ A B लाघवः । ३ B धर्मः । D इति । ४ A B रसः । ५ B सहितैः ।

कस्योपकुर्म इति च प्रधानस्योपकुर्वते ।
प्रधानं यत्परं तेऽपि पदार्थास्तत्परा यतः ॥

भवन्ति तस्मात्तात्पर्यमित्यर्थोन्त'रमुच्यते ।
'वक्तृद्वारा वाक्यधर्मस्यैव वाक्यार्थकल्पनम् ॥

५ विशेषणानि सर्वत्र विशेषण्यपि सर्वतः ।
विशेष्यस्य प्रधानत्वं स्वाश्रयत्वं विद्युपपत्तेः ॥

अतो रसालङ्कारादेः प्राधान्यं यत्र दृश्यते ।
तत्तदन्यतमस्तत्र वाक्यार्थत्वं प्रयास्यति ॥

इति शब्दार्थयो रूपं सिद्धं शब्दार्थनिर्णये^१ ।

१० भट्टाभिनवगुप्तार्यपादैरेव प्रदर्शितम् ॥

एवं विभाव्य कविभिस्तत्तदर्थो निबध्यताम् ।
अपरैः कैश्चिदाचार्यैः प्रकारान्तरकल्पितम् ॥

शब्दार्थयोः स्वरूपन्तु तद्विचित्र्याभिधीयते ।
शब्दस्त्रिधा वाचकश्च तथा लाक्षणिकोऽपि च ॥

१५ व्यञ्जकश्च तदर्थश्च त्रिधा वाक्यादिभेदतः ।
तात्पर्यार्थः पदार्थेभ्यो वाक्यार्थोऽस्तीति केचन ॥

वाक्यादिरर्थो वाक्यार्थ इति प्राभाकारादयः ।
यस्य यन्नाव्यवहितसङ्केतो गृह्यते स्फुटम् ॥

स तस्य वाचकः शब्द इति शब्दानुशासनम् ।

२० जातिक्रियागुणव्रत्यभेदास्सङ्केतितः पुनः ॥

चतुर्था भिद्यते तेषु जातिरेकेति केचन ।

गौरित्येव हि शब्दस्य प्रवृत्तिर्जातिगा स्मृता ॥

गच्छतीत्यस्य शब्दस्य प्रवृत्तिः स्यात्क्रियागता ।
शुक्ल इत्यस्य शब्दस्य प्रवृत्तिर्गुणगामिनी ॥

द्विधा^१दिसंज्ञाशब्दस्य प्रवृत्तिर्द्रव्यगामिनी ।
प्रवृत्तेष्व निवृत्तेष्व व्यक्ति^२योग्या स्वभाषतः ॥

५ अर्थक्रियाकारितया वृत्तिस्तस्यामवश्यति ।
आनन्त्याद्व्यभिचाराच्च व्यक्तीनां तत्र तत्र तु ॥

सङ्केतकरणाशक्तेः सङ्केतस्यावुपायितः ।
गौः शुक्लश्चलतीत्यादिशब्दानां नैव संभवेत् ॥

कचित्कदाऽपि विषयविभाग इति यत्ततः ।
१० उपाधावेव सङ्केतः स्वतः शब्दस्य गृह्यते ॥

उपाधिर्वस्तुधर्मस्त^३ सिद्धः साध्य इति द्विधा ।
सिद्धोऽपि स्यात्पदार्थस्य प्राणदो वा विशेषकृत् ॥

उपाधिः सिद्धरूपो यः सा जातिरिति कथ्यते ।
उक्तो वाङ्मयपदीयेऽपि जात्युपाधिः स तथया ॥

१५ स्वरूपतो गौर्न गौः^४ स्यान्नगौरपि च तत्स्वतः ।
तत्र गोत्वाभिसंबन्धाङ्गोरित्येवाभिधीयते ॥

यतः शुक्लादिना वस्तु लब्धसत्त्वं विशि^५ष्यते ।
स सिद्धो वस्तुधर्मोऽत्र गुणोपाधिरितीरितः ॥

साध्यः पूर्वोपरीभूतावयवाधिक्रियात्मकः ।

२० गच्छतीत्यत्र विद्वद्भिः क्रियोपाधितयोच्यते ॥

यत्संहतक्रमं वक्त्रा संज्ञारूपो यदृच्छया ।
उपाधित्वेन द्विधादिष्वर्थे^६वृत्तिनिश्चितः ॥

१ A यद्वा । 2 A reads वक्तृद्वारा । वाक्यमभिहितस्यैव तात्पर्यपरिकल्पना । 3 A B यैः ।

1 B तीर्णा । 2 B गुति । 3 C वस्तु तदर्थः । 4 A छिप । 5 A के । 6 B कथं ।

स शब्दः सिद्धसाध्याभ्यो^१ द्रव्योपाधिरिति स्मृतः ।
शुक्ललक्ष्मि गौर्द्वितीय इत्यादौ तु चतुष्टयी ॥

प्रवृत्तिरिति शब्दानां महाभाष्यकुदन्वयात् ।
गुणत्वं यदणुत्वादेः^२ पाठाच्च गुणमध्यतः ॥

५ पारिभाषिकमेवेति कृणादमतिकल्पितम् ।
गुणक्रियायदृच्छादेरैकरूप्येऽपि तत्त्वतः ॥

तत्तदाश्रयभेदेन भेदः प्रायेण लक्ष्यते ।
एकं सुखं^३ यथाऽऽदर्शाच्चालम्बनविभेदतः ॥

भिन्नं भिन्नमिवाभाति तथैव स्फुरणुणादयः ।
१० भिन्ने हिमपयश्चाङ्गुलाद्याश्रये परमार्थतः ॥

अभिन्न इव शुक्लादौ यज्ज्वादुपजायते ।
शुक्लः शुक्लोऽप्यमित्यादिरभिन्नप्रत्ययक्रमः ॥

तद्धि शुक्लत्वसामान्यं^४ तत्प्रवृत्तिनिमित्तकम् ।
यथा दित्थादिशब्देषु बालवृद्धशुकादिभिः ॥

१५ उदीरितेषु प्रत्येकं भिद्यमानेषु तत्त्वतः ।
दित्थादित्वं तत्तदर्थं दित्थादावनुवर्तते ॥

अतश्च सर्वशब्दानां जातिरेकैव तत्त्वतः ।
स्वप्रवृत्तिनिमित्तं तन्न व्यक्तिरिति निश्चिता ॥

तन्नामपोहः शब्दार्थ इति कैश्चन कथ्यते ।
२० प्रकृतानुपयोगित्वाद्वात्सर्माभिने कथ्यते ॥

अतः सर्वस्य शब्दस्य मुख्योऽर्थो जातिरेव सा ।
व्यापारस्तत्र शब्दस्य मुख्यो यः साऽभिधा भवेत्^५ ॥

शब्दस्य मुख्योऽर्थो वृत्तिस्तत्तद्व्यक्तिव्यवस्थिति ।
लक्षणेत्यत्र शब्दस्य व्यापारान्तरमुख्यते ॥

मुख्यार्थबाधे तथोगे रुदितोऽयं^६ प्रयोजनात् ।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥

५ कुशलः कर्मणीत्यत्र कुशलावाच्ययोगतः ।
रुदितो लक्ष्यत्येव शब्दः कर्मणि कौशलम् ॥

घोषाधिकरणत्वस्य गङ्गादीनामसम्भवात् ।
मुख्यार्थबाधे तत्तीरे रुदितः सुप्रसिद्धितः ॥

यतो घोषस्य वसतिर्लक्ष्यते सापि लक्षणा ।
१० गङ्गातटे घोष इति शब्दो मुख्यार्थभागपि ॥

पावनत्वं लक्ष्यति धर्मस्या[ज्ञा]तिप्रयोजनात् ।
प्रयोजनादमुख्योऽर्थो मुख्येनार्थेन लक्ष्यते ॥

यस्मिन्नारोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थभाक् ।
शुद्धेयं लक्षणा सैव भवेदर्थवशाद्भिधा ॥

१५ उपादानाभिधा काचित्कस्या लक्षणलक्षणा ।
आरोपिता क्रिया यत्र सोपादानार्थलक्षणा ॥

कुन्तः प्रविशतीत्युक्ते स्वसंयोगिनमेव सः ।
स्वस्य प्रवेशसिद्ध्यर्थं यदाक्षिपति पुरुषम् ॥

कुन्तप्रवेशो मुख्यार्थः कुन्तस्य तदसम्भवात् ।
२० स्वक्रियाऽऽरोपिताऽन्यस्मिन्पुक्ते सारोपिता क्रिया ॥

सान्तरार्थोऽत्र शब्दस्य व्यापारोऽर्थान्तराश्रयः ।
गौरवबन्ध इत्यत्र स्वानुबन्धनसिद्धये ॥

१ A व्याहृते । B व्याहृते । २ B द्रव्योदे । ३ A B भेदमुख्यः । ४ B व्याहृते ।

व्यक्तिराक्षिप्यते जात्या न शब्देनाभिधीयते
'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे ॥'

इतिन्यायादुपादानलक्षणा नात्र शङ्क्यताम् ।
रुढि'प्रयोजन'भावाज्जातिव्यक्त्योरभेदतः ॥

५ क्रियादीनामभावाच्च नैवोपादानलक्षणा ।
अकारि कारणं कुरु क्रियतामिति यद्वचः ॥

भावः कारयिता कर्म कर्ता चाक्षिप्यते यतः ।
इत्यादावप्युपादानलक्षणा नैव शङ्क्यताम् ॥

तत्तदर्थस्वरूपासंरन्ध्रानुपपत्तिः ।

१० अर्थापत्तिप्रमाधीना' क्रियाकर्त्रादिकल्पना ॥

यत्र स्यादर्थसामर्थ्यं तत्रार्थापत्तिरुच्यते ।
श्रुत'सामर्थ्ययोगेन श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥

देवदत्तादिपुरुषपीनत्वानुपपत्तिः ।
भोजनस्य निषिद्धस्य दिवा रात्रौ प्रकल्प्यते ॥

१५ अर्थापत्तिर्भवेद्यद्वा श्रुतार्थापत्तिरेव वा' ।
गौरनूबन्ध्य इत्यत्र श्रुतार्थापत्तिरेव सा ॥

घोषाधिकरणत्वस्य सिद्धये स्वतन्त्रोपरि ।
स्वार्थं समर्पयत्येव गङ्गाशब्दो यतस्ततः ॥

इत्यादिलक्षणेनैव शुद्धेयमुभयात्मिका ।

२० आरोप्यारोपविषयो सिद्धभेदौ परस्परम् ॥

सामानाधिकरण्येन निर्दिश्यते यदि कश्चित् ।
सारोपाज्या विषयिणाऽऽरोप्यमाणेन कुत्रचित् ॥

१ A छुडि । 2 A शीना । 3 B लि । 4 A B एवम् । 5 A लि ।

अन्तःकृते निगीर्णेऽस्मिन्नारोपविषये सति ।
एषा साध्यवसानात्मा लक्षणेति विभाव्यते ॥

इमौ भेदौ च सादृश्यात्सम्बन्धान्तरतोऽपि च ।
गीर्णौ शुद्धौ च विज्ञेयौ लक्षणाभेदवैदिभिः' ॥

५ सादृश्यहेतु भेदौ स्तः सारोपाध्यवसानिकौ ।
गीर्णोऽहिको गौर्यं चेत्युक्तोदाहृतिरेतयोः ॥

लक्ष्यमाणा अपि स्वार्थ'सहचारिगुणा यतः' ।
गोशब्दस्य परार्थोभिधाने यान्ति निमित्तताम् ॥

गवि स्वार्थं सहचरा गुणा जाज्वा'द्यम्ब ये ।

१० गुणास्तेषामभेदेन लक्ष्यन्तेऽत्र परार्थगाः ॥

न परार्थोऽभिधीयेतैत्येवं केच'न जानते ।
लक्ष्यमाणा अपि स्वार्थं जाज्जमान्यादयो गवि ॥

वाहिकाख्यापरार्थोभिधाने वृत्तिनिमित्तताम् ।
गोशब्दस्य प्रयान्तीति केचिदुच्चिचक्षणाः' ॥

१५ द्वयोः साधारणीभूतगुणादेराश्रयस्वतः ।
परार्थो वाहिको लक्ष्यः स्वार्थेनेत्यपरे विदुः ॥

अपि चेदविनाभावे सति क्रोशतिमञ्चयोः ।
आक्षेपेणैव मस्या'दिसिद्धेर्नैवान्न' लक्षणा ॥

यदा'युधुतमित्यादौ सादृश्यादन्यदेव हि ।

२० कार्यकारणभावादि सम्बन्धान्तरमुच्यते ॥

भेदे सत्यपि तादृश्यप्रतीतिर्गीर्णभेदयोः ।
तद्धे[अभे] दावगतिः कापि प्रयोजनवती भवेत् ॥

1 A हे । 2 B स्वतः । 3 A B स्ता । 4 B ना । 5 A लि । Mas read these three lines. 6 C कथा । 7 C लि । 8 C वा ।

गृहयोर्मेदयोरन्यवैलक्षण्येन यद्भवेत् ।
अर्थक्रियाकारितादि तत्प्रयोजनवद्भवेत् ॥

तादर्थ्यादुपचाराख्या लक्षणा कापि दृश्यते ।
'इन्द्रार्थे स्थूण इन्द्रोऽयमित्यादौ सा विलोक्यते ॥

५ 'कचित्स्वस्वामिभावेन लक्षणाऽपि भवेद्यथा ।
राजकीयः स पुरुषः इत्यादौ दृश्यते स्फुटम् ॥

हस्त इत्यपि यथैव करग्रं लक्षयत्यथ न वक्ति करं तम् ।
अवयवावयवविभावनियन्धा लक्षणाऽपि च तथैव सुधीभिः ॥

स[अ]वक्षास्तक्षदित्यत्र तात्कर्म्यात्कापि लक्षणा ।
१० एवं षोडा समुद्दिष्टा लक्षणा लक्ष्यवेदिभिः ॥

लक्षणायां गौणवृत्तिर्नान्तर्भवति कर्हिचित् ।
लक्ष्यमाणगुणैर्गौणाकृतेरिष्टा तु गौणता ॥

अग्निर्माणवकेत्यादौ गुणवृत्तिं प्रचक्षते ।
अग्निशब्दः स्वमुख्यार्थेबाधामाणवके स्वतः ॥

१५ तद्गुणे पिङ्गलत्वादौ यां वृत्तिं प्रतिपद्यते ।
तां गौणीवृत्तिरित्याहुः शब्दवृत्तिविचक्षणाः ॥

भेदः साध्यवसानात्मा सारोपात्मा च योऽभवेत् ।
तयोरन्यतरैवेयं वृत्तिर्गौणीति केचन ॥

तत्तादृगलक्षणोपेतलक्षणाविषये क्वचित् ।
२० प्रयोजने सति व्यङ्ग्यं भवेद्ब्रह्म न संभवेत् ॥

यत्र रुढिः प्रसिद्धा स्यात्तत्र व्यङ्ग्यं न सेत्स्यति ।
यत्र प्रयोजनं नास्ति तत्र व्यङ्ग्यं न दृश्यते ॥

ध्वनिव्यापारहेतुर्यस्तद्व्यङ्ग्यञ्च प्रयोजनम् ।
प्रयोजनं विना कापि न व्यङ्ग्यं व्यज्यते स्फुटम् ॥

अभिधालक्षणांमूलं व्यङ्ग्यं सिद्ध्येत्प्रयोजनात् ।
अगूढं गूढमित्येतद्व्यङ्ग्यं द्वेषा विभिद्यते ॥

५ अगूढं तत्स्फुटं यस्य प्रतीतिरभिधेयवत् ।
अनुस्यूता यदव्यक्ता प्रतीतिर्गूढमुच्यते ॥

गूढागूढात्मकं व्यङ्ग्यमेकमस्तीति केचन ।
व्यक्ताव्यक्तप्रतीतिर्यत्तद्गूढागूढमुच्यते ॥

भाविकात्मनि (?) पथे तु^१ तत्तद्व्यङ्ग्यं विलोक्यते ।
१० व्यङ्ग्ये लाक्षणिकस्यात्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ॥

लक्षणा तादृशी गूढव्यङ्ग्याव्यङ्ग्यार्थयोगतः ।
पञ्चादगूढव्यङ्ग्येति त्रेधा व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति ॥

तद्गू^२लाक्षणिकः शब्दस्तद्व्यापारोऽ^३ञ्जनात्मकः ।
यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥

१५ फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनाज्ञापरा क्रिया ॥
यत्र प्रत्याययितुं प्रयोजनं लक्षणाशब्दः ।
वाक्ये प्रयुज्यतेऽ^४स्मान्नान्यो हेतुः प्रयोजनाभावेः ॥

तस्मादेव च शब्दात्तद्व्यापारस्तथाञ्जनात्मैव^५ ।
तेन व्यापारेण व्यङ्ग्यं तत्र प्रयोजनं भवति ॥

२० गङ्गायां घोष इत्यादिवाक्ये तत्सीरसङ्गतः ।
पावनत्वादिधर्मो यः प्रतीतो व्यङ्ग्यमेव तत् ॥

पावनत्वादिधर्मस्य गङ्गाशब्दस्य च क्वचित् ।
गुह्यते नच सङ्केतस्तस्मान्नात्राभिधा भवेत् ॥

मुख्यार्थवाधादिहेतोरभावस्यैव लक्षणा ।
अतस्तल्लक्षणाशब्दव्यापाराद्व्यञ्जनात्मकात् ॥
कृते'न पावनत्वादिधर्मः क्वापि प्रतीयते ॥
उक्तञ्च'—

५ “नामिधा समयाभावाद्धेतुभावात् लक्षणा ।
लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो'योगः फलेन नो ॥
न'प्रयोजनमेतस्मिन्न च शब्दः स्व'लङ्घतिः ।”
गङ्गाशब्दो यथा स्रोतोवाधात्तत्तीरलक्षकः ॥

तत्र तदे सबाधश्चेत्लक्षयेत्तत्प्रयोजनम् ।
१० मुख्योऽर्थो न तदं तत्र स्वार्थबाधो न इत्युच्यते ॥
गङ्गाशब्दार्थतीरस्य पावनत्वादिभिः कश्चित् ।
लक्षणीयैर्न'संबन्धो' नापि लक्ष्यं'प्रयोजनम् ॥
तस्मिन्प्रयोजने लक्ष्ये तेन लक्ष्यं प्रयोजनम् ।
इत्येवमनवस्था स्यात्सा मूलक्षतिकारिणी ॥

१५ पावनत्वादिभिस्तीरं युक्तमेव हि लक्ष्यते ।
गङ्गाशब्देनाधिकार्थप्रतिपत्तिः प्रयोजनम् ॥
विशिष्टलक्षणेवा स्याद्व्यञ्जयते नात्र किञ्चन ।
इति बाधिनमुद्दिश्य प्रत्युत्तरमुदीर्यते ॥

“प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते' ।
२० ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ॥”

प्रत्यक्षादेहिं नीलादिर्विषयो हि स्वभावतः ।
प्राकट्यं वाऽथ संवि'त्तिः फलत्वे'नोपयुज्यते ॥

अतो विशिष्टे कस्मिंश्चिद्व्यञ्जना नोपयुज्यते ।
अतो गङ्गादिशब्देन तत्तदे लक्षिते पुनः ॥

पावनत्वादयो धर्मविशेषास्तत्र संभवाः ।
प्रतीयन्ते'भिवाच्यन्य'व्यापाराद्व्यञ्जनात्मकात् ॥
अभिचालक्षणास्पात्तथा तात्पर्यरूपतः ।
एभ्यो भिन्नो भवेदत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ॥

५ ध्वननव्यञ्जनेत्यादिशब्दवाच्यो 'भवत्यसौ' ।
एवं हि लक्षणांमूलं व्यञ्जकत्वमुदाहृतम् ॥
अभिचालमूलमप्यत्र व्यञ्जकत्वं प्रचक्षते' ।
बहुधा चाभिचालमूल व्यञ्जकं कथ्यते बुधैः ॥

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
१० संयोगाचैरवाच्यार्थधीकृद्वाश्रितिरञ्जनम्' ॥”

'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधित्वा ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सखिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वराद्ययः ।
शब्दापेक्षानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥”

१५ हरिशब्दोऽपि सिंहादेरनेकार्थस्य वाचकः ।
शङ्खचक्रादिसंयोगाद्विष्णुमेव व्यनक्ति च ॥

रामं विहायार्जुनं च रामार्जुनपदं यथा ।
विरोधे कार्तवीर्यस्य भागीवस्य व्यनक्ति च' ॥

शङ्खाद्ययोगः शक्रादौ हरिशब्देन गम्यते ।
२० रामलक्ष्मणशब्देन साहचर्याभिधायिना ॥

पुनन्तरे गौरवादि विनयादि व्यनक्ति च ।
‘भवच्छिदं भज' स्थाणुमित्यर्थाद्व्यञ्जयते शिवाः ॥

सर्वं जानाति देवोऽयं युष्मदर्थं इतीरिते ।
भृत्येष्टकारिता भृत्यैर्हृद्या प्रकरणादिह ॥

मकरध्वज इत्युक्ते तद्विज्ञाद्यज्यते स्मरः ।
देवः पुरजिदित्युक्ते देवशब्दस्य सन्निधेः ॥

५ पुरजिस्त्वं शिवस्येति व्यज्यते शिव एव हि ।
मधुमत्तः पिक इति वसन्तो व्यज्यते स्फुटम् ॥

भात्यत्र देव इत्युक्ते राजधानी प्रतीयते ।
मित्रं भानीति सुहृदि मित्रो भानीति भास्करे ॥

स्वाहेन्द्रशशुरित्यत्र स्वरेणार्थान्तरध्वनिः ।
१० एवमादिप्रयोगेषु तत्तदर्थो विलोक्यताम् ॥

संयोगादिभिरनैस्तु वाचकत्वे निवारिते
अनेकार्थस्य शब्दस्य यदर्थान्तरदर्शनम् ॥

अभिधा नात्र वर्तेत तस्याः स्वार्थे नियामनात् ।
सुव्यार्थवाचाऽयमावाल्लक्षणा नात्र वर्तेते ॥

१५ अतोऽत्र शब्दव्यापारः पारिशेष्यात्तद्व्यञ्जनम् ।
तद्व्यञ्जनयुतः शब्दो यः सोऽर्थान्तरपुक्त्या ॥

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तद्व्यञ्जकारितया मतः ।
वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यभूता सेऽर्थाः पूर्वमुदाहृताः ॥

तेषां तद्व्याचकादीनामर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

२० वक्तुबोद्धव्यकाङ्क्षां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः ॥

प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिमाजुषाम् ।
योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुव्यापारो व्यक्तीरेव सा ॥

1 A वैते । 2 A ना । 3 A B C निवा । 4 B या । 5 A B ह । 6 A भाज ।
7 A B दस्यमा ।

बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः स्यात्काङ्क्षः स्याद्विकृतिध्वनेः ।
प्रस्तावः स्यात्प्रकरणमार्थो वाच्यादयस्तथा ॥

इक्षिताकारचेष्टादिः रादिशब्देन बोधितः ।
कामाश्रयस्य लक्ष्यस्य व्यङ्ग्यस्योदाहृतिः कृता ॥

५ अहपिबुलं जलकुम्भं घेच्छूण समामदक्षि सहि तुरिभम् ।
समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणं ॥

अत्र चौघेरतस्यैव गोपनं गम्यते स्फुटम् ।
खेदो मयि न योग्यः स्यात्कर्तुं योग्यः कुक्षिवति ॥

तथाभूतादिवाक्यादा स्वरकाङ्क्षः प्रकाश्यते ।
१० वाच्यसिद्धयङ्गमत्तोक्तः स्वरः काङ्क्षार्थेवेदिति ॥

नैवं शङ्क्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं काङ्क्षेदिभिः ।
प्रभमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेरत्र दर्शनात् ॥

तद्विहा सह गङ्गथलणिमिअं दिट्ठि ण गेसि अण्णसो ।
एण्हि सवेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी ॥

१५ अत्र प्रच्छन्नकामित्वं कान्तया व्यज्यते प्रिये ।
मलयानिलसम्कुलकुसुमामोदमेदुरम् ॥

आरामं पश्य सुमुखि मनोभवतिकेतनम् ।
कामिनि प्रविशान्ति व्यज्यते सुरतार्थिता ॥

५ गोल्लेह अणहमणा अत्ता मं घर भरम्मि सअलम्मि ।

२० खणमेत्तं जह संजझाप होइ ण व होइ वीसामो ॥

सङ्केतकालः सन्ध्येति व्यज्यतेऽत्र कयाचन ।

सुखं समागमिस्सह तुज्झ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण ।

एमेअ किमि चिट्ठसि ता सहि सज्जेत्तु करणिज्जे ॥

1 A स्तवः । 2 B नि । 3 अतिपुष्टं बलकुम्भं घृहीत्वा समामताऽस्मि सखि स्वरित्वा ।
असत्वेदसलिलसिद्धयानिसहा विश्रान्तिमि खणम् ॥ 4 तदा मन गङ्गथलनिमगा दृष्टि न मयस्मन्त ।
इदानीं सैवहं तौ व कवेलेन सा दट्टि ॥ 5 तुदयनार्द्रमनाः श्रुत्वां यद्वरे एकले । खणमाहं यदि
कस्यायां भवति मया भवति विश्रामः ॥ 6 भूयते समागमिष्यति तव प्रियेऽयं अहमात्मेन । एतेन
विमिदि तिष्ठति तावति समयं करणीयम् ॥

- कस्यास्मिन्नारसम्भोगे निषेधोऽत्र प्रतीयते ॥
 निमील्य लोचने काचित्प्रिये गुरुजनावृता ।
 पश्यति स्वस्तिकाकारकरेणालङ्कित स्तनौ ॥
 निमीलनादीकृतेन' यामिनीति प्रतीयते ।
 ५ चेष्टया स्वस्तिकाकृत्या गाढाश्लेषः प्रतीयते ॥
 द्वित्रादिभेदे वक्रादिमिथोयोगे सति कचित् ।
 क्रमाद्यध्वजस्य लक्ष्यस्य व्यञ्जकत्वं निदर्शयताम् ॥
 शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः ।
 अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥
 १० शब्देनैव निवेद्योऽयं न प्रमाणान्तरेण च ।
 एवंप्रकारैर्वहुभिः कृते शब्दार्थनिर्णये ॥
 स्वरूपं दोषगुणयो रसालङ्कारयोरपि ।
 अवश्यमभिधातव्यमपि तत्रापि धर्मिणि ॥
 प्रदर्शिते तद्धर्माणां हेयोपादेयतास्थितिः ।
 १५ ज्ञायते यत्ततः काव्यभेदान्प्रागभिदध्महे ॥
 अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्धनौ ।
 अर्थान्तरे सङ्क्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥
 प्रधाने लक्षणामूलगृह्यव्यङ्ग्ये सति कचित् ।
 यत्राविवक्षितं वाच्यं तत्र ध्वनिरिति ध्वनौ ॥
 २० तदेवानुपयुक्त्याऽर्थाच्यमर्थान्तरे यदि ।
 नमितं तद्भवेदर्थान्तरसङ्क्रामिताख्यया ॥
 यथा त्वां वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र निष्ठति ।
 आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥

- उपदेशादिरूपेण गम्यते वचनादि यत् ।
 तदेवानुपपत्त्यादेः क्वाप्य'त्यन्ततिरस्कृतम् ॥
 मयि चोपकृतं सुष्ठु सौजन्यं प्रथितं त्वया ।
 कुर्वीदृशं परमपि सुखमास्त्व शरच्छतम् ॥
 ५ अत्रापकारिणीं चेदौ विपरीतलक्षणया कथयति ॥
 विवक्षितं व्यङ्ग्यनिष्ठं वाच्यं यत्र' प्रकाशते ।
 तत्रालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥
 रसस्तु न विभावादिस्तैरेवासाधिति क्रमः ।
 स चेन्न लक्ष्यः सोऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य उदाहृतः ॥
 १० रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।
 भिन्नो रसाद्यलङ्कारादलङ्कार्यतया स्थितः ॥
 आभास'भावशान्त्यादेः क्रमो नैवात्र लक्ष्यते ।
 तेषां व्यङ्ग्यक्रमे' लक्ष्ये लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमो भवेत् ॥
 भावोदपादिः प्राधान्यादलङ्कार्यतया स्थितः ।
 १५ रसादियैत्र तत्रैष व्यङ्ग्य एव भविष्यति ॥
 प्राधान्याद्यत्र वाक्यार्थस्याङ्गभूतो रसादिकः ।
 काव्यभेदो गुणीभूतव्यङ्ग्य इत्यभिधीयते ॥
 भावशान्त्यादयोऽङ्गित्वं रसे मुख्ये प्रयान्ति च ।
 अर्थान्तरे सङ्क्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥
 २० इति त्रयं गुणीभूतव्यङ्ग्येऽङ्गाङ्गित्वमेव्यतः ।
 यत्रातिशयाय व्यङ्ग्योऽर्थो वाच्यात्काव्यं ध्वनिर्भवेत् ॥

प्रधानभूतस्कोदाख्यव्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनस्तु यः ।
शब्दस्तत्र ध्वनिरिति व्यवहारः कृतो बुधैः ॥

व्यङ्ग्यभाविताख्यस्य व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनक्षमम् ।
शब्दार्थयुगलं तच्च ध्वनिरित्यभिधीयते ॥

५ ध्वनिः स्यादुत्तमं काव्यं स प्रबन्धः सुदुर्लभः ।
वाच्यादनतिशायी च व्यङ्ग्योर्थो यत्र दृश्यते ।

तत्काव्यं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं तन्मध्यमं भवेत् ।
यत्र शब्दस्य वैचित्र्यं यत्रार्थस्य विचित्रता ॥

यत्र व्यङ्ग्यं न प्रतीतं तत्काव्यमधमं स्मृतम् ।
१० अनुस्त्वानामसंलक्ष्यकमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥

शब्दार्थोभयशक्त्युत्पत्तिश्चिदा स कथितो बुधैः ।
यः शब्दशक्तिमूलानुरणनात्मा स च ध्वनिः ॥

तथार्थशक्तिमूलानुरणनात्मापि च ध्वनिः ।
शब्दार्थशक्तिमूलानुरणनात्मापि च ध्वनिः ॥

१५ अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ।
परस्परस्य प्राधान्यात्प्रधानेतरकल्पना ॥

व्यङ्ग्ये रसालङ्कारादौ ध्वनिकाव्यं तदुत्तमम् ।
स चेच्छ्रयो भवेन्मध्यस्तस्मिन्वाच्ये तथाऽधमः ॥

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
२० सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिसममुन्दरम् ॥

व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।
उदाहरणमेतेषां काव्यबन्धेषु दृश्यते ॥

1 ABC स्फुटः । 2 A सुदुर्लभः । 3 B तत्र । 4 A अर् । 5 A B कव्यैः ।
6 तथा । 7 B C omit this line.

एवं ध्वनिकृदाचार्येभ्यः प्रमेदाः समीरिताः ।
स्वरूपमुक्तं वाच्यादेस्तत्तद्भेदाश्च दर्शिताः ॥

एतेभ्योऽन्यस्तु तात्पर्यं वाक्यार्थोऽस्तीति जानते ।
एतेभ्योऽन्यस्तु कथितस्तात्पर्यार्थोऽपि केमुचित् ॥

५ समन्वये पदार्थानां पदार्थोऽपि च तत्त्वतः ।
विशेषरूपो वाक्यार्थस्तात्पर्यमिति मन्यते ॥

पदार्थो ये पदानां स्युरन्वितानां परस्परम् ।
त एव वाक्यार्थोऽस्तीति मान्योऽर्थोऽस्तीति केचन ॥

सर्वस्यैव च शब्दस्य स्वार्थवृत्तिविभागतः ।
१० तात्पर्यार्थो भवेच्छ्रोतुः विवेक्तुः प्रीतिकारकः ॥

श्रोतृत्वं तदिति प्राहुः शब्दतात्पर्यवेदिनः ।
शब्दशक्तिमहिम्ना यद्व्यङ्ग्यार्थविवेचनम् ॥

तदेव च विवेकतुल्यमाहुरर्थविवेचकाः ।
व्यङ्ग्यतात्पर्यतद्भेदं शब्दशक्तिरूपणम् ॥

१५ कवेर्विबक्षितार्थो यः तत्तात्पर्यमुदाहृतम् ।
तात्पर्यस्य स्वरूपं यत्तद्विशेषश्च तद्विदा ॥

यथाऽवगतमस्माभिः परस्तात्कथयिष्यते ।
इत्थं कल्पतायां तु वाच्याद्यर्थचतुष्टयम् ॥

निर्णीतं वाचकादेश्च शब्दस्यापि चतुष्टयम् ।
२० तच्च काव्यप्रकाशने मयाऽप्यत्र प्रदर्शितम् ॥

दोषा गुणाश्चालङ्काराः शब्दार्थोभयरूपतः ।
कचिद्वशाच्च तद्योग्यां योग्यताऽत्र विचार्यते ॥

1 All mss read these two lines । 2 A हि । 3 A दे । 4 A BC प्रकल्पनायां ।
5 C ना ।

आक्षेपतः समाधानार्थं ध्वनिशयो भवेत् ।
आक्षेपश्च च समाधानमनोऽप्येवमभिधीयते ॥

स्वतः शुद्धस्य वर्णस्य को दोषः को गुणो भवेत् ।
रसादेराश्रयत्वं तदमूर्तस्य कथं भवेत् ॥

५ विभुत्वात्तस्य वर्णस्य क्वाचित्कर्तृत्वं कथं भवेत् ।
अलङ्कारोऽपि नैव स्यादलङ्कारो विनिश्चयात् ॥

दोषादेराश्रयो वर्णः पदं वाऽथ किमुच्यते ।
वाक्यं वा किमलङ्कारो नैव वर्णस्य गुच्यते ॥

पदे चेत्तत्पदं कीदृक्स्वरूपं निरूप्यताम् ।
१० वर्णः पदं किं वर्णो वा वर्णा वा पदमुच्यते ॥

अव्यासेरप्यतिव्यासेः पदं द्रव्यति लक्षणे ।
सुसिद्धन्तं पदमिति यदि स्यात्पदलक्षणम् ॥

सुवन्तं पदमस्तीति तिङन्तमपि चापरम् ।
समुच्चयेन न पदं सुसिद्धन्तात्मकं भवेत् ॥

१५ लक्षणं व्यभिचारि स्यादतिव्याख्यादिदोषतः ।
पदे वाक्ये च वाक्यार्थे दोषः कीदृक्स्वरूपवान् ॥

स्थाने पदादौ सर्वं गुणः कीदृगात्मा च वर्तते ।
वाक्यस्य लक्षणं कीदृक्तस्य दोषादयो यदि ॥

समूहो यः पदानान्तु तद्वाक्यमिति लक्षणम् ।
२० वाक्यं द्वाभ्यां त्रिचतुरैः पञ्च षडससंभिश्च वा ॥

अष्टभिर्वा भवेत्तस्माल्लक्षणं व्यभिचारि तत् ।
एकप्रयोजनाभावादप्यथा वाक्यलक्षणम् ॥

1 B रा । 2 AB नि । 3 AB किञ्चित्सत्त्व । 4 D हि । 5 A स्थिते । 6 J स्व ।
7 B त्व ।

दोषो गुणो वाऽलङ्कारो रसो वाऽथ कदाचन ।
पदे वाक्ये च वाक्यार्थे नहि शब्दात्मको भवेत् ॥

आश्रयाश्रयिसम्बन्धो न भवेच्छब्दयोः क्वचित् ।
अथ तद्व्यतिरेकश्चेदोषादिरिह कथ्यते ॥

५ भिन्नाधिकरणत्वेन सम्बन्धो न घटिष्यते ।
अतो दोषादयः शब्दे व्यर्थोः स्युः कविता अपि ॥

इति ह्यवन्तमुद्दिश्य तत्सम्बन्धोऽभिधीयते ।
वक्तृसम्बन्धवशातः शब्दे दोषादिकल्पना ॥

दोषादिवैकृत्यन्तर्धः स्याद्वक्त्रधीनतायाऽप्य हि ।
१० स्वार्थे स्ववृत्तियोग्यत्वं येन शब्दस्य दृश्यते ॥

स दोषः कथ्यते वक्तृप्रयोगाधीन एव सः ।
स्वार्थे स्ववृत्तियोग्यत्वद्वारा शब्दस्य यद्भवेत् ॥

प्रत्यायकत्वसामर्थ्यसौलभ्यं स गुणो भवेत् ।
वाच्यायतिशयो येन दृश्यते शब्दहेतुकाः ॥

१५ स एवार्थगुणो ज्ञेयः तत्तदर्थेषु दृश्यते ।
येऽर्थे शब्दादिशब्दानान्तेऽलङ्कारा इति स्मृताः ॥

प्रयुज्यते तान्कवयः शब्दार्थोभयरूपतः ।
कविप्रयोगचातुर्योत्स नीरक्षीरवन्नसः ॥

शब्दार्थेषूपयुज्येत प्रायो व्यङ्ग्यः स सर्वदा ।
वर्णे गुणो न दोषो वा तौ स्यातां पदवाक्ययोः ॥

२० रसादयोऽपि वाक्यादिप्रबन्धेषूपयोगिनः ।
कविसम्बन्धवशातो दृश्यन्ते यत्तत्तत्ततः ॥

1 A न्ते । 2 B न्दं । 3 A B क्वहीनस्त । 4 B स्व वृत्तियोग । 5 B स्वयोगात् ।
6 A न्ता 17 C हि ।
२१

तस्मादमी वक्तृधर्मा नैते स्तुः शब्दगोचराः ।
वक्तुर्विवक्षाधीनं यच्छब्दे दोषाधिरूपणम् ॥

तस्माद्दोषादयो वक्तृपराधीना न शब्दगाः ।
तस्मादलङ्कृतिगुणरसवत्काव्यनिर्मितिः ॥

५ ध्वनिरूपैव कर्तव्या निर्दोषा कीर्तिसम्पदे ।
ध्वनिनिरूप्यतेऽत्रैव व्यञ्जकत्वेन चोदितः ॥

क्रमेणोच्चार्यमाणेषु वर्णेष्वर्थस्य वाचकः ।
आदिमः किं द्वितीयः किं तृतीयः किं तथाऽन्तिमः ॥

प्रत्यायकत्वशक्तिस्तु कस्मिन्नेतेषु दृश्यते ।
१० क्रमेण श्रूयमाणत्वाद्दर्शानां नश्वरत्वतः ॥

समुच्चयेन वर्णानां वाचकत्वं न युज्यते ।
सापेक्षत्वादादिमस्य स्वार्थे वृत्तिर्न जायते ॥

मध्यमानामपि स्वार्थप्रतीती स्यादनिश्चयः ।
अन्तिमश्चेदर्थकस्य सम्बन्धोऽनर्थको भवेत् ॥

१५ अर्थसंस्पर्शितैवास्माद्धेतोः शब्दस्य निश्चिता ।
मैवं मन्यस्व शब्दस्य स्वार्थस्पर्शित्वमुच्यते ॥

अर्थप्रतीतिः श्रोतॄणां शब्दोच्चारणान्तरम् ।
जायते तस्य हेतुयः सोऽर्थोपपत्तिप्रमाणकः ॥

स वर्णव्यतिरेकात्मा कोऽपि स्यात्सोऽपि च ध्वनिः ।
२० ध्वनिः सामान्यरूपस्याऽर्थास्तद्व्यक्तयः स्मृताः ॥

स वर्णव्यञ्जनद्वारा तमर्थं व्यञ्जयेत्स्फुटम् ।

स ध्वनिः स्फोट इत्यत्र शाब्दिकैः परिभाष्यते ॥

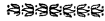
इत्थं शब्दार्थसम्बन्धो ध्वनिकृत्तिनिरूपितः ।
तदुक्तेन प्रकारेण संक्षेपादत्र दर्शितः ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने
शब्दार्थसम्बन्धतद्भेदप्रकारनिर्णयो
नाम षष्ठोऽधिकारः समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

अथ सप्तमोऽधिकारः ।

उक्ता रसा रसव्यक्तिर्नात्येनैवेत्युदीरिता ।
अवस्थानुकृतिर्नात्यमिति सामान्यलक्षणम् ॥

रामादितादात्म्यापत्तिर्नेदं या नाट्यमुच्यते ।
रूपकं तद्भवेद्वृत्तं दृश्यत्वात्प्रेक्षकैरिदम् ॥

५ रूपकत्वं तदारोपात्कमलारोपवन्मुखे ।
दशधैवेति मुनिना तद्भेदनिर्णयः कृतः ॥

रसाश्रयत्वमप्युक्तं रसादेराश्रयत्वतः ।
तदेवं दशधा भिन्नं वाक्यार्थोभिनयात्मकम् ॥

रसाश्रया यद्यपि स्युर्नाटिकातोदकादयः ।
१० नाटकादिष्वधैतेषामन्तर्भावान्न ते वृथक् ॥

नाटके च^१ प्रकरणे नाटिकायाः^२ पुरातनैः ।
अन्तर्भावः कृतस्तस्यां तोटकस्यापि दर्शितः ॥

नाटिकाया नाटकस्याभेदः प्रकरणस्य वा ।
सदृक्ततोटकस्यैव भेद इत्यभिधीयते ॥

१५ तोटकस्योच्यते सङ्गिरन्तरर्भावोऽपि नाटके ।
नाटकादिरयं भेदो नाटिका रूपकं भवेत् ॥

1 B य । 2 B केव । 3 B रसाः सह । 4 A B स्य । 5 A नाट ।

सप्तमोऽधिकारः ।

१८१

नाटिकाप्रतिमत्वाच्च सदृको^१पि तथाविचः ।
नाटके तोटकस्यान्तर्भावोऽप्युच्यते सः ॥

दिव्यमानुषसंयोगस्तोदकं नाटकाद्युगम् ।
नवाष्टसप्तपञ्चाङ्गं^२ दिव्यमानुषसङ्गमम् ॥

५ तोटकं नाम तत्प्रादुर्भेदो नाटकसम्भवः ।
दृश्यभेदा भवेयुस्ते ङोम्बीश्रीगदितादयः^३ ॥

यद्यत्रसात्मकं तत्तद्वाक्यार्थोभिनयात्मकम् ।
यद्यद्वावाश्रयं तत्तत्पदार्थोभिनयात्मकम् ॥

नृत्यं भावाश्रयं नृत्तं रसाश्रयमुदाहृतम् ।
१० नृत्यनृत्तविभागश्च बहुभिर्बहुधोवितः ॥

तद्वयं नाटकादीनां भूयसा रूपकारकम् ।
नृत्यनृत्तविभागस्तु परस्तात्कथयिष्यते ॥

पूर्वदृष्टे नाटकादाद्युपयोगोऽत्र दृश्यते ।
नाटकाद्युपयोगोऽत्र गायकानां प्रदर्श्यते^४ ॥

१५ नृत्तं गीतञ्च वाद्यञ्च नाटकाद्युपकारकम् ।
गेयं प्राणाः प्रयोगस्य सर्वं वा गेयमुच्यते ॥

गेयसार्धं हि धर्मार्थकाममोक्षचतुष्टयम् ।
तस्माद्गेयसमुत्पत्तिः संक्षेपेणात्र कथ्यते ॥

इह^५ तस्मान्नि घटश्रिशाच्छिवः शक्तिः सदाशिबः ।

२० इन्धरः शुक्रवियेति शुद्धान्येतानि पञ्च च ॥

माया कालोऽपि नियेतिः कला विद्या ततः परम् ।
रागः पुण्य एतानि शुद्धाशुद्धानि सप्त वै ॥

1 B नाटके । 2 A B न । 3 B य । 4 A गानस्य । 5 A B ग । 6 A वेदः ।
7 B भी । 8 A विष ।

ततः प्रकृतिरेतस्याः प्रकृतेस्तु गुणत्रयम् ।
गुणत्रयेऽपि भिद्यन्ते^१ रूपनामक्रियाः सदा ॥

ईदृग्विलक्षणां शक्तिं यदा सङ्क्रमते पुमान् ।
प्राज्ञतैजसविश्वस्वभेदत्रय^२मथान्वगात् ॥

५ प्रधानमनयोर्व्यासं प्राज्ञ ए^३कोऽन्यवस्तुनि^४ ।
शिष्टस्त्व^५स्मिन्स्वसंपूर्ण इत्यभेदा^६ प्रवर्तनम् ॥

तैजसः ससथा भिन्नो बुद्धिगर्वत्^७वायुभिः ।
बहुयम्भा^८क्षितिभिश्चैते कार्यकारणमूर्तयः ॥

एतेषां समवायात्तु विश्व आसीच्च तन्मयः ।
१० सोऽपि त्रैविध्यमन्विच्छन्विरादपुरुष ईश्वरः ॥

बीजत्रयेण भिन्नः स्यात्सोमसूर्योऽग्निरुपिणा ।
स रुद्रोपेन्द्रपद्मोत्थगुणत्रयविभेदिना ॥

विश्वारूपे पार्थिवे चाण्डे प्राणिनो भूतमूर्तयः ।
चतुष्पकारसन्निभा नम्वरास्तु प्रजक्षिरे ॥

१५ जीवत्वमेषामपरं प्रतिभेदमियात्मा^१सुः ।
कालमेरितयोर्बायुर्दरुपत्योः सङ्क्रामन्मथः ॥

पौरुषं प्राकृतीं शक्तिं शुक्लशोणितरूपिणीम् ।
वायुक्षयेन सहितं गर्भाशयमुपा^२नयेत् ॥

अनाद^३यश्च क्षेत्रज्ञा बहवः कर्मभाविताः ।
२० सन्ति कालार्थिनः शेषाः कश्चित्कालेन चोदितः ॥

गर्भाशयं स्वयं पित्रोर्मैला^४भ्यां सह संविशेत् ।
तत्र नित्यो भवेद्वायुः प्राणापानात्मकः स्वयम् ॥

1 A B C नाह । 2 A यद्विभियेते । 3 A तोऽप । 4 B त्वे । 5 B हि । 6 B ह्य ।
7 A पल । 8 A पुर्ले । 9 C मया । 10 B C नाह । 11 A र्ण । B र्ण ।

गुणमूलात्मके^१ बीजे कारणार्थसमन्विते ।
सर्वव्यासा पराशक्तिरस्मिन् क्षेत्रज्ञतामियात् ॥

ब्राह्म्यां त्रयाणां व्यक्तिः स्यान्निभ्यो भवति पञ्चकम् ।
पञ्चभ्यः पञ्चकानान्तु चतुष्कं प्रतिपद्यते ॥

५ शुक्लार्तबी द्वयं तल^२ प्रितयन्तु गुणत्रयम् ।
भूतानि श्रवणादीनि शब्दवागादिपञ्चकम् ॥

भाषणादीनि वाक्यादिचतुष्टयमुदाहृतम् ।
तत्संशयप्रमातृत्वनिश्चयानुभवार्थं कृत ॥

ईदृग्विलक्षणो जन्तुः जरायुग्रस्तवेहवान् ।
१० कालपाकेन पूर्णाङ्गो जायतेऽयमवा^३ह्मसुखः ॥

वर्णवत्यङ्गुलयायामं सर्वेषाञ्च शरीरिणाम् ।
शरीरं तस्य मध्ये स्यादाधारः कन्दसंज्ञितः ॥

बलयभ्रितयाकारः सोमसूर्योऽग्निमण्डलैः ।
बह्वैः शिखा तस्य मध्ये नीपा^४न्तःकैसराकृतिः ॥

१५ परा प्रकृतिरेषा स्यादम्बिकेत्यपरे विदुः ।
बहिस्तिर्यक्चरन्वायुः^५ शरीरान्तः शिवाज्ञया ॥

प्राणादिभेदात्पञ्चात्मा शरीरं व्याप्य तिष्ठति ।
येरु प्राणिति सर्वदृक् स प्राणो मूर्धेनि स्थितः ॥

उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचिसृष्टि^६ ।
२० छीवनक्षवधृत्प्राणनिश्वासान्तः^७प्रवेशकृत् ॥

उरः स्थानमुदानस्य नासानामिगला^८श्चरेत् ।
वाक्प्रवृत्तिप्रपत्यो^९र्जाबलवर्णसृष्टिप्रदः ॥

1 C के । 2 A B हि । 3 A हि । 4 A B यः परा । 5 D भिन्ना । 6 A मयस्याः ।
7 A ना । 8 A पुर्ले । 9 C जो । B स्को ।

व्यानो' बहिः स्थितः' कृत्स्नदेहवारी महाजवः ।
गत्यवक्षेपणोत्क्षेपनिमेषान्मेषणादिकृत् ॥

प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन्प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ।
समानोऽभिसमीपस्यः कोष्ठे चरति सर्वदा ॥

५ अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ।
अपानोऽपानगः श्रोणिबस्तिमेतद्रोगोचरः ॥

शुक्लार्तिवशकृन्मूत्रगर्भनिष्कामणक्रियः ।
दश जीवनधामानि शरीरसनबन्धनम् ॥

कण्ठोष्ठहृदयं नाभिः बस्तिः शुक्लो गुदौजसी ।
१० दश स्थूलशिरा हृत्स्थान्ताः सर्वाः सर्वतो वपुः ॥

रसात्मकं बहन्त्योऽस्तन्निषिद्धं हि चेष्टितम् ।
भिद्यन्ते तास्ततः सप्त शतान्यासां भवन्ति तु ॥

सिराजालधरा नाम तिन्नश्चाभ्यन्तराश्रयाः ।
इडा च पिङ्गला चेति सुषुम्ना चेति नामतः ॥

१५ सुषुम्ना मध्यमा नाडी शिखां बह्वैः समाश्रिता ।
शिखा प्राणेन संसृष्टा नादारूपा लभते स्फुटम् ॥

सुषुम्नावर्त्मनैवोर्ध्वं याति व्योमास्मुजावधि ।
योगिनां नादरूपेण स्वातुभूतिविधायिनी ॥

इतरेषां कलारूपां वर्णान्विषजति क्रमात् ।
२० नादः श्रुतिसमुत्पत्तिः श्रुतिभ्यः स्वरसम्भवः ॥

नाडीभ्यः श्रुतिसम्भूतिर्नाडीनां स्थानमुच्यते ।
स्थानानि सवेवर्णानां सप्त व्यक्तिकराणि तु ॥

1 B प्राणो । 2 A हृदियः । 3 A ज्ञे । 4 A मूल । 5 C मत्तयो । 6 B भा ।
7 A म । 8 B दान्धु ।

कण्ठताल्वोष्ठमूर्धानो दन्ताश्चेति पृथक्पृथक् ।
एकं स्यात्कण्ठतालुभ्यां कण्ठोष्ठान्मथपरम् ॥

दन्तोष्ठजिह्वास्थानानां सम्भवाः' स्युः पृथक्पृथक् ।
वतको जन्तुबन्धिन्यो नाड्यः कण्ठमुपाश्रिताः ॥

५ तालुमूलस्य बन्धिन्यस्तिलस्तलैव च स्थिताः ।
ओष्ठयोऽरुमयोर्नाड्यौ बन्धिन्यो द्वे व्यवस्थिते ॥

वतको मूर्ध्वबन्धिन्यो नाड्यो ब्रह्मपदाश्रयाः ।
नाड्यश्चतस्रस्तिलस्तिलं दन्तानांवेध्य सर्वतः ॥

कण्ठताल्वोरन्तरा स्युर्नाड्यस्तिलः सुसङ्गताः ।
१० कण्ठोष्ठयोर्द्वे बन्धिन्यो नाड्यौ तत्रैव तिष्ठतः ॥

एवं ब्राह्मिणितिनोऽङ्गो मध्यमाङ्गां हृदि स्थिताः ।
युगपन्मरुदाहृत्या नादस्तासु प्रवेक्ष्यति ॥

वृद्धिर्कालमिताः स्युस्तु श्रुतयः श्रुतिगोचराः ।
यदूर्ध्वं हृदयग्रन्थेः कपालफलकादधः ॥

१५ प्राणाश्चरन्ति तत्रैता व्यज्यन्ते श्रुतयः पृथक् ।
व्यक्तस्थानेषु वर्णानां स्वरसंज्ञा भवन्ति ताः ॥

कण्ठे सज्जति यो नादः स वङ्गः स्यात्तुदश्रुतिः ।
क्रावमक्षिश्रुतिस्तालुमूले तस्य त्रिसम्भवात् ॥

शब्दो गौस्तां विभ्रदोष्ठे गान्धारो त्रिश्रुतिर्भवेत् ।
२० मूर्ध्वमध्यस्थितो नादो मध्यमः स्यात्तुदश्रुतिः ॥

पञ्चभिर्जायते दन्ततालुकण्ठोष्ठमूर्धभिः ।
वतुदश्रुतिः पञ्चमः स्यादन्तपङ्क्तिःसमाश्रयः ॥

1 A B कृत्स्नाः । 2 C च । 3 B कथपथा । 4 A तेष । 5 A यमा । 6 A मुनि ।
C छ ।

कण्ठतालुवृतो नादो धैवतस्त्रिभुतिर्भवेत् ।
नादो निषण्णः कण्ठोष्ठे निषादो द्विभुतिर्भवेत् ॥

स्वर्यमाणतया तत्तत्स्थानेषु मरुदाहतेः ।
स्वरसंज्ञां लभन्ते ते तत्तन्नामपुरस्कृताः ॥

५ अन्ये धातुभ्य उत्पन्नाः स्वरा इत्येव जानते ।
धातवः सप्त भूतानामन्तः सप्ताननयः स्थिताः ॥

केचिदग्नय इत्येवं केचिदृप्तेति मन्वते ।
त्वगामृद्धांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्लानि धातवः ॥

धमन्यः स्युश्चतुर्विंशदर'वन्नाभिमाश्रिताः ।
१० शरीरमनुगृह्णन्ति ताः सर्वा ह्यत्र सर्वतः ॥

तालुधर्मिका मूर्धानमेकाऽवःकोष्ठमाश्रिता ।
ओजांसि सप्तधातूनां वर्षयन्त्यन्तरा स्थिता ॥

उरस्यो'धातुरन्योऽपीत्येके प्राहुर्हृदाश्रयः ।
आयुर्वेदे तत्स्वरूपं त्रिप्रकारमुदाहृतम् ॥

१५ वतसः शुक्लवर्धन्यस्तास्तु कन्दसमाश्रयाः ।
तिलो धमन्यो वर्षन्यो मज्जाया नाभिमाश्रिताः ॥

अस्थीनि वर्षयन्त्यौ द्वे धमन्यौ हृदयं श्रिते ।
कण्ठे वतसो वर्षन्यो धमन्यो मेदसं श्रिताः ॥

वतसो मांसवर्धन्यो धमन्यस्तालुमूलगाः ।
२० मूर्त्तिं तिलोऽस्तुवर्धन्यो धमन्योऽधोमुखमाश्रिताः ॥

ध्रुवोर्मध्ये धमन्यौ द्वे त्वगवर्धन्यौ व्यवस्थिते ।
दङ्गराकाशमप्यस्थ'सहस्रदलशोभिते ॥

विस्फुरत्कोसराश्लिष्टकर्णिके पङ्कजोदरे ।
निषातदीपवत्स्थायी सोमसूर्याग्निमण्डले ॥

आत्मा निस्सङ्ग एवैकः साक्षी सर्वस्य कर्मणः ।
तस्य स्वाभीति सङ्कल्पो'मन आख्यां लभेत स ॥

५ विषयेभ्यः प्रयत्नेन मन आत्माऽधितिष्ठति ।
मनोऽधितिष्ठति प्राणपूर्वान्पञ्चसमीरणान् ॥

ते धातुल्या'प्य धमनीमुखेभ्यस्तत्र सम्भवान् ।
अग्नीन्प्रज्वलयन्त्येव तेभ्यो नादः प्रवर्तते ॥

धमनीनामनेकत्वाङ्कनयः स्युरनेकधा ।

१० ध्वनयः श्रुतिसंज्ञन्तु लभन्ते तत्र तत्र च ॥

श्रुतिसङ्ख्याऽपि तत्रत्यधमनीसङ्ख्याया भवेत् ।
उदात्ताश्चानुदात्ताश्च स्वरितप्रचयाविति ॥

आख्यां लभन्ते श्रुतयस्तत्तत्स्थानाश्रयाः क्रमात् ।
शुक्लधात्वभिजो नादः स्वरः पङ्कजधनुःश्रुतिः ॥

१५ मज्जाधात्वभिजो नादो ऋषभस्त्रिभुतिस्वरः ।
अस्थिधात्वभिजो नादो गान्धारो त्रिभुतिस्वरः ॥

मेदोधात्वभिजो नादो मध्यमः स्याच्चतुर्भुतिः ।
'मांसधात्वभिजो नादः पञ्चमः स्याच्चतुर्भुतिः ॥

रक्तधात्वभिजो नादः त्रिभुतिर्धैवतस्वरः ।
२० त्वगधातुवह्निजो नादो निषादो' द्विभुतिस्वरः ॥

आधारणः शुक्रधातुर्मज्जाधातुस्तु नाभिगः ।
हृदाश्रयोऽस्थिधातुः स्यान्मेदोधातुस्तु कण्ठगः ॥

मांसघातुस्तालुमूले रक्तघातुस्तु मूर्धनः ।
मूढमध्यगाः स्यात्स्वघातुः कर्मादेवं स्थिताः स्वराः ॥

शुक्लस्यावरणं मज्जा तदावरणमस्थि च ।
अस्थनामावरणं मेदो मांसं तस्यावृत्तिर्भवेत् ॥

५ मांसावरणमर्धं स्यात्स्वक्वाचावरणं भवेत् ।
तस्मात्स्वजः स्वरस्तारो मन्दः स्याच्छुक्लजः स्वरः ॥

एवमुच्चैर्द्वनीचैष्टुभावस्तेषां विलोक्यताम् ।
श्रुतीनां च स्वराणां च स्थितिरेषां स्वभावतः ॥

स्वर्धमाणतया तत्तत्स्थानेषु मरुदाहतेः ।

१० स्वरसंज्ञां लभन्ते ते तत्तत्पञ्चादिनामभिः ॥

ध्वनेर्विषक्षावदातो घ्रांममेदप्रकल्पना ।
विषक्षयैव रागाणां मूर्च्छना तानकल्पना ॥

मध्यमस्वरतो नादो यो निर्वर्तितुमीहितः ।
स एव मध्यमग्रामः वज्रग्रामो यथास्थितः ॥

१५ त्रिचतुदश्रुतिकौ मध्यग्रामे पञ्चमधैवतौ ।
अस्यादिक्रमयोगेन व्यस्ययात्सस मूर्च्छनाः ॥

ग्रामयोरुभयोस्तानत्रये ताः सप्त सप्त च ।
तानत्रये द्वादशभिः स्वरैर्द्वादश मूर्च्छनाः ॥

गतागतीर्बिन्वन्ति तेन तास्तिर्यगायताः ।

२० श्रुतयो गानकालेऽत्र संयोगैक्यं भजन्ति ताः ॥

स्थितिव्यवसितारम्भस्पर्शभिन्नलयक्रमात् ।

पङ्क्तिरङ्गैः सुसम्पन्नाः श्रुतयः परिकीर्तिताः ॥

स्थितिर्ध्वनेस्तारतम्यविमर्श इति कथ्यते ।
नाडीमुखेभ्यो नादस्य व्यक्तियवसिर्न भवेत् ॥

श्रुत्यैक्यभावनौत्सुक्यमारम्भ इति कीर्तितः ।
स्पर्शस्तत्तत्कृतिस्पर्शा व्यक्तिस्थानेषु सप्तसु ॥

५ भिन्नो ध्वनेः प्रमेदः स्यात्तुस्त्रिभिप्रकारतः ।
श्रुतीनां लीयमानत्वं लयो नीचोच्चभावतः ॥

तास्त्रिधा स्युः पुनर्भिन्नन्यूनाधिकविभागतः ।
भिन्ना द्विश्रुतिकास्तत्र न्यूनास्त्रिश्रुतिसंज्ञिताः ॥

चतुःश्रुतीका अधिकाः स्वरांशा श्रुतयस्त्रिमाः ३ ।

१० स्वरतिनानुदात्तेन भिन्नसंज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥

उदात्ताद्यानुदात्ताच्च स्वरितान्यूनसंज्ञिताः ।

उदात्तानुदात्त (?) स्वरितप्रचयेनाधिकाः स्मृताः ॥

यथाश्रुतिमवाः शुद्धरागा इति समीरिताः ।

भिन्नाधिकाः क्रममवा गौडरागाः प्रकीर्तिताः ॥

१५ अधिकन्यूनसंमृष्टिमया वेसरसंज्ञिताः ।

भिन्नान्यूनोपगमनाद्विन्नरागा इति स्मृताः ॥

साधारणास्त्युर्ध्वत्यस्तभिन्नन्यूनाधिकात्मकाः ।

उदात्तानुदात्तच्च स्वरितप्रचयावपि ॥

निहतं कम्पितञ्चैव तथाऽकम्पितमेव च ।

२० तानि स्वराणामङ्गानि सन्ति संज्ञान्तराण्यपि ॥

आद्यन्तान्वयभेदेन न्यूनभिन्नाधिकेन च ।

मन्द्रमध्यमतारेण छायासङ्ख्याक्रमेण च ॥

1 B भा ५ । 2 A तद । 3 A मयमा । 4 A मयत्वे । 5 B ल । 6 D म ।
7 C लय । 8 A वयत् ।

1 C म् । 2 A गीयमानत्वं श्रुतीनां । B श्रुतमात्र । 3 C स्वरुताः । 4 C त्रिमाधिकेन
मात्रा लोप्याः च । 5 B मयत्वे ल । 6 A दिन । 7 A B कल्पतयैव । 8 B यथां इत्य ।

उदात्तेनानुदात्तेन स्वरितप्रचयेन च ।
कम्पिताकम्पितेनैव स्वरेभ्यो रागसम्भवः ॥

आद्यन्तान्वयभेदस्तु सूक्ष्मैवेति कीर्त्यते ।
न्यूनभिन्नाधिकत्वन्तु पुरस्तादेव दर्शितम् ॥

५ मन्द्र'मध्यमतारं तत्स्थानत्रयमितीरितम् ।
रागव्यक्तिकृतालापइच्छायेति परिभाष्यते ॥

षाड्बौद्ध'सम्पूर्णभेदः सङ्ख्येति कीर्त्यते ।
अत्रोदात्तादयः सप्त प्रसिद्धा इति नेरिताः ॥

प्रह्रांशस्तारमन्द्रौ च षाड्बौद्धयिते^३ अपि ।
१० अल्पत्वञ्च बहुत्वञ्च न्यासोपन्यास एव च ॥

एतद्भागविभागार्थं दशकं जातिलक्षणम् ।
एतैः सप्तशतं रागाः सङ्ख्याता गीतकोविदैः ॥

रागाः सम्पूर्णनामानः स्वरसप्तकसंयुताः ।
तानान्येकोनपञ्चाशत्कथ्यन्ते पूर्णनामस्तु ॥

१५ द्वि'चत्वारिंशता तानैः भावाः पङ्क्तिः स्वरैर्भवेत् ।
पञ्चत्रिंशन्मितैस्तानैर्विभावाः पञ्चभिः स्वरैः ॥

अष्टाविंशतिमिस्तानैरनुभाषा चतुस्वरैः ।
द्वादशारसमुत्पन्ना द्वादशस्वरपरिताः ॥

तानाः^५ चतुरशीतिस्तु तेऽपि^५ स्युर्मध्यमादयः ।
२० पदं यतिर्गतिः स्थानं लयः कालस्तथा त्रिधा ॥

सप्तविंशदलङ्कारा गमकाः सप्त चैव^६ हि ।
द्वाविंशन्मार्गगमका द्वाविंशच्छ्रुतिगमिनः ॥

एतेषामेकतायोगो यथा गीतेऽवगम्यते ।
तथैव ते प्रयोक्तव्या गायकैर्गीतकोविदैः ॥

तद्वचं तत्समं देशीत्येतास्यात्पद'लक्षणम् ।
पदं स्वराधिकरणमर्थप्रत्ययकारि यत् ॥

५ तिस्रः स्युर्यतयो नाम्ना द्वन्द्वभिन्नसमा इति ।
तासां मार्गो'स्त्रयोऽपि स्युः चित्तवार्तिकदक्षिणाः ॥

आद्यन्तयोश्च मध्ये च लयपाणिपदैः^३ समा ।
वाद्यप्राधान्यभूयिष्ठा चित्रे ज्ञेया समा यतिः ॥

कचिच्चैवावतिष्ठेत कचिच्चैव प्रधावति ।
१० वाद्यगेयात्मिका वृत्तौ भिन्ना लोतोवहा यतिः ॥

अव्यक्तवर्णा द्वन्द्वाख्या गुरुभिल्लुभिर्युता ।
लम्बिता गेयभूयिष्ठा गोपुच्छा दक्षिणे यतिः ॥

सिंहो मृगस्तथा भृङ्गो रथदशकट एव च ।
एतेषां गतयः पञ्च गीते गीतिविदीरिताः ॥

१५ स्थानमुक्तं लयस्त्रेधा वृत्तं मध्यं विलम्बितम् ।
कालस्त्रिधा द्वि'मात्रञ्च चतुर्मात्रोऽष्टमात्रिकः ॥

चित्रे च वार्तिके मार्गे दक्षिणे च नियम्यते ।
प्रसन्नं मधुरं रक्तं^५ गम्भीरं विशदं लघु ॥

स्पष्टमुल्लासि ललितं शुर्बोजसि समं मृदु ।
२० प्रौढं प्रवृद्धमातं च विदग्धं शुद्धमुद्वतम् ॥

विदम्बितं पल्लवितं नर्बं कोरकितं कलम् ।
निरपेक्षं निराकाङ्क्षं निरालम्बनमेव च ॥

ससर्विशदलङ्कारा श्रोत एव गुणाः स्मृताः ।
ब्राह्म्यां त्रिभिः चतुर्भिः स्यादलङ्कारोऽथ पञ्चभिः ॥

समुच्चितैस्त एव स्युर्गुणा गीतेः शृङ्खलपक् ।
अलङ्काराः प्रयुज्यन्ते छायालापेषु धातुषु ॥

५ षड्विंशत्यलङ्कारा वर्णेषु भरतोदिताः ।
वर्णाश्रयानलङ्कारान्वदन्त्यन्ये त्रयोदश ॥

कल्पितः स्फुरितो लीनः त्रिभिन्नस्त्रिर्युस्तथा ।
आन्दोलितश्चाहतश्च गमकाः सप्त कीर्तिताः ॥

स्वरूपं कथ्यते नैषां व्याख्यातत्वाद्नेकशः ।
१० निस्वानितं च स्फुरितं विततं विद्युतं तथा ॥

आभितं दीर्घललितसुरस्तारं^१ विरोधुर ।
उल्लोलिताक्षितके च^२ लीलोत्सारितकुञ्चिते ॥

प्रतिश्रुतसुरःक्षितं कण्ठाक्षितकमेव च ।
समाक्षितं कोमलञ्च सूर्याक्षितं विकुण्ठकम् ॥

१५ उद्धतितं परावृत्तमपवर्तितमेव च ।
एतानि मार्गगमका इति बिद्वद्भिरिरीताः ॥

मूर्च्छनाक्रमतस्तत्तत्वरश्रुतिसमाश्रयाः ।
मानपञ्चकसंयुक्ता रीतिपञ्चकसंयुक्ता ॥

चतुरायामसम्भिन्नं छन्दोभिश्चाष्टभिर्द्युतम् ।
२० ध्वनिशारीरसम्भिन्नं विचित्रस्वरवर्तनम् ॥

तत्तच्छायापरिष्कारललितं गीतमुच्यते ।
समानमुच्छ्रितं लम्बं भिन्नं^३ वैषाण्यकृष्टकम् ॥

1 A B सप्त । 2 A B च । 3 A B च । 4 A B लोलाक्षितके चैव । 5 A B तु ।
6 B आ । 7 A निरपत्तं । D नितं च ।

मानपञ्चकमेतत्तु कथितं गीतकोविदैः ।
समानं तद्भवेत्स्थानं ध्वनिशारीरं साम्यकृत् ॥

तेषां कस्यचिदुत्सृष्टिच्छ्रितं परिकीर्तितम् ।
स्थाने स्थाने लम्बते चेज्ज निस्तल्लम्बमीरितम् ॥

५ ध्वनिशारीरसंश्लेषो यस्तद्विभक्तिरीर्यते ।
यद्वापकृष्यते गीते ध्वनिस्तदपकृष्टकम् ॥

रीतं यो गौडपाञ्चाललाटवैदर्भमिश्रजाः^१ ।
आगतश्च गतिश्चापि व्यावृत्तिर्व्याकुलीनता ॥

एतद्वीतप्रयोगेषु चतुरायामसंज्ञिताः ।
१० अतलं तरलं चैवमुल्लोलमलगं तथा ॥

उप्राणं लिप्सितं चैव घट्टितञ्च विघट्टितम् ।
एतानि रागगीतेषु छन्दांसीति च मन्यते ॥

छन्दोगतिविशेषोऽत्र न मात्रावर्णकल्पितः ।
धातुमानुषु यो रागः तालमानविनाकृतः ॥

१५ तत्संलुप्तवदाभाति गीते तदतलं विदुः ।
तरलीकथ्यते यत्र तालादिस्तरतम्यतः ॥

तरलं तत्सुल्लोलमुल्लोलो यत्तु जो ध्वनिः ।
रागस्थानेष्वलग्नो यो लयतालवशादुगः ॥

तदाश्रया गतिर्गीतेरलग्नं^२ कथ्यते दुषैः ।
२० उग्राणं तच्चदुप्रेण रागतालप्रकल्पनम् ॥

रागान्तरं लिप्सते यद्वागस्तल्लिप्सितं विदुः ।
रागान्तरेण व्याविद्धं^३ गीतं घट्टितमुच्यते ॥

1 A B व्याविधिरश्रुति । 2 B D गीत । 3 C मित्रताः । 4 C संज्ञिता गीतवैविधिमः ।
5 C न । 6 B अतलं । C अललं । 7 C लीनं

विघटितं विरुद्धेन तालेन स्याद्विघटितम् ।
भिन्नमुद्यं तथावर्तनं कीलं चाकुलमेव च ॥
सुदितञ्च वृत्तं चैव दोषाः ससैव गीतिजाः ।
हृदयस्वरूपं भोजार्थैः स्वभवन्येषु नोदितम् ॥

५ भट्टाभिनवगुप्तार्पपादैरेतत्पकाशितम् ।
इतःपरं विशेषास्तु भोजसेःमेश्वरादिभिः ॥

व्याख्याता भरतादीनां मतेनेति विरम्यते ।
मयापि शारदीयाख्ये प्रबन्धे सुष्ठु दर्शितम् ॥

सङ्गीतं तस्य भेदाश्च तत्रैवालोच्यतां बुधैः ।
१० आयामभेदगत्यादेः स्वरूपं कथयिष्यते ॥

नटो गीतेन वार्येन वृत्तेनाभिनयेन च ।
रङ्गे रामायवस्थाभिरनुकार्योभिरञ्जसा ॥

रामादितादात्म्यापत्तेः प्रेक्षकात्रसधिष्यति ।
सभापतिः सभा सभ्या गायका वादका अपि ॥

१५ नटी नटाश्च भोदन्ते यत्रान्योन्यानुरञ्जनात् ।
अतो रङ्ग इति ज्ञेयः पूर्वैर् यस्स प्रकल्प्यते ॥

तस्मादयं पूर्वैरङ्ग इति विद्वद्भिरुच्यते ।
कला पाताः पादभागाः परिवर्ताश्च सूरिभिः ॥

पूर्वैः कियन्ते यत्रङ्गे पूर्वैरङ्गो भवेदतः ।

२० तस्य द्वाविंशदङ्गानि प्रत्याहारमुख्यानि तु ॥

प्रत्याहारोऽवतरणमारम्भमाञ्चरणे अपि ।
चक्रपङ्क्तिस्ततस्तत्र भवेत्तु परिघटना ॥

1 A पाठि । 2 A omits two lines । 3 B C तस्यप्रकल्पते । 4 A रुच्यः पाठाः
पाता । D कल्यादापादमा । 5 C च रांश । 6 C झ । 7 B कलं ।

सङ्घट्टना ततो भार्यासारितञ्च ततो भवेत् ।
शुष्कापकुष्ठकं तत्रोत्थापनं परिवर्तनम् ॥

नान्दी प्ररोचना तत्र त्रिगतासारिते अपि ।
गीतं भुवा त्रिसाम स्याद्भङ्गद्वारमतःपरम् ॥

५ सवर्धमानकं चारिर्महाचारिस्ततःपरम् ।
एतान्यङ्गानि कल्पन्ते पूर्वैरङ्गस्य सूरिभिः ॥

निमेषकालो मात्रा स्यान्मात्रे मे यत्कला भवेत् ।
द्विमात्रा स्यात्कला चित्रे^१ चतुर्मात्रा तु वार्तिके ॥

अष्टमात्रा तु विद्वद्भिर्दक्षिणे समुदाहृता ।

१० निमेषाः पञ्च चित्तेया गीतकाले कलान्तरम् ॥

तत्रावापोऽथ^२ निष्क्रामो विशेषपञ्च प्रवेशाम् ।
चतुर्विकल्प इत्येवं निश्शब्दः परिकीर्तितः ॥

शम्या तालो ध्रुवश्चैव^३ सन्निपातस्तथैव हि ।
सशब्दलक्षणा ख्येते विज्ञेयास्तु चतुर्विधाः ॥

१५ निष्क्रामश्च प्रवेशश्च द्विकलौ परिकीर्तितौ ।
एवामन्तरपातास्तु पातसंज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥

शुरुलुतानि मि^४त्वाऽथ द्विमात्रं परिकल्पयेत् ।
पादभागैश्चतुर्भिस्तैर्मात्रामपि च लक्षणैः^५ ॥

परिवर्तो भवेत्तालपरिवृत्तिः पुनः पुनः ।

२० कुतपस्य तु विन्यासः प्रत्याहार उदाहृतः ॥

कुतपो सुरजादीनां भा^६ण्डादीनां वयः स्थनः ।
यदा^७ हियन्ते भाण्डाद्याः प्रत्याहारस्ततो भवेत् ॥

1 A B संकेत । 2 A स्र । 3 A साम्यो । 4 C मन्त्राकालः क । 5 A B C क्ले ।
6 B त्रापमाद्यो । C त्रापयो । 7 A B वा चैव । 8 B हि । 9 B विचक्षणाः । 10 D द ।
11 A B वा ।

अत्रावतरणं तत्स्याद्वायकानां निवेशनम् ।
बहुकार्यसमारम्भ आरम्भ इति कथ्यते ॥

वायानां सुरजादीनां प्रवृत्तिः कार्यमुच्यते ।
आत्मावर्णं नाम भवेद्यस्मिन्नातोचरजनम् ॥

५ तन्व्यादेर्दण्डहस्ताद्यैर्दीप्तिरातोचरजनम् ।
विभागो वायवृत्तीनां वक्त्रपाणिरिहोच्यते ॥

समोपपरिपूर्वाश्च पाणयस्त्रिविधाः स्मृताः ।
तन्व्योऽयस्करणार्थं यत्सा प्रोक्ता परिघट्टना ॥

अत्र पाणिविभागो यो मतः सङ्घट्टनां बुधैः ।
१० सङ्घट्टनाविधिर्विभागात् इत्येव केचन ॥

योगोऽत्र तन्त्रीभाण्डानां मार्गासारितमुच्यते ।
कलापातविभागोऽत्र भवेदासारितक्रिया ॥

अनर्थवर्णापाकृष्टिर्भवेच्छुष्कापकृष्टकम् ।
शुष्कापकृष्टकं ते न ते नेत्युच्चारणं भवेत् ॥

१५ यस्मादुत्थापयन्त्यादौ प्रयोगं नान्दिपाठकाः ।
तस्मादुत्थापकं श्रेयं वागङ्गव्यक्तिकारकम् ॥

यस्मात्तु लोकपालेभ्यः परिवृत्त्यु चतुर्विंशत् ।
नमस्कृवंति तस्मात्तु परिवर्तनमुच्यते ॥

नन्दी वृषो वृषाङ्गस्य जगदादौ जगत्पतेः^१ ।
२० इत्यतः कल्पनायोगाज्जगाम किल रङ्गताम् ॥

तस्य तद्रूपसम्बन्धात्पूजा नान्दीति कथ्यते ।
देवतादिनमस्कारमङ्गलारम्भपाठकैः ॥

१ A तन्व्या दौ । C आतोषेर्द । २ A समाप्तः । D समाप्तः । ३ A ता संघट्ट । ४ AB कथम् ।
५ A B न योगस्तत्र । ६ C गम् । ७ C ह्या । ८ A प्रजापतेः ।

या क्रिया नन्यते नाव्यारम्भे नान्दीति सा स्मृता ।
या पूर्वैरङ्गसम्बन्धाद्वाविद्यात्पङ्कचर्तनी ॥

सम्बन्धान्दयतीत्येवं सापि नान्दीति कीर्त्यते ।
यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वैरङ्गस्य नाटकं ॥

५ तथाप्यवहयं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ।
नान्दीश्लोको विघातव्यश्चन्द्रनामाङ्क एव सः ॥

यथैव चन्द्रसम्बन्धो लक्ष्यते व्यज्यतेऽथवा ।
नान्दीश्लोके तथा यत्नः कर्तव्यः कविभिस्सदा ॥

चन्द्रायत्ततया नाटये प्रवृत्ते रससम्पदाम् ।
१० एतदुत्थापनाद्यङ्गचतुष्कं नान्दिपाठकैः ॥

विधेयमस्मात्मीयते ब्रह्माद्याः सर्वदेवताः ।
सूत्रधारः पठेत्तत्र मध्यमं स्वरमाश्रितः ॥

नान्दीं पदैर्ब्रह्माभिरष्टभिर्वाप्यलङ्कताम् ।
तत्सङ्ख्यातेर्भवेन्नान्दी वाक्यैः कापि विवक्षया ॥

१५ समपादाऽथवा नान्दी भवेदिति च केचन ।
प्रोचना सा यत्रैव प्रख्यातोदात्तवस्तुनः ॥

प्रशंसया प्रेक्षकाणामुन्मुखीकरणं तु यत् ।
सूत्रधारो नटश्चैव तथा वै पारिपाथिकः ॥

कुर्वन्ति यत्र सङ्घातं तदेतन्निर्गतं स्मृतम् ।
२० आसारितं बहिर्गीतविधिरित्युच्यते बुधैः ॥

अत्र गीतिविधिः पूर्वैर्बहुशो भरतादिभिः ।
व्याख्यातस्तत्र वैपुल्यान्नास्माभिरभिधीयते ॥

मन्त्रकाविषु गीतेषु सर्वेष्वेव^१ विधिः स्मृतः ।
अधिका^२ चापकृष्टा च प्रावेशिक्यात्रसानिकी^३ ॥

अन्तरा चेति पञ्चैता भुवा नाटकसंश्रिताः ।
त्रिसाम स्यान्नृत्तं^४ च त्रिलयं च त्रिपाणि यत्^५ ॥

५ वागङ्गसत्त्वाभिनयैस्त्रिभूतमभिधीयते ।
यस्मादभिनयो यत्र प्रथमं त्ववतार्यते ॥

रंगद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ।
सुकुमारं विजानीयाच्छृङ्गाररससम्भवम् ॥

स्मराश्रये च दम्पत्योर्नृत्तं हर्षात्मकं भवेत् ।
१० पत्न्यौ सखिहिते यस्मिन्नृतुकालादिदर्शनम् ॥

गीतकार्याभिसम्बन्धं नृत्तं तत्र प्रयोजयेत् ।
दृष्ट्याश्रयं यदा च स्यादनुकालादिदर्शनम् ॥

औत्सुक्यचिन्तासम्बन्धात्तत्र नृत्तं प्र(न)योजयेत् ।
खण्डिता विप्रलङ्घा च कलहान्तरितापि वा ॥

१५ यस्मिन्वङ्गे भवेन्नारी^१ तत्र नृत्तं न योजयेत् ।
सखीप्रवृत्ते सङ्गापे दयिते प्रोषिते सति ॥

सङ्गिनि(र्न)योज्यते नृत्तं प्रियेऽसखिहितेऽपि च ।
देवतुल्याश्रयं गीतं यदङ्गं यत्र दृश्यते ॥

माहेश्वरैरङ्गहारैरुद्धतैस्तत्प्रयोजयेत् ।

२० यत्र शृङ्गारसम्बन्धं गानं स्त्री^२ पुरुषाश्रयम् ॥

देव्या कुतैरङ्गहारैर्ललितैस्तत्प्रयोजयेत् ।
ततस्त्रिसाम्ना^३ देवस्य पुष्पाञ्जलिमुदीरयेत् ॥

१ A B सतत्वेय । २ C नास्तिवा । ३ C प्रेक्षा च कथमित्थका । ४ A B त्रिभूतं ।
५ C दृष्ट्वा । ६ A न्दी । ७ B वन्ति । ८ B C सतः त्रिपाणि ।

तिरस्कृतसोत्कर्षः^१ किञ्चिदामोदसूचकाः ।
पुष्पाञ्जलिभवाः श्लोकः^२ कार्य आशीः पुरस्सरः ॥

ततः पुष्पाञ्जलिं श्रुत्वा रङ्गपीठं परित्यज्य च ।
प्रणम्य देवताभ्यश्च कर्तव्योऽभिनयस्तदा ॥

५ यत्राभिनयेयं गेयं स्यात्तत्र वाद्यं न योजयेत् ।
अङ्गहारप्रयोगे तु भाण्डवाद्यं प्रयोजयेत् ॥

समं रक्तं विभक्तञ्च स्फुटं शुद्धं प्रहारजम् ।
नृत्ताङ्गमाहि वाद्यज्ञेयोज्यं वाद्यं तु ताण्डवे ॥

आसारितादि वा गीतं नृत्तं वाद्यमथापि वा ।
१० वर्षतेऽभिनयो वा स्यात्स भवेद्धर्षमानकः ॥

एकवाद्यप्रचारो यः स चारीत्यभिधीयते^१ ।
मण्डलादिप्रचारो यः स महाचारिरिच्यते ॥

इति द्वाविंशदङ्गात्मा पूर्वैरङ्गः प्रकीर्तितः ।
एवं यः पूर्वैरङ्गान्तु विचिना सम्प्रयोजयेत् ॥

१५ नाशुभं प्राप्नुयादत्र पश्चात्स्वर्गं च गच्छति ।
इत्थं रङ्गविधानस्य सम्बन्धादिप्रसिद्धये ॥

गोत्रं नाम च बध्नीयात्पूजावाक्यं सभासदाम् ।
नापकस्य च यक्षाम गर्भनिर्दिष्टलक्षणम् ॥

वाञ्छाकलापः प्रथमः कलाविविरनन्तरः ।
२० वाञ्छाशून्या न दृश्यन्ते व्यवहाराः कदाचन ॥

वाञ्छाकलापस्तु कवेरभीष्टार्थप्रकाशनम् ।
स्वाभिधेयगतत्वेन तद्विधा परिपठ्यते ॥

१ A वा । २ B भवेत् श्लोकः C मनुष्यत्वेन । ३ A न । ४ C र । ५ B उद्धतो ।
६ C वाद । ७ A महाचारिरिच्यते । ८ A वा ।

स्वगतं' तु स्वगोत्रादि स्वस्य' कीर्तिप्रकाशनम् ।
अभिषेयगतं तत्तत्काव्यनाम्ना प्रकाशनम् ॥

तन्नाम नाटकाद्यन्तर्गमितार्थोपसूचकम् ।
यदा हि रामाभ्युदयं नाम नाटकमित्यतः ॥

५ वाच्यवाचकसम्बन्धो नाट्यविज्ञिर्विभाष्यते ।
कीर्तिः फलं तथा स्वर्गस्थितिरत्र प्रयोजनम् ॥

पद्यप्यङ्गानि सूर्यांसि पूर्वैरङ्गस्य नाटके ।
'नान्यन्ते' शब्दबोधार्थमुक्तान्यङ्गानि लेशातः ॥

प्ररोचनार्थो नान्यन्तः प्रत्याहारादि कथ्यते ।
१० अथ नान्यन्तशब्दोऽत्र षष्ठीतत्पुरुषोऽपि वा ॥

इत्थं रङ्गं विधायादौ सूत्रधारं विनिर्गते ।
तद्वृत्तः प्रविश्यान्त्यः सूत्रधारसमाकृतिः ॥

सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ।
अत्र वस्तुस्वरूपन्तु प्रथमं सम्प्रशुच्यते ॥

१५ वस्तु तत्स्यात्प्रबन्धस्य शरीरं कविकल्पितम् ।
इतिवृत्तं तदेवाहुर्नाट्याभिनयकोविदाः ॥

चरितं नायकादीनामिति वृत्तमिति स्मृतम् ।
प्रयोजनवशात्तत्तु वर्तमानमपि कश्चित् ॥

वृत्तवत्कल्पयमिति यदितिवृत्तं तदुच्यते ।
२० गोलुच्छब्दविधातव्यं काव्यादि^१ कविभिः सदा ॥

पञ्चाङ्गाग्रे प्रबन्धस्य कर्तव्यास्ते रसादयः ।
इतिवृत्ताभिधं वस्तु यत्काव्ये तद्विधा भवेत् ॥

१ B भूतं । २ B सोऽयम् । ३ A नास्त्येवाङ् । D नास्त्येवान्ये । ४ A वेप । ५ AB हो ।
६ A कवि । ७ AB पुण । ८ A कलादि । C अद्वादि ।

आधिकारिकमेकन्तु प्रासङ्गिकमथापरम् ।
तत्राधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः ॥

वृत्तान्तो नायकादीनामत्र स्यादाधिकारिकः ।
उपनायकवृत्तान्तः प्रासङ्गिक उदाहृतः ॥

५ नायिकानायकादीनां वृत्तान्तो यस्मिन्नवर्गभाक् ।
काव्य^१व्यापी स एवैव आधिकारिक उच्यते ॥

यश्चोपनायकादीनां वृत्तान्तो नायकार्थकृत् ।
स नान्तरीयकश्चार्थः प्रासङ्गिक उदाहृतः ॥

आजन्मनोऽभिषेकान्तं रामस्यैवाधिकारिकम् ।
१० प्रासङ्गिकन्तु सुग्रीवविभीषणविवेचितम् ॥

प्रासङ्गिकाभिधं वस्तु नाटके भवति त्रिधा ।
पताकाप्रकरीयुक्तपताकास्थानकममात् ॥

सानुबन्धं पताकाख्यं प्रकरी च प्रदेष्टुं भाक् ।
उपनायकवृत्तान्तो नायकस्य फलार्थिनः ॥

१५ साधको लभ्यते स्वायं सा पताकेति कथ्यते ।
नायकस्य कथामध्ये तत्समानस्य या कथा ॥

आफलोदयपर्यन्ता सा^२ पताकेति कथ्यते ।
पताका मद्राजस्य^३ शल्यस्य चरितं यथा ॥

फलं प्रकल्प्यते यस्याः परार्थोऽयं केवलम् ।
२० अनुबन्धविहीनां तां प्रकरीमिति निर्दिशेत् ॥

येन केनाप्यनल्पेन हेतुना पूर्वमुन्नतम् ।
पञ्चाङ्गं दृश्यते यत्तु तद्वस्तु प्रकरी भवेत् ॥

१ B नाय । २ A च प्रदेष्टु । ३ A शल्यवासा । ४ A मकरन्दस्य ।

- प्रकरी कुलपत्यङ्के जटायो'भरितं यथा ।
यथा पताका कस्यापि शोभाकृषिद्विरूपतः ॥
- स्वस्योपनायकादीनां वृत्तान्तस्तद्वदुच्यते ।
शोभायै वेदिकादीनां यथा पुष्पाक्षतादयः ॥
- ५ तथाऽत्र वर्णनादिस्तु प्रबन्धे प्रकरेभवेत् ।
आगन्तुकैर्भावेन यदभिव्यक्तिकारणम् ॥
- वस्तुनो भाव्यवस्थस्य पताकास्थानकन्तु तत् ।
तत्पताकाप्रकर्षादेर्भाव्यवस्थस्य वस्तुनः ॥
- सूचनोपायमेवाहुः पताकास्थानकं बुधाः ।
१० अतीतानागते कार्ये कथ्येते यत्र वस्तुना ॥
- अन्यापदेशव्याजेन पताकास्थानकन्तु तत् ।
यत्रार्थं चिन्तितेऽन्यस्मिस्तद्वदन्यः प्रवर्तते ॥
- आगन्तुकैर्भावेन पताकास्थानकं तु तत् ।
तत्तुल्यसंविधानश्च तथा तुल्यविशेषणम् ॥
- १५ इति द्विधा यदन्योक्तिरूपं तत्प्रथमं भवेत् ।
यत्समासोक्तिरूपं तु तस्यातुल्यविशेषणम् ॥
- पताकास्थानकस्यान्ये चातुर्विधं प्रजानते ।
“सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवृत्तुपचारतः ।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥
- २० वचः‘सातिशयं श्लिष्टं काव्यबन्धसमाश्रयम् ।
पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥
- अर्धोपक्षेपणं यत्र लीनं सविनयं भवेत् ।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमिष्यते ॥

- अथर्धो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।
उपन्याससमुक्तं यत् तच्चतुर्थमुदाहृतम् ॥ ”
- आदितस्त्रितयं तुल्यसंविधानात्मकं भवेत् ॥
- चतुर्थं तु भवेत्तुल्यविशेषणसमन्वितम् ।
५ उदात्तोत्कलिकेत्यादि लतारत्नावलीगतम् ॥
- यदुच्यते द्वितीयेऽङ्के तत्स्यात्तुल्यविशेषणम् ।
यत्सिद्धिचिन्ता यत्काले तत्काले तस्य सिद्ध्ये ॥
- विधीयते यदन्योक्तिस्तत्तुल्यं संविधानकम् ।
‘अपि नाम स गृह्येत’ इति कौटिल्यचिन्तया ॥
- १० ‘गङ्गादी’ इति सिद्धार्थकोक्तिस्तुल्यविधानकम् ।
यदा‘धिकारिकं वस्तु त्रिषेव परिकीर्तितम् ॥
- प्रत्येकं तन्निर्दिष्टं चेत्ता नित्यते कार्ययोगतः ।
प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदान्निविधमुच्यते ॥
- प्रख्यातमितिहासादिकत्पाद्यं कथिकवित्तम् ।
१५ मिश्रं च सङ्करादेवं नवधा वस्तु कल्पितम् ॥
- तस्मादपीह वस्तुव्यतिथ्यमन्योभयात्मकम् ।
अनन्तत्वादपैतेषामुच्चा लक्ष्यानुसारतः ॥
- अत्राधिकारिकस्यापि तथा प्रासङ्गिकात्मनः ।
वस्तुनो भरतः प्राह फलं तस्य भिदा अपि ॥
- २० फलं त्रिवर्गस्तच्छब्दमेकानेकानुबन्धि च ।
त्रिभिर्द्वाभ्यां मयैकेन तेषामन्योन्यसङ्करात् ॥

- पुणं द्वादशाधा वस्तुफलभेदाः प्रकल्पिताः ।
 बीजमस्थेतिवृत्तांशः त्रिवर्गस्थेरितं बुधैः ॥
- फलं यदितिवृत्तस्य स त्रिवर्ग इतीरितः ।
 उपक्षिप्तस्तु यत्स्वरूपं विस्तारं यात्यनेकधा ॥
- ६ हेतुर्यस्यात्रिवर्गस्य तद्बीजमिति कथ्यते ।
 विस्तारो बहुधा तस्य नायकादिविभेदतः ॥
- स स्वामात्मो^१ भयायत्तसंसिद्धेर्नायकस्य तु ।
 तत्तद्वत्साह^२रूपोऽयं विस्तार इति कथ्यते ॥
- बीजमुत्तं यथा स्कन्धशाखापुष्पादिरूपतः ।
 १० बहुधा विस्तृतिं गच्छेत्फलायान्तेऽवकल्पते ॥
- तथा नायकमित्रा^३दिरूपोऽन्ते फलवान् भवेत् ।
 बीजञ्च वेणीसंहारे सत्पक्षा इति दर्शितम् ॥
- फले^४ प्रधाने विच्छिन्ने बीजस्यावान्तरैः फलैः ।
 तस्याविच्छेदको हेतुः बिन्दुरित्याह कोहलः ॥
- १५ बिन्दुर्मानविपत्तिभ्यां द्विरूपः कथ्यते बुधैः ।
 मोघेन मानजो बिन्दुः शोकेन स्याद्विपत्तिजः ॥
- लाक्षागृहानलेत्यादि बिन्दोः सामान्यलक्षणम् (१) ।
 कृष्टा येनेति पाञ्चाली^५ व्याहृता गौरिति कुधा^६ ॥
- शोकेन द्रौपदीकेशाम्बराकर्षणपातकिञ्च ।
 २० इति बिन्दोर्द्विरूपत्वमन्यत्रोद्यमिदं यथा ॥
- बीजं बिन्दुः पताका च प्रकीर्णं कार्यमेव च ।
 अर्थप्रकृतयः पञ्च कथामेदं^७स्य हेतवः ॥

1 B C D स्वामात्मो । 2 B C यत्तद्वत्साह । 3 B C D 4 B C 5 C केषु येनेति ।
 6 A साह या । 7 B स्या देह ।

- एते कथाशरीरस्य हेतवः परिकीर्तिताः ।
 साधनत्वाद्धि बीजस्य प्रथमं तदुपक्षिपेत् ॥
- साध्यत्वादेव कार्यस्य सर्वा^१न्ते तत्प्रयोजयेत् ।
 अबिच्छेदाय रचयेद्विन्दुं मध्ये तयोरपि ॥
- ५ तत्र तत्र यथायोगं पताकाप्रकीर्ण्यसेत् ।
 उक्ता ह्यर्थप्रकृतयस्तत्प्रवृत्तिश्च दर्शिता ॥
- यथा हि विश्वामित्रस्य प्रोत्साहोपचितः स्वतः^२ ।
 रामायुत्साह^३रूपोऽर्थो बीजमित्यभिधीयते ॥
- यद्वितीये तृतीयेऽङ्के जात्याद्य^४च्छेदकारणम् ।
 १० अनुयायी भवेद्विन्दुश्चतुर्थोद्भावयि कश्चित् ॥
- यथा हि वीरचिते चतुर्थेऽङ्के विलोक्यते ।
 विष्कर्मे माल्यवशाक्ये हा वत्सा इत्युदीरिते^५ ॥
- सुग्रीवादये उ^६त्साहो रामायुत्साहसाधकृतः ।
 सा^७नुबन्धः फलप्राप्तेः सा पताकेति कथ्यते ॥
- १५ यथा जटायोर्द्वैतान्तः सीतापहरणे कृतः ।
 हनूमतो वा प्रकीर्णं यथा सागरलङ्घने ॥
- ताताज्ञामधिमीलीति वाक्ये कार्यं विलोक्यते ।
 ताताज्ञामधिमीली मौक्तिकमणिं कृत्वा महापो^८त्रिणो
 दंष्ट्राविध्य^९द्वि^{१०}विलासपत्रकवरी दृष्टा भृशं मेदिनी ॥
- २० सेतुर्दक्षिणपश्चिमौ जलनिधी सीमन्तय^{११}जिमितः
 कल्पान्तं च^{१२} कृतं समस्तमदशग्रीवोपसर्गं जगत् ॥
- अत्र धर्मार्थेनिष्पत्तिः फलत्वेन प्रकल्पिता ॥

1 B कार्यो । 2 C मोघेति च । 3 B यु । 4 C ताः । 5 C र्बु । 6 A योऽ । 7 B ह्येति ।
 8 A होति । 9 All Mss read विन्य or विन्य । 10 A समर्ह । 11 B साह ।

- अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।
आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियतासिफलागमाः ॥
- कार्यस्य नायकादीनां व्यापारापेक्षया पुनः ।
पञ्चावस्था भवन्तीति भरतादिभिरुच्यते ॥
- ५ औत्सुक्यमात्रबन्धस्तु यद्भीजस्य नियुज्यते ।
महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इत्यते ॥
- अपभ्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति ।
परं चौत्सुक्यगमनं स प्रपन्नः प्रकीर्तितः ॥
- ईषत्प्राप्तिश्च या काचिदर्थस्य परिकल्प्यते ।
१० सत्तामात्रेण तं प्राहुर्विधिवत्प्राप्तिसंभवम् ॥
- नियुक्ता तु फलप्राप्तियैदा हो'वं प्रपश्यति ।
नियतां तु फलप्राप्तिं सयुगां तां विनिर्दिशेत् ॥
- अभिप्रेतं समर्थं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
दृश्यते यन्निरुद्धेति' फलयोगः स उच्यते ॥
- १५ सर्वस्यैव हि कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।
यथालुक्रमशो होताः पञ्चावस्था भवन्ति हि' ॥
- शकुन्तलायाः क्षेत्रेण परिग्राह्यमन्वतः ।
आरम्भोऽसंशयं क्षेत्रेत्यादिदुष्यन्तमाचिते ॥
- प्रयत्नो माधवेनैव मालत्याः सङ्गमाशया ।
२० प्राणैस्तपोभिरित्यादि यत्तात्कामन्दकी'वचः ॥
- प्रीते विधातरीत्यादि प्राप्त्याशा माल्यवद्वचः ।
सन्देहनिर्णयो जातः साभिर्लापं भवेति च ॥

- दुष्यन्तमाचितं यत्र नियतासिरियं भवेत् ।
भीमस्य वेणीसंहारे फलयोगोऽत्र दर्शितः ॥
- अवस्थापञ्चकं होतदर्थप्रकृतिभिस्सह' ।
निबन्धनीयं कविभिर्धैव्यान्वोन्यमन्वितम् ॥
- ५ तदन्वयवशादर्थप्रकृतीनां यथाक्रमम् ।
एकैकस्य भवेत्सन्धिरेकैक इति निर्णयः ॥
- अथार्थप्रकृतीनां तदवस्थापञ्चकस्य च ।
अन्वयो ह्युपसंहारक्रमारम्भक्रमाश्रयः ॥
- पञ्चावस्थासमेतार्थप्रकृतीनां यथाक्रमम् ।
१० यथासङ्ख्येन जायन्ते मुख्याः पञ्च सन्धयः ॥
- अन्तरैकार्यसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।
अन्वितानां कथाशानां परमे तु प्रयोजने ॥
- संबन्धस्सन्धिरेत्युक्तोऽजान्तरैकप्रयोजनः ।
एककार्यान्वितेष्वत्र कथांशेषु प्रयोगतः ॥
- १५ अवान्तरैकार्यस्य सम्बन्धः सन्धिरेष्यते ।
मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमशापसंहतिः ॥
- विचक्षितोऽयमुद्देशकमोऽवस्थाक्रमो यथा ।
नानार्थरसहेतुस्तु बीजोत्पत्तिर्मुखं भवेत् ॥
- अहो अअं सो राओप्ति रत्नावल्यां मुखं ल्वतम् ।
२० बीजोत्पत्तिर्न हेतुः स्याद्रसानां मुखसन्धिभाक् ॥
- तेषां त्रिवर्गसम्बन्धः प्रायो यस्मात्त इत्यते ।
मेवं कामोपयोग्यत्र शृङ्गारो इत्यते'रसः ॥

अर्थोपयोगी वीरः स्याद्वीरोऽपि स्यात्कचित्कचित् ।
रक्षारूपेण धर्मार्थोपयोगी करुणो भवेत् ॥

अद्भुतोऽपि मनः प्रीतिप्रदत्वात्कामसाक्षात् ।
ते भयानकबीभत्सहास्याः काव्येषु योजिताः ॥

५ तत्तन्नेतृमनोवृत्तिवशात्प्रायस्त्रिवर्गगाः ।
अतो रसानां हेतुत्वं सुखसन्धेर्भेदपि ॥

बीजारम्भोदाहृतिर्यां सुखसन्धेश्च सा भवेत् ।
अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोमनम् ।
१० युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषना ॥

उद्भेदः करणं भेद इत्यङ्गानि सुखस्य तु ।
बीजन्यास उपक्षेपस्तद्वाहुल्यं परिक्रिया ॥

तन्निष्पत्तिः परिन्यासो गुणाख्यानां विलोमनम् ।
सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते ॥

१५ बीजागमः समाधानं प्राप्तिः कोऽपि सुखागमः ।
परिभावोऽद्भुतावेशो विधानं सुखदुःखकृत् ॥

करणं प्रकृतारम्भ उद्भेदो गृहभेदनम् ।
भेदः प्रोक्ताहनाऽङ्गानि कथितानि यथार्थतः ॥

वस्तुनेतृसादीनामानुगुण्येन योजयेत् ।
२० विवक्षितोऽत्र नाङ्गानां क्रम इत्येव निर्णयः ॥

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।
दृश्यादृश्यतया बीजव्यक्तिः प्रतिमुखं भवेत् ॥

प्रत्यङ्गोपनिबद्धानां तत्तत्कार्यानुसारतः ।
प्रयोजनानां निष्पत्तिर्दृश्यत्वमिह कथ्यते ॥

बहूनां तादृशार्थानामनिष्पत्तिरदृश्यता ।
यथा सागरिकायान्तु वत्सराजस्य दर्शनात् ॥

५ समागमेच्छा बीजन्तु दृश्यादृश्यतया स्थितम् ।
चिन्तुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश ॥

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनमैषी ।
नर्मैद्युतिः प्रगमनं निरोधः पर्युपासनम् ॥

गुणं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।
१० रतिचेष्टा विलासः स्यादम्पत्योर्नवसङ्क्रमे ॥

परिसर्पस्तु बीजस्य दृष्टनष्टानुसर्पणम् ।
विधूतमरतिर्युनोत्सुरता प्राप्तिरसम्भवा ॥

युनोरत्युपशमः शम इत्युच्यते बुधैः ।
परिहासवचो नर्म घृतिस्तज्जा युतिर्भवेत् ॥

१५ युक्तोक्तं प्रगमनं निरोधः स्यान्निरोधनम् ।
अनुनीतिः पर्युपास्तिः गुणं सति शयं वचः ॥

प्रत्यङ्गनिष्ठं वज्रमुपन्यासः प्रसादनम् ।
वर्णसंहार इत्युक्तो नानाजानीयसङ्क्रमः ॥

एतेषाञ्च क्रमो न स्याद्व्युत्क्रमस्यापि दर्शनात् ।
२० पौर्वापर्यं भवेन्नर्मैद्युत्यन्ते विधुतादिके ॥

विलासादेः प्रचानत्वं नेत्रादिवशातो भवेत् ।
गर्भः स्यादृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणे सुष्ठु ॥

बीजस्यैवान्तरायादेरस्य प्रतिमुत्थान्तरे
दृश्यादृश्यतया दृष्टनष्टस्यान्वेषणं हि सा' ॥

व्यापा'यशाङ्काऽनुवृत्तेर्विच्छेदस्यानुवृत्तितः ।
पौनःपुन्यं सुहृरिति गर्भस्तादृश ईरितः ॥

५ स्यादन्नोत्सर्गतः प्राप्तिः पताकाया विकल्पतः ।
तथाप्यस्या निवेशः स्यात्प्राप्त्याशाया नियोगतः ॥

प्राप्त्याशायामवस्थायां गर्भसन्धाविहायवा ।
अपताके निवेशः स्याद्विन्दोर्बीजस्य वा कचित् ॥

समन्वयेऽर्थप्रकृतेः प्राप्त्याशाया इतीरितः ।
१० अभावस्तु पताकाया यथा मालविकादिषु ॥

सद्भावो दृश्यते तस्या मालतीमाधवादिषु ।
तस्मात्पताका स्यात्तेति विकल्पं प्राह कोहलः ॥

गर्भसन्धेः प्रसिद्धत्वात्तोदाहरणमुच्यते ।
तृतीयाङ्के तु मालत्या(व्या) गर्भसन्धिर्विलोक्यते ॥

१५ शरीरं क्षाममित्यादि क सेत्पन्नं यदन्तरा ।
अङ्गानि द्वा'दशैतस्य गर्भसन्धेर्धैराक्रमम् ॥

अमृताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।
संग्रहश्चानुमानश्च तोदकाधिबले तथा ॥

उद्वेगसम्भ्रमाक्षेपा इत्यङ्गानि भवन्ति तु ।
२० अमृताहरणं छद्मं तदा तत्त्वस्य कथनम् ॥

अमृताहरणं तत्स्याद्वाक्यं यत्कपटाश्रयम् ।
तत्त्वार्थकीर्तनं मार्गो रूपं सन्देहकृद्भयः ॥

वि'प्रार्थसमवाये तु वितर्को रूपमुच्यते ।
यत्तु सातिशयं वाक्यं तदुदाहरणं भवेत् ॥

क्रमः सञ्चिन्तितापोसिर्भावज्ञानमथापरे ।
सङ्ग्रहः सामदानोक्तिरभ्यूहो' लिङ्गतोऽनुमा ॥

५ चेष्टयाऽन्यातिसन्धानं वदन्त्यधिबलं बुधाः ।
संरम्भयुक्तं वचनं यत्तत्तोदकमुच्यते ॥

उद्वेगोऽरिकृता भीतिः शाङ्कात्रासौ च सम्भ्रमः ।
गर्भबीजसमुत्क्षेपादाक्षेप इति कीर्तितः ॥

गर्भसन्धेरिहाङ्गानां क्रमोऽपि न विवक्षितः ।
१० क्रोधेनावसृष्टोद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात् ॥

गर्भनिभिन्नबीजार्थः सोऽवमर्श इति स्मृतः ।
गर्भनिभिन्नबीजार्थः सम्बन्धो व्यसनादिजः ॥

विचारनिर्णयो यस्तु सोऽवमर्श इति स्मृतः ।
यथा हि वेणीसंहारे तीर्णो भीष्ममहार्णवे ॥

१५ इत्यादिनैव षष्ठेऽङ्के सोऽवमर्शो विलोक्यते ।
तन्नापवादसम्भेदो विद्वद्वचनशक्तयः ॥

धुतिः प्रसङ्गदृष्टलनं व्यवसायो निरोचनम् ।
प्ररोचना विचलनमादानश्च प्रयोदश ॥

दोषप्रख्याऽपवादः' स्यात्सम्भेदो रोषभाषणम् ।
२० विद्वदो वचनवादिर्द्रवो गुरुतिरस्कृतिः ॥

विरोचशमनं शक्तिस्तर्जनोद्वेजने धुतिः ।
अप्रस्तुतार्थकथनं प्रसङ्ग इति कथ्यते ॥

व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिश्छलनं चावमाननम् ।
व्यवसायः परिज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ॥

संरञ्चानाम'वज्ञा या तत्रिरोधनमुच्यते ।
परस्परस्य सङ्ग्रामः संरञ्जने विरोधनम् ॥

५ आमन्त्रणं यत्साध्यस्य सिद्धवत्सा प्ररोचना ।
विकल्पना विचलनमादानं कार्यसङ्ग्रहः ॥

एषां क्रमप्रधानत्वे प्रक्रिया पूर्ववद्भवेत् ।
बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ॥

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणन्तु तत् ।
१० बीजयुक्ता' मुखाद्यर्थाः परमे च प्रयोजने ॥

लभन्ते यत्र सम्बन्धं तन्निर्वापणमुच्यते ।
यदा हि रामाभ्युदये सुग्रीवश्च विभीषणः ॥

कपयो राक्षसा रामाभिषेकाभ्युदयं ययुः ।
उपसंहृतिसन्धेश्च संज्ञा निर्वहणन्त्विति ॥

१५ सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।
प्रसादानन्दसमयाः कृतिभाषोपगूहनाः ॥

पूर्वभावोपसंहारी प्रशस्तिश्च चतुर्दश ।
सन्धिर्बीजोपगमनं विरोधः कार्यमार्गणम् ॥

ग्रथनं तदुपक्षेपस्तच्छब्दः कार्यवाचकः ।

२० निर्णयस्त्वन्तुभूताख्यः पुनः पुनरितीरितः ॥

परिवादकृतं यत्स्यात्तदाहुः परिभाषणम् ।
परिभाषा मिथो जल्पः प्रसादः पशुपासनम् ॥

आनन्दो वाञ्छितावासिस्समयो दुःखनिर्गमः ।
कृतिर्लब्धार्थशमनं तत्स्थिरीकरणं तु वा ॥

मानाद्यर्थस्य सम्प्राप्तिर्भाषेति परिभाष्यते ।
कार्यदृष्टयद्भुतप्राप्तिं पूर्वभावोपगूहने ॥

५ वरप्रदानलाभादिः कार्यसंहार उच्यते ।
प्रशस्तिर्वाधिबिजयमङ्गलादिप्रशंसनम् ॥

नेत्रादिवशतोऽस्मीषां प्राधान्यञ्च क्रमोऽपि च ।
यथासम्भवमावेयो विकल्पश्च समुच्चयः ॥

तेषां लक्ष्येषु दृष्टत्वात्तान्यथा कल्पयेत्सुधीः ।
१० उक्ताऽङ्गानां चतुष्पटिः षोढा चैषां प्रयोजनम् ॥

एतान्युक्तानि शृङ्गारप्रकाशे भोजभूभूता ।
इष्टस्यार्थस्य रचना वृत्तान्तस्यानुपपक्षयः ॥

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां चैव गोपनम् ।
आश्चर्यवद्भिज्ञानं प्रकाश्यानां प्रकाशनम् ॥

१५ एवं प्रयोजनं षोढा सन्ध्यङ्गानामुदाहृतम् ।
यथाऽङ्गहीनः पुरुषो न च कार्यक्षमो भवेत् ॥

अङ्गहीनं तथा कार्यं न प्रयोगक्षमं भवेत् ।
कार्यं यदनुदात्तार्थं सम्पगङ्गैः समन्वितम् ॥

दीप्तत्वात्तत्प्रयोगस्य शोभामेति न संशयः ।
२० उदात्तमपि यत्कार्यं स्यादङ्गैः परिवर्जितम् ॥

हीनत्वात्तत्प्रयोगस्य न सतां रञ्जयेन्मनः ।
तस्मात्सन्धिप्रयोगेषु' यथायोगं यथारसम् ॥

काव्याङ्गानि प्रयुञ्जीत द्वित्रैर्हीनं न वृष्यति ।
यावन्त्यङ्गानि पठ्यन्ते तावतामेव कोविदेः ॥

निबन्धः कार्य इत्येव निर्णयो भोजभुजः ।
उपक्षेपादयोऽप्यत्र प्रबन्धेष्वधिकारिकाः* ॥

५ प्रासङ्गिकाश्च* कविभिः प्रयोक्तव्या रसानुगाः
तथा सन्ध्यन्तराङ्गानि प्रयुञ्ज्यात्तत्र तत्र तु ॥

साम चापि प्रदानञ्च भेदो दण्डो वचस्तथा ।
प्रत्युत्पन्नमतित्वञ्च गोत्रस्त्वलितमेव च ॥

मायोपधिर्भयं हा'सः कोटो भ्रान्तिस्तथैव च ।
१० ओजस्संवरणं चैव तथा हेत्ववधारणम् ॥

दूतो लेखस्तथा स्वप्नस्तथा चित्रं मदोऽपि च ।
सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां विशेषास्त्वेकविंशतिः ॥

सन्धीनां यानि वृत्तानि प्रबन्धेष्वनुपूर्वशः ।
स्वसम्पद्वृणुयुक्तानि तान्यङ्गानि प्रयोजयेत् ॥

१५ द्वेषा विभागः कर्तव्यः सर्वस्यापीह वस्तुनः ।
सूच्यमेव भवेत्किञ्चिद्भूयश्च* व्यमथापरम् ॥

नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः ।
नीरसं लौकिकोपेतमशास्त्रीयञ्च यद्भवेत् ॥

तद्वस्तु सूचनीयं स्यादित्याहुर्भरतादयः ।
२० दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ॥

अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।
विष्कम्भचालिकाऽङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ॥

1 B ताः । 2 A बा । 3 A य । 4 A यापिर्नैवे । 5 All MSS read यथावत् ।

सूच्यार्थसूचनोपायाः सूरिभिः पञ्च* कीर्तिताः ।
वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ॥

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ।
तत्र संक्षेपशब्दो यः स प्रयोजनवाचकः ॥

५ वृत्तवर्तिष्यमाणाङ्कद्वयद्वयार्थसूचकः ।
विष्कम्भोऽङ्कद्वयस्यान्तर्यथायोगं प्रवेशकः ॥

द्विधा भवेत्स विष्कम्भः शुद्धः सङ्कीर्ण इत्यपि ।
शुद्धोऽनेकैर्यैकेन मध्यपात्रेण योजितः ॥

नीचमध्यमपात्रेण सङ्कीर्णस्तादृशेन च ।
१० कपालकुण्डलाशुद्धविष्कम्भः पितृकानने ॥

उन्मत्तनाशवे सौदामिनीसङ्कीर्ण इत्यपि* (?) ।
विष्कम्भे नायकादीनां प्रवेशः कार्य एव च* (न) ॥

शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्वेषा विष्कम्भको ज्ञेयः ।
मध्यमपात्रः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृतः ॥

१५ कुतोऽपि स्वेच्छया प्राप्तः सम्बन्धो नोभयोरपि ।
विष्कम्भार्थः स विज्ञेयः कथाशस्यापि सूचकः ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणाङ्कद्वयमध्ये निवेशनम् ।
विष्कम्भस्योक्तशोधार्थसूचनार्थोपपादितम् ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणाङ्कद्वयमध्ये प्रवेशनम् ।
२० विष्कम्भस्यानुदात्तोक्त्या यस्मिन्*नार्थसूचनम् ॥

ततः प्रवेशकः प्रायः प्रथमाङ्के निवि*ध्यते ।
निवेशः प्रथमाङ्केऽपि विष्कम्भस्यावधार्यते ॥

1 A एते पञ्च । C पञ्चतयः । 2 B द्वयोः क्षेत्रार्थः । C ना द्वयोः अन्वयार्थः । 3 A कविभिः ।
4 B द्विः । 5 A सूचनार्थः । 6 A निवे । 7 B य ।

आदी विष्कम्भकं कुर्यादिति भोजने दर्शितम् ।
परिजनकथाऽनुबन्धः प्रवेशकस्तत्र विज्ञेयः ॥

अङ्कच्छेदं कृत्वा मासकृतं वर्षसञ्चितं वापि ।
तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित् ॥

५ नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्युदासवचनकृतः ।
प्राकृतभाषाचारप्रयोगमासाद्य कर्तव्यः ॥

विदमुनिदेवतपुरुषैः कञ्चुकिभिश्चार्थयुक्तिमासाद्य ।
संस्कृतवाग्भिर्गोपीत्यर्थं प्रवेशकः संविधातव्यः ॥

विदतापसवृद्धार्थैर्मुनिकञ्चुकिभिस्तथा ।
१० प्रवेशकमपीच्छन्ति सन्तः संस्कृतभाषिभिः ॥

कालोत्थापननगरव्यत्यासारम्भकामविषयाणाम् ।
अर्थाभिधानभूतः प्रवेशकः स्यादनेकार्थः ॥

दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।
अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥

१५ बह्वा^१अयमप्यर्थं प्रवेशकैः संक्षिपेत्प्रबन्धेषु ।
अङ्केषु स प्रयुक्तो जनयति खेदं प्रयोगबन्धस्य ॥

यत्रार्थस्य समासिर्न भवत्यङ्के प्रयोगबाहुल्यात् ।
वृत्तान्तः स्वल्पकथः प्रवेशकैस्तद्विधातव्यः ॥

बहुचूर्णपदो भेदो^२ जनयति खेदं प्रयोगस्य ।
२० परिमितवागात्मकता^३ प्रवेशकस्योच्यते सङ्घिः ॥

युद्धं राज्यघ्नं भरणं नगरोपरोधनञ्चैव ।
अप्रत्यक्षकृतानि प्रवेशकैः संविधेयानि ॥

१ B तेने । २ C Omits युक्तिः । ३ A त्वभा । ४ A B चत्वा । ५ A B के ।
६ C कर्तव्यम् ।

अङ्कान्तरे मुखे वा प्रकरणमाश्रित्य नाटकं वाऽपि ।
विष्कम्भकस्तु नियतः कर्तव्यो मध्यमैरथैः ॥

इत्थं प्रवेशविष्कम्भौ भरतेन प्रदर्शितौ ।
सदृशाभ्यां प्रयोज्यः स्यादङ्कसन्धौ प्रवेशकः ॥

५ प्रवेशकस्य पाठ्यं^१ यत्तन्नातिप्रचुरं भवेत् ।
संक्षेपार्थस्तु बहुलं प्रेक्षकौत्सुव्यवहेतवे ॥

संक्षिप्तसिन्धुराप्मत्स्य^२घटोत्कचवधौ यथा ।
अवस्थां कालमालोच्य कार्यस्य गुरुलाघवे ॥

प्रवेशकादिकृत्यं यत्सदङ्केषु विधीयते ।
१० कार्यं प्रवेशकेनात्र वर्षादूर्ध्वं न किञ्चन ॥

प्रवेशकेन न वधो नायकस्य कदाचन ।
विधेयः कार्यमङ्के(न्ते)ऽत्र सन्निबधोऽप्यपसारणम् ॥

यथा विभीषणेनात्र सन्निवृत्तामुखस्य च ।
दीर्घजिह्वस्य मारीचवक्षिते नाटके कृतः ॥

१५ नायिका च वसगान्धा नायको रुचिरप्रियः ।
तयोपरिहास्यत्थामाङ्के दृष्टं तदपसारणम् ॥

अन्तर्यवनिकासंस्थैः सूचना^३स्य चूलिका^४ ।
अन्तर्यवनिकासंस्थैः सूतमागधवन्दिभिः ॥

अर्थोपक्षेपणं यत्र क्रियते सा हि चूलिका ।

२० एकैकानि शिरांसीति पथा^५दी सा च इभ्यते ॥

पूर्वाङ्कान्तप्रविष्टैर्यदुत्तराङ्कार्थसूचनम् ।
पूर्वाङ्कार्थानुवृत्त्यर्थं तदङ्कास्पृमुदीरितम् ॥

अङ्कान्तपात्रैरङ्कस्य छिन्नाङ्कार्यस्य सूचनम् ।
यथा हि वीरचरिते द्वितीयेऽङ्केऽवसानके ॥

रामभार्गवयोर्मध्ये' सुमन्त्रेण प्रविश्य च ।
विश्वामित्रवसिष्ठौ च तदाह्वानेन सूचितौ ॥

५ रामयोस्तत्र कलहाविच्छेदेनैव तौ पुनः ।
तृतीयाङ्कप्रवेशेन सुमन्त्रेणैव सूचितौ ॥

सूत्रणं सकलाङ्कानां ज्ञेयमङ्कसुखं बुधैः ।
यथा 'सौदामिनी दाणि धारेइ सिरिपम्बवे' ॥

अबलोकितया पृष्ठकामन्दकयुत्तरेण च ।

१० समासतः श्मशानादिकृतं सर्वाङ्कसूत्रणम् ॥

अत्र' सुखं विशिष्टं यथोपरि श्लिष्यते त्रिषा' वाक्यैः ।
पुरुषस्य वै तदङ्कं सुखमिति सन्तो ह्युपदिशन्ति ॥

अङ्कावतारस्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः ।
पूर्वाङ्कस्यावसानोक्तकथाविच्छेदपूर्वकम् ॥

१५ प्रवेशो भाविनोऽङ्कस्य सोऽङ्कावतार इष्यते ॥
समाप्यमान एकस्मिन्नितराङ्कस्य सूचनम् ।

समासतो हि नाट्यज्ञैरङ्कावतार इष्यते ।
यथा मातृविकायाश्च प्रथमाङ्कावसानके ॥

विदूषकप्रवेशादिनिष्क्रामान्तं यदुच्यते ।

२० पात्रकृत्यं द्वितीयेऽङ्के तत्सङ्गीतकमात्रतः ॥

आरभ्य गणदासादेरविच्छेदेन कल्पितः ।

अङ्कावतारो विष्कम्भाद्यनन्तरित एव सः ॥

1 C ताट्यक्युद्धे । 2 C रामाय त । 3 BC निष्ठा । 4 B इ । 5 AC omit निष्ठा ।

समाप्यमाने पूर्वाङ्के यथा गौरीगृहाभिधे ।
भाव्यङ्कनायकावस्थासूचनं तद्विलोक्यब्राम् ॥

एतेष्वङ्कबहिर्भावाः स्याद्विष्कम्भप्रवेशयोः ।
चूलिकायाः कचिद्वाद्ये कचिन्मध्ये निवेशनम् ॥

६ 'एभिस्तु सूचयेत्सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ।
मध्ये च वेणीसंहारे दृश्यते चूलिका तथा ॥

इयमङ्कादिवा'ङ्काङ्कसुखगर्भाङ्कसाम्यतः ।
कथाविच्छेदहेतोस्तु चूलिका भोजकल्पिता ॥

गर्भाङ्काङ्कसुखाभ्यामवहिष्कार्भ्यां स्वभावतस्त्वङ्कात् ।
१० इतिवृत्ताविच्छेदे हेतुतया चूलिका कथिता ॥

अङ्कसुखं गर्भाङ्कः कार्योऽस्मिन् चूलिकाऽपि वा कुशलैः ।
मातृदितिवृत्तानां विच्छेदो विस्तरो वेति ॥

अङ्कादिवाद्यावेवाङ्कसुखाङ्कावतारौ स्वतः ।
एभिस्तु सूचयेत्सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ॥

१५ एतद्वयं द्विधाभूतं' आन्यमश्राव्यमेव च ।
सर्वस्य नियतस्येति क्रमात्तद्वयमुच्यते ॥

सर्वे सदस्या नियतो'नट इत्यभिधीयते ।
सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम् ॥

श्राव्यं तु नियतस्यैतन्नाट्यधर्ममवेक्ष्य च ।
२० द्विधा विभज्यते तत्र जनान्तमपवारितम् ॥

त्रिपताकाकरेणान्यान'पवार्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्या'मन्त्रणं यत्स्यात्तन्त्रनान्तिकमुच्यते ॥

1 AC omit this line । 2 A B दया । 3 A दस्य च । 4 A अङ्कादिवा नैव
इत्युवाङ्कावतारशालकः । C त्रितरोऽन्तरः । 5 A ता B य । 6 A B नीता । 7 A म्यन ।
8 A B नैवा ।

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्यापवारितम् ।
वस्तुनिर्वाहकत्वाच्च नाट्यधर्मप्रसङ्गतः ॥

आकाशभाषितं तत्किं ब्रवीषीति ब्रवीति यत् ।
श्रुत्वेवानुक्तमप्येकः तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥

५ इत्याद्यशेषमिह वस्तुविशेषं जातं

रामायणादि च विभाव्य बृहत्कथाश्च ।

आसूत्रयेत्तदनु नेतृरसानुगुण्यात्

चित्रां कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चः^१ ॥

न केवलं रसो नैव^२ लक्ष्यं नैव च लक्षणम् ।

१० न नायकस्यैवात्कषो^३ वर्ण्यः^४ सुकविना कथितः ॥

कथाशरीरं सर्वेधामानुगुण्येन कल्पयेत् ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने नाट्येतिवृत्त-
शरीरलक्षणाभिधानं नाम सप्तमोऽधिकारः ।

॥ श्रीः ॥

अथाष्टमोऽधिकारः ।

कथाशरीरं काव्यस्य लक्षणञ्चोपपादितम् ।
भरतादिभिराचार्यैर्दर्शितेनैव वर्त्मना ॥

प्राथम्यान्नाट्यकथास्य तत्सम्यग्भिधीयते ।
नाटकं सप्रकरणं^१ भागः प्रहसनं छिम्नः ॥

५ व्यायोगसम्वाकारौ बीध्यङ्गेहामृगा इति ।
तोटकं नाटिका गोष्ठी सल्लापः शिल्पकन्तथा ॥

छोम्बी श्रीगदितं भाणी प्रस्थानं काव्यमेव च ।
प्रेक्षकं सद्रुकं नाट्यरासकं लासकं तथा ॥

उल्लोप्य^२ कञ्च हल्लीसमथं दुर्भल्लिकाऽपि च ।
१० भल्लिका कल्पवल्ली च पारिजातकमित्यपि ॥

रसात्मका दशैतेषु विशाङ्गावात्मका सताः ।
तेषां रूपक^३संज्ञाऽपि प्रायो दृश्यतया कथितः ॥

त्रिशद्वृत्तकमेदाश्च प्रकाशयन्तेऽत्र लक्षणैः ।
प्रकृतित्वादधान्येषां भूयो रसपरिग्रहात् ॥

१५ सम्पूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ।
स्वेतरेषां प्राकृतानां नाटकस्यैकधर्मतः ॥

अतिदेशकमात्स्वाङ्गसमर्पकतयोच्यते ।
विकासविस्तरक्षोभविशेषात्मकतो'दितैः ॥

चेतोविकारैरङ्गाङ्गिभूताष्टरसयोगतः ।
रसाश्रयत्वं सम्पूर्णलक्षणत्वञ्च कथ्यते ॥

५ अर्थप्रकृत्यवस्थात्मसन्धिसन्धयङ्गवृत्तिमत् ।
अर्थापक्षेपकैर्युक्तं पताकास्थानकादिभिः ।
रसालङ्कारसहितं नाटकं पूर्णलक्षणम् ॥

पञ्च पञ्च चतुष्पष्टिश्चतुःपञ्चैकविंशतिः ।
षट्त्रिंशन्नवतिर्यत्र तदाहुर्नाटकं बुधाः ॥

१० अर्थप्रकृतयोऽवस्थाः पञ्च पञ्चेति कीर्तिताः ।
अङ्गानि वृत्तयस्तत्र सन्धिसन्ध्यन्तराणि च ॥

चतुष्पष्टिश्चतुः पञ्च सैकविंशतिभिः क्रमात् ।
सङ्गीताङ्गानि नवतिः षट्त्रिंशाङ्गवर्णानि च ॥

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।

१५ न तत्कर्म न योगोऽसौ नाटके यत्न दृश्यते ॥

अपि सिध्येत विदुषां मुक्तिरभ्यासकौशलात् ।
ननु नाटकाविषये सर्वलोकानुरञ्जनी ॥

नृपतीनां यच्चरितं नानारसभावषष्ठितैर्बहुधा ।
मुखदुःखोत्पत्तिकृतं विज्ञेयं नाटकं नाम ॥

२० रत्नावल्यादिवु प्रापश्चरितं रसभावयुक्तं ॥

मुखं मलयक्त्याश्च दुःखं गरुडचञ्चुना ।
जीमूतवाहनस्यैतन्नागानन्दे विभाव्यते ॥

नाटके च प्रकरणे पञ्चाद्या'दश कीर्तिताः ।
अङ्काः स्युस्तत्र पञ्चाङ्कमेतन्मारीचवञ्चितम् ॥

षडङ्कं नाटकमिदं वेणीसंहारनामकम् ।
शाकुन्तलादि ससाङ्कमष्टाङ्कं नलविक्रमम् ॥

५ देवीपरिणयस्तत्र नवाङ्कं नाटकं स्मृतम् ।
दशाङ्कं नाटकमिदं बालरामायणादिकम् ॥

कुन्दमालाऽत्र सुश्लिष्टा सन्धिपञ्चकसंयुता ।
तथाच वेणीसंहारः षट्त्रिंशाङ्गोऽवलः ॥

देवीपरिणयः सर्ववृत्तिनिष्पन्न उच्यते ।
१० प्रवेशकादिनिष्पत्तिर्नागानन्दे प्रदर्शिता ॥

नयातिशयदाक्षिण्यसिद्धयभिप्रायगर्हणाः ।
उपदिष्टञ्च माला च साधोपत्तिश्च सम्प्रमः ॥

पञ्चात्तापः प्रसिद्धिश्च हेतुदृष्टान्तसंशयाः ।
गुणातिपात आक्रन्दो' विचारः प्राप्तिरेव च ॥

१५ विशेषणं निरुक्तिश्च कपटञ्च मनोरथः ।
याज्ञा निदर्शनं चाशीरभिमानः स्पृहाऽपि च ॥

पृच्छाऽभिज्ञानमुद्दिष्टं शोभोदाहरणे तथा ।
नीतिरक्षरसङ्गतः क्षोभञ्चार्थविशेषणम् ॥

प्रोत्साहनं गुणाख्यानं गुणोक्तिश्च निवेदनम् ।
२० गुणानुवादोपपत्तिपरिवादोद्यमा अपि ॥

अनुक्तसिद्धिः कार्य' च परिहारस्तथाश्रयः ।
उ'क्तिर्देशोऽनुवृत्तिश्च ग्रहणश्च क्षमेति च ॥

चतुष्पष्टि(?)रलङ्काराः कथिता नाद'काश्रयाः ।
यूनोः प्रियकरो'योऽर्थः स नयः कथ्यते बुधैः ॥

विशेषकीर्तनं यस्यादर्थं सोऽतिशयः स्मृतः ।
चित्तानुवृत्तिर्दीक्षिण्यं सिद्धिरिष्टार्थसङ्गमः ॥

- ५ स्वायेष्णैर्व्वहंमानः सोऽभिप्राय इतीरितः ।
कुत्सैव' गृह्णेत्युक्ता क्रोधान्मानाच मत्सरात् ॥

लोकवेदमताख्यानमुपदिष्टमुदाहृतम् ।
गुणामिधानं माला स्यादधोनामिष्ट'सिद्धये ॥

- अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते ।
१० वाक्यमाधुर्यसंयुक्ता सार्थापत्तिरिति स्मृता ॥

वचनव्यवहारेषु स्थलनं यस्स सम्भ्रमः ।
अनुतापो गतार्थस्य पश्चात्ताप इतीरितः ॥

प्रसिद्धिलोकविख्यातैर्वाक्यैरर्थप्रसादनम् ।
पक्षप्रसाधको हेतुः दृष्टान्तः साम्यकीर्तनम् ॥

- १५ अनिश्चयेन वाक्यस्य समाप्तिः संशयः स्मृतः ।
गुणातिपातो व्यत्यस्तगुणाख्यानमुदाहृतम् ॥

आकन्दोऽभीष्टविषयः शोकालाप उदाहृतः ।
यथोचितमुपन्यासो विचारः परिकीर्तितः ॥

एकदेशाद'शेषस्य ज्ञानं प्राप्तिरुदाहृता ।
२० सिद्धार्थहेतूपन्यासविशेषोक्तिर्विशेषणम् ॥

निरुक्तिर्निरवयोक्तिः पूर्वोक्तार्थप्रसिद्धये ।
उक्तार्थस्यापलपो यः कपटं तदुदाहृतम् ॥

मनोरथोऽन्यापदेशैः स्वाभिप्रायस्य सूचनम् ।
याङ्मेति कथ्यतेऽभीष्टसङ्गमप्रार्थनोभयोः ॥

निर्दर्शनं तत्समानवस्तुरूपस्य कीर्तनम् ।
आशीर'भीष्टविषयस्वायुरार्थवर्धनम् ॥

- ५ अङ्गीकारोऽभिमानः स्यादर्थं हर्षादिभिः कृतः ।
रमणीयार्थविषयो रागो यः सा स्था मता ॥

अन्वेषणन्तु' पृच्छा स्यादभिज्ञानं तु सूचनम् ।
उद्दिष्टमर्थनिर्देशः पारोक्ष्याच्चापरोक्ष्यतः ॥

- स्वप्रभाव'प्रकटनं शोभेति परिकीर्त्यते ।
१० दृढ'तुल्यार्थकृद्वाक्यमुदाहरणमुच्यते ॥

न्यायानुवर्तनं नीतिः लोकशास्त्रा'विरोधतः ।
स एवाक्षरसङ्घातो वाक्यं श्लिष्टाक्षरश्च यत् ॥

आत्मन्यभूतत'ज्ञावभावनं क्षोभ ईरितः ।
विशि'ष्टार्थप्रमाकृद्वाक्यमर्थविशेषणम् ॥

- १५ त्वरानिवेदनं यच्च तत्प्रोत्साहनमुच्यते ।
आख्यानं स्याद्गुणाख्यानं' गुणोक्तिर्गुणकीर्तनम् ॥

समावस्थानकथनं निवेदनमुदाहृतम् ।
गुणाद्युवाचो यूनोर्धङ्गयो भूयो गुणस्तुतिः ॥

- उपपत्तिः स्वबुद्धयार्थं योग्यताधानमुच्यते ।
२० अपवादो मृषादोषस्तृप्साहस्तूपयो भवेत् ॥

अनुक्तसिद्धिरुक्तार्थस्यान्यथासिद्धिरुच्यते ।
प्रयोजनाभिधानं यत्कार्यमित्यभिधीयते ॥

परिहारः प्रतीतस्य कस्याप्यर्थस्य मार्जनम् ।
भीताभयप्रदानं यत्स आश्रय इतीरितः ॥
उक्तिस्तत्त्वाभिधानं स्यात्सोतुस्मिन्निदुमेव^१ च ।
देशः स्याल्लिङ्गिनो ज्ञानाभिधानमिति कथ्यते ॥

५ अभ्यर्थनानुवृत्तिर्या साऽनुवृत्तिरुदाहृता ।
सन्तोषोक्तिः प्रर्थः स्यादन्तर्याच्छादनं क्षमा ॥

ईदृग्लक्षणसंयुक्तं नाटकं सुप्रयोजितम् ।
प्रेक्षकस्य नटस्यापि प्राक्षिकस्य कवेरपि ॥

स्याद्भुक्तये मुक्तये च तेषां लक्षणमुच्यते ।
१० यशो^२धर्मरतः शान्तः श्रुताभिजनवृत्तवान् ॥

पङ्कनाट्यकुशलः चतुरातोयविच्छुचिः ।
चतुरोऽभिनयज्ञश्च रसभावविदेवकः ॥

नैपथ्यदेशभाषाज्ञः कलाशिल्पविचक्षणः ।
शब्दच्छन्दाभिधानज्ञः सर्वसिद्धान्ततत्त्ववित् ॥

१५ त्यक्तमत्सरदोषश्च स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ।
एभिर्गुणैरुपेतश्च प्रयाने वीतसाध्य^३सः ॥

इङ्किताकारचेष्टाज्ञो नानाप्रकृतिशीलवित्^४ ।
शिल्पविज्ञायादीनां तादात्म्यापत्तिभावकः ॥

चित्रविचित्रवर्णज्ञः तत्सङ्करविभागवित् ।
२० ईदृगुणविशिष्टस्तु नटो नाट्ये प्रशस्यते ॥

नटप्रेक्षकयोरुक्तगुणैरेतैर्विभूतितः ।
यज्ञविघ्नकश्चैव छन्दोविच्छन्द^५विघ्नपः ॥

१ तुस्मिन्निदुमे २ आ ३ ३ आ विहितज्ञाता ४ स प्रयोजनम् ५ आ तो ६ ८ ह ।
७ ८ नाट्य ८ ८ विविधवि ९ आ विधि । Bc चन्द ।

इष्टार्थ^६श्चित्रकूट^७स्या^८ गान्धर्वो राजसेवकः ।
समुत्पन्ने च सङ्घर्षे प्राक्षिकास्ते भवन्ति हि ॥

यज्ञविदे^९वतायोगे नर्तकोऽभिनयादिभु^{१०} ।
छन्दोविद्वत्सवन्धेषु शब्दविस्फाट्यविस्तरे ॥

५ विभूतिगुणसम्भोगवीर्यान्तःपुरचेष्टिते ।
नयः स्वचरितेषु स्यादिष्टार्थस्संस्तवे सदा^{११} ॥

प्रमाणाकृतिचेष्टासु नानालङ्कारयोजने ।
नाट्यनैपथ्ययोगेषु चित्रकूत्तु प्रशस्यते ॥

कामोपचारे वेभ्या तु गा^{१२}न्धर्वः स्वरतालयोः ।
१० सेवको विनयाचारे त एते प्राक्षिका मताः ॥

नानाशीलाः प्रकृतयः शीले नाट्यं प्रतिष्ठितम्^{१३} ।
यद्यत्स्व^{१४}शिल्पं नैपथ्यं कर्म वा चेष्टितं वचः ॥

तत्तन्नाट्येन साध्यं यत्स्वकर्मविषये स्थितम्^{१५} ।
कामुकैश्च विदग्धैश्च श्रेष्ठिभिश्च विरागिभिः ॥

१५ गुरैर्ज्ञानवयोवृद्धै रसभावविवेचकैः ।
बालमूर्खबोलाभिश्च सेव्यं यन्नाट्यमुच्यते ॥

तत्तदर्थेषु तेषान्तु यस्मादेतत्प्रहर्षणम् ।
तुष्यन्ति तरुणाः कामे विदग्धाः समयाश्रिते ॥

अर्थेष्वर्थपरा^{१६}श्चैव मोक्षेत्वथ विरागिणः ।

२० शूरा बीभत्सरोद्रेषु नियुक्तेष्वहवेषु च ॥

धर्माख्यानपुराणेषु वृद्धास्तुष्यन्ति नित्यशः ।
सन्धवावेषु सर्वेषु बुधा^{१७}स्तुष्यन्ति सर्वदा ॥

१ A B व्यास २ A द्वेयो ३ A जोषदे । B D हे च । ४ C वकमे । ५ C तु ।
६ A व्यास । ७ A B व्याससंस्तवे सदा । C द्वा सतोक्तये सदा । ८ A य ।
९ A B कीर्तिवत् । १० B च । ११ A शोषितम् । १२ A B D नर्तितः श्रेष्ठि ।
१३ B द्वा C द्वा ।

बाला मूर्खान्स्त्रियश्चैव हास्यनैपथ्ययोः सदा ।
यस्तुष्टौ तुष्टिमायाति शोकं शोकमुपैति च ॥

कुहः क्रोधे भये भीकः स श्रेष्ठः प्रेक्षकः स्मृतः ।
तदीदृक्काटकारम्भप्रकारोऽत्र प्रदर्श्यते ॥

५ प्रयुज्यं रङ्गं निष्कामेत्सूत्रधारः सहानुगः ।
स्थापकः प्रविशेत्तत्र सूत्रधारगुणाकृतिः ॥

दिव्यमर्त्यं स तद्भूयो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।
सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥

प्रीतिर्नाम सदस्यानामित्यादेर्वस्तु सूच्यते ।

१० बीजन्तु वेणीसंहारे सत्पक्षा इति दर्शितम् ॥

रत्नावल्यां मुखं द्वीपादन्यस्मादपि दर्शितम् ।
तवास्मि गीतरागेति पात्रं शाकुन्तले कृतम् ॥

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।
कठं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥

१५ श्लोकश्च भारतीवृत्त्या सत्पक्षेत्यादिनोच्यते ।
भारती संस्कृतप्रायो वागव्यापारो नटाऽश्रयः ॥

या वाक्प्रधाना पुरुषप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतपाठ्ययुक्ता ।
स्वनामधेयैर्भरतैः प्रयोज्या सा भारती नाम भवेच्च वृत्तिः ॥

साङ्गैः प्ररोचनायुक्तैः बीधीप्रहसनामुखैः ।

२० प्रेक्षकाद्युन्मुखीकारः प्रस्तुतार्थप्रशंसया ॥

प्ररोचना सा श्रीहर्षो निपुणेत्यादिनोच्यते ।

प्रस्तुतिस्वीदृगर्थस्य या सा प्रस्तावना स्मृता ॥

मद्गम्यां रसपाठेति पथे प्रस्तावनोच्यते ।
सूत्रधारो नदीयुक्तो वस्तु प्रस्तावनावधि ॥

कुरुते यत्र सङ्घट्टैस्तदामुखमुदाहृतम् ।
सूत्रधारो नदीं ब्रूते भारिषं वा विदूषकम् ॥

५ स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपिचित्रोक्त्या पक्षदासुखम् ।
नदी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ॥

सूत्रधारोऽसहिताः सङ्घातं यत्र कुर्वते ।
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्यार्थैर्वीक्ष्यङ्गैरन्यथापि वा ॥

आमुखं तत्तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनाऽपि वा ।

१० प्रवृत्तकथोद्घातप्रयोगातिशयैस्तथा ॥

वीथ्यङ्गैः षोडशीतेषां योगः प्रस्तावनोच्यते ।
प्रवेशो यो वसन्तादिसाम्येन स्यात्प्रवृत्तकम् ॥

सत्पक्षेत्यादिना श्लोकेनायमर्थो यदीरितः ।
स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ॥

१५ शृङ्खला प्रविशेत्पात्रं कथोद्घातो द्विषोच्यते ।
द्वीपादित्यादिवाक्येन यथा यौगन्धरायणः ॥

अर्थः क्रूरग्रहेत्यादि मुद्राराक्षसकल्पितः ।
आकर्षणं चाणक्यपात्रप्रवेश उपलक्ष्यते ॥

एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः ।

२० पात्रप्रवेशो यत्रैव प्रयोगातिशयो मतः ॥

एष राजेवं दुष्यन्तेत्यादिना स प्रतीयते ।
प्रवृत्तकथोद्घातप्रयोगातिशयत्रिके ॥

भूमिबाणक्यदुष्यन्तप्रवेशैर्लक्ष्यते क्रमात् ।
अथात्रैतानि कथ्यन्ते वीध्यङ्गानि त्रयोदश ॥

उद्धात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलम् ।
वाक्केल्पविबले गण्डमवस्यन्दिनमालिके ॥

५ असत्प्रलापन्याहारमृदवानि त्रयोदश ।
गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ॥

यत्रान्योन्यसमालापो द्वेषोद्धात्यन्तदुच्यते ।
अन्योन्यालापरूपैका स्यात्प्रश्नोत्तरमालिका ॥

गूढार्थपदपर्यायमूलैकालापयोद्वयोः ।

१० यथा हि पाण्डवानन्दे सा प्रश्नोत्तरमालिका ॥

“का मृषा बलिनां क्षमा परिभवः कोऽयं स्वकुल्यैः कृतः
किं दुःखं परसंश्रयो जगति कः श्लाघ्यो य आश्रीयते ।
को मृत्युर्व्यसनं शुचं जहति के यैर्निर्जिताः शत्रवः
कैर्विज्ञातमिदं विराटनगरे छन्नस्थितैः पाण्डवैः ॥”

१५ अथ विक्रमोर्वशीये राज्ञो विदूषकस्य सल्लापे ।
कामपदार्थप्रदानाङ्गद्वार्थो लक्ष्यते नितराम् ॥

यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्रसाध्यते ।
प्रस्तुतेऽन्यत्र वाऽन्यस्यासत्त्वावलगितं द्विधा ॥

प्रस्तुतार्थसमावेशादन्यकार्यस्य साधनम् ।

२० “कार्या सैकतलीनेति (?) प्रस्तुतार्थोपदेशतः ॥

सीतात्यागपरीवादादन्यकार्यस्य साधनम् ।
अप्रस्तुतसमावेशादन्यकार्यस्य साधनम् ॥

तवास्मि गीतरागेणेत्यादौ तत्तु विलोक्यते ।
अत्राप्रस्तुतदुष्यन्तसृगयान्याजतोऽन्यतः ॥

प्रवेक्ष्यमाणपात्रस्य सूचनं तन्निवेशनम् ।
प्रस्तुतार्थसमावेशादेकमन्यार्थसाधनम् ॥

५ अन्यदप्रस्तुतार्थस्य प्रवेशनान्यसाधनम् ।
असङ्गतं मिथः स्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ॥

प्रपञ्चस्य स्वरूपन्तु नागानन्दे विभाव्यते ।

“निबं जो पिबइ सुरं जणस्स पिअसंगमञ्च जो कुणइ ।
मण्णे दो अवि देवा बलदेवो कामदेवो अ ॥”

१० स्मृतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह ॥

नदादित्रितयालापः पूर्ववद्दे तदिष्यते ।
एतत्प्रस्तावनात्मेति कथ्यते नाट्यवेदिभिः ॥

त्रिगतं त्विन्दुलेखायां वीष्ण्यां राज्ञाऽभिधीयते ।

“किन्तु कलहंसनादो मधुरो मधुपायिनां तु शङ्कारः ।

१५ हृदयगतवेदनाऽयास्तस्या नु सन्तुष्टश्रवणः ॥”

मिथैरिवाप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलना छलम् ॥

छलं च बेणीसंहारे भीमार्जुनवचो यथा ।

“कर्ता शूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानो
राजा दुदशासनादेयैरनुजघातस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

२० कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः

कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुवा ब्रह्मभ्यागतौ स्वः ॥”

विनिवृत्त्याज्यं वाक्केलिर्द्विभिः प्रत्युक्तितोऽपि वा ॥

वाक्यापरिसमासिर्वा स्याच्छलार्थाभिप्रायिनः ।
अनर्घराघवे सूत्रिपारिपाश्विकयोर्था ॥

प्रत्युक्तिरूपा बाक्केलिः सर्वत्रैवं विलोक्यताम् ।
प्रकान्तवाक्यासमासिमात्ररूपा कश्चिद्भवेत् ॥

५ सकुण्डलं सकवचमित्यादौ सा विलोक्यते ।
छलवाक्यासमासिर्वा सा भवेद्विनिवर्तने ॥

त्वं जीवितं चेत्यारभ्य रामं प्रति समीरितम् ।
वासन्तिकावचः शान्तमित्यप्रियनिवर्तनम् ॥

अन्योन्यवाक्याधिकयोक्तिः स्पर्धयाऽधिबलं भवेत् ।

१० रामरावणयोरुक्तिः स्याद्दृशग्रीवनिग्रहे ॥

गण्डं प्रस्तुतसम्बधि भिनार्थं सहसोदितम् ।
सद्वभृत्यगुणेत्यादिवाक्ये तच्च विलोक्यते ॥

यथा स्वविजयोक्तिश्च पाण्डुपुत्रजयोक्तिकृत् ।
यथोक्तस्यान्यथाव्याख्या यत्रावस्थादितं हि तत् ॥

१५ गृहीतचित्रफलकं राजानमवलोक्य च ।
सुसङ्गतासागरिकासल्लापे तद्विलोक्यते ॥

सोपहासनिगुडार्थं नालिकैव प्रहेलिका ।
विलोक्यते नालिकेयं मुद्राराक्षसनाटके ॥

'हंहो बह्मण मा कुप्ये'त्यारभ्य प्रश्नयुक्तिभिः ।

२० अपरक्ताश्चन्द्रगुसाज्जानामीत्यन्तमुच्यते ॥

असम्बद्धकथालापोऽस्तप्रलाप इतीरितः ।

सूर्वजनसन्निकर्षं हितमपि यत्र प्रभाषते विज्ञान् ।
नच गृह्यतेऽस्य वचनं विज्ञेयोऽस्तप्रलापोऽसौ ॥

यथा हि रामाम्बुदये सीतापहरणोद्यतः ॥

मारीचेन सहायेन निषिद्धो रावणः क्रुधा ।
प्रालपत्रिपरीतं यदसल्लापः स उच्यते ॥

मुक्ता मया हि गिरयः स्नातोऽहं बह्विना पिबामि नभः ।
हरिहरहिरण्यगर्भो मत्पुत्रास्तेन नृत्यामि ॥

५ असम्बद्धकथालापोऽस्तप्रलापोऽत्र दृश्यते ।
अन्यार्थमेव व्याहारो हास्यलोभकरं वचः ॥

मालव्यां गन्तुमिच्छन्त्यां गणदासविदूषकौ ।
यत्र सल्लपतस्तस्या हास्यलोभकरं वचः ॥

यावद्वीक्षेत राजानं व्यापारस्तत्र दृश्यते ।

१० दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्धृद्वं हि तत् ॥

यथा हि नायकानन्दे गुणा दोषाय कीर्तिताः ।
कस्मैचित्कपटायेति लक्ष्मीसुदिश्य केनचित् ॥

यथा शाकुन्तले दोषा गुणाय परिकीर्तिताः ।
मेदश्छेदकृशेत्यादिभ्रमयागुणकीर्तनैः ॥

१५ तेवामन्यतमेनार्थं पात्रं वाऽऽक्षिप्य सूत्रभृत् ।
प्रस्तावनाज्जते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥

प्रख्यातान्तु विधातव्यं वृत्तमत्राधिकारिकम् ।
अभिगम्यगुणैर्युक्तो वीरोदात्तः प्रतापवान् ॥

कीर्तिकामो महोत्साहः ब्रव्यास्त्राता महीपतिः ।
२० प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः ॥

तत्प्रयत्नेन कर्तव्यमितिहासादिवृत्ततः ।
यत्तन्नामुचितं किञ्चिन्नायकस्य रसस्य वा ॥

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ।
उपायेयञ्च ह्येषञ्च निश्चित्यात्यन्तमप्रतः ॥

प्रकाशयेदुपादेयं तिरस्कृतं योक्तयेतरत् ।
कथाशरीरं विभजेद्विजविन्द्यादिपञ्चधा ॥

५. मुखादिपञ्चभिः साङ्गैर्नियतं तत्तदाऽख्यया ।
पताकावृत्तमप्यनमेकाधैरनुसन्धिभिः ॥

सन्ध्यन्तराणि साङ्गानि भवेयुरनुसन्धयः ।
सन्ध्यङ्गैरुनमेवात्र पताकावृत्तमावहेत् ॥

ततः सन्ध्यन्तराप्यत्र यथायोगं प्रयोजयेत् ।
१० असन्धिमेव प्रकरीं सर्वत्रापि प्रयोजयेत् ॥

एवं विभक्तेतिवृत्तस्यादौ विष्कम्भकं न्यसेत् ।
अङ्कं वा विन्यसेद्विद्वान्यथावत्कार्ययुक्तिः ॥

प्रस्तावनाया मध्यं यन्नाटकोपक्रमात्मकम् ।
तदेवात्रादिशब्देन विष्कम्भस्थानमीरितम् ॥

१५ नीरसं सूच्यते यत्र तत्र विष्कम्भकं न्यसेत् ।
यत्रादितो रसस्तत्र भवेदङ्गस्तु सामुखः ॥

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ।
यदा सन्दर्शयेच्छेपं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा ॥

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।
२० आदावेव तदाऽङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥

पूर्ववृत्ताश्रयमपि किञ्चिदुत्पाद्यवस्तु च^१ ।
विधेयं नाटकमिति मातृगुप्तेन भाषितम् ॥

प्रागेव सीताहरणाद्यदि प्रीषणवर्णनम् ।
तद्वस्तुत्पाद्यमेतत् रामानन्दे प्रदृश्यते ॥

प्रत्यक्षनेतृचरितो विन्दुर्व्यासिपुरस्कृतः ।
अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥

५ निर्दिष्टनेतृचरितो नामारूपप्रयोजकः ।
अलङ्काररसाधारो यः सोऽङ्क इति कथ्यते ॥

नायकदेवीपरिजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
नैकरसान्तररसहितो ह्यङ्कः खलु वेदितव्यः सः ॥

अङ्क इति रुचिशब्दो भावैश्च रसेः प्ररोहयत्यर्थान् ।
१० नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः ॥

अङ्कः प्रबन्धविद्वत्प्राज्ञसंस्थाश्रयतोऽपि वा ॥

यत्रार्थस्य समासिर्धनं च बीजस्य भवति संहारः ।
किञ्चिदवलग्नविन्दुः सोऽङ्क इति सदाऽवगन्तव्यम् ॥

अङ्काश्रयस्य कर्तव्यो रसस्य स्थायिनोऽङ्गिनः ।
१५ पोषो विभ्रावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिभिः ॥

अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः ।
गृहीतयुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः^२ परिपोषणम् ॥

अत्र वस्तुरसादीनामेकस्याभिनिवेशिनः^३ ।
इतरेणोपमर्दस्तु न कर्तव्यः कदाचन ॥

२० न चातिरसतो वस्तु दूरविच्छिन्नतां नयेत् ।
रसं वा न तिरोद्व्याद्वस्त्वलङ्कारलक्षणैः ॥

नोपमादिरलङ्कारो न स्यादतिशयादिकः ॥

क्षमायुण्यदाकन्दशोभोदाहरणादयः ।
अलङ्काराः स्युरङ्गस्य ते स्युर्नाटककाव्ययोः ॥

वीरशृङ्गारयोरेकः प्रधानोऽङ्गी च नाटके ।
अङ्गमन्ये'द्धतरसः सन्धौ निर्वहणे भवेत् ॥

५. एवं नानाविधरसभावाधिकरणे कविः ।
अङ्गे निषिद्धं विज्ञाय विधेयश्च प्रयोजयेत् ॥

दूराध्वानं वर्षं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् ।
संरोचं भोजनं स्नानं सुरतं चातुलेपनम् ॥

अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ।
१० नाधिकारिवधः कापि कर्तव्यः कविमिस्तथा ॥

आवश्यकं तु यत्कार्यं न त्याज्यं तत्कदाचन ।
अधिकारिवधस्यापि कचित्स्यात्कल्पनं मतम् ॥

अर्वाचप्रहारात्स पुनः प्रत्युज्जीविष्यते यदि ।
नायकस्य यदेकाहचरितप्रतिपादकः ॥

१५ एकप्रयोजनास्तुष्टस्तर्जवाससन्ननायकः ।
विदूषकादिभिः पात्रैः प्रयोज्यश्च चतुस्त्रिभिः ॥

समस्तपात्रनिष्कामावसानोऽङ्गोऽभिधीयते ।
पताकास्थानकान्यत्र चिन्तुरन्ते च बीजवत् ॥

प्रयुज्यते यदि भवेत्तत्राङ्ग इति कोहलः ।

२० एवमङ्गाः प्रयोक्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः ॥

प्रधानभूतावङ्गेऽस्मिन्विष्कम्भश्च प्रवेशकः ।
नायकैकाहचरितरूप आसन्ननायकः ॥

रसादिनिषिद्धो बीजचिन्तुव्यासिपुरस्कृतः ।
पात्रैश्च नायकासन्नेः प्रयोज्यश्च चतुस्त्रिभिः ॥

पताकास्थानकस्फीतो विष्कम्भादिपुरस्कृतः ।
समस्तपात्रनिष्कामावसानोऽङ्ग इतीरितः ॥

५. पञ्चाङ्गमेतेद्वपरं दशाङ्कं नाटकं परम् ।
वीरशृङ्गारयोरन्यतराङ्गि रसनिर्भरम् ॥

शोभितं चाप्यलङ्कारैरुपमारूपकादिभिः ।
रामायणेतिहासादिसुप्रसिद्धाधिकारिकम् ॥

दिव्यमर्त्यादिविख्यातवीरोदात्तादिनायकम् ।
१० अर्थोपक्षेपकैर्युक्तं यद्विशूषणोज्ज्वलम् ॥

अर्थप्रकृत्यवस्थातत्सन्धिसन्धयन्तरान्वितम् ।
पताकास्थानकयुतं साङ्गदृष्टिप्रवृत्तिमत् ॥

अन्यूनदशपञ्चाङ्कं नान्दीप्रस्तावनायुतम् ।
यद्वृषकविशेषः स्यात्सन्नाटकमिति स्मृतम् ॥

१५ एकाहचरितैकाङ्कः कार्यश्चेत्त्रावली यथा ।
अङ्कः स्याद्वासराचनं यथा गौरीगृहान्वितः ॥

यद्विक्रमोर्वशीयाख्यं तत्पञ्चाङ्कं प्रकल्पितम् ।
षडङ्कं हृष्यते लोके रामाभ्युदयनाटकम् ॥

२० शाकुन्तलादिसप्ताङ्कमष्टाङ्कं नलविक्रमम् ।
देवीपरिणयस्तत्र नवाङ्कं नाटकं स्मृतम् ॥

बालरामायणं नाम दशाङ्कं नाटकं स्मृतम् ।
अतो हि नाटकस्यास्य प्राथम्यं परिकल्पितम् ॥

'नाट्यवेदं विधायादावधीनाह पितामहः ।
धर्मादिसाधनं नाट्यं सर्वदुःखापनोदनम् ॥

आसेषध्वं तद्वपयस्तस्योत्थानं तु नाटकम् ।
दिव्यमानुषसंयोगो यत्राङ्कैरविद्वषकैः ॥

५ तत्रेव तोटकं भेदो नाटकपेति हर्षवाक् ।
'तद्व्यापकमित्यन्ये नाद्रियन्ते विपक्षितः ॥

नवाष्टसप्तपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसङ्गमम् ।
तोटकं नाम तत्प्राहुर्भेदं नाटकसम्भवम् ॥

इत्येक आहुराचार्या अन्ये त्वेवं प्रचक्षते ।
१० दिव्यमानुषसंयोगस्तोटकं नाटकानुगम् ॥

नवाङ्कं तोटकं दृष्टं मेनकानुपाह्वयम् ।
तोटकं मदलेखाऽऽरूपं यत्तत्तत्प्रभितरम्भकम् ॥

क्रमादष्टाङ्कसप्ताङ्कौ दृश्येते खाविद्वषकौ ।
यद्विक्रमोर्वशीयाख्यं पञ्चाङ्कं तोटकं स्मृतम् ॥

१५ सुवन्धुर्नाटकस्यापि लक्षणं ग्राह्यं पञ्चाभा ।
पूर्णं चैव प्रशान्तं च भास्वरं ललितं तथा ॥

समग्रमिति विज्ञेया नाटके पञ्च जातयः ।
पूर्णस्य नाटकस्यास्य मुख्यायाः पञ्च सन्धयः ॥

उदाहरणमेतस्य कुर्यात्शिवणमुच्यते ।

२० प्रशान्तरसम्बन्धिष्ठं प्रशान्तं नाम नाटकम् ॥

न्यासो न्याससमुद्भेदो बीजोक्तिर्बीजदर्शनम् ।
रुतोऽनुविष्टसंहारः प्रशान्ते पञ्च सन्धयः ॥

सात्वतीवृत्तिरत्र स्यादिति द्रौहिणिरत्रवीत ।
स्वप्नवासवदत्ताख्यमुदाहरणमत्र तु ॥

आच्छिद्य भूप्राप्तस्यसना देवी मागधिकाकरे ।
न्यस्ता यतस्ततो न्यासो मुखसन्धिरयं भवेत् ॥

५ न्यासस्य च प्रतिमुखं समुद्भेद उदाहृतः ।
पञ्चावत्या मुखं वीक्ष्य विशेषकविमुपितम् ॥

जीयत्येवन्तिकेत्येतज्ज्ञातं भूमिमुजा यथा ।
उत्कण्ठितेन सोद्रेगं बीजोक्तिर्नामकीर्तनम् ॥

एहि वासवदत्ते क क यासीत्यादि दृश्यते ।
१० सहावस्थितयोरैकप्राप्त्याऽन्यस्य गवेषणम् ॥

दर्शनस्पर्शनालपैरेतत्स्याद्द्वीजदर्शनम् ॥

“चिरप्रसूतः कामो मे वीणया प्रतिबोधितः ।
तान्तु देवीं न पश्यामि यस्या घोषवती भिया ॥”

किन्ते भूयः प्रियं कुर्यामितिवाग्यत्र नोच्यते ।

१५ तमनुविष्टसंहारमित्याहुर्भरतादयः ॥

माला नायकसिद्धयङ्गलानिस्तस्याः परिक्षयः ।
मात्रावशिष्टसंहारे भास्वरे पञ्च सन्धयः ॥

एकस्मिन्नायके ख्याते तत्सासान्यप्रतापवान् ।
यदि स्यात्प्रतिपक्षश्च सा मालेति प्रकीर्तिता ॥

२० यथा हि चन्द्रगुप्तस्य न(च)न्दनः प्रतिपूरुषः ॥

नायकं छलयित्वेष्टसिद्धिर्था परिपन्थिनः ।

एषा नायकसिद्धिः स्यान्मारीचेनेव रावणः ॥

- गर्भस्याङ्गैर्विमर्दादिदर्शनं ग्लानिरिष्यते ।
 कपिभिर्वाविमुत्तीर्य लङ्कावेष्टनमेव तत् ॥
- परिक्षयोऽत्र मोहादिर्नायकस्य रिपोर्बलत् ।
 स नागपाशावन्धादी रामलक्ष्मणयोरिव ॥
- ५ माश्रावशिष्टसंहारसन्धिके तु नाटके ।
 शशुबन्दीकृतस्त्रीणां तस्य शत्रोर्वेषादप ॥
- तत्परीक्षास्थितिर्माश्रावशिष्टमिति कथ्यते ।
 यथा सीतापरीक्षिव रावणानन्तरं कृता ॥
- भारतीवृत्तिभूयिष्ठं वीराङ्गुतरसाश्रयम् ।
 १० भास्वरं नाटकं बालरामायणमिदं यथा ॥
- ललितं कैशिकीवृत्तिभृङ्गारैकरसाश्रयम् ।
 ऊर्बशीविप्रलम्भोऽत्र तदुदाहरणं यथा ॥
- विलासो विप्रलम्भश्च विप्रयोगो विशोधनम् ।
 उद्दिष्टार्थोपसंहारो ललिते पञ्च सम्भवः ॥
- १५ विलासो नायकादीनां यथर्तुं रतिसेवनम् ।
 यथा श्रीवत्सराजस्य वसन्तोत्सववर्णनम् ॥
- ईर्ष्या छन्दो युनोः विप्रलम्भः पृथक्स्थितिः ।
 यथाहि वत्सराजस्य देव्या वासवदत्तया ॥
- विप्रलम्भस्तु यासां (शापा) दिवत्सराजन्तम्^{१०} सङ्गतिः ।
 २० यथा शर्मिष्ठाया देव्या ययातेर्वर्षेपर्वणः^{११} (?) ॥
- परिवादभयादोपशोधनं स्याद्विशोधनम् ।
 यथा रामेण वैदेह्या लङ्कावासविशोधनम् ॥

I A न्यै 2 BC ना 3 C वल 4 A रिणो 5 B भास्वरं ललितं तथा 6 B वीरा-
 ङ्गुतरसाश्रयं बालरामायणे 7 C ज्ञ 8 C Omits two line 9 B तु स्यात् 10 A पापा-
 दिवत्सराजस्य 11 A के 1

- यथा हि विक्रमोर्बन्धास्तुद्दिष्टार्थोपसङ्गतिः ॥
- ऊर्बशीयं चिरं मेहे सहघर्भचरी तव ।
 भवत्स्वित्तीन्द्रसन्देशः तं पूरुवस्सं प्रति ॥
- सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं सर्वलक्षणसंयुतम् ।
 ५ समग्रं तत्प्रतिनिधिः महानाटकमुच्यते ॥
- उपक्षेपः परिकरः परिण्यासो विलोभनम् ।
 एतान्यङ्गानि कार्याणि सर्वनाटकजातिषु ॥
- युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाजनम् ।
 एतान्यवश्यकार्याणि प्रशान्ते नाटके बुधैः ॥
- १० अज्ञापवादः सम्प्रेतः प्रसङ्गो विद्रवस्तथा ।
 सङ्ग्रहश्चेति साङ्गानि सम्प्रयोज्यानि भास्वरे ॥
- विरोधं प्रणयञ्चैव पशुपासनमेव च ।
 पुष्पं वज्रञ्च वज्रीयादवश्यं ललिते सुधीः ॥
- सर्वेषां यत्र रूपाणि दृश्यन्ते विविधानि च ।
 १५ नाटकं नृत्तचाराख्यं तत्समप्रमितिरीरितम् ॥
- अथ प्रकरणलक्षणम् ॥
- इतिवृत्तसमथोत्पाद्यमत्र प्रकरणे मतम् ।
 वणिक्सन्निधिविप्राणामिकः स्यात्तत्र नायकः ॥
- धीरशान्तश्च सापायो धर्मकामार्थतत्परः ।
 २० शोषं नाटकवत्सन्निधिवेशकरसादिकम् ॥
- माघचो धीरशान्तश्च द्विजातिः कामतत्परः ।
 अपायोऽधोरघण्टादिव्यापारोऽत्र विभाव्यते ॥

नायिका द्विविधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।
कचिदैकैव कुलजा वेद्या कापि द्वयं कचिद् ॥

कुलजाऽऽभ्यन्तरा वेद्या बाह्या नातिक्रमोऽनयोः ।
आभिः प्रकरणं त्रेधा ब्राभ्यां सङ्कीर्णमुच्यते ॥

५ सङ्कीर्णं तत्प्रकरणं यस्याद्भूतसमाकुलम् ।
वेद्याकुलस्त्रियोयौगो न स्यात्प्रकरणे स्वतः ॥

शिल्पादिव्यपदेशेन भवेद्देह्यासमागमः ।
भाषेत प्राकृतं वेद्या संस्कृतं कुलनायिका ॥

यस्य कविरात्मबुद्ध्या वस्तु शरीरश्च नायकश्चैव ।
१० स्वयमुत्पाद्य विरचयेत्तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥

दासविटश्रेष्ठियुतं वेशस्युपचारकारणोपेतम् ।
मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्यं कार्यं प्रकरणे तु ॥

मध्यमपुरुषैर्नित्यं योज्यो विष्कम्भकोऽत्र तत्त्वज्ञैः ।
संस्कृतवचनानुगतः सङ्क्षेपाद्यः प्रवेशकवत् ॥

१५ इति प्रकरणे शुद्धविष्कम्भो भोजनिर्मितः ॥

नोदात्तवृत्तपोषेत न दिव्यचरितं न राजसम्भोगः ।
बाह्यजनसम्प्रयुक्तं विज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥

शकारः कुट्टिनी चेदी धर्मशास्त्रचर्हिष्कृताः ।
विटचेटादयो बाह्या नित्यं प्रकरणे मताः ॥

२० वेशोपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः ।
ऊहापोहक्षमो वाम्नी चतुरस्रो विदो मतः ॥

उज्ज्वलवेषाभरणः कुप्यत्यनिमित्ततः प्रसीदति च ।
प्राकृतभाषाचारो भवति शकारो बहुगुणाढ्यः ॥

आगमलिङ्गविहीनं वेशकुलन्यायलोकविपरीतम् ।
व्यर्थेकाद्यमपार्थं भवति हि वचनं शकारस्य ॥

मध्यमपुरुषैर्योज्यः शुद्धो विष्कम्भकस्तु तत्त्वज्ञैः ।
संस्कृतवचनानुगतः प्रयोजनार्थः प्रवेशकस्तवत् ॥

५ उत्पाद्यमिति वृत्तं तु धीरः शान्तश्च नायकः ।
अपायबहुलङ्घेशधर्मकामार्थतत्परः ॥

समुच्चयविकल्पाभ्यां प्रासवेशकुलङ्गनम् ।
शकारविटचेटादितत्त्वात्रसमाकुलम् ॥

राजसम्भोगसङ्कीर्णं विष्कम्भादिविनाकृतम् ।
१० अन्यूनाधिकपञ्चाङ्गत्वादिलक्षणसंयुतम् ॥

ईदृशं रूपकं यच्च तत्रै प्रकरणं भवेत् ।
पद्मावतीपरिणयो विप्रस्य चरितं भवेत् ॥

तथैव मृच्छकटिका वणिजां चरितं भवेत् ।
कुलस्त्रीनायिकं तच्च मालतीमाधवाभिषमम् ॥

१५ यथा तरङ्गदत्ताख्यं गणिकानायिकं कृतम् ।
तथैव मृच्छकटिका विहितोभयनायिका ॥

अथ नाटिकालक्षणम् ॥

नाटकस्य प्रकरणस्योभयोः सङ्करात्मिका ।
लक्ष्यते नाटिकाऽप्यत्र सङ्कीर्णान्यनिवृत्तये ॥

प्रख्यातो धीरललितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ।

२० नायको धीरललितो वृत्तमुत्पाद्यमेव च ॥

शृङ्गारोऽङ्गी रसोऽङ्गानि धीररोद्रादयो मताः ।
वृत्तश्च कैशिकी स्वाङ्गैर्नैस्सुखादिभिर्युता ॥

देव्या प्रधानया नेतुस्तत्सदृश्या च मुग्धया ।
सङ्करोऽत्रानुरागोऽपि नबावस्थो भवेत्सयोः ॥

देवीभयेन साशङ्को नेता मुग्धासमागमे ।
चत्वारः सन्धयो लोपोऽवमर्शस्य भविष्यति ॥

५ न विटः पीठमर्दश्च सहायौ भवतः क्वचित् ।
नेतुः स्यान्नर्मसचिवो विरूपस्तु विदूषकः ॥

कैश्चिन्नाटकधर्मैस्तद्विरोधिभिराश्रितम् ।
स्त्रीप्रायपात्रं देशतुल्यवर्णनाकल्पशोभितम् ॥

रूपकं चतुरङ्गं यन्नाटिकेत्यभिधीयते ।
१० अत्रोत्पाद्येतिवृत्तत्वाच्छृङ्गारादिरसत्वतः ॥

प्रकृपातद्वपनेतृत्वात्षड्विंशद्रूपणत्वतः ।
तुल्यत्वं नाटकेनापि तथा प्रकरणेन च ॥

नाटिकायाः स्मृतं तत्र विशेषोऽयमुदाहृतः ।
तदुदाहरणं रत्नावली च प्रियदर्शिका ॥

१५ सैव प्रवेशकेनापि विष्कम्भेन विनाकृता ।
अङ्कस्थानीयविन्यस्तचतुर्थवनिक्तान्तरा ।
प्रकृष्टप्राकृतमयी सट्टकं नामतो भवेत् ॥

अथ भाणलक्षणम् ॥

भाणस्तु घूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण वा ।

२० यत्रोपवर्णयैवेको निपुणः पण्डितो विटः ॥

सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्तिं कुर्यादाकाशभाषितैः ।
सूचयेद्भीरशृङ्गारी शौर्यसौभाग्यसंततैः ॥

भूयसा भारतीवृत्तिरेकाङ्कं वस्तु कल्पितम् ।
मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशापि च ॥

कोहलादिमिराचार्यैरुक्तं भाणस्य लक्षणम् ।
लास्याङ्कदशकोपेतं सम्यगुत्पाद्यवस्तु च ॥

५ भारतीवृत्तिमृषिष्ठं शृङ्गारैकरसाश्रयम् ।
परस्वात्मानुभूतार्थधूर्तचारित्र्यवर्णनम् ॥

तत्तद्विदोक्तिप्रत्युक्तिविहिताकाशभाषितम् ।
मुखनिर्वहणप्रायसन्धियुग्मकं च यत् ॥

एकाङ्कश्च भवेद्भाण इति विद्वद्भिरुच्यते ।

१० भाणस्य लक्षणं वेदगर्भोजेनापि प्रकाशितम् ॥

गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
प्रच्छेदकं त्रिमूढञ्च सैन्धवाल्यं द्विमूढकम् ॥

उत्समोत्तमकं भाण्यमुक्तप्रत्युक्तमेव च ।
लास्यं दशविधं खेतदङ्गनिर्देशकल्पनम् ॥

१५ बीणादिवाद्ययोगेन सहितं यत्र भाष्यते ।
ललितं नायिकागीतं तद्वेद्यपदमुच्यते ॥

चञ्चल्युदादिना वाक्याभिनयो नायिकाकृतः ।
भूमिचारिप्रचारेण स्थितपाठ्यं तदुच्यते ॥

अनेत्रपादचलनविलासाभिनयान्वितम् ।

२० योज्यमासीनया पाठ्यमासीनं तदुदाहृतम् ॥

नानाविधेन वाद्येन नानाताललयान्वितम् ।
लास्यं प्रयुज्यते यत्र सा ज्ञेया पुष्पगण्डिका ॥

अन्यासङ्गम'शङ्किन्या नायकस्याप्त'रोषया ।
मेघच्छेद'प्रकटनं लास्यं प्रच्छेदकं विदुः ॥

अनिष्टुरश्लक्ष्णपदं समवृत्तैरलङ्कृतम् ।
नाट्यं पुरुषभावाख्यं त्रिमूढकं मुदाहृतम् ॥

५ देशभाषाविशेषेण चलद्वलयशृङ्खलम् ।
लास्यं प्रयुज्यते यत्र तत्सौधव्युदाहृतम् ॥
चारीमिलं'लिताभिश्च चित्रार्थां'भिनयान्वितम् ।
स्पष्टभावरसोपेतं लास्यं यत्तद्विमूढकम् ॥

अपरिज्ञातपार्श्वस्थं गेयभावविमूषितम् ।
१० लास्यं सोत्कण्ठवाक्यं यदुत्तमोत्तमकं भवेत् ॥

कोपप्रसादजनितं साधिक्षेपपदाश्रयम् ।
वाक्यं तदुक्तप्रत्युक्तं द्वयोः'प्रद्वनोत्तरात्मकम् ॥

स्वप्ने विलोक्य दयितं क्रियते यत्प्रबुद्धया ।
मनोभवार्तया भावस्तद्वै भाविकमुच्यते ॥

१५ अपरैर्ज्ञेय'भेदास्तु गुल्मशृङ्खलितालताः ।
भेयकश्चेति चत्वारः कथ्यन्तेऽत्र मनीषिभिः ॥

गुल्मः सम्भूय यन्मृतं शृङ्खलाज्योन्यबन्धनी ।
परस्पराङ्गवेष्टेन यन्मृत्यं सा लता मता ॥

एकैकस्य बहिस्सङ्गान्मृत्यं यत्स च भेयकः ।
२० पिण्डीबन्धश्च गुल्मश्च पर्यायाविति केचन ॥

गुल्मबन्धो विलम्बे स्याच्छृङ्खला तु लयान्तरे ।
मध्यमे स्याल्लताबन्धो दुते स्याद्वेयकः स्पष्टः ॥

अत्रासनेन यन्त्रेण तत्तच्छिक्षा विधीयते ।

अथ प्रहसनलक्षणम् ॥

माणवत्स्यात्प्रहसनं तन्निघा परिमिश्रते ॥

शुद्धं काव्यं सङ्कीर्णं कचिद्वैकृतमित्यपि ।
तत्र श्रोत्रियनिर्ग्रन्थशाक्यादीनां यथायथम् ॥

५ भाषाचेष्टिततद्रूपहास्यवाक्यसमन्वितम् ।
चेदचेदीविटव्याप्तं शुद्धं प्रहसनं भवेत् ॥
उद्धात्यकादिधीर्घ्यङ्गैर्मिश्रं सङ्कीर्णमुच्यते ।
विटकासुकचेटादिवचोवेषधरैस्तु यत् ॥

परित्राणमुनि'षण्डाद्यैः कृतं वैकृतमुच्यते ।
१० रसस्तु नृपसा कार्यः पदप्रकारस्ततस्ततः ॥

शुक्लं निर्वहणञ्चैव सन्धी द्वावस्य कीर्तितौ ।
अङ्गोऽप्येको भवेयस्य तत्तु प्रहसनं भवेत् ॥

सैरन्त्रिका' स्यात्सङ्कीर्णा शुद्धा सागरकौमुदी ।
कलि'कैलिप्रहसनं यस्यैकैकृतमीरितम् ॥

१५ अथ हिमलक्षणम् ॥

उद्धतैर्द्वैवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगैः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्यैर्हिमः षोडशनायकः ॥

शृङ्गारहास्यविधुरै रसैर्द्वैर्निरन्तरः ।
कैशिकीदृष्टिरहितो भारत्यारभदीयुतः ॥

२० लुप्तावमर्शसन्निधश्चतुस्तन्निवसमन्वितः ।
अङ्गिरौद्ररसोपेतो बीभत्सादिनिरन्तरः ॥

प्रख्यातवस्तुविषयो न्यायसार्गगणनायकः ।
चन्द्रसूयपरगोल्कानियोतादिभिरुद्धः ॥

उत्पातैर्घोरसङ्गमसंरम्भभरितान्तरः ।
सप्रवेशकविष्कम्भश्चतुरङ्को हिमः स्मृतः ॥
इदं त्रिपुरदाहाख्ये लक्षणं ब्रह्मणोदितम् ।
उदाहरणमेतस्य वृत्रोद्धरणमुच्यते ॥

५ तारकोद्धरणं तद्वत्तत्र तत्र विलोक्यताम् ।

अथ व्यायोगलक्षणम् ॥

व्यायोगस्येतिवृत्तं यत्तत्प्रख्यातमितीरितम् ॥

धीरोदात्ताश्च विख्याता देवा राजर्षयोऽथवा ।
नायकास्त्रिचतुष्टयश्च भवेयुर्न दशाधिकाः ॥

१० दिव्ययोनिकथाल्पस्त्रीपरिवारस्त्रिसन्धिकः ।
गम्भीरमशौरहितो विष्कम्भमादिसमन्वितः ॥

एकाहचरितैकाङ्को भारत्यारम्भीयुतः ।
युद्धाघर्षणसम्प्रेतविग्रवादिनिरन्तरः ॥

काचित्कः स्वल्पशङ्कारः पट्टीसरसनिर्भरः ।

१५ अस्त्रीनिमित्तसङ्गमो व्यायोगः कथितो बुधैः ॥

अथ समवकारलक्षणम् ॥

देवासुरेतिवृत्तं यत्प्रख्यातं लोकसम्मतम् ।
तत्स्यात्समवकारोऽस्य निर्विमर्शाश्च सन्वयः ॥

मूढी स्यात्कैशिकी वृत्तिरङ्गी वीररसो भवेत् ।

२० प्रख्यातोदात्तचरिता मिलिता देवदानवाः ॥

पृथक्प्रयोजनास्तत्र नायका द्वादशः स्मृताः ।
अङ्गान्यन्ये रसास्तत्र सात्त्वत्यायाश्च वृत्तयः ॥

अङ्गैस्त्रिभिस्त्रिकपटस्त्रिशङ्कारस्त्रिविग्रवः ।
अष्टादश स्युरेतस्मिन्नाडिकाः समुदायतः ॥
ताभिस्त्रिधा विभिन्नाभिः व्यङ्ग्यकालो नियम्यते ।
मुखप्रतिमुखान्यात्र प्रथमाङ्को द्विसन्धिकः ॥

५ कालस्तु प्रथमाङ्कस्य भवेद्वादश नाडिकाः ।
द्वितीयाङ्कश्चतसृभिर्नाडिकाभिः स्थितो भवेत् ॥

मुखं प्रतिमुखं गर्भः सन्वयोऽस्य त्रयोऽपि च ।
तृतीयाङ्कस्य कालोऽपि नाडिकाभ्यां प्रकल्प्यते ॥

सन्वेष्या निर्विमर्शाश्च चत्वारः सन्वयोऽत्र तु ।
१० मुखोत्तस्य तुरीयांशो नाडिका घटिकाद्वयम् ॥

वस्तुस्वभावदैवारिकृताः स्युः कपटाक्षयः ।
कपटस्य स्वरूपं तु भ्रमो मोहात्मकाः स्मृताः ॥

वस्तुस्वभावकपटः क्रूरसत्त्वादिसम्भवः ।
दैविकः कपटो बह्विवर्षवातादिसंभवः ॥

१५ शम्भुजः कपटस्तत्र सङ्गमादिसमुद्भवः ।
विग्रवः प्रायशस्तद्वत्तयोर्भेदोऽत्र कथ्यते ॥

जीवग्राहोऽथ मोहो वा कपटेन प्रकाशयते ।
विग्रवस्तु फलं तत्तद्धेतोस्तस्मात्प्रलायनम् ।
शङ्कारो धर्मकामार्थभेदेन त्रिविधो भवेत् ॥

२० व्रतनियमतपोयोगाद्यस्मिन्बहुधा निवेशितः कामः ।
पुत्रादिभोगमुखकृत्स्न ज्ञेयो भोगः (धर्म)शृङ्गारः ॥

अर्थावासिर्धर्मस्मिन्कामेन निवेशितेन संभवति ।
तद्धीनविभवभोगास्वादमुखेनार्थशृङ्गारः ॥

परदारयूतसुरा^१ मृगयायास्वादकेलिविनिविष्टः ।
तत्तस्मिन्निषयास्वादनमुखललितः कामशृङ्गारः ॥

वीर्यज्ञानि यथालाभमाहुत्वं नाटकादिवत् ।
शृङ्गारत्रितयं यत्र नात्र बिन्दुप्रवेशकी ॥

५ इत्थं समवकारस्य लक्षणं दर्शितं बुधैः ।
उदाहरणमेतस्य भवेदमृतमन्यन्मम ।
प्रथमेऽङ्केऽत्र शृङ्गारकपटाश्च सविद्रवाः ॥

युद्धजलसम्भ्रमो वा वाय्वग्निजेन्द्रसम्भ्रमकृतो वा ।
नगरोपरोधजो वा विज्ञेयो विद्रवस्त्रिविधः ॥

१० उष्णिग्गायत्र्यायान्यन्यानि च यानि बन्धकुटिलानि ।
वृत्तानि समवकारे कविभिस्तानि प्रयोज्यानि ॥

वीथीग्रहसनाङ्गानि भवेयुर्वा नवा कश्चित् ।
अन्यथा वर्णयन्त्यन्ये कपटं विद्रवं बुधाः ॥

वस्तुकमसमुद्भूतो दैवसम्पादितस्तथा ।
१५ तथा शत्रुकृतश्चेति कपटाः स्युज्याः क्रमात् ॥

तथा हि^१ चित्रशालाङ्के दण्डकाष्ठोपसङ्गमात् ।
ज्वरो विवृषकस्यैष कपटः प्रथमः स्मृतः ॥

दैवादृष्यशिलारोहो नागानन्दे^२ प्रकल्पितः ।
जीमूतबाहनस्यैष द्वितीयः कपटः स्मृतः ॥

२० यथा पुंसवनाङ्केऽत्र चिन्तासूत्रस्य^३ मायया ।
कैकयीमन्थरावेषधारणं कपटोऽन्तिमः ।
(बातादिजन्यसाम्यात्) विद्रवो^४ नात्र कथ्यते ॥

१ C इति । २ B इति समवकारलक्षणम् । ३ B यथा । ४ A दैवाशीवाभमोहोऽत्र
नामक्यमेव । B दैवादृष्य । ५ A चित्रशालाङ्के । ६ A हितादिजन्यसाम्यात्वाविशयो ।
B C D बातादिजन्या साम्यात् विद्रवो ।

अथ वीथीलक्षणम् ॥

मुखनिर्वहणे सन्धी वीथ्या वृ^१सिस्तु कैशिकी ।
हाम्यां प्रयोज्या पात्राम्यां कश्चिदेकेन वा भवेत् ॥

अङ्गी सर्वरसस्पर्शी शृङ्गारोऽस्याः प्रयानतः ।
५ युक्ता लास्याङ्गवीथ्यङ्कैः सम्पयुद्धात्यकादिभिः ॥

भवेयुर्वा न वेत्यस्यां लास्याङ्गान्याह कोहलः ।
वीथ्याः शृङ्गाररूपत्वाद्विधेयानीति भोजराह^२ ॥

एकाङ्केव भवेद्वीथी रसः सूच्योऽत्र सम्भृतः ।
यथा वकुलवीथी स्यादिन्दुलेखादयो यथा ॥

१० अथोत्सृष्टिकाङ्गलक्षणम् ॥

उत्सृष्टिकाङ्के प्रख्यातमिति वृत्तं कश्चिद्भवेत् ।
कदाचिदेन्दुत्पाद्यमप्रख्यातं कश्चिर्वा ॥

दिव्यैरयुक्ताः पुरुषैः शेषैरन्यैः समन्वितः ।
कैशिकीवृत्तिहीनश्च सात्त्वत्यारमदीयुतः ॥

१५ नियुद्धपुरुषस्फोटप्रहारनिषनोद्भूतः ।
प्रभूततृणास्त्रीणां परिदेवितमेदुरः ॥

निर्वेदभाषितैः स्त्रीणां नानाव्याकुलचेष्टितैः ।
कश्चिद्रयानकप्रायः कर्तव्योऽभ्युदयान्तिमः ॥

एवमुत्सृष्टिकाङ्कस्तु कर्तव्यः काव्यवेदिभिः ।
२० अस्याङ्कमेकं भरतो ब्राह्मकाविति कोहलः ॥

व्यासाजनेयपुरवः प्राहुरङ्कत्रयं यदा ।
विक्रममकोऽत्र सङ्कीर्णः तत्र तत्र प्रवेशकः ॥

मुखनिर्वहणे सन्धी इति कोहलभाषितम् ।
इहामृगवदित्यन्ये केऽप्याहुर्द्विमसन्धिभिः ॥

यद्विषयनायककृतं कार्यं सङ्ग्रामबन्धुवधयुक्तम् ।
तद्भारते तु वर्षं कर्तव्यं कान्यबन्धेषु ॥

कस्माद्भारतमिष्टं वर्षेभ्यस्तस्य कर्मभूमिवात् ।
न वधादयः क्वचित्स्युः निबन्धनीयाः प्रयोक्तव्याश्च ॥

५. भवेयुः कापि यद्येते प्रत्युज्जीवन्यनन्तरम् ।
लक्ष्मणस्य वधः शक्त्या रावणेन यथा कृतः ॥

यत्प्रत्युज्जीवनान्तोऽभूत्सु रामा'नुजाह्वये ।
जीमूतवाहनस्यापि नागानन्दे वधो यथा ॥

तत्प्रत्युज्जीवनान्तश्च तथैवान्यत्र कल्प्यताम् ।
१० चन्द्रापीडस्य मरणं यत्प्रत्युज्जीवनान्तिमम् ॥

कल्पितं भट्टबाणेन यथा शारदचन्द्रिका ।
दिव्येन मर्त्यस्य वधः कान्यस्यावश्यभावनः ॥

निबन्धे'सूच्य एवाङ्गविच्छिन्नस्यैव प्रवेशकैः ।
यथा सगरपुत्राणां कपिलेन वधः कृतः ॥

१५ प्रवेशकैः सूचितोऽङ्गच्छेदैर्गङ्गाभगीरथे ।
यथा वधः प्रयोक्तव्यः स्यात्तथा बन्धादि कल्प्यताम् ॥

इत्याहुर्भारते वर्षं इति शंकुकभाषितम् ।
देशेष्वन्येषु कविभिर्न वधादिः प्रकल्प्यते ॥

इया तत्तद्भूमिः शोभनगन्धा च काञ्चनी यस्मात् ।
२० उपवनसलिल'क्रीडाविहारनारीरतिप्रमोदाश्च ॥

तेषु च वर्षेषु सतां भवति न दुःखं न वा शोकः ।
एते वैवाविशेषाः पुराणशास्त्रेतिहासपरिगणिताः ॥

कर्मारम्भो न भवेत्तेषु हि ते (सुवते) यत्कलंक्षोण्याः ।
सुरतोत्सवसम्भोगा देशेष्वेतेषु बन्धनीयास्त्युः ।
रत्नुपचाराङ्गताया गीताङ्गानि प्रयोजनीयानि ॥

अन्ये रसा न प्रयोक्तव्यास्तस्यैवाविशेषतः ।
५. प्रायेणोत्सृष्टिकाङ्गस्तु वर्षं भारत एव हि ॥
अनुषङ्गेन कथितो विशेषोऽत्रावधारितः ॥

अथेहामृगलक्षणम् ॥

ईहामृगस्येतिवृत्तं प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रितम् ।
मुखप्रतिमुखोपेतं तथा निर्वहणान्वितम् ॥

१० धीरोद्धतश्च प्रख्यातो दिव्यो मर्त्योऽथ नायकः ।
बलादि व्याङ्गनाहेतुप्रवृत्तो हामसङ्गरः ॥

गणेशः षट्चतुःपञ्च नायकाः प्रतिनायकाः ।
यथासमरसंरम्भतुल्यवृत्तिरसाश्रयाः ॥

वृत्तिप्रययुतो हीनः कैशिक्या सहितोऽपि वा ।

१५ भयवीभत्सरहिताः षडेवात्र रसाः स्मृताः ॥

अङ्गाश्चत्वार एवात्र सविष्कम्भप्रवेशकाः ।
व्याजाश्लिषितो हामसंरम्भारम्भसङ्गरः ॥

वर्षं प्राप्तस्य नो कुर्यान्नेतुः कापि यथास्त्विनः ।
उक्ता व्यायोगधर्मा ये ते स्तुरीहामृगेऽपि च ॥

२० व्यायोगस्य विशेषोऽयमस्त्रीहेतुकसङ्गरः ।

ईहामृगश्च कथितो यथा कुसुमशेखरः ॥

भाणे कीट्यां प्रहसने व्यायोगोत्सृष्टिकाङ्गयोः ।
हिमे समवकारे च तथैवामृगेऽपि च ॥

मुलं प्रतिमुलं गर्भोऽवमर्शोऽपसंहतिः ।
प्रयोज्याः सन्वयस्तज्ज्ञैरेकहिष्यादिलोपतः ॥

एकलोपे चतुर्थः स्याद्विलोपे त्रिचतुर्थयोः ।
क्षिप्रतीयचतुर्थानां त्रिलोपे लोप इष्यते ॥

५ इत्थं विचिन्त्य दशरूपकलक्ष्म मार्ग-
मालोक्य वस्तु च विभाव्य बृहत्कथाञ्च ।
कुर्यादयत्नबलवत्कृतिभिः प्रबन्धं
वाक्यैरुदारमधुरैः स्फुटमन्धवृत्तैः ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने दशरूपकलक्षण-
कथनो नामाष्टमोऽधिकारः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ नवमोऽधिकारः ।

भरतादिप्रणीतत्वादर्थे दोषो न कश्चन ।
शब्दे विभक्तिव्यत्यासाह्निक्व्यत्यासतोऽपि वा ॥

चात्वर्यस्य विपर्ययादोषो यद्यपि इष्यते ।
सञ्चितस्तत्क्षम्यतामत्र को लोके न प्रमाद्यति ॥

५ एतच्च शारदादेव्याः प्रसादादेव दर्शितम् ।
तस्मादभ्यसनीयोऽयं भावज्ञानाय कोविदैः ॥

दशरूपेण भिन्नानां रूपकाणामति क्रमात् ।
अवान्तरभिदाः काश्चित्पदार्थाभिनयात्मिकाः ॥

ते नृत्यमेवाः प्रायेण सङ्ख्यायां विंशतिर्भेदाः ।
१० तोटकं नाटिकां गोष्ठीं सङ्घातः शिल्पकस्तथा ॥

कोम्बी श्रीगदितं भाणो भाणी प्रस्थानमेव च ।
काव्यञ्च प्रेक्षणं नाट्यरासकं रासकं तथा ॥

उल्लोप्यकञ्च हल्लीसमथं दुर्मल्लिकाऽपि च ।
कल्पवल्ली मल्लिका च पारिजातकमित्यपि ॥

१५ एता नामान्तरैः कैश्चिदाचार्यैः कथिता अपि ।
संविधानक्रमस्तासां न कदाचन भिद्यते ॥

मादिकायास्तोदकस्य सदृकस्य च लक्षणम् ।

अंश'त्वाभाटकस्यापि तथा प्रकरणस्य च ॥

आनुपङ्गिकमेतेषां लक्षणं तत्र दर्शितम् ।

डोम्बी श्रीगदितं भाणो भाणीप्रस्थानरासकाः ॥

५ काव्यं च सप्त नृत्यस्य भेदाः स्युस्तोऽपि भाणवत् ।

इत्याहुः केचिदन्ये तान्सर्वानुत्पात्मकान्विदुः ॥

गोष्ठी

अधोत्पाद्यकयैकाङ्का गोष्ठी शृङ्गारमन्थरा ।

रूपसौन्दर्यलावण्योपेतपदपञ्चनायिका ॥

१० प्राकृतैर्नवभिः पुंभिः दशभिर्वाऽप्यलङ्कृता ।

गर्भावमर्शसन्निभ्यां शून्या नोदात्तवाङ्मता ।

अत्र स्यात्कैशिकी वृत्तिः मूढी नान्यरसाश्रया ॥

न कुञ्जरघटाघातपात्रं भवति कन्दली ।

गोपीपतेर्विहरतो गोष्ठबालस्य च्छेदितम् ॥

१५ यत्तु-यमलार्जुनादिदानवनिघनकृतं तत्तु गोष्ठी स्यात् ॥

सल्लापकः

सल्लापस्येतिवृत्तं यत्कृपायं चोत्पाद्यमेव वा ।

मिथं वा तत्र शृङ्गारहास्यौ नैवाहृतः कश्चित् ॥

शबलो वीररौद्राभ्यामङ्गान्यन्ये रसाः स्मृताः ।

२० प्रायः सपत्नशा'न्तश्च कुद्वपावण्डनायकः ॥

दैवारिजन्यकपटयुद्धस्थानोपरोधवान् ।

सात्त्वत्यारभटीवृत्तिसहितश्च सचिद्रवः ॥

अङ्काख्यो द्वितीयेऽङ्के तालप्राचुर्ययुग्मभवेत् ।

तृतीयोऽङ्कः सकपटः प्रथमोऽङ्कः सचिद्रवः ।

चतुस्तन्निवः प्रतिमुखगुण्यः सल्लापको भवेत् ॥

1 C 1 2 A वाङ् । B वाङ् । 3 A B च है । 4 A B लसका ।

शिल्पकः

शिल्पकश्चतुर्भुजः स्याच्चतुर्भुजिर्विराजितः ।

हास्यं विना रसैः पूर्णैः स्वतो ब्राह्मणनायकः ॥

हीनोपनायकः कापि श्मशानादिसमाकुलः ।

५ ऊहा पुनर्भूः कन्या वा ताः स्युः सचिवविप्रजाः ॥

मालती साधवस्येव कमलस्य कलावती ।

अङ्गानि सप्तविंशत्स्युरुत्कण्ठादीनि च क्रमात् ॥

उत्कण्ठा चावहित्थश्च प्रयत्नाशंसने अपि ।

तर्कश्च संशयस्ताप उद्वेगो भौर्क्य' (का)मेव च ॥

१० आलस्यकम्पानुगतिविस्मयास्साधनं तथा ।

उन्मूलकस्य तथाऽऽतङ्कः शून्यता च प्रलोभनम् ॥

नात्यं सन्केत आश्वासः सन्तोषातिशयस्तथा ।

प्रमदश्च प्रमादश्च युक्तिश्चापि प्रलोचना ॥

प्रशस्तिश्चेति कथितान्यङ्गान्यत्रैव शिल्पके ।

१५ उदाहरणमेतेषां परस्तादेव ३५क्ष्यते ॥

डोम्बी

डोम्ब्येव 'भाण्ड'कोदात्तनायिकैकाङ्कवृत्तिः ।

कैशिकी भारतीप्राया' वीरशृङ्गारमेदुरा ॥

शृङ्गणेनपथ्यमाङ्गन्दो'त्साहा पूरुषनायिका ।

२० अङ्गानि तस्याःसप्त स्युः कामदत्ता यथा कृता ॥

विन्यासश्चाप्युपन्यासो विबोधः साध्वसस्तथा ।

अनुवृत्तिश्च संहारः समर्पणमिति क्रमात् ॥

निर्वेदवाक्यं विन्यास इष्टार्थविरहार्तिजम् ।

कार्याख्यानमुपन्यासः तत्तदर्थप्रसाधने ॥

1 B विंतिविजितः । 2 A म्यमे । 3 A B ल । 4 C नि । 5 D omits this line । 6 B नै । 7 C मदने । 8 A हादिना । B विंतिम् । 6 B C नम् ।

निवृत्तिः संशयग्रान्त्योः विषोष इति कथ्यते ।
साध्वसः स्याद्भूतस्य भूतोदाहरणं भयात् ॥

निदर्शनोपन्यसनमनुवृत्तिरिति स्मृता ।
यथाभिलषितावासिः संहार इति कथ्यते ॥

- ५ समर्पणमुपालम्भः पीडया विरहोत्थया ।
अस्यां लास्याङ्गदशकं यथायोगं प्रयुज्यते' ॥

श्रीगदितम्

अथ श्रीगदितं विद्यात्प्रसिद्धोदात्तनायकम् ।
भारतीवृत्तिबहुलमुदात्तवचनान्वितम् ॥

- १० गर्भावमर्शसन्धिभ्यां शून्यं प्रख्यातनायकम् ।
एकाङ्कं विप्रलम्भाख्यरसप्रायं कवित्वकवित् ॥
यस्मिन्कुलाङ्गना पत्युः शौर्यवैर्यादिकान्गुणान् ।
सखीनामग्रतो वक्ति तानुपालभतेऽथ वा ॥

विप्रलब्धा च तेनैव यदि तत्सङ्गमाशया ।

- १५ आसीना यत्र ललितं प्रियाभोगविभूषितम् ॥
उत्कठिता^१ पठेद्गायेत्पाठ्यं वा गीतमेव वा ।
एवंविधं श्रीगदितं रामानन्दं यथा कृतम् ॥

भाणः

हरिहरभानु'भवानीस्कन्दप्रमथाधिपस्तुतिनिबद्धः ।

- २० उद्धतकरणप्रायः स्त्रीवर्ज्यो वर्णनायुकः ॥

गुणकीर्तनप्रकाशनगाथाभिर्भूतां स्तुतिनिबन्धः^२ ।
गायनसहोक्तियुक्तोदात्तेन विभूषितप्रायः ॥

त्रिचतुरपञ्चवितालैः विश्रामैः ससभिः परिच्छिन्नैः ।
अर्धोद्ग्राहनिवारणसङ्ख्यातैः कुत्रचिन्वितः ॥

समविश्रामैर्विविधैर्विभूषितः पञ्चमे विपरिवर्ते ।
गाथामात्राद्विपथकपाठ्येनालङ्कृतो ललितः ॥

वर्णोऽथ मत्तपाली सम्प्रता'लावनन्तरं गाथा ।
अनुभग्नतालमात्रे प्रथमे स्याद्भग्नतालश्च ॥

- ५ गाथाद्विपथवसन्ता विश्रामे स्युर्दितीये तु ।
मात्राविषमच्छिन्ना सम्भग्नताला भवेद्बृहदा^३ ॥

मार्गविका साध्या'स्यात्तालविताने तृतीये तु ।
रथ्या द्विपथवसन्तकरथ्यातालाश्चतुर्थे स्युः ॥

रथ्याऽथ भग्नतालो मार्गविका'द्विपथविषमाश्च ।

- १० पञ्चमकेऽप्यथ षष्ठे रथ्यानवभग्नतालाः स्युः ॥

द्विपथकमार्गविके च स्यातामथ^४ ससमे च विश्रामे ।
रथ्याऽथ भग्नतालः शुद्धे भागे क्रमप्रदिष्टोऽयम् ॥

सङ्कीर्णमणितिभरितः सङ्करनामाऽयमुभयसंयोगात् ।
किञ्चिदुद्धतभावः तालक्रमवर्जितश्च चित्रोऽयम् ॥

- १५ इति शुद्धः सङ्कीर्णश्चित्रोऽयमिति त्रिधा भवेद्भाणः ।
यदि वैष शुद्धभाषः शुद्धः संकीर्णयाऽथ सङ्कीर्णः ॥

सर्वाभिर्भाषाभिश्चित्रैश्च विचेष्टितश्च चित्रः स्यात् ।
अयमुद्धतोऽथ ललितो भाणो ललितोद्धतश्च भिन्नः स्यात् ॥

अर्धानामौद्धत्याल्लालित्यादुभयभावाच्च ।

- २० यदुष्करान्विषये चित्रं चाप्युद्धतं च यद्भवति ॥

तद्भाणकेऽन्विषेयं युतमनुतालैर्वितालेश्च ।

तस्यान्तर्भावो यो भाणोऽसौ नन्दिमालि'नामा स्यात् ॥

1 AB Colophon is इति मणिकम् । 2 D यमासीना च लिखितम् । 3 ABD तान् ।
4 A B बाण । 5 A भूलागेऽस्तु । 6 A अर्धोदा ।

1 C ना । 2 B भग्नताला । 3 A ना वा । 4 C मार्गविका । 5 B मोष । 6 C ताला ।
7 B ललोप्य । 8 A B नान्दिमालि ।

मित्रः कैश्चित्कथितो भरतमत्तं सम्यगविदित्वा ।
आकाशपुरुषमुद्दिश्य वस्तुपत्पद्यतेऽथ वा क्रियते ॥

विशिष्टोद्भाव्यभावप्रयोगवाचनदिमाली सः ।
उक्तप्रामाण्यकरणः कचित्स्त्रीवर्जवर्णनः ॥

५ गाथादिः राजस्तुतिभिः निबद्धो गुणकीर्तनैः ।
सुगायनः सहोक्त्यैव युक्तोदात्तेन भूषितः ॥

निबद्धो ब्रह्मरुद्रेन्द्रस्कन्दादिस्तुतिभिर्द्वयम् ।
वित्तलैः पञ्चभिर्वा तु यद्वा त्रिचतुरैरपि ॥

विश्रामैः सप्तभिश्चैव परिच्छिन्नैस्तथान्तरा ।

१० अर्चोद्ग्राहादिसङ्ख्यानैर्नियतश्च कचित्कचित् ॥

भूषितः^६ समविश्रामैः परिवर्तै च पञ्चमे ।
गाथामात्राद्विषयकपाठयेनालङ्कृतः कचित् ॥

वर्णोऽथ मत्तपाली वा भग्नतालवावनन्तरम् ।
गाथानुभग्नतालश्च मात्रा वा प्रथमे भवेत् ॥

१५ विश्रामे भग्नतालश्च गाथा द्विपथकस्तथा ।
वसन्तोऽपि च विश्रामे द्वितीयथे प्रविशन्त्यमी ॥

मात्रा च विषमच्छिन्ना भग्नतालस्ततः परम् ।
रथ्या च मागधीत्येते विश्रामे स्युस्तृतीयके ॥

रथ्या द्विपथकश्चापि वसन्तो रथ्यया सह ।

२० तालश्चतुर्थे विश्रामे प्रविशन्ति यथाक्रमम् ॥

रथ्या च भग्न तालश्च तथा मार्गणिकापि च ।
द्विपथो विषमश्चापि विश्रामे पञ्चमे स्मृताः ॥

षष्ठेऽथ रथ्यातालश्च नवतालं ततः परम् ।
भग्नतालो द्विपथकस्तथा मार्गणिकाऽपि च ॥

विश्रामे सप्तमे रथ्या भग्नतालश्च कल्प्यते ।
एवं क्रमः शुद्धभागे नाट्यविद्विददाहृतः ॥

५ भागः शुद्धो भवेच्छुद्धभाषया कल्पितो यदि ।
भागः सङ्कीर्णनामा स्याद्भाषासङ्करकल्पितः ॥

भागश्चिन्न इति ख्यातः सर्वभाषाविशिष्टः ।
उक्ततालक्रमालिष्टः शुद्धभाग इति स्मृतः ॥

द्वयोक्त्याणां तालानां सङ्कीर्णः सङ्करोद्भवः ।

१० चित्रो भागो भवेदुक्ततालक्रमविवर्जितः ॥

यस्मिन्नौद्धत्यमर्थानां स भागस्तुद्धतो भवेत् ।
लालित्यं यत्र चार्थानां स भागो ललितः स्मृतः ॥

यत्र लालित्यमौद्धत्यं स भागो ललितोद्धतः ।
चित्रं यदभिधेयं स्यादुत्करं बोद्धतं च यत् ॥

१५ भागेऽभिधेयं तद्युक्तमनुतालैर्वित्तालकैः ।
यद्वृषकविशेषस्य भागस्योक्तं स्वलक्षणम् ॥

अतिदेश्यमिहानुक्तमङ्गसन्ध्यादिकल्पनम् ।
भागो यो नन्दिमाल्याख्यः सोऽन्तर्भूतोऽत्र लक्ष्यते ॥

पाठये गीते क्रियायां यदुद्दिष्टाकाशशृङ्खलम् ।

२० विशिष्टोद्भाव्यभावात्मा प्रयोगो यत्र दृश्यते ।
भागः स नन्दिमालीति नाम्ना कविभिर्दृश्यते ॥

भाणिका

- प्रायो हरि'चरितमिति स्वीकृतगाथादिवर्णमात्रम् ।
 सुकुमारतः प्रयोगाद्भाणोऽपि च भाणिका भवति ॥
 दिव्या'भिश्चारीभिर्विवर्जिता ललितकरणसंयुक्ता ।
 ५ तालान्तरालनृत्ता कचिदपि रव्यादिसङ्कलिता ॥
 अर्धोद्गाहनिवारणगायनवसन्तमत्तपालीभिः ।
 विश्रामैश्च विहीना स्त्रीयाज्या वृजितोत्सालैः ॥
 वस्तूनि भाणिकायां नव दश वा नियमतो विधीयन्ते ।
 नवमादिपञ्चमेषु स्थानेषु च भ'ग्रतालः स्यात् ॥
 १० स्थानान्तरेषु तस्या लयका(ता)लो यदृच्छया क्रियते ।
 विविधवचोविन्यासैः सम्यजनोत्साहसम्पत्तिः ।
 लास्याङ्गसन्धिनियमो भाणवदेवात्र भाणिकायां स्यात् ॥
 अथ भाण्यङ्गिशृङ्गारा श्लशणनैपथ्यनायिका ।
 गर्भावमर्शहीना च मुखादित्रयभूषिता ॥
 १५ स्वल्पवृत्तप्रबन्धा च पीठमर्दविद्वान्विता ।
 विदूषकेण सहिता दशलास्यसमन्विता ।
 पाञ्चालरीतिनिघता भवेद्वीणावती यथा ॥
 प्रस्थानम्
 प्रस्थानं कैशिकीवृत्तियुतं हीनोपनायकम् ।
 २० आपानकेलिललितं लयतालकला'नुगम् ॥
 दासादिनायकं द्रवङ्गं विटचेटादिनायकम् ।
 मुखनिर्वहणोपेतं शृङ्गारतिलकं यथा ॥
 काव्यम्
 काव्यं सहास्यशृङ्गारं सर्व'वृत्तिसमन्वितम् ।
 २५ समग्रतालद्विपदीखण्डमात्रापरिष्कृतम् ॥

- गर्भावमर्शसन्धिभ्यां हीनमेकाङ्गमेव च ।
 कचिद्विद्वत्स्ययुतं वा स्याद्विटचेटीसमन्वितम् ॥
 कुलाङ्गनावेशयुतं ललितोदात्तनायकम् ।
 एवं प्रकल्पयेत्काव्यं तद्गौडविजयो यथा ॥
 ५ विप्रामात्यवणिकपुत्रनायिकानायकोज्ज्वलम् ।
 मुदितप्रमदाभाषाचेष्टितैरन्तराऽन्तरा ॥
 प्रथितं विटचेटादिवेशभावाभिरेव वा ।
 एवं वा कल्पयेत्काव्यं यथा सुग्रीवकेलनम् ॥
 प्रेक्षणकम्
 पदार्थाभिनयं यस्य ललितञ्च लयान्वितम् ।
 १० कुरुते नर्तकी यत्र सोऽपि नर्तनकः पुनः ॥
 लास्यं द्विधा स्याच्छलिकं समरथ्यासमन्वितम् ।
 सुतालचतुरश्रभ्यां यत्र कर्तुं प्रवर्तते ॥
 गर्भावमर्शरहितं सर्व'वृत्तिसमन्वितम् ।
 प्रभृतमागधीशौरसेमीकं रसभावयुक् ॥
 १५ हिसन्धीति वदन्त्येतदुत्तमाधमनायकम् ।
 भारत्यारभटीयुक्तं कचिद्विद्वत्स्यस्य सात्त्वती ॥
 यथा वालिवधाख्यञ्च नृसिंहविजयो यथा ।
 पूर्णनेपथ्यपाठैर्वा नान्दी तस्य विधीयते ॥
 कचिद्गर्भावमर्शो स्तः कचिद्भूषितचतुष्टयम् ।
 २० कचिन्नेपथ्यवाक्याढयं' न कदाचनसूत्रघृत् ॥
 एवं प्रेक्षणकं विद्यायथा त्रिपुरमर्दनम् ।
 नाट्य रासकम्
 गौडश्च द्वादशाष्टौ वा यस्मिन्मृत्पान्ति नायिकाः ॥

पिण्डीबन्धादिविन्यासै रासकं तदुदाहृतम् ।
पिण्डनाशु भवेत्पिण्डी गुल्फनाच्छृङ्खला भवेत् ॥

भेदनाम्नेयको जालोः लता जालोपनाहृतः ।
एते नृत्तात्मना कार्या नाट्यवन्तः क्रियाविधौ ॥

५ सुकुमारोद्वेगैर्गोपिकाभिर्बलक्षणाः ।
वाक्यस्या(नाट्यस्या)वधयो ह्येते पिण्डाद्या दृश्यजातयः ॥

नव भेदाः विधीयन्ते ह्यनुकार्यानुरागिणः ।
कामिनीभिर्भुवो भर्तुः चेष्टितं यत्र नृत्यते ॥

रागाद्वसन्तमालोक्य स ज्ञेयो नाट्यरासकः ।
१० चर्चरीमिति ताम्बाहुर्वर्णतालान् तत्र तु ॥

प्रविशेत्कामिनीयुग्मं समचर्याः^१द्विशिक्षितम् ।
वामदक्षिणसञ्चारैर्हस्ततत्परिष्कृतम् ॥

ततस्तदेव वर्णान्त आलीढद्वयसंस्थितम् ।
बोलिकाभिर्भुतं तालं^२ बादकानां प्रदर्शयेत् ॥

१५ पञ्चघातकसंज्ञार्थजनस्तस्मात्प्रवर्तते ? ।
नृत्तेन विभजेत्क्षणैः^३ चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा ॥

अन्योन्याङ्गिकसञ्चारैर्हस्ततालैर्मिथः कृतैः ।
परिक्रम्य च निष्क्रामेत्ततोऽन्यक्षितयं विदोत् ॥

एककालस्तु निः^४सन्निवः प्रवेशो निर्गमस्तयोः ।

२० पुष्पाञ्जलिप्रयोगान्तु मात्रातालेन योजयेत् ॥

उभयोः पात्रयोः पञ्चात्पात्राणि प्रविशन्ति हि ।

वद्या^५पणवतालेन रथ्यावर्णादिवर्णकैः^६ ॥

1 C लौ । 2 A वाहतः । C गतः । 3 A वृत्ता । 4 A न च भेदाः । C न पेदेना ।
5 B चो । 6 B हस्ततप । C हस्ततपः । 7 B कोटिकादि हस्त तालः । B छलिकादि । 8 A छेद ।
9 A लन्दे । D लण्डे । 10 A हिः । 11 B र्थ । 12 B न्या । 13 A B D न्येते ।

शुष्कगीतप्रयोगेण ततो गायन्ति गायकाः ।
लताभिर्भे^७यकैः गुल्मेर्नानावृत्तप्रदर्शकैः ॥

पात्रैश्चैकत्र संयुक्तं पिण्डीबन्धन्तु कारयेत् ।
ततो मल्लामिधं तालं शुष्कवर्णप्रयोगतः ॥

५ मुरजाक्षरवाचन्तु हन्यादण्डत्रि^८दण्डकैः ।
एवं नृत्तक्रमेणाद्यो ह्यपसारः^९ समाप्यते ॥

अपसारत्रयं चान्यदेवमेव प्रकल्पयेत् ।
तत्रापि पूर्ववन्नृतं कामतस्तु लयक्रमः ॥

कथयेद्वासरकस्यान्ते शुभार्थं वचनक्रमम् ॥

१० लब्ध्वा^{१०} दुग्धमहोदधौ सुरगणैः पीत्वाऽमृतं यस्तदा
पिण्डीशृङ्खलिका^{११}विशेषविहितो युक्तो लताभेयकैः ।
चित्रातोयविचित्रितै^{१२}लेपयुतो भेदद्वयालङ्कृतः
चारीखण्डसुमण्डलैरनुगतः सोऽयं भूतो रासकः ॥

रासकम्

१५ प्रथमानुरागजनि^{१३}प्रवासशृङ्गारसंश्रयं यत्स्यात् ।
प्रावृद्धसन्तवर्णनपरमन्यद्वापि^{१४} सौत्कण्ठम् ॥

अन्ते वीररासकं निबद्धमेतच्चतुर्भिरपसारैः^{१५} ।
मुखनिर्वहणसमेतं प्रस्थानं भवति पैकाङ्कम् ॥

आक्षिप्तिकाल्प^{१६}वर्णो मात्राभुवकोऽथ भग्न^{१७}तालश्च ।

२० वर्धनिका^{१८} च^{१९} ध्वनिका यत्तस्यात्तदिह काव्यमिति ॥

युक्तं लघान्तरैरच्छ^{२०}ध्वनिकास्थाननिर्मितैर्भवति ।
काव्यं विचित्ररागं चित्रमिति तदुच्यते कविभिः ॥

छा^{२१}नुरागयुक्ताभिरुक्तिभिर्वैत्र भूपतेः ।

आवर्ण्यते मनः सा तु मसृणा डोम्विका मता ॥

1 A दे मि । 2 A छे तु । 3 B ये व्यवहारः । 4 ABD मद्रा । 5 A वृत्ता ।
6 B छे । 7 A मल । 8 A न वद्यापि । C ह्यप । 9 B वयोगेः । 10 A च । 11 C वर्ध ।
12 B च । C च्छ । 13 A B वैच्छ । 14 A पया । D डिगा ।

मुसिहसूकरादीनां वर्णना कल्प्यते यतः ।
नर्तकी (वृत्तगी) तेन भागः स्यादुद्धताङ्गप्रवर्तितः ॥

गजादीनां गतिं तुल्यां कृत्वा प्रवसनं तथा ।
अल्पाबिद्धं सुमसृणं तत्प्रस्थानं प्रवक्षते ॥

- ५ सख्याः समक्षं पत्युर्यदुद्धतं वृत्तमुच्यते ।
मसृणं तु कचिद्धूतचरि'तं शिल्पकस्तु' सा ॥
बालक्रीडानि'युद्धानि तथा सूकरसिंहजा ।
धवलादि(ध्वजादिना)कृता क्रीडा यत्र सा भाणि'का स्मृता ॥

- आढ्यप्रार्थं प्रेक्षणकं' स्यात्प्रहेलिकयाऽन्वितम् ।
१० ऋतुवर्णनसंयुक्तं रामाक्रीडन्तु' भाष्यते ॥

मण्डलेन तु यन्मृत्तं तद्वा'सकमिति स्मृतम् ।
एककस्तस्य' नेता स्याद्गोपस्त्रीणां यथा हरिः ॥

अनेकनर्तकीयोज्यं चित्रताललयान्वितम् ।
आचतुष्पष्टियुगलाद्रासकं मसृणोद्धतम् ॥

- १५ उल्लोप्यकम्
उल्लोप्यकं स्यादेकाङ्कमवमर्शविनाकृतम् ।
निष्पटुत्तिविधानञ्च शिल्पकाङ्ग'विभूषितम् ॥

हास्यशृङ्गारकारुण्ययुक्तमुज्ज्वलवेषवत् ।
बहुपुस्तं च चतुरोज्ज्वल'नायकनायिकम् ॥

- २० यथा देवीमहादेवं यथा चोदात्तकुञ्जम् ।
यस्मिन्नुल्लोप्यकं नाम ड्यङ्गं गीतं प्रवर्तते ॥
तल्ल'क्षणं च गान्धर्वनिर्णये स्पष्टमीरितम् ।

हल्लीसम्

अथ हल्लीसकं ससनवाष्टदशनायिकम् ॥

1 A हूते चकि । 2 A शिचन्तु । 3 C वि । 4 A विड । 5 A स्तं तु । 6 A हूति । 7 A तस्मात् । 8 C ह्य । 9 D बभूवुस्तदुत्तरायानं यत् । 10 A B D निर्लेख ।

सानुदासोक्ति चैकाङ्कं कैशिकीवृत्तिभूषितम् ।
एकाङ्कं वा भवेद्द्वयङ्कं विमर्शमुखसन्धिपतम् ॥
संगेयलास्यं यतिमत्खण्डताललयान्वितम् ।
एकविभ्रामसहितं यथा स्यात्कैल्लिरेवतम् ॥

- ५ ललिता दक्षिणाः ख्याता नायकाः पञ्चधा अपि ।
विप्रक्षत्रवणिकपुत्रास्सचिवायससिद्धयः ॥
द्वयङ्के मुखवमर्शो स्त एकाङ्के गर्भनिर्गमः ।

दुर्मल्लिका

अथ दुर्मल्लिका नाम' प्रौढनागर'नायिका ॥

- १० चतुरङ्का चतुस्सन्धिगर्भसन्धिविनाकृता ।
विदो विलसति स्वैरं प्रथमाङ्केऽत्र' (त्रि)नाडिकाः ॥

विदूषको' द्वितीयेऽङ्के विलसत्पञ्चनाडिकः ।
पीठमर्दो' विहरति तृतीये सप्त नाडिकाः ॥

विटादित्रितयक्रीडा चतुर्थे दश नाडिकाः ।

- १५ चौयैरर्ति' प्रतिभेदं यूनोरनुरागवर्णनं कापि ।
यत्र ग्राम्यकथाभिः कुरुते किल दूतिका रहसि ॥

मन्त्रयति च तद्विषयन्यग्जातित्वेन याचते च वस्तु ।
लब्ध्वापि लब्धुमिच्छति या सा दुर्मल्लिका नाम्ना ॥

एनां दुर्मल्लिकामन्ये प्राहुर्भक्तल्लिकामिति ।

- २० यस्यामुद्गाढ्यः स्यात्पुरोहितामात्यतापसादीनाम् ।
प्रारब्धापिबोहः सापि च मत्तल्लिका भवति ॥

क्षुद्रकथा मत्तल्लिका येह महाराष्ट्रभाषया भवति ।
गोरोचने च कार्याऽनङ्गवती भावरसविद्या ॥

मल्लिका

- २५ मल्लिका भोगशृङ्गारकैशिकीवृत्तिमन्थरा ।
एकद्वयङ्कज'माश्लिष्टविदूषकचिटक्रिया ॥

1 A कैशिकैतम् । B D लैशिय यत् । 2 B रागा । C राग । 3 A वक् । 4 B ह । 5 B D कै । 6 A C यो तु । 7 A तद्वर्ण ।

गाथाद्विपथकोपेता रथ्यावा'सकतालपुक् ।

अनालक्ष्यकथा पूर्वं पश्चादालक्ष्यवस्तुका ॥

गर्भावमर्शहीना च सन्वित्रयसमन्विता ॥

मणिकुल्यायां जलमिव न लक्ष्यते यत्र पूर्वतो वस्तु ।

५ पश्चात्प्रकाशते या सा मणिकुल्यापि मल्लिका श्रेया' ॥

कल्पवल्ली

कल्पवल्ली भवेत्वास्प'शृङ्गाररसभावयुक् ।

उदात्तनायकोपेता पीठमर्दानायका ॥

अस्यां वासकसज्जा स्यान्नायिकाऽथाभिसारिका ।

१० द्विपदीखण्डगेयाख्या रथ्यावा'सकतालपुक् ॥

लयत्रययुता लास्यदशाकेन समन्विता ।

ईदृशी-कल्पवल्ली स्याद्यथा माणिक्य'वल्लिका ॥

मुखसन्धिप्रतिमुखसन्धिनिर्वहणैर्युता ।

उदात्तवर्णनोत्कर्षा ललितोदात्तनायका ॥

१५ पारिजातकम्

पारिजातललैकाङ्गमुखनिर्वहणान्विता ।

वर्णमात्राखण्डतालवती' गाथासमन्विता ॥

वीरशृङ्गारभूयिष्ठा देवक्षत्रादिनायका ।

कलहान्तरितावस्थानायिकोदात्तनायका ॥

२० अथवा भोगिनीस्वीयागणिकानायिकान्विता ।

ताः स्युरष्टौ चतस्रः^१ स्युर्दण्डरासकन'तेनाः (?) ॥

सापसार'त्रया चित्रकथागेयसमन्विता ।

कचिद्विदूषककीडापरिहासमनोहरा ॥

पारिजातलता सेयं यथा गङ्गातरङ्गिका ।

२५ पारिजातकमित्येव कैश्चिदेषाऽभिधीयते ॥

१ B रा । २ C लेख । ३ A यद्वा । B हास्य । ४ A संयुता । ५ D रा । ६ A मणिक ।

B मणित । ७ A बाज । ८ A सुवर्णवतारत्न । ९ C नायक । १० A शयनप्रय । B आपवागमना ।

सूत्रकं नाटिकाभेदो मृत्पभेदात्मकं भवेत् ।

कैशिकीभारतीयुक्तहीनरौद्ररसादिकम् ॥

सर्वसन्धिविहीनं च नाटिकाप्रतिरूपकम् ।

शूरसेनमहाराष्ट्रवाच्यभाषादिकल्पितम् ॥

५ अङ्क'स्थानीयविच्छेदचतुर्यवनिक्तान्तरम् ।

छादनस्वलनप्रान्तिमिह्रवाधेरसम्भवात् ॥

न वदेत्प्राकूर्ती भाषां राजेति कतिचिज्जगुः ।

मागध्या शौरसेन्या वा वदेद्वाजेति केचन ॥

नाटिकाप्रतिरूपं यद्विशेषो रूपकस्य तत् ।

१० सट्कं तेन तस्याहुः भाषां तां प्राकूर्तीं परे ॥

राजशेखरकलसं तद्यथा कर्पूरमञ्जरी ।

प्रकारान्तरतो लक्ष्म रासकस्य परे जगुः ॥

अथ रासकमेकाङ्गं सूत्रधारेण वर्जितम् ।

सुष्ठुछान्दीयुक्तञ्च पञ्चपात्रं त्रिसन्धिकम् ॥

१५ पूर्णं भाषाविभाषाभिः कैशिकीभारतीयुक्तम् ।

वीथ्यङ्क'मण्डितं मुख्यनायकं ख्यातनायिकम् ॥

गर्भावमर्शशून्यं च कलापोद्देशभूषितम् ।

उदात्तभावविन्यासभूषितं सोत्तरोत्तरम् ॥

एवं लक्षणमुद्दिष्टं रासकस्यात्र कैश्चन ।

२० इति नामनेनोक्ता मृत्पभेदाः प्रदर्शिताः ॥

वैकल्पिकं लक्ष्म तेषां न कचिच्च निधिष्यते ।

यथा नियमिता भाषाः संस्कृताद्याः पुरातनैः ॥

१ A नह । २ ABD झरती । ३ ABD ह । ४ A छ । ५ A कतिच । ६ C जगु ।

नायिकादिषु पात्रेषु नियमोऽत्र प्रदर्श्यते ।
पाठ्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ॥

लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेदयोः कश्चित् ।
स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः शौरसेन्यधमेषु च ॥

५. पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ।
पदेभ्यं नीचपात्रं स्यात्तदेभ्यं तस्य भाषितम् ॥
कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्या भाषाव्यतिक्रमः ।
परिब्राण्डुण्डशाक्येषु चेष्टे(ष्टे)षु क्षत्रियेषु च ॥

- विशिष्टाः परलिङ्गन्याः संस्कृतं तेषु योजयेत् ।
१०. ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपप्लुतस्य च ॥

उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ।
अतिरिक्तेषु तत्कार्यं पाठ्यं पुनरुक्तिसंयुक्तम् ॥

राजविप्रविटामात्यसु भटाधीनयोषिताम् ।
नटनतैकधूर्तानां संस्कृतं पाठ्यमुच्यते ॥

१५. देवदानवगन्धर्वसिद्धनागेशरक्षसाम् ।
कण्डुकीपप्रतीहारलिङ्गिनीवणिजामपि ॥

विद्याधरीवर्षवरमहादेशीविलासिनाम् ।
योगिनां योगिनीनां च संस्कृतं सम्प्रयोजयेत् ॥

छद्मलिङ्गप्रविष्टानां निर्घनानां जटावताम् ।

२०. शाक्यचक्रचराणां च संस्कृतं न प्रयोजयेत् ॥

यो वेषविद्यासमयलिङ्गनिष्णातधीर्भवेत् ।
स चक्रचर इत्युक्तः प्रायो वैतण्डिकोऽपि च ॥

अधमानां कुबेरानामज्ञानामल्पचेतसाम् ।
क्षुत्पीडाविकलाङ्गानां संस्कृतं न प्रयोजयेत् ॥

भाषा या नायकादीनां तत्तन्माद्यधोपयोगिनी ।
परस्परं च वर्गयोगाभाहानार्थाभिधीयते ॥

५. नेतुर्यां महिषी युक्ता रूपसम्पद्गुणादिभिः ।
तद्व्यवहितिर्वागैः वक्तव्या भट्टिनीति सा ॥

यदृच्छाधिगमे प्रायः दुर्लभस्यैव वस्तुनः ।
नायिका वृत्तिसन्तोषाशित्यममह इत्यलम् ॥

- येन केनापि मान्येन प्रार्थ्यमानस्य वस्तुनः ।
१०. अङ्गीकारेषु वक्तव्यं बाहमित्येव नायकैः ॥

बहुधा चिन्त्यमानस्य दुर्विज्ञेयस्य वस्तुनः ।
सहसा ज्ञानसम्पत्तावा इत्यायैर्निगद्यते ॥

कान्तेति नायको ब्रूते दक्षिणः पूर्ववल्लभः ।
शठः स्वस्थानभिप्रेतां प्रियेति वदति क्षियम् ॥

१५. सावज्ञमङ्गीकरणे तज्ज्ञैरामेति कथ्यते ।
जातेति पुत्रवात्सल्यान्मात्रा पुत्रोऽभिधीयते ॥

हुमित्यवज्ञाविद्वेषकामचारादिभाषणे ।
हुमित्येवाभिघातव्यं सर्वैरिन्द्रियगोपने ॥

- भर्तृमाताऽङ्गनाभिर्वा चेटीभिर्गणिकाऽथवा ।
२०. वातासु सर्वदा काममञ्जुकेत्यभिधीयते ॥

अभीष्टवस्तुसंसिद्धिविधावन्येन चोदितः ।
प्रथमः कल्प इत्येव प्रवदत्यासनायकः ॥

आयुष्मन्निति वक्तव्यो रथी सारथिना सदा ।
समीपावस्थितेऽवेवमनेकेष्वासवन्धु'षु ॥

मनसा यक्ष'रो वक्ति स्वगतं तस्मिन्गच्छते ।
मनस्यवस्थितं कार्यं पुरतः पार्श्ववर्तिनाम् ॥

- ५ निदशङ्कमुच्यते यत्तु तत्प्रकाशं विदुर्बुधाः ।
त्रिपताकं करं कृत्वा यदन्यस्य मनोगतम् ॥
अप्रकाशं नरो वक्ति तज्जनान्तिकमुच्यते ।
अप्रत्यक्षेण पात्रेण सह रङ्गस्थितो नरः ॥

- यद्वक्त्य'भिमुखीकृत्य तदाकाश उदाहृतम् ।
१० विद्यमानेषु मनसि कार्यजातेष्वनेकधा ॥
तदोपव'मित्याहुः प्रधानं यन्मनी'षिणः ? ।
'भयाहङ्कारसम्मानमोहकण्ठग्रहादिषु ॥
हीहीशब्दः^६ प्रयोक्तव्यः चेदचेदीविदूषकैः ।
पश्चात्तापप्रवासावीचलनप्रणालानिषु ॥

- १५ नायिकाहृदये क्षेपः^७ पुरोभाग इति स्मृतः ।
नियमेनैव वक्तव्यो हृत्तेति परिचारिका ॥
गणिकाभिरथाचार्या भीमार्थे^८ति निगच्छते ।
नरो (दो)^९ विदूषकप्रयो यो नरः स वधूजैः ॥

- अङ्ग इत्येव वक्तव्यो हीनोऽपि ब्राह्मणो यदि ।
२० पीठमर्दशठकूरधूर्तचेदीविटादिभिः ॥

निन्दायामथवा गर्वे ई' शब्दः सम्प्र'युज्यते ।
त्रिविधं ह्यक्षरं काव्ये विज्ञेयं नाटकाश्रयम् ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतं चैव रसभावविभावकम् ।
स्मृते चासु'पि'ते चैव तथा च परिदेक्षिते ॥

पठतां ब्राह्मणानां च प्लुतमक्षरमिष्यते ।
आकारश्च स्मृते कार्यमीकारश्चाप्यसु'पिते ॥

- ५ परिदेक्षिते च हाकारमोहाराऽप्ययने तथा ।
ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभावं यथारसम् ॥
पाठ्ययोगेषु सर्वेषु ह्यक्षराणि प्रयोजयेत् ।
लघ्वक्षरप्रायकृतसुपमारूपकाश्रयम् ॥

- काव्यं कार्यं तु नाट्यज्ञैर्वीररौद्राङ्गताश्रयम् ।
१० शुर्बक्षरप्रायकृतं बीभत्से करुणेषु च ॥
कदाचिद्रौद्रवीराभ्यां^१ क्रोधामर्षणजं भवेत् ।
रूपकादिसमावृत्त'मायोवृत्तसमाश्रयम् ॥
शृङ्गारे च रसे कार्यं काव्यं यद्वाटकाश्रयम् ।
'उत्तरोत्तरसंयुक्तं वीरे काव्यं तु यद्भवेत् ॥

- १५ जगत्पतिजगत्पयोस्तत्संकृत्या^२ वापि तद्भवेत् ।
तथैव युद्धसंकेटावुत्कृत्या^३ सम्प्रकीर्तितौ ॥
करुणे शकरी^४ ज्ञेया तथैवातिघृतिर्भवेत् ।
यक्षीरे कीर्तितं छन्दः तद्रौद्रेऽपि प्रयोजयेत् ॥
शोषाणां चार्थयोगेन छन्दः कार्यं प्रयोक्तुभिः ।
२० उपसर्गविशेषाः स्तुनाटकाद्युपयोगिनः ॥

कवेर्विवक्षितार्थस्य सूचकांस्तान्मुवे'^५ऽनुना ।
समुच्चया नि'^६पातानामित्येवं के'^७चिदुचिरे ॥
निरर्थकास्तु शब्दा ये उपसर्गा इति स्मृताः ।
ते परस्परसंसर्गाद्वातुसंसर्गतः कथित ॥

1 A बुद्धि । 2 B यः 3 A वदत्य । 4 A वत । 5 A द्रुया वतन्म । 6 A ि
शब्दो हि । 7 B शोक्तव्यः । 8 C चे । 9 C त्रयो । 10 B ईश शब्दः प्र ।

1 A B वित । 2 A वा बुद्धि । 3 A भ्याम् । 4 A B वत । 5 C omits this
line । 6 A शकृत्वा । 7 A भ्येदुत्कृत्याः । 8 C त्वपरिदे । 9 B केनामर्थ । 10 A
म्भे । 11 B शान्मुवे । 12 C D गति । 12 A B तान्के ।

तत्तदर्थविशेषस्य वाचकाः स्युर्न तु स्वतः ।

प्रत्यभिज्ञात' इष्टार्थस्मृतेषु स्यादये इति ॥

प्रार्थनाभिमुखीकारचिन्ताहानोपलब्धिषु ।

अये खलवाभिमुख्ये च कोषे हर्षवितर्कयोः ॥

५ यहच्छानुनयप्रीतिविषादो'द्धान्यसिद्धि'षु ।

प्रायुक्तसूचने प्रश्ने विचारे नन्वितीर्यते ॥

सम्भाव्यातीतसिद्धार्थचिन्तासु ननु खल्विति ।

अपि किञ्चिदिति प्रश्ने स्वल्पे हेयेऽप्यनादरे ॥

अपि नाम प्रसिद्धं स्यादपि खल्विति काकुवाक् ।

१० किमिति प्रश्नयोगे स्याद्गीरषे लाघवेऽपि च ॥

किञ्चिच्च किमपीति स्यादौदासीन्यविचारयोः ।

वृत्ते यदपि किञ्चित्स्यात्प्रसिद्धे प्रार्थनाल्पयोः ॥

कर्तव्येऽपि च वक्तव्ये चिन्तायामपि किञ्चन ।

सापेक्षसिद्धकथने प्रसिद्धे गोपनेऽपि च ॥

१५ साम्ये प्रसिद्धे सम्भाव्ये स्वाभिलाषवितर्कयोः ।

अपि नाम भवेत्प्रश्नो वृत्तवर्तिष्यमाणयोः ॥

काकामपि खलु प्रश्ने' प्रहर्षे' प्रग्रहेऽपि च ।

विस्मये यदि किञ्चित्स्याद्वितर्क'नुशयेऽपि च ॥

उद'र्कचिन्ता कर्तव्या काम'कारपराभवे' (?) ।

२० यदि नाम प्रसिद्धे स्याद्यदुत्तेति च वा(विचार)रणे ॥

प्रवृत्तादन्यचिन्तायां तद्वयद्वेति' निश्चये ।

यदि किञ्चन संसिद्धे समुद्धे साम्यबाध्य'योः ॥

यदिदं खल्विति गते प्रभूते हृद्गते कृते ।

कारणेऽपि कथं तर्कं विस्मये सम्पदुद्भवे ॥

इष्टार्थोपगमेऽशक्ये भाविकार्यप्रयोजने' ।

नूनं प्रायोऽसमासेऽयं नूनं खल्विति च' स्मृते ॥

६ प्रायः खलु परामर्शे कृत्याकृत्यविचारणे ।

किन्तु खल्विति सम्भाव्ये किं खलु प्रश्नतर्कयोः ॥

तथावदिति निष्कर्षे वृत्तवर्तिष्यमाणयोः ।

आज्ञाकृत्ये यावदहं यावत्खल्विति चिन्तने ॥

यावन्नामेति साध्ये स्याद्यावन्नामेति निश्चये ।

१० यावदागामिकाले स्यात्कर्माभ्यासानयोः ॥

तथावदिति सन्देशे तज्जिर्देश'नियोगयोः ।

कर्मेविश्रवितर्कं स्यादुष्करेऽपि कथञ्चन ॥

इत्थमन्योन्यसंसर्गादुपसर्गाः पृथक्पृथक् ।

यथाविशेषार्थकृतस्तथा कविभिरुक्तताम् ॥

१५ नायकादेः परीवारसहितस्य च नाटके ।

पात्रस्य योग्यनामानि शास्त्रोक्तान्यभिदध्महे' ॥

प्रतापवीर्यविजयमानविक्रमसाहसाः ।

पराक्रमाद्योऽन्तेऽङ्के' भूषणोत्तंसोत्तराः ॥

अङ्कुरा इति नेतृणामाहया विजयावहाः ।

२० धीराद्विदाद्यश्वात्र नायकाः कविभिः स्मृताः ॥

दिव्या कुलस्त्री गणिकेत्येतास्तेषां च नायिकाः ।

ताश्च वीरावती वीरसेनाख्या विजयाह्वयाः ॥

भोगावती कान्तिमती कमला कामबह्वरी ।
इत्यादयो भोगिनीनामाख्याः स्युर्नाटकाश्रयाः ॥

दत्तासेनान्तनामानि वेद्यानां कल्पयेत्सुधीः ।
गम्भीरार्थानि नामानि चोत्तमानां प्रयोजयेत् ॥

५ प'स्मानामानुसदृशं कर्म चैषां भविष्यति ।
महिषी भोगिनी नाम्ना व्याहृत्या दिव्ययोषितिः ॥

सिन्धुदत्तादि नामानो वणिजो' नाटकाश्रयाः ।
शशिलेखा कुन्द'लेखा मदलेखा मनोहरा ॥

कर्पूरमञ्जरीलेखा दैवत्या' (चन्द्रलेखेत्या) व्याहृत्याः स्मृताः ।

१० लताकुसुमनामानि चेटीनामानि कारयेत् ॥

सिद्धानन्ददृष्टिसिद्ध'मुखाख्या योगिनः स्मृताः ।
यो'गसुन्दरिका वंशप्रभा विकटमुद्रिका ॥

कल्पसुन्दरिकेत्याख्या योगिन्यो नाटकाश्रयाः ।
कालप्रियश्चित्रवर्णः कपटेश्वर इत्यपि ॥

१५ गन्धकेश्वर इत्याख्या नाटके नान्दिदेवताः ।
वर्णकश्च प्रस्तरको नन्दकः करमोऽपि च ॥

तथा भासुरकश्चेति व्याहृत्या हीनपुरुषाः ।
गोमायुको गोण्डक(मुख)श्च बिल्बकश्चित्रकोऽपि च ॥

इत्यादिनामभिर्भाष्याश्चण्डाला नाटकाश्रयाः ।

२० चित्राङ्गदो रत्नचूडः तथा रत्नशिखण्डकः ॥

इत्यादिनामभिर्भाष्या नाटके विद्याचराक्ष ये ।
कपालशेखराद्याख्याः पावण्डा नाटकाश्रयाः ॥

निर्ग्रन्थो गन्ध'को वैद्यः कायस्थश्च कृषीवलः ।
शाक्यश्च कारुर्वन्दी च स्मृता ह्यधमनायकाः ॥

क्षीरोदस्तैत्तिलश्चैव जाल्म'लिर्विन'यन्धरः ।
इत्यादिनामभिर्भाष्या नाटके कञ्जुकिनो जनाः ॥

५ वात्स्यायनश्च शाकल्यो मौद्गल्यश्च वसन्तकः ।
गालवश्चेत्येवमादिनामानः सुखिदृषकाः ॥

विपुला वत्सलेत्यादि नाम धात्र्याः प्रकल्पयेत् ।
हिरण्यभृङ्गोऽञ्जनाद्रिरित्याख्याः स्युर्महीधराः ॥

आर्येति वाच्या विव्रांसो ब्राह्मणा गुरवोऽपि च ।

१० भगवन्निति वाच्याः स्युर्देवता मुनयोऽपि च ॥

सम्भाष्याः शाक्यनिर्ग्रन्था' भदन्तेति प्रयोक्तृभिः ।
सेनापतिरमात्यश्च स्यालो भावेति भाष्यते ॥

नाट्यधिकर्मकुशलः किञ्चिद्व्युत्पन्नस्तु भारिषः ।
समानस्तु वयस्येति सखे हण्डेति भाष्यते ॥

१५ वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा पुनः ।
शिष्यश्चाथोपकारी च व्याहार्यो गुरुभिस्सदा ॥

स्वभावचपलो नेतुः प्रियायाः कलहप्रियः ।
दक्षिणः कार्यविधौ सर्वदा भोजनप्रियः ॥

सर्वभाषाविकल्प ज्ञः सर्वेषां परिहासकः ।

२० सत्यासत्य'वचोवक्ता पण्डितः स्याद्विदूषकः ॥

अनिबन्धनमर्थानां सनामपि विदोवतः ।
निबन्धनं पदार्थानामसनामपि तत्त्वतः ॥

- सतो निबन्धनं तद्वदसतोऽप्यनिबन्धनम् ।
एवं कवीनां समपस्त्रिचैव परिकल्प्यते ॥
- वसन्ते चूतपुष्पादेरनुत्पादो न दुष्यति ।
अनिबन्धनमेतत्स्यात्सतोऽप्यर्थस्य तत्त्वतः ॥
- ५ समुद्रनद्योः शैवालपद्मादेरप्यवर्णनम् ।
अपशःपापयोः काण्यं हासकीर्त्योश्च शुक्लता ॥
- यदप्यवर्णनीयं स्याद्धौहित्यं क्रोधरागयोः ।
भूधुन्मात्रे सुवर्णादिवर्णनं न निबध्यते ॥
- उदकाशयमात्रेऽपि हंसादिर्नैव वर्ण्यते ।
१० कुमुदादिविकासस्तु रात्रावेवेति वर्ण्यते ॥
- शिल्पिष्ठताण्डवं वर्षास्वेवेति परिकल्प्यते ।
अथ शिल्पकडोम्बयोस्त्वङ्गानां लक्षणमुच्यते ॥
- उत्कण्ठा माधवस्यापि तत्पश्येयमितिर्षते ।
अवहित्यं तदेव स्याद्यत्पाणिर्न निवारितः ॥
- १५ इत्यादि(?) प्रणयकोषाच्छादनं तन्निभाच्यते ।
स प्रयत्नोऽनिरुद्धस्य दर्शने चित्रलेखिता ॥
- दम्पत्योर्योग्यसम्पर्कप्रार्थनाऽऽशंसनं भवेत् ।
यथा कुलेन कान्त्या च वयसेत्यादि कथ्यते ॥
- वितर्कः कास्विदित्यादि दुष्यन्त्वचनं यथा ।
२० किमेषा कौमुदी किंवा लावण्यसारी सखे ॥
- इत्यादि रामाराधायोः संशयः कृष्णभाषिते ।
विशेषोऽनुशयोऽर्थस्सन्ताप इति कथ्यते ॥

1 A वा। 2 A रेल। 3 A सखे। 4 A वा। 5 B D मयू सातु A मृदुणा।
A वीति। 7 A Comit this line। 8 C भेवयो। 9 C का। 10 A त्यामिपमपाया।

- तं विना कैकयीपुत्रमिति रामेण भाषितम् ।
उद्देशो हा हतोऽस्मीति कपिजलवचो यथा ॥
- मौढ्यं स्रगि'यमित्यादि यदजेनापि भाषितम् ।
अङ्गानि चन्दनाम्भोभिः सिञ्चेत्यादिवचो यथा ॥
- ५ वैवर्ण्यं यन्मनोऽङ्गानां तदालस्यमुदाहृतम् ।
तद्दृश्यते' परिवारप्रार्थनाभिः क्रियास्त्विति ॥
- मनसश्चलनं कम्पोऽकाण्डेनाकामतो भवेत् ।
अकामोपनतेनैव साधोरित्यादिनोच्यते ॥
- यथा वामेन वानीरमि'त्याद्यनुगतस्त्वृता ।
१० यथैव कुलपत्यङ्गे' दोर्दण्डाः के'ति विस्मयः ॥
- प्राणैस्तपोभिरित्यादि यश्चः साधनं भवेत् ।
आश्वासनं विह्वलरूप यत्स उच्छ्वास ईरितः ॥
- प्रीतिर्नाम सदस्यानामित्यादिवचनं यथा ।
कूरकमकृतत्रासः' सुकुमारस्य वस्तुनः ॥
- १५ यत्स आतङ्क इत्युक्तो' राहोश्चन्द्रकला'दिवत् ।
यथा सीतापि तत्रासे'त्यादावपि च दृश्यते ॥
- शून्यता विस्मृतिः सर्वकर्मणां सर्वदा स्मृता ।
माधवस्य परिच्छेदातीत इत्यत्र दृश्यते^{१०} ॥
- प्रलोभनं गुणाख्यानपूर्वमि'ष्टार्थलम्बनम् ।
२० विजित्य पृथिवीं सर्वाभित्यादौ तन्निरोक्ष्यते ॥
- नात्यं स्वपौरुषोत्कर्षावेशस्य प्रतिपादनम् ।
तद्गमोऽहं यदीत्यादि महानाटककल्पितम् ॥

1 A स्वकी। 2 A वदत। 3 A B रइ। 4 B C कौलपत्यते। 5 A B C हे।
6 B C D मयत्रा। 7 A उक्तोयो। 8 A रादि। 9 D सिमाङ्गना। 10 A दृष्टांति
मन्वीतिवत्। 11 A र्वाभि।

सम्प्रेतः कथितः सद्भिः क्रोधादिभिरतिक्रमः ।

यथार्थमर्थमित्यादौ जामदग्न्यव्यतिक्रमः ॥

शोकप्रणोदनं वाक्यं यत्स आश्वास उच्यते ।

शपे सत्येन ते देवि क्षिप्रमेष्यति राघवः ॥

५ चमूं प्रकर्षन् महतीमित्यादि हनुमद्वचः ।

सन्तोषातिशयो हर्षाद्व्यापारो निस्त्रयाभरः ॥

तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारमित्यादौ स तु दृश्यते ।

मदप्रकर्षः प्रमदः पुरस्तात्स च वर्णितः ॥

प्रियप्रायेति वाक्यादौ मदल्लेख उदाहृतः ।

१० प्रमादः स्यात्पिशाचादर्थदृच्छामर्जं भयम् ॥

सत्त्वान्त्रैः कल्पितेत्यादि मालतीमाधवादिवाक् ।

योग्यतापादनं युक्तिरन्योन्यस्य पदार्थयोः ॥

तुल्यशीलव्योजातामित्यादौ तत्रिलोक्यते ।

गुणैरतिशयारोपः पदार्थस्य प्ररोचना ॥

१५ नेदं मुखमितीत्यादौ दृश्यते सा प्ररोचना ।

स्तुतिविद्याभिजात्यादेः प्रशस्तिरिति कथ्यते ॥

उत्पत्तिर्देवयजनादित्यादौ सा विलोक्यते ।

इत्थमर्थान्विचारायां शिल्पकाङ्गानि योजयेत् ॥

राज्याङ्गशो वने वासेत्यादौ विन्यास उच्यते ।

२० कार्याख्यानमुपन्यास इति विवद्विच्यते ॥

एष कञ्चुकिना तातस्तिष्ठतीत्यादिनोच्यते ।

पार्ष्णिर्वृत्तिरेवात्र विबोध इति कथ्यते ॥

1 B क्षेपः । 2 A जकिर्त्ति । 3 B प्रियप्रिये । C पिरोक्थे । 4 B वद । 5 A सीदन्तु । 6 B ह्यम् । 7 B ब्रह्मे । 8 A B C वा क्षवेष्टिरेषा ।

सन्देहनिर्णयो जात इत्यादौ सा विलोक्यते ।

सा व्याहृता प्रतिवचो न सन्दृष्ट इतीर्यते ।

निदर्शनस्योपन्यासो ह्यनुवृत्तिरुदाहृता ॥

५ नीलमेघाश्रिता विद्युदित्यादौ सा विलोक्यताम् ।

क्रियासमाप्तिः संहारः कलस्यावासिरेव वा ॥

देवताभ्यो वरं प्राप्येत्यादौ संहार इष्यते ।

लीलादिभिरुपालम्भः समर्पणमुदाहृतम् ॥

धन्या केयं स्थितेत्यादौ दृश्यते तत्समर्पणम् ।

१० भाण्य^(१) (डोम्ब्य)ङ्गान्येवमालोच्य यथार्थानि प्रयोजयेत् ॥

देवा धीरोद्धता ज्ञेया धीरोदात्ता वृषादयः ।

अमात्यसेनापतयो ललिताश्च स्वभावतः ॥

धीरप्रशान्ता विज्ञेया ब्राह्मणा वणिजश्च ये ।

कथारसवशात्सपि व्यत्यस्ताः स्युः कश्चित्कश्चित् ॥

१५ नायकानामर्थैतेषां चत्वारः स्युर्विदूषकाः ।

विदूषकस्तु देवानां सत्यवाक्च त्रिकालवित् ॥

कृत्याकृत्यविशेषज्ञ ऊहापोहविशारदः ।

यथादृष्टार्थेषादी च नाट्यवित्परिहासकः ॥

विदूषकस्तु भूपानामग्राम्यपरिहासकः ।

२० अर्थेषु स्त्रीषु शुद्धश्च देवीपरिजनप्रियः ॥

ईर्ष्याकलहकारी स्यादन्तःपुरचरः सदा ।

नर्मवित्प्रणयक्रोधे^(२) देव्याः किञ्चित्प्रसादकः ॥

भूपतेर्मोगिनीनां च मिथः प्रीति रति तथा^(३) ।

कश्चिच्च घटगत्येव कश्चिच्चटयत्यपि ॥

1 one line is lost after this in all Mss 2 A B omit three lines 3 B नीचा । 4 A वत्स । 5 B प्र । 6 A वा । 7 A मि । 8 A हरे । B कुतो । 9 C तिष्ठस्ता । D प्रीतिरतिरेषा ।

विदूषकश्च भूपानामेवमादिगुणो भवेत् ।
अश्लिलवाक्च दम्पत्योरपराधं ध्वनक्ति च ॥

भक्ष्याभक्ष्यप्रियो नित्यं मर्मैः स्पृह्यन्मर्मं वक्ति च ।
अथेलाभे प्रीतिदानं रमयत्येव भोगिनीः ॥

५ परिहासप्रायवाक्यः परिहासकथारुचिः ।
पञ्चमादिरमात्यदेर्विदूषकगुणक्रमः ॥

शठो विरूपवेषश्च विरूपाङ्गवचःक्रमः ।
विरूपपरिहासश्च विरूपाभिनयान्वितः ॥

इत्यादिभिर्गुणैर्गुक्तो वणिजश्च विदूषकः ॥
१० दिव्यमर्त्यमयी यत्र क्रियते कविभिः कथा ।
आख्यायिकैव सोच्छ्वासाऽथाङ्गावन्धुरिति स्मृता^(१) ॥

यत्र श्रुतीतिहासार्थाः पेशला वाप्यपेशलाः ।
निबद्धा^२ वर्णनोपेताः सर्गबन्धः स इ^३ष्यते ॥

सर्गबन्धेन तुल्यो यः प्राकृतेन निबध्यते ।
१५ आश्वासबन्धः स इति सेतुबन्धवदुच्यते ॥

अपञ्चरोन बद्धो यः मात्राच्छन्दोभिरन्वितः ।
स सन्धिबन्धो विज्ञेयो यथाऽश्विमथनादिका^४ ॥

वृत्तान्ता धिप्रकीर्णाः स्युः संहिता यत्र कोविदैः ।
सा संहितेत्याभिहिता रघुवंशो यथा कृतः ॥

२० यत्र श्लोककृतो युक्तिसमुदायो रसान्वितः ।
एकप्रपञ्चकै सो^५ऽयं सङ्ग्राह इति कथ्यते ॥

नानाप्रपञ्चकैर्बद्धः कोश इत्यभिधीयते ।
आख्यायिका च शास्त्रं च गद्येनैवाभिधीयते ॥

महाका^६व्यादि पद्येन ताभ्यां चम्पुनिबध्यते ।
प्राकृतेन कृते काव्ये लम्बच्छेद^७ः प्रशस्यते ॥

५ विवाक्षितार्थकमवत्वोरो पञ्चतिरिच्यते ।
मन्त्रार्थगुल्फनप्राये सन्दर्भे पटलं^८ भवेत् ॥
यत्र लक्षणमुच्यते परिच्छेदोऽत्र लक्ष्यते ।
ग्रन्थस्य दुर्बोधार्थस्य व्याख्या यत्राभिधीयते ॥

तत्राधिकार इति च^९ विच्छेदः कथ्यते बुधैः ।
१० शास्त्रेषु तत्तदर्थस्य नाम्ना वाद् इतीरितः ॥

अध्यायैर्वा पूर्वभिर्वा पुराण^{१०}च्छेदकल्पना ।
अध्यायैरितिहासादौ विच्छेदः कथ्यते बुधैः ॥

उच्छ्वासाश्वासविच्छेदग्रन्थाः स्युर्यमकादयः ।
अङ्गच्छेदो विघातन्यः प्रबन्धेऽभिनयात्मके ॥

१५ इत्यादिभेदा दृश्यन्ते विच्छेदस्य कचित्कचित् ।
केचिद्दर्शनसिद्धाश्च केचित्सामयिका अपि ॥

इत्यादि सर्वमवधार्य कविः प्रबन्धं
कुर्याद्यथा बुधजनः शृणुयात्सुखेन ।

विप्रज्ञानश्रवणवर्त्मसुखात्^{११}बन्धो

२० नेतुः कवेरपि विधास्यति सुक्तिमुक्ती ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने

नृत्यभेदस्वरूपप्रकारनिर्णयो

नाम नवमोऽधिकारः ।

॥ श्रीः ॥

अथ दशमोऽधिकारः ।

'वक्ता नाट्यस्य नृत्तस्य भेदाः सर्वे यथार्थतः ।
भरतादिभिराचार्यैः प्रणीतेनैव वर्त्मना ॥

मार्गदेशीभिर्भागेन ते द्वि'धा परिकीर्तिताः ।
तेषां प्रबन्धभेदानां प्रयोगक्रम उच्यते ॥

५ पुरा मनुर्मही'पालः सप्तद्वीपवर्ती' भुवम् ।
पालयन्तु भरेणास्या भारेण आन्तचेतनः ॥

केनास्य भूमिभारस्य विश्रान्तिमुखमाप्नुयाम् ।
इति सञ्चिन्त्य पितरं सवितारमुदैक्षत ॥

तदैवाभ्यागमत्तत्र भास्करः पुत्रवत्सलः ।
१० मनुर्वेदयत्तस्मै भूभारह्लेशमात्मनः ॥

स मनोर्भारस्त्रिभस्य विश्रामोपायमब्रवीत् ।
पुरा दुग्धान्विधानस्य नाभीकमलसम्भवः ॥

ब्रह्माञ्जलिमान् लोकान् अङ्गमस्थावरात्मकान् ।
एतेषां पालनायासव्यापारपरिहृदिनः ॥

१५ विश्रान्तिमुखमन्विच्छुभागच्छच्छ्रियः पतिम् ।
प्रजापालनखेदस्य विश्रामाय व्यजिज्ञिपत् ॥

अचिन्त्यदेवदेवः 'आन्तं वीक्ष्यात्मसम्भवम् ।
के'नैवास्य विनोदेन विश्रामः सम्भवेदिति ॥

विचिन्त्य भावं स्वक्षेत्र'भाविनं विधिम'ब्रवीत् ।
गच्छ ब्रह्मन् पुरारतिमन्विक्तापतिमीश्वरम् ॥

५ स ते विश्रान्तिमुखदक्षुपाय'मुपदेक्ष्यति ।
इत्थमाज्ञा'पितो ब्रह्मा देवदेवमुमापतिम्' ॥

अभिष्टयात्मनः खेदं सर्वं तस्मै व्यजिज्ञिपत्
विज्ञाय शम्भुस्तत्खेदं नन्दि'केश्वरमभ्यधात् ॥

मत्सकाशादधीतं त्वं नाट्यवेदमशोषतः ।
१० अध्यापयैनं ब्रह्माणं सप्रयोगं सविस्तरम् ॥

स तथेत्यञ्ज'जन्मानमध्यापयदशोषतः ।
अध्याप्याशोच'दे'तस्य वेदस्यैव प्रयोगतः ॥

जगतं पालनायासविश्रान्तिमुखमाप्नुहि ।
इत्थं स नन्दिनाऽऽज्ञप्तः'समागम्य स्वमन्दिरम् ॥

१५ नाट्यवेदप्रयोक्तारं भारतीसहितोऽस्मरत् ।
स्मृतमात्रे मुनिः कश्चिच्छिष्यैः पञ्चभिरन्वितः ॥

पुरो'वतस्थे भारत्या सहितस्याञ्जजन्मनः ।
तानब्रवीन्नाट्यवेदं भरतेति पितामहः ॥

तेऽधीत्य नाट्यवेदं तत्प्रयोगांश्च पृथग्विधान् ।
२० पुरावृत्तानि देवानां प्रबन्धेषूपदिश्य ते' ॥

रसौर्वाचरिजिनयैः प्रयोगैश्च पृथग्विधैः ।
नाट्यवेदोदितैः सम्यक्पद्मयोनिमत्तुपन्न ॥

1 A B च देवैः । 2 A B C ते । 3 A स्यात्तत्रैः । 4 B । 5 A किं । 6 A
व्या । 7 C भागमद । 8 B C द क्षु । 9 A भागमोचैः । 10 B भागमिदमाज्ञा । 11 B नैव च ।

तुष्टस्तेभ्यो वरं प्रादादभीष्टं पद्मबिष्टरः ।
नाट्यवेदमिमं यस्माद्भरतेति मयेरितम् ॥

तस्माद्भरतनामानो भविष्य जगद्भ्ये ।
नाट्यवेदोऽपि भवतां नाम्ना ख्यातिं गमिष्यति ॥

५ इत्यादिदृश्य ततो ब्रह्मा तैरेव भरतैः सह ।
विनोदयति लोकानां रक्षाव्यसनजं श्रमम् ॥

त्वमप्याराध्य तं देवं मनो ब्रह्माणमच्युतम् ।
विज्ञाप्य वस्तुषाभारक्लेशविश्रामहेतवे ॥

तेन प्रणीतैर्भरतप्रयोगैर्मुचि कल्पितैः ।

१० आत्मानं भूभरआन्तं विनोदय यथासुखम् ॥

इत्थमादिदृश्य च मनुं दिनेशस्त्रिदिवं ययी ।
मनुब्रह्मसदोऽभ्येत्य प्रणिपत्य पितामहम् ॥

आत्मनो भूभरआन्ति व्यजिज्ञिपदशेषतः ।
चतुर्मुखोऽपि विज्ञाय मनोर्भूमिभरहम् ॥

१५ आहूय भरतान् सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
यात धूर्यं महीं विप्रा मनुना त्रिदिवदितः ॥

भारतं वर्षमाश्रित्य वर्तस्व मनुना सह ।
इति सञ्चोदितास्तेन भरताः पद्मपोनिना ॥

अयोध्यां मानवेन्द्रेण मनुना सार्धमाययुः^३ ।

२० तत्र राजर्षिचरितं पुरा कल्पान्तरे कृतम् ॥

प्रबन्धेषुपदिश्यैतत्तत्सञ्ज्ञेनपरिच्छदम् ।
रसैर्भावैरभिनयैः प्रयोगैश्च विचित्रितैः ॥

नाट्यवेदोपदिष्टेन सदा सङ्गीतवर्त्मना ।
भूभारवहनश्रान्तिं मनोः सम्यगपानुदन्^१ ॥

परिशुद्ध ततः शिष्यान्भरतान्काञ्चन श्रिजान् ।
देशे देशे नरेन्द्राणां विनोदं तैरधीकरत् ॥

५ तत्र प्रयुक्तसङ्गीतं देशरीतिपरिष्कृतम् ।
प्रयोगाणां च वैचित्र्याद्देशीत्याख्यामुपागमत् ॥

नाट्यवेदाच्च भरताः सारमुद्धृत्य सर्वैतः ।
सङ्ग्रहं सुप्रयोगार्हं मनुना प्रार्थिता व्ययुः ॥

एकं द्वादशशास्त्रैः श्लोकेरेकं तद्वर्धतः ।

१० पङ्क्तिः श्लोकसहस्रैर्यो नाट्यवेदस्य सङ्ग्रहः ॥

‘भरतैर्नामतस्तेषां प्रख्यातो भरताह्वयः ।
यदिदं भारते वर्षं मनुना सुप्रकाशितम् ॥

सङ्गीतशास्त्रं सर्वत्र राज्ञां विश्रान्तिस्तोष्यदम् ।
तस्मादिदं विनोदार्थं राज्ञामेव पुरा कृतम् ॥

१५ विश्रमाय महीभारविश्रान्तानां सुखप्रदम् ।
अस्य सङ्गीतशास्त्रस्य प्रयोक्तृणां च लक्षणम् ॥

स्वरूपं कर्म चैतेषां यथावत्प्रतिपाद्यते ।
सूत्रधारः प्रथमतो नटः पञ्चाक्षतो नटी ॥

स पारिपार्थिकाः पञ्चाक्षतस्ते च कुशीलवाः ।

२० विदूषकेण सहिता नाट्यकर्मोपयोगिनः ॥

नाट्यकर्मप्रयोक्ता यः स तद्विद्विखीर्यते ।

शैलूषो भरतो भावो नट इत्यादिनामभिः ॥

1 B जुद्धः । C वदत् । 2 D च तच्छिष्या । 3 C सा । 4 D मा । 5 A हृष ।
6 C रक्त । 7 C वेदो ।

नानाशीलस्य लोकस्य भावान् भासयतीह यः ।
भूमिकास्ताः प्रविश्यातः शौटूष इति कथ्यते ॥

भाषावर्णोपकरणैर्नानाप्रकृतिसम्भवम् ।
वेधं वयः कर्म चेष्टां चित्रद्वरत उच्यते ॥

५ अतीतं लोकवृत्तान्तं रसभावसमन्वितम् ।
स्वभाववन्नाटयति यतस्तस्माद्वदः स्मृतः ॥

सूत्रयन्काव्यनिश्चितवस्तुनेतृकधारसान् ।
नान्दीश्लोकेन नान्यन्ते सूत्रधार इति स्मृतः ॥

आसूत्रयन् गुणानेतुः कवेरपि च वस्तुनः ।
१० रङ्गप्रसाधनं प्रोढः सूत्रधार इहोच्यते ॥

भरतेनाभिनीतं यद्भावं नानारसाश्रयम् ।
परिष्करोति पार्श्वस्थः स भवेत्पारिपार्श्विकः ॥

चतुरातोश्च विज्ञामी प्रियवागीतितालवित् ।
उपधार्य प्रयोक्ता यः स सूत्रवृत्तिगतिरितः ॥

१५ उज्ज्वला रूपवन्तश्च नृपोपकरणक्रियाः ।
मेधाविनो विधानज्ञा स्वस्वकर्मणि पण्डिताः ॥

सूत्रधारहिता दक्षा यथोद्देशप्रयोगिनः ।
एभिरेव शुणैर्युक्ता नटा नाटये भवन्ति हि ॥

भूमिकामिरनेकाभिः कर्मवागङ्गचेष्टितैः ।
२० यथाप्रकृतिसन्धानकुशलास्ते कुशीलवाः ॥

चतुरातोश्च भेदज्ञास्तत्कलासु विशारदाः ।
करणानि नयज्ञाश्च सबैभाषाविचक्षणाः ॥

1 A व 12 B शु 13 A व 14 A संभावयन्नाटयति । 5 A तैत्तिर्यकम् । 10 B द्रमः ।
7 C दम्पत्य । 8 A वत्सा ।

बढानुषोक्तीं कृत्येषु नटस्य गृहिणी नटी ।
विदूषकोऽपि सर्वत्र विनोदेषुपयुज्यते ॥

विदम्ब कामसाधिव्यकरणेनोपयुज्यते ।
तदात्मप्रतिभो नर्मचतुर्भेदप्रयोगवित् ॥

५ वेदविस्मये वेदी यो नेतुः स स्याद्विदूषकः ।
खलतिः पिङ्गलाक्षश्च हास्यानुकम्बिभूषितः ॥

पिङ्गलेशो हरिश्चमधुनेतृकश्च विदूषकः ।
वेदयोपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः ॥

प्रतिपत्तिपरो चागमी चतुरश्च विदो मतः ।

१० माल्यभूषोऽज्ज्वलः कुप्यत्यनिमित्तं प्रसीदति ॥

विदः प्राकृतवादी च प्रायो बहुविकारवान् ।
एते नाट्यप्रयोक्तारो राज्ञां स्युः सुखभोगिनाम् ॥

प्रथमं तस्य (न) राजानं प्रकृतिं च^{१०} त्रिधा स्थिताम् ।
महिषीश्च महादेवीं देवीश्च सहभोगिनीम् ॥

१५ आश्रितां नाटकीयाश्च कामुकां शिल्पकारिकाम् ।
विज्ञाय चान्तःपुरिकाः पञ्चाच्च परिचारिकाः ॥

शय्यापालीं छत्रपालीं तथा चामरधारिणीम् ।
संचाहिकां गन्धयोवर्त्रीं माल्याभरणयोजिके ॥

एता विज्ञाय तत्पञ्चाश्रित्यास्तदनुचारिकाः ।

२० नानाकक्ष्यामधिष्ठायाः^{११} तथोपवनभूमिकाः^{१२} ॥

वैभवायजनकीडाहर्म्यप्रासादमा^{१३}लिकाः ।

एता विज्ञाय भूपानां विद्यात्सञ्चारिका अपि ॥

1 B वत् 2 C कर्म 3 A B शौण 4 A B कर्म 5 B वृत्त 6 B मा ।
7 A माल्य 8 A मा 9 B नः 10 B तिष्ठ 11 C मी 12 C का 13 C omits
this line 14 B D क ।

- वीटि^१ कादायिनीर्वेत्रचारिणीरसिचारिणी ।
 आह्वायिकाः प्रेक्षणिकास्तथा यामिनिकीरपि ॥
- पताः सञ्चारिका राज्ञस्तथैता ह्यनुचारिकाः ।
 अबियुक्ताश्चरन्त्येताः सर्वावस्थासु भ्रूयन्तः ॥
- ५ महत्तर्यः प्रतीहायों वृद्धा आनुक्तिका अपि ।
 कण्डुकीया वर्षवराः किराताः कृञ्जवामनाः ॥
- औपस्थापकिनिष्ठुण्डा अभ्यागाराश्च मृकिनः ।
 एते ह्यन्तःपुरचरास्तेषां लक्षणमुच्यते ॥
- अभिगम्यगुणोपेतो नेता वा^२ प्रेक्षकोऽपि वा ।
 १० विजिगीषुर्मेहोदास्तः सम्यक्सङ्गीतवेदिता ॥
- चतुर्णामपि वर्णानां राजा सङ्गीतमर्हति ।
 तस्य त्रिधा स्यात्प्रकृतिरुक्तमाधममध्यमा ॥
- क्षीणां तथा स्यादेतासां शीलं भावान्विशेषतः ।
 ज्ञात्वा ततस्ताः^३ प्रकृतीः सुखेनाभिनयेष्वतः ॥
- १५ मूर्धाभिविक्ता महिषी तुल्यशीलकुलान्विता ।
 अनभिज्ञा सपत्नीनां सहधर्मवरी भवेत् ॥
- अन्तःपुरहिता साध्वी शान्तिस्वस्वयमैर्युता ।
 अनीर्ण्या पतिशीलज्ञा महादेवी पतिव्रता ॥
- एभिर्गुणैर्युता किञ्चित्स्तत्का^४रविवर्जिता ।
 २० गर्विता रतिसम्भोग^५तत्परा च समस्तसरा ॥
- रूपयौवनसम्पन्ना राज्ञा^६ देवीति कथ्यते ।
 नित्यं प्रसाधनवती शीलरूपगुणान्विता ॥

१ B वीटि । २ D नेतावान् । ३ B स्तरा । ४ A नवि । ५ A त्परे । ६ B हि । ७ A
 ने ८ A शो ।

- स्वयं प्रवृत्तसुरता प्रवृत्ते भोगवर्त्मनि ।
 सपत्नीनामसहना भोगिनीति निगद्यते ॥
- भोगोपस्कारसंस्कर्त्री वृपते^७छन्दवर्तिनी ।
 गतेर्घ्या भोगकुशला दयालुश्चाश्रिता भवेत् ॥
- ५ वृपतेर्गीतवस्तूनि गायिनी रतिमन्दिरे ।
 स्वाभिः गृह्णारचैष्टाभिः पत्युर्मेन्यधवर्धिनी ॥
- मुत्त्वपाठेन वृत्त्यन्ती नाटकीयेति कथ्यते ।
 निषीदन्तं निषीदन्ती गच्छन्तमनुयायिनी ॥
- सुज्ञानमनुसुज्ञाना शयानमनुशायिनी ।
 १० सा कामुकेति विज्ञेया देशकालानवेक्षिणी ॥
- वासोऽङ्गरागभरणमाल्यशिल्पविधायिनी ।
 विचित्रसुरतकीडा पत्युर्वैचित्र्यदायिनी ॥
- शयनासनशिल्पज्ञा सा भवेच्छिल्पकारिका ।
 आसां स्वभावमालोच्य यथाभावं प्रयोजयेत् ॥
- १५ राज्ञो महिष्यात्सर्वत्र सर्वावस्थासु सर्वदा ।
 स्वाधिकारैर्यथायोगं घटन्ते परिचारिकाः ॥
- आसां शीलं स्वभावञ्च यथाभावं प्रयोजयेत् ।
 सञ्चारिकाणां कर्माणि तत्र तत्र प्रयोजयेत् ॥
- सञ्चारिका यथा योज्यास्तथा स्युरनुचारिकाः ।
 २० कामोपभोगसम्भोगशुद्धाशुवासमर्थने ॥
- या राज्ञा विनियुज्यन्ते ताः स्युः प्रेक्षणिकाः स्त्रियाः ।
 प्रीत्याऽऽन्तःपुरिका^८ नित्यमाशीः स्वस्वयनादिभिः ॥

वृच्छन्त्यः कुशलं देवीस्ता महत्तय ईरिताः ।
ता नियोज्यासदा' राज्ञा सर्वान्तःपुररक्षणे ॥
याः पञ्चमाब्दादधिका दशमाब्दावराः स्त्रियः ।
कुमार्यस्ताः कुमारिणां प्रतीहार्य इति स्मृताः ॥

५ प्रत्यन्तःपुरिकं तांस्तु सुखदुःखसमन्विताः ।
निवेदयन्ति वृत्तान्तं कुमार्यो' सह सर्वदा ॥

अजत'रतिसम्भोगा निभृता लज्जयाऽन्विताः ।
अन्तःपुरविहारिण्यः कुमार्यः कुलजाः स्मृताः ॥

ता लालनीया नृपतेरबरोधवधुजनैः ।

१० पूर्वराजनयज्ञाश्च तैः क्रमेणैव मानिताः ॥

पूर्वराजोपचारज्ञा यास्ता वृद्धा इतीरिताः ।
कथयन्त्यः कथाश्चित्रा वाक्यैः प्रहसनैरपि ॥

विनोदयन्ति ता राज्ञः स्त्रियोऽन्तःपुरवर्तिनीः^१ ।
फलमूलीषवीमास्पगन्धाभरणवाससाम् ॥

१५ भाण्डायुधासनानां'स्युरष्टावायुक्तिकाः स्मृताः ।
ताश्चान्तःपुरचारिण्यः नियोज्यास्तेषु कर्मसु ॥

अकामा ब्राह्मणाश्चैव' कञ्चुकोष्णीषवेत्रिणः ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः कञ्चुकीयाः स्मृता नृपैः ॥

अल्पसत्त्वाः स्त्रीस्वभावाः स्त्रीवा निष्कामिनः स्वतः ।

२० जात्या वा कामनिष्ठै'स्तास्ते तु वर्षवराः स्मृताः ॥

वन्धमूलफलाहाराः पल्लीपर्वतवासिनः ।
चित्रस्त्रीकाः^२ सु^३भाषाज्ञाश्चिबुकाः कर्कशाङ्गकाः ॥

ते किराता बलाद्राज्ञा वारं वारं नियोजिताः ।
कञ्चुकीया नृपाभ्याशवर्तिनोऽन्तःपुराभ्याः ॥

अभयान्तरकृत्येषु नियोज्याः प्रेष्यकर्मणि ।
साहाय्ये कामचारस्य राज्ञः प्रच्छन्नकामिनः ॥

५ वारं'व्यत्यासकथने स्त्रीणां वर्षवराः स्मृताः ।
राजावरोधभो'न्यानां भाण्डाभरणवाससाम् ॥

सद्योऽन्तःपुरदण्डेषु किराता योजिता नृपैः ।
परिहासविनोदेषु स्त्रीणां स्युः कुञ्जवामनाः ॥

अखिडकर्णः स्त्रीचक्षुः हृस्वो विकटदन्तकः ।

१० तुन्दिलोऽभ्यन्तरचर औपस्थापि'क उच्यते ॥

'अज्ञातकामा निष्कोशा निर्मुण्डा इति च स्मृताः ।
वधू'पस्थापने राज्ञामौपस्थापिक उच्यते ॥

प्रथापने वधूनां स निर्मुण्डो योज्यते नृपैः^४ ।
पुंस्त्रीलिङ्गविलुप्तान्नाः स्वल्पहस्तभुस्तनान्विताः ॥

१५ अभ्यागारा इति शेषा अभ्यागाराधिकारिणः ।
नियोगकारका राज्ञां सर्वावस्थाम् सर्वदा ॥

भूकाः'कुहकलीलाभिः सर्वत्र परिहासकाः ।
तेषां भावं परिज्ञाय तथैवाभिनयेषतः ॥

राजा सेनापतिश्चैव युवराजः पुरोहितः ।

२० प्राश्निकाः प्राङ्मुखास्त आयुक्ताः सचिवास्तथा ॥

पते सभासदः कार्याः प्राश्निकाः प्रागुदाहृताः ।
नानाभाषविशेषज्ञा नानाशिल्पविशेषज्ञाः ॥

१ A न नियोज्याः वदा । B वद । २ B भावन्तःपुरिकाः । ३ A वैः । ४ A B वत ।
५ A नौ वा राज्ञः स्त्रियोऽन्तःपुरवर्तिनी । ६ B D वृषसालाः । ७ A वागव । B वक्ष्ये ।
८ B D विनीह । ९ A विवर्तिकाः । B D विवर्तिकाः । १० A B D ल ।

१ A व । २ C वो । ३ A वि । ४ C omits two lines । ५ B वद । ६ B वतैः ।
७ A वृषाः ।

रायने चासने वाऽपि' लेख्येऽलङ्कारयोजने ।
परिहासेऽङ्गितज्ञाने चतुरातोऽप्येवमेव ॥

वृत्ते गीते च कुशला नानाभावविचक्षणः ।
मनस्विनो मानधना ऊहापोहविशारदाः ॥

५ अर्थेषु स्त्रीषु शुद्धाश्च सदस्याः कथिता बुधैः ।
वैतालिका बन्दिनश्च नान्दीमङ्गलपाठकाः ॥

सूताश्च मागधाश्चैव सदस्याः स्युः कदाचन ।
तत्तत्प्रहरकयोग्यैः रागैश्चालवाचिभिः श्लोकैः ।
सरसमेव वितालं गायन्वैतालिको भवति ॥

१० वक्त्रं वाऽपरवक्त्रं वा नेपथ्ये गातुमर्हति ॥
बन्धमानेश्वरक्षमाप'वंशदीर्घगुणस्तवैः ।
बन्ध'भृशुद्गुणोत्कर्षश्रावका बन्दिनः स्मृताः ॥

आश्रीः पुरस्कृतैर्वाङ्मयैर्मङ्गलार्थप्रकाशकैः ।
मङ्गलानि प्रशंसन्तो नान्दीमङ्गलपाठकाः ॥

१५ 'नन्दीयानि वाक्यानि मङ्गलानि च भृशताम् ।
पठन्ति भोगार्थानीति नान्दीमङ्गलपाठकाः ॥

सुखस्वापविदो राज्ञां सुप्रसातप्रशंसकाः ।
सूताः सवनयोग्यानां कर्मणां बोधकाः स्मृताः ॥

राज्ञः पुरजनस्यापि मङ्गलाचारशंसिनः ।

२० मान्यैर्मागधिकागीतैर्मागधा इत्युदीरिताः ॥

एवं सपरिवारस्य नेतृश्च प्रेक्षकस्य च ।
स्वभावमवगम्यैव नाटयेतामिनयेन्नतः ॥

वर्णकैरङ्गनैः स्नानैर्भूषणैश्चाप्यलङ्कृतः ।
गाम्भीर्योदार्यसम्पन्नो राजवत्सु भवेन्नतः ॥

एवं स्वभावतो राज्ञां नित्यमेवोद्बलो भवेत् ।
राजोपचारोऽभिनयो यथाभावं यथारसम् ॥

५ राजा स'परिवारश्च भरत'श्च कुशीलवैः ।
नाटयकृत्याभिशिष्यत् (विशन्तो रङ्गमण्डपम्) ॥

यत्र रज्यन्ति भावेन (गानवादननर्तनैः) ।
सभ्याः सभापतिसखाः स देशो रङ्गमण्डपः ॥

चतुरश्रश्चतुर्भुजसंभेदात्सोऽपि त्रिधा भवेत् ।
१० परमण्डविकैः सङ्गिः पौरजानपदैः सह ॥

राज्ञः सङ्गीतकं यत्र वृत्ताख्यो रङ्गमण्डपः ।
वारकन्याऽमात्यवर्णिकसेनापतिसुहृन्सुतैः ॥

यत्र सङ्गीतकं राज्ञां चतुरश्रः स कथ्यते ।
कृत्विक्पुरोहिताचार्यैः सहान्तःपुरिकाजैः ॥

१५ महिष्या सह यत्र स्यात्तयश्रोऽस्तौ रङ्गमण्डपः ।
मार्गप्रक्रियया कार्यं सङ्गीतं त्र्यश्रमण्डपे ॥

चतुरश्रे मार्गदेशमिश्रं सङ्गीतकं भवेत् ।
मिश्रे तु चित्रं संयोज्यं वृत्ताख्ये रङ्गमण्डपे ॥

ये नाटयभेदाः कथितास्तेषु सङ्गीतकक्रियाः ।

२० त्रिमार्गतालनियमसिद्धत्वान्मार्गसंज्ञिताः ॥

नृत्तभेदाः कचिन्मार्गाः कचिद्देश्या भवन्ति ते ।
मार्गप्रक्रियया शुद्धं सङ्गीतं यदि कल्प्यते ॥

शुद्धप्रयोक्ता भरतः सुब्रह्मकुशीलवः ।
देशीतिविमिश्रं वेच्छुद्धं मिश्रा'ख्यातामिषात् ॥

नटनर्तकनर्तक्यः चित्र'सुब्रह्मता सह ।
नाट्यं शुद्धमिति ख्यातं नृत्यं चित्रमिति स्मृतम् ॥

५ नाट्यस्य प्रविभागास्तु यथाशास्त्रं प्रवर्धते ।
नाटकस्थितवाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकम् ॥

नटकमेव नाट्यं स्यादिति नाट्यविदा' मतम् ।
पदार्थमात्राभिनयरूपं नर्तककर्म यत् ॥

तन्मूलनृत्यभेदेन तद्वयं द्विविधं भवेत् ।
१० तत्र भावाश्रयो मार्गो देशी तद्रहिता मता' ॥

त्रिमार्गतालनियतं मार्गमित्यभिधीयते ।
देशीभवत्पुनस्ताललयैराश्रयमिष्यते ॥

पुनरेतद्वयं त्रेधा मधुरोद्धतभेदतः ।
मधुरं लास्यमालयातमुद्धतं ताण्डवं विदुः ॥

१५ सर्वे त्रिधा भवेदेतद्गीतवाद्योभयान्वयात्^१ ।
रसप्रधानाभिनयं मार्गं नृत्तं नटाश्रयम्^२ ॥

भावामिमेयं मार्गं तन्मूल्यं^३ यस्मैकाश्रयम् ।
रसभावसमायुक्तमङ्गचालनसंश्रयम् ॥

मार्गदेशीविमिश्रं तु नटनर्तकसंयुतम् ।
२० ललितैरङ्गहारैश्च निर्वर्त्यं ललितैर्लघैः ॥

वृत्तिः स्यात्केशिकी गीतिर्यत्र तल्लास्यमुच्यते ।
उद्धतैः करणैरङ्गहारैर्निर्वर्तितं यदा ॥

वृत्तिरारभती गीतकाले तत्ताण्डवं विदुः ।
उभयं पृथैरङ्गस्य ना'टकादौ भविष्यताः ॥

नटकमोक्तत्वात्सङ्घ्यं नाट्यमितीरितम् ।
ताले गीते च वाद्ये च वृत्ते चाभिनयक्रमे ॥

५ सुकुमारप्रयोगो यो नियतो लास्यमुच्यते ।
तच्छृङ्खलाल'तापिण्डीभेयकैः स्याच्चतुर्विधम् ॥

लता रासकनाम स्यात्तत्रेधा रासकं भवेत् ।
दण्डरासकमेकन्तु तथा मण्डलरासकम् ॥

एकन्तु योषिन्नियमाज्ञादथरासकमीरितम् ।
१० शृङ्खला भेयकञ्चापि दशाधा भिद्यते पुनः ॥

तद्नेपथ्यपदमित्यादिलास्याङ्गत्वेन कथ्यते ।
पिण्डीबन्धे तु बहुधा भेदस्तत्ताण्डवस्य तु ॥

पिण्डीबन्धात्मकं नृत्तं तद्देवत्वग्रहर्षणम् ।
भवेज्जैरपूजायां तत्तद्गतिपरिक्रमे ॥

१५ भावभेदात्^४ लास्यभेदो^५ बहुधा कथ्यते बुधैः ।
तदेव नियमैर्हीनं देदो कच्या' प्रवर्तितम् ॥

गुण्डलीनृत्तमित्युक्तं तत्स्यादेशोऽन्वयेन कथा ।
देशीतालैश्च वाद्यैश्च देशीगीतैश्च कल्पितम् ॥

चतुष्पष्टयङ्गसंयुक्तगतिश्चा^(१) ल'प्यरीतिमत् ।
२० शुद्धं चित्रं च मिश्रञ्च गुण्डलीनर्तनं त्रिधा ॥

कदाचित्कन्दुकाकीडा कदाचित्रार्णमानतः^{१०} ।
तत्तद्देशगुणोत्थाभिर्लीलाभिः परिकल्प्यते ॥

१ B विना । २ A ने । ३ C D omit this line । ४ मिदा वृत्ता । ५ A शिवम् ।
६ B यमार्गनृतनटाश्रया । ७ A नव यन्मार्गं तन्मूल्यं ।

१ C गच्छे स्याता । २ B कं तत्त । ३ C वा । D लास्य । ४ A तदेवत्वग्रहणम् । ५ A
दे । ६ A दे । ७ B ने हीनदशक्या । ८ B C कु । ९ A धाप । १० A नामता । C नामता ।

- 'नाटयं नृत्यञ्च नृत्तञ्च बृन्दहीनं न गोभते ।
अतो बृन्दं प्रकल्प्यं स्यादित्याहुर्भरतादयः ॥
- नटाश्च नर्तकाश्चैव गायका वादकादयः ।
यस्मिन्प्रयोगे मिलितास्तत्र तद्बृन्दमुच्यते ॥
- ५ तदेवाभ्यन्तरं बाह्यमिति द्वेधा विभज्यते ।
अभ्यन्तरे स्यात्स्त्रीबृन्दं बाह्ये स्त्रीमर्त्यमिभ्रितम् ॥
- उपेष्टमध्यकनिष्ठादिभेदाद्बृन्दं त्रिधा भवेत् ।
अङ्गैरुपाङ्गैः प्रत्यङ्गैर्गीतमात्रानुगामिभिः ॥
- पदार्थोभिनयो नृत्यं ङोम्बीश्रीगदितादिषु^१ ।
- १० अङ्गविक्षेपमात्रं यल्लपतालसमन्वितम् ॥
- तन्मूर्तं नाटकाद्येषु रूपकेषु प्रयुज्यते ।
अङ्गप्रत्यङ्गविक्षेपशून्यो योऽभिनयेन च ॥
- तन्मूर्तं नृत्यन्तु यथोक्ताभिनयान्वितम् ।
ताण्डवं तन्निधा चण्डप्रचण्डोच्चण्डभेदतः ॥
- १५ तत्र ह्यारभटी वृत्तिस्तथैव परिकल्प्यते ।
विलम्बितो लयो यत्र नृ(प्र)हञ्जातीतकल्पितः ॥
- तद्वद्वारभटी यत्र तत् ख्यातं चण्डताण्डवम् ।
समग्रहो मध्यलयस्तथैवारभटीयुतः ॥
- प्रचण्डताण्डवं तत्स्यादिति तत्र प्रयोजितम् ।
- २० अनागतो ग्रहो यत्र लयो यत्र हुतो भवेत् ॥
- तादृश्वारभटी यत्र तत्स्यादुच्चण्डताण्डवम् ।
एतन्नयं भवेन्नृ(प्र)हा गीतवाद्योभयान्वयात् ॥

- करणाद्यङ्गहाराश्च गीतवाद्यल(योभ)यान्विताः ।
यत्रोद्धतं प्रयुज्यन्ते कमा'त्तसाण्डवत्रयम् ॥
- चण्डाख्यं ताण्डवं वीररौद्रमिश्ररसे भवेत् ।
प्रचण्डताण्डवं ख्यातं रौद्रबीभत्समिश्रणे ॥
- ५ उच्चण्डं रौद्रबीभत्सभयानकसमुच्चये ।
करणैरङ्गहारैश्च हुतं त्रिगुणवेगतः ॥
- आकाशचारीभ्रमरीयुतमुच्चण्डताण्डवम् ।
प्लुतलङ्घितभूयिष्ठकरणं भ्रमरीयुतम् ॥
- प्रचण्डताण्डवं भौमचारीयुद्गतमानतः ।
- १० नृत्ताङ्गैः करणैरङ्गहारैर्युक्चण्डताण्डवम् ॥
- हास्यशृङ्गारसंसर्गं लास्यनृत्तं प्रशस्यते ।
शृङ्गारं चाद्धते चापि तद्विदा विनियुज्यते ॥
- उक्तप्रायकरणं रुच्या यद्देश्यकल्पितम् ।
करणं वक्तुं^१ चेति तद्देशीताण्डवं विदुः ॥
- १५ देशीताललयोपेतं देशभाषाविमिश्रितम् ।
तबीराद्धतशृङ्गारहास्येषु विनियुज्यते ॥
- नृत्यभेदे कचित्कैश्चित्प्रायो देश्युपयुज्यते ।
न कदाचन सर्वत्र रूपकेषूपयुज्यते ॥
- ईदृक्ताण्डवलास्यादिभेदाङ्गेषूपयोगिनाम्^२ ।
- २० समाजं शृङ्ग(बृन्द)मित्याहुः तन्निधा पञ्चधाऽपि वा ॥
- उत्तमोत्तममाद्यं स्यादुत्तमाख्यमतः परम् ।
मध्यमोत्तममध्यं च कनिष्ठं चेति पञ्चधा ॥

1 D omits four lines. 2 A अं ईकम् । 3 A तपि । 4 C कम् । 5 B D तत् । 6 B यत् । 7 B वय । 8 B बोदि । 9 A हूया ।

1 B D तस्या । 2 D चैरप्ये वेतिने । 3 B ताम् । 4 A च ने ।

शृङ्ग(वृन्द)मेतत्समुद्दिष्टं कोलाहलमतः परम् ।
मुख्या द्वादश गातारो द्वादशैव तु गायिकाः ॥

अष्टाविहालका^(१)श्चापि ततः पङ्क्तिशः(द्वांशिक)ा अपि ।
ओता^(२)काराश्च पञ्च स्युः ततः पाटहिकाश्च^(३) ॥

५ यत्र मार्दङ्गिकाः पद स्युर्वृन्दं^(४) स्यादुत्तमोत्तमम् ।
पञ्जातारोऽष्ट गायिन्यः पञ्च बद्धा विहालकाः^(५) ॥

चत्वारो वांशिकाश्चापि चोताकारचतुष्टयम् ।
मार्दङ्गिकाश्च चत्वारः ततः पाटहिकद्वयम् ॥

हृदमुत्तममाख्यातं वृन्दं वृन्दवि^(६)शारदैः ।

१० पञ्च स्युर्मुख्यगातारः पञ्चापि समगायिनः ॥

गायिकावांशिकीनां च यत्र स्युः पदं च पञ्चकम् ।
ओताकारत्रयं चापि तथा पाटहिकत्रयम् ॥

मार्दङ्गिकत्रयं यत्र वृन्दं स्यान्मध्यमोत्तमम् ।
द्वौ गायकौ^(७) च गायिन्यो तिस्रः स्युस्तै^(८)मगायिकाः ॥

१५ त्रयो विहालका वंद्याः तिस्रश्चापि विहालिकाः ।
ओताकारत्रयं यत्र मार्दङ्गिकचतुष्टयम् ॥

यत्र पाटहिकद्वन्द्वं वृन्दमेतत्तु मध्यमम् ।
एको मुख्यो भवेद्गाता द्वौ स्याता समगायकौ ॥

गायकौ वांशिकौ द्वौ द्वाबोताकारद्व(त्र)यं तथा ।

२० एकः पाटहिको यत्र मार्दङ्गिकयुगं तथा ॥

एको विहालको यत्र कनिष्ठं वृन्दमुच्यते ।
क्षिपञ्चाशच्चतुस्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशत्तिस्रस्तथा ॥

1 A ओत । 2 A BC वृन्द । 3 B विहालकाः । 4 A खदं घड । 5 B गौ ।

चतुर्दशाष्टादश वा सङ्ख्या वृन्देषु पञ्चसु ।
मुख्यगाता समं गाता गायिनी वांशिकस्तथा ॥

ओताकारः पाटहिको यत्र मार्दङ्गिकद्वयम् ।
द्वुद्विकाकोहलिकौ^(१) यत्र जर्ही^(२)रिकाद्वयम् ॥

५ वैणिकी यत्र सुसमौ वृन्दं तत्स्यात्कनिष्ठकम् ।
मुख्यानुवृत्तिचातुर्यं तत्प्रयोगप्रगल्भता ॥

तालालुवर्तनन्यूनपदप्ररणैपुणम् ।
लयतालावधानं^(३) च सादृश्यैक्यविभावना ॥

भिन्नरागज्ञता^(४) स्थानत्रितयप्राप्तिशक्तता^(५) ।
१० एते वृन्दगुणाः प्रोक्ता वृन्दकोलाहलं विना ॥

एतन्मार्गस्य देव्याश्च सामान्यमभिधीयते ।
नाट्याभिधाननिष्पत्तेरेतद्वितयमीरितम् ॥

नृत्तनृत्त्यविभागेन द्विधा मार्ग उदाहृतः ।
नृत्तं तु ताण्डवं नृत्त्यं लास्यमित्यभिधीयते ॥

१५ अङ्गविक्षेपमात्रं यत्तालमानलयैर्युतम् ।
नृत्तं तदुद्धतैरङ्गहारार्थैस्ताण्डवं भवेत् ॥

प्रेरणं प्रापणं देशी^(६)ताण्डवं स्यादनुद्धतैः ।
लास्यं लताभेद्यकादि लास्याङ्गसहितं विदुः ॥

तदेव भूमिचारीभिर्वृद्धीमिललितालयैः^(७) ।
२० देशीलास्याङ्ग^(८)संयुक्तं देशीलास्यमितीरितम् ॥

प्रायेण तत्कुण्डलीति दे^(९)शरीत्यैव कल्प्यते ।
भाणादिनृत्य^(१०)भेदेषु प्रायो लास्यं प्रयुज्यते ॥

1 A कीकौलकीकी । 2 A पर्ष । 3 A तानावचान । B गाना । C तानावचन । 4 B तन्वा । 5 B किला । 6 A कर्णं तन्देव । C प्रेरणं प्रेरणं । 7 A तये । 8 A पाण्डे । 9 D लाव । 10 B D द । 11 B C त ।

- ताण्डवं पूर्वरेण्डे स्याद्'पकेषु रसानुगम् ।
यत्र ध्रुवाः प्रयुज्यन्ते तत्त्वो गीतयोऽपि च ॥
- तालमार्गाश्च सलयाः स मार्ग इति कथ्यते ।
ध्रुवाः पञ्च प्रयोक्तव्या रसाभिनयसिद्धये ॥
- ५ प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीयाऽऽक्षेपिकी स्मृता ।
प्रासादिकी^१ तृतीया तु चतुर्थी चान्तरा ध्रुवा ॥
- नैष्कामिकी पञ्चमीति ज्ञेयाः कापि कश्चिद्ध्रुवाः ।
नानार्थरससंयुक्ता^२ पात्राणां नाटयकर्मणि ॥
- प्रवेशस्तुचनी गाथा या सा प्रावेशिकी स्मृता ।
१० उल्लङ्घितकर्मो यस्यामन्य आक्षिप्यते लयः ॥
- ध्रुवा साऽऽक्षेपिकी नाम विज्ञेया नृत्त^३वेदिभिः ।
आक्षेपवशातो यासामन्तरं संधुपागता ॥
- रङ्गं प्रसादयति या सैव प्रासादिका ध्रुवा ।
सर्वासामन्तरा वस्तुरसादिवशकल्पिता ॥
- १५ आन्तरा सा ध्रुवा ज्ञेया नाट्याभिनयरञ्जनी ।
प्रस्तुतार्थस्य नियोगे सर्वस्याङ्गान्तनिष्क्रमे ॥
- या निष्कामगुणोपेता सैव नैष्कामिकी ध्रुवा ।
अलङ्कारा लया वर्णा गीतयो यतिपाणयः ॥
- अपरस्परसम्बन्धा यस्मान्तास्माद्ध्रुवा स्मृता ।
२० जातिः स्थानं प्रमाणं च प्रकारो नामकल्पना ॥
- ज्ञेया ध्रुवाणां नाटयज्ञैर्विकल्पाः पञ्च^४हेतुकाः ।
ध्रुवाक्षरप्रमाणं यत्सा जातिरिति संज्ञिता ॥

१ B इत्य रः । २ A B दे । ३ B नीम । ४ A प्राधारिका । ५ A ध्रुवानां । ६ A फलेयं ।
७ C इति । ८ A फ । ९ A ना । १० A त्पत्त ।

- प्रवेशक्षेपनिष्कामप्रासादिकमथान्तरम् ।
इति पञ्चविधं गा(स्था)^१नं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
- पट्टलाऽष्टकला चेति प्रमाणमिति कथ्यते ।
प्रकारः स प्रयोगो यः समार्धविषमादिकः ॥
- ५ प्रवाविधाने कथितं नाम ज्ञेयं ध्रुवागतम् ।
स्वेच्छा^२नामानि कतिचिद्विद्यावृत्तविशेषतः ॥
- गीतरोदनसम्प्रान्तिप्रेषणोत्पात^३विस्मयाः ।
यत्र यत्र ध्रुवास्तत्र न योज्या नाटय^४योक्तृभिः ॥
- यानि गीतकलाङ्गानि नाना^५तोद्यानि तान्यथ ।
१० विज्ञेयानि ध्रुवास्तुष्टु^६वृत्तैश्छन्दोगतैरिह ॥
- नास्ति किञ्चिद्वृत्तं यद्वाद्यमान^७कृताश्रयम्^८ ।
गानं यद्वृत्ततो वार्यं तद्वृत्तेन प्रयोजयेत् ॥
- छन्दोवृत्तानि सर्वाणि विज्ञेयानि ध्रुवास्त्विह ।
यद्वृत्तप्रभवं^९ वाद्यमङ्गवाद्यसमं तथा ॥
- १५ पूर्वैरङ्गान्त^{१०}तो वार्यं ततो नृत्तं प्रयोजयेत् ।
गीतवाद्याङ्गसंयोगः प्रयोग इति कथ्यते ॥
- भाषा च शौरसेनीति ध्रुवाणाम^{११}भिधीयते ।
दिव्यानां सप्रमाणं च ज्ञेयं संस्कृतभाषया ॥
- गानं मर्त्यस्य कथितमर्धसंस्कृतभाषया ।
२० छन्दःप्रमाणसंयुक्तं स्तुत्याशीर्वादसंयुतम् ॥
- देवद्विजमहीणानां संस्कृतं गानमिष्यते ।
वैदयानां तु भवेद्गानमर्धप्राकृतसंस्कृतेः ॥

१ A शा । D पाहानां गानमा । २ B सैव । ३ A प्रोक्षणेक्या । ४ D योग्या नाटयप्रयो-
क्तृभिः । ५ C न्ता । ६ A B D स्तुष्टु । ७ A वाद्यवादि । ८ B वा । ९ B नृत्त ।
१० A यद्वृत्त । ११ A सौतु भवेद्वा । १२ A नै गानम् । १३ B C नामा ।

वैशाच्या भाषया गानं शृङ्गाणां मागशी तु वा ।
इतरेषामपञ्चशभाषया गानमिष्यते ॥

अपञ्चष्टा विभाषा वा शकारादेरुदीर्यते ।
उपमेयगुणा ये स्युः नेत्रादीनां गुणाभयाः ॥

५ उत्तमाधममध्यानां स्त्रीणामपि च तत्त्वतः ।
पथावदवगम्येते प्रयोज्या नाट्यकोविदैः ॥

नेत्रादेर्देवतौपम्ये सूर्याग्निपवनाः स्मृताः ।
रक्षोदेत्योद्धतानां च मेघपर्वतसागराः ॥

सिद्धगन्धर्वयक्षादेः कुञ्जरर्षभशाखिनः ।

१० राजहंसर्षभगजशार्दूलाः पृथिवीभुजाम् ॥

एत एव प्रयोज्याः स्युः सदास्तोत्तमयोरपि ।
नागशार्दूलवृषभाश्च दिव्येषु प्रयोजयेत् ॥

कव्यादा महिषर्क्षाश्च विप्रानां करवः स्मृताः ।
सारसाः शिल्पिनः कौशाश्चकाह्वाः कुमुदाकराः ॥

१५ मध्यमैरुपमेयाः स्युः प्रयोज्या नाट्यकर्मणि ।
कोकिलाः बह्वपाः काका वकाश्चापश्च कौशिकाः ॥

अधर्मैरुपमेयाः स्युस्तत्तदर्थानुकूलतः ।
शर्वरी वसुधा ज्योत्स्ना पद्मिनी यौः करेणुका ॥

नायिकानामुदात्तानामुपमेयगुणाः स्मृताः ।

२० दीर्घिका कलिका मल्ली सारसी शिल्पिनी मृगी ॥

नायिकानां मध्यमानामुपमेयाः स्युरर्थतः ।
भ्रमरी कुररी काकी परपुष्टा च मालिका ॥

वेद्यानामधमानां स्युरुपमेयगुणा अमी ।
यद्वस्तु सुभगं हृद्यम्मतं देवतमानुषैः ॥

उपमेयं भवेत्तच्च गीतवृत्तिषु गायनैः ।
एवं विभाव्य भरतेर्यथाभावं यथारसम् ॥

५ यथार्थमेतन्नाट्यं च प्रयोज्योऽभिनयः सदा ।
वृक्षत्वर्गशिंशुपात्वादेर्यथा तादात्म्यमुच्यते ॥

तथा भवेत्काव्यबन्धे तादात्म्यं रसभावयोः ।
वागङ्कसस्त्वामिनया भावाः स्युर्नाट्यकोविदैः ॥

रसोऽभिनयो वागङ्कसत्वाहार्यसमुच्चयात् ।

१० उच्चैः पदार्थवाक्यार्थवाच्यौ भवितुमर्हतः ॥

स्यायी वा सात्त्विको वापि सञ्चारी वा कश्चित्कचित् ।
भावो वाक्यार्थतामेति तत्तद्भावविशेषतः ॥

केवलं न रसः काव्ये वाक्यार्थत्वमुपैष्यति ।
अलङ्कारोऽपि वाक्यार्थः स्याद्गुणोऽपि च वाक्यतः ॥

१५ वाक्यवाक्यार्थवशतो ध्वन्यन्ते तेऽपि कुत्रचित् ।
भावा रसाश्च योऽस्यास्त्युत्पन्नत्वात्माना नटैः ॥

उदाहरणमेतेषां दिङ्मात्रमभिधीयते ।
तादात्म्यं भावरसयोर्भारविः स्पष्टमृचिवान् ॥

यथा—

२० 'प्रियेऽपरा यच्छति वाचमुन्मुखी
निषद्वहतिः शिथिलाकुलोदया ॥
समादधे नांशुकमाहितं वृथा
विवेद पुष्पेषु न पाणिपल्लवम् ॥'

1 A B C च तु । 2 B ने येसुः । 3 B जा । C भता । 4 B C नत्त । 5 B C
दिजा । 6 C omits two lines । 7 C उत्त ।

1 D मात्रे । 2 A गुते । 3 A वपा C तदा । 4 A यो C ये । 5 B भाव । 6 A
कार्ततः । C काव्यतः । 7 B गुते ।

वाचं यच्छतः प्रियस्यावलोकनायोन्मुख्या निबद्धदृष्टिस्त्वष्टप-
केशपाशात्पुष्पस्पर्शानभिज्ञत्वविभाज्यमानस्तम्मसम्प्रमाङ्गसादादि'-
भावैः सम्भोगशृङ्गारः प्रकाश्यत इति तादात्म्यम् ॥

वाक्यार्थता स्थायिनोऽपि कालिदासेन दर्शिता ॥

५ 'व्याहृता प्रतिवचो न सन्देहो गन्तुमैच्छद्वलम्बितांशुका ।
सेवते स्म शयनं पराहसुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥'

एभिर्भावविशेषैरेषा रतयेऽभ्युदिति स्थायिनो वाक्यार्थता ।
सात्त्विकभावस्य वाक्यार्थता यथा—

'प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानी'ति भारविदर्शिता ।

१० बाष्पाकुललोचनत्वं सात्त्विको भावः ।

बृहद्कुलवीर्यां सञ्चारिणां वाक्यार्थता यथा—'गमनमलसं
शून्या दृष्टि'रित्यादि अत्र सञ्चारिण एव वाक्यार्थः । 'पा-
णिपीडनविधेरनन्तर'मित्यत्र कामदोहदसुखमन्वयदिति
सम्भोगशृङ्गारो वाक्यार्थः । 'गगनं गगनाकारं सागरः'
१५ सागरोपमा' इत्यत्र उपमाऽलङ्कार एव वाक्यार्थः । 'अधरः-
किसलयरागः कोमलविटपातुकारिणा'वित्यत्र रूपका-
लङ्कार एव वाक्यार्थः । एवमुभयालङ्कारा उक्ताः ॥

शब्दो गुणी भवेत्स्वस्ववाक्यार्थगुणगौरवान् ।

२० यथा—'तन्वी श्यामा शिखरिदशने'त्यलालम्बनगतवि-
शिष्टगुणाभिधायकतया प्रसादाख्यः शब्दो गुणविशेषो
वाक्यार्थ इत्यवगम्यते ।

यथाक्रममर्थैतेषां ध्वनिवाक्यार्थतोच्यते ॥

'यान्त्या मुहुर्बलितकन्धरमाननं त'दित्यत्र 'हृदये गाढं
निहितः कटाक्ष' इत्यत्र च वाक्यार्थ उभयोरपि स्थायिनी
रतिर्वाक्यार्थतया व्यज्यते ।

जाओ सोवि विलक्खो मए वि हसिऊण गाढमुपगूढो ।
५ पढमोसरिअस्स णिअसणस्स गण्ठि विमगगन्तो ॥

अत्र सोऽपि विलक्षो जात इति वाक्यार्थादङ्गसादवैषण्योदि
सात्त्विकविशेषो व्यज्यते ।

निशि निशि विरहे तव प्रियाया
भवति विलोचनमिन्दुकान्तली'लम् ।

१० 'भवति च वदनं सरोजमस्या
विसतनुसूत्रसमा तनुक्ष तन्वी' ॥

अत्र लोचनमिन्दुकान्तं भवति वदनं सरोजं भवति
विससूत्रसमा तनुरिति वाक्यैः बाष्पाज्जलव्यापार्यपाण्डि-
मोद्ग्राह्यव्याध्यादयो भावा व्यज्यन्ते इति सञ्चारिणां
१५ ध्वनितान्स्थितिः प्रदर्श्यते ॥

'अहं लज्जालुङ्गो तस्सअ उम्मच्छराइ पेम्माह ।
सहिआअणो वि णि'उणो ह्लाओ किं पाअराएण ॥

अत्र सख्यः किं पादरागेणेति निवेधरूपाद्वाक्यादुभ-
योरपि सम्भोगसम्पन्नव्यज्यत । इति रसध्वनिः ।

१. जातः सोऽपि विलक्षो मयाऽपि हसित्वा गाढमुपगूढः । प्रथमापसुवस्य निवसनस्य मन्थि
विमार्ग्यमाणाः ॥ २. वदं क्खाल्लसस्य चोन्मत्तराणि प्रेमाणि । सर्वाङ्गानोऽपि निपुणोऽपगच्छति
पादरागेण ॥

‘लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह समुत्पन्ते ।
उन्मज्जति क्षिरदकुम्भतटी य यत्र
यत्रापरं कदलिकाण्डमृणालदण्डः ॥’

५ अत्रोपमानभूतोत्पलशशिर्द्विदकुम्भकदलकाण्डमृणालदण्डै-
रुपमेया नेत्रवक्त्रस्तनोरुबाहा’ व्यज्यन्ते इति कदाचिदलङ्कारोऽपि
ध्वनिर्भवति ॥

‘समुद्र इव गाम्भीर्ये वैर्येण हिमवानिव ।
विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ॥’

१० एतैरुपमानैः सर्वैस्त्वयाश्रययोग्यत्वस्थिरप्रतिज्ञत्वविप-
त्प्रतीकारसामर्थ्यसर्वाभिगम्यत्वाद्यो व्यज्यन्त इत्यलङ्कारोऽपि
व्यञ्जकः ।

‘महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकल्पनः ।
स्थिरो निगुडाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥’

१५ अत्रार्थगुणानां शब्दविशेषेण स्वस्ववाच्यगुणाश्रय-
भूतसमवायिमहाबलत्वदुरवगाहत्वापराधसहस्रसत्यवादित्वानतिलह-
नीयत्वसर्वस्वदानक्षमत्वाभेद्यत्वादयोऽर्थो व्यज्यन्ते । अत्र गुणगुणिनो-
स्तादात्म्याङ्गुणा अपि व्यज्यन्त इत्यर्थः ।

ईदृगर्थश्च दृश्यन्ते प्रबन्धेषु महाश्रवेः ॥

२० नृत्तनृत्यविभागोऽयं विज्ञेयो नाट्यकोविदैः ॥
नृत्तनृत्यविभागात्मा नाट्ये योऽभिनयो भवेत् ।

स मार्गसंज्ञां लभते सर्वातोयसमन्वितः ।
सुकुमारप्रयोज्यं यत्तद्वृत्त्यमिति कथ्यते ॥

‘प्रयोऽयमुक्तं यत्तु तन्नृत्तमिति कथ्यते ।

२५ नृत्यप्राधान्यतो नाट्यप्रयोगो रूपकविदुः ॥

प्रयोगस्तोदकादीनां नृत्यप्राधान्यतो भवेत् ।

अथ यत्र प्रयोक्तव्यं देशरीतियुतं नदैः ॥

विशेषतस्तोदकादि देशरीतिमवुच्यते ।
देशभाषाक्रियायुक्तं गीते बाये च नर्तने ॥

तोदकादि प्रयोक्तव्यं नर्तनोपविशारदैः ।
देशान्धगिबजानीयास्तद्वीतिविशारदैः ॥

५ देशो भारतवर्षाख्यो नवसाहस्रयोजनः ।
आसेतोरा हिमगिरेरायामः परिकीर्तितः ॥

तारः पूर्वापरायन्तः सप्तसाहस्रयोजनः ।
वसन्ति मर्त्योः सर्वत्र प्राप्ते कृतयुगे मुखम् ॥

प्रेतायुगे व्रापरे च हिमाकान्तिभयाजनाः ।
१० पादं पादं विसृज्यैते श्रयन्ते दक्षिणापथम् ॥

योजनानां सहस्रे द्वे सप्तशाशच्छतत्रयम् ।
प्राप्ते कलियुगे मर्त्याश्चरन्ति वसुधातले ॥

यक्षा विद्याधराः सिद्धा गन्धर्वाश्च महर्षयः ।
कीदृन्ति स्त्रीगणैः सार्वभुसारापथसूत्रिभिः ॥

१५ अस्य भारतवर्षस्य चतुर्थो दक्षिणापथः ।
चतुष्वष्टिभिर्दाक्षिणो नानाजनपदाश्रयः ॥

पाण्ड्याः सकेरलाख्योलाः सिन्धुसिंहलपामराः ।
कलिङ्गयवनम्लेच्छपारसीकशकाह्वयाः ॥

गौडलाटविदर्भाश्च कामरूपान्नकोङ्कणाः ।
२० कर्णाटसुन्नकाभोजहूणकारुशायजराः ॥

ससौराष्ट्रमहाराष्ट्रहिमौरावन्त्यनृपजाः ।
अङ्गा वङ्गाश्च बङ्गालाः काशीकोसलमैथिलाः ॥

- किरातवर्षकारद्विकुपाञ्चालकेकयाः ।
 औद्दमागवसौवीरदर्शार्णमगाहयाः ॥
- नेपालजैनबाहीकपल्लवकथकैशिकाः ।
 सुभूरसेनकाजानकारुशायवनादयाः ॥
- ५ यदवश्मकुरवपार्वतीयाः सहैमनाः ।
 काश्मीरमरुकेङ्गाणनप्राश्च सहमङ्कणाः ॥
- महेन्द्रदुहितुस्तेतोरेते मध्यमुपाश्रिताः ।
 एतेऽष्टादशभिर्भाषाभेदैर्व्यवहरन्ति च ॥
- ता भाषास्तेषु केषाञ्चिद्देशानां नामभिः कृताः ।
 १० ब्रमिडाः कल्लडान्प्राश्च हूणहिम्मीरसिंहलाः ॥
- पल्लवा यचना जैनाः पार्वतीयाः सपामराः ।
 कथवर्गककाभोजशकनप्राः सवाकटाः ॥
- एतेऽष्टादशभाषाणामाश्रयाः सहकोङ्कणाः ।
 एता भाषाश्च सर्वत्र म्लेच्छभाषेत्युदाहृताः ॥
- १५ तत्तद्देशेषु सङ्गीतं तत्तद्भाषाभिरन्वितम् ।
 देशीति देशिकमपि कथयन्ति मनीषिणः ॥
- भाषा नाट्योपयोगिन्यः स्युः षट्पञ्चाथ सप्त वा ।
 संस्कृतप्राकृताख्या च पैंशाची मागधी तथा ॥
- शौरसेनीति पञ्च स्वरपञ्चशयुक्ताश्च षट् ।
 २० अपञ्चशाह्यां भाषां सप्तमीमपरे विदुः ॥
- एता नागरकग्राम्योपनागरकमेतदाः ।
 त्रिषा भवेयुरेतासां व्यवहारो विशेषतः ॥
- एवं देशविभागांश्च देशभाषा दशाष्ट च ।
 देशोपचारादेश्यांश्च तालान्सङ्गीतकानि च ॥

- सङ्ख्याश्च परिवर्तनां गीते मात्राः कलाकृताः ।
 विभामानपि तत्सङ्ख्यान् गीते वाद्ये कलावशात् ॥
- गीते धातुषु सर्वत्र समार्धविषमादिषु ।
 प्रवेशांश्च विदारीणां कालसङ्ख्याः समाश्रिताः ॥
- ५ वितालमनुतालांश्च भग्नतालक्रमानपि ।
 यथावदभिगम्येतान्प्रयुञ्ज्यान्नाटयकोविदः ॥
- पौरजानपदानांश्च देशे देशे महीश्रुताम् ।
 आचारओपचारश्च व्यवहारा अलङ्कियाः ॥
- आकाराश्चैव वेधाश्च विहारश्च पृथक्पृथक् ।
 १० तांस्तान्विशेषान् जानीयात्सप्तदेशानुरूपतः ॥
- तां तां प्रकृतिमास्थाय नाटयेनाभिनयेन्नटः ।
 वैभाषिकादिभाषाश्च यथावत्परिकल्पयेत् ॥
- शकाराभीरचण्डालपुलिन्दाइशाबरास्तथा ।
 हालिका भैरवाभ्येति सप्त वैभाषिकाः स्मृताः ॥
- १५ विश्रामे गीतपाठ्यादेः सद्स्यानां नटादिभिः ।
 परिहास्याय योक्तव्या देशभाषाभिरन्विताः ॥
- शकारा गिरिकुञ्जेषु शकारप्रायभाषिणः ।
 रक्ताक्षः कृष्णकेशाश्च तुम्बिला दन्तुरास्तथा ॥
- कार्पासकर्परप्रायवसनाः सहयोधिनः ।
 २० आभीराः काननञ्जोतस्विनीतीरनिवासिनः ॥
- सगोकुला हास्यवेधाः सहपुत्रकलत्रिणः ।
 भाषां चचमचप्रायां व्याहरन्ति यतस्तताः ॥
- ग्रामोपान्तवने वासः क्रूरवेधा गवाशानाः ।
 हृत्स्वकालाङ्गतेजाश्च(?) श्वपचप्रायभाषिणः ॥

कदम्बभोजिनो बन्धाश्चण्डाला इत्युदीरिताः ।
गिरिकाननवेदमानः मधुमैरेयपायिनः ॥

बकुलप्रायवसनाः सक्तीका गीतसादराः ।
पुलिन्दाः स्युः सरमरप्राया भावामुपाश्रिताः ॥

५ पर्वतप्रायवसनाः पल्लीपर्वतवासिनः ।
शार्दूलमृगयाक्रीडाः कलाहाराः कलप्रियाः ॥

शबराश्चर्मरप्रायकेशा लेलेतिभाषिणः ।
शैलारण्यतटीवासाः श्यामाकाहारशीलिनः ॥

साजगोमहिषास्सर्वे कार्पासादितुषप्रियाः ।

१० हलहलेतिभाषन्तो हालिकाः सकुडुम्बिनः ॥

पुरे जनपदेऽरण्ये वसन्तः स्वैरचारिणः ।
मांसाशिनो मधुरता मतमांसबलक्रियाः ॥
विदूरलोकयात्राश्च रुशार्दूलमेखलाः ।
अविस्पष्टपदालापा भैरवा इत्युदीरिताः ॥

१५ एते विशेषतः कार्या हासहेतोः सभासदाम् ।
नातीव संस्कृताद्या वा भाषा नातीव देशजा ॥
कथाप्रवर्तिनी गोष्ठ्यां भाषा स्यादुभयात्मिका ।
शब्दरूपा यत्र भावास्तिष्ठन्ति च कुहन्ति च ॥

अभीष्टमर्थिनां लोके सा गोष्ठीति निगद्यते ।

२० सभ्याः सभापतिसत्त्वाः श्रुतशीलकुलोन्नताः ॥
यत्रास्ते प्रियमाणास्तां गोष्ठीं प्रविशेत्सुखीः ।
या गोष्ठी लोकविद्विष्टा या च स्वैरविसर्पिणी ॥
परहिंसात्मिका या च न तत्रावतरेदुधः ।
त्रिवर्गसाधनी या च या लोकैरपि संस्कृता ॥

तस्यां गोष्ठ्यां प्रकथयन्कथां बहुमतो भवेत् ।
यस्मात्सर्वात्र पश्यन्ति सर्वे गोष्ठ्यां सभासदः ॥

तस्मात्तां सर्वतो भावैः प्रीणयेन्नाट्यवित्तमः ।
इत्थमुक्तकमोपेतं नाट्यं सर्वैसाश्रयम् ॥

५ प्रेक्षकस्य प्रयोक्तृश्च कवेः स्यादुक्तिमुक्तिदम् ।
ग्रन्थेऽस्मिन्नविभिन्नोऽपि योऽर्थो बहुधा ईरितः ॥

न तस्य पुनरुक्तत्वं मतान्तरसमर्थनात् ।
सन्ति चैकशतं शिष्या भरतस्य महामुनेः ॥

तेषां मतैरभिन्नोऽपि भिन्नवत्प्रतिभाति सः ।

१० न स्वातन्त्र्याच्च मौढ्याच्च कोऽप्यर्थो निहितः कचित् ॥

भट्टाभिनवगुप्तार्यपादप्रोक्तेन वर्त्मना ।
अयं प्रबन्धः कथितः शारदायाः प्रसादतः ॥

यः कश्चिद्वगन्ता चेत्प्रबन्धस्यास्य तत्त्वतः ।
स मामनीयो भवति राजभिर्भावकोविदैः ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने
नाट्यप्रयोगभेदप्रकारविशेषनिर्णयो
नाम दशमोऽधिकारः ।

सोऽप्यादादिनगो भुजङ्गललितप्रासाञ्जिताख्यैर्जग-
त्सर्गध्वंसनपालनादिकरणैस्तत्तत्क्रियास्तानतैः (१) ।
यः कल्पान्तमहातमीयवनिकामध्यान्तरन्तर्हितः
स्वात्मन्येव जगद्विचित्रचरितं पश्यन्मुदा नृत्यति ॥

APPENDIX.

The full text and source of the passages cited as illustrations.

पृष्ठ. पंक्ति.

१४६ १७ गतः स काल इत्यादौ प्रसङ्गमोऽभिधीयते ।—

गतः स कालो यत्रासीन्मुक्तानां जन्म वक्षिषु ।
वर्तन्ते सांप्रतं तासां हेतवदशुक्तिसम्पुटाः ॥

शु. प्र. ७. १९.

१४६ १८ तुष्मच्छासनलङ्घादौ शेषाऽभ्युपगमात्मिका ।—

तुष्मच्छासनलङ्घनांभसि मया मग्नेन नाम स्थितं
प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मज्जेऽनुजानामपि ।
क्रोधोहासितशोणितारुण्यदस्योच्छिन्नतः कौरवा-
नयैकं दिवसं समासि न गुरुः नाहं विधेयस्तव ॥

वे. सं. १.

१४६ १९ मध्नामि कौरवस्यादातुपहासात्मिका भवेत् ।—

मध्नामि कौरवशतं समरे न कोपा-
दुदृशासनस्य हथिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सक्चूयैयामि गद्या न सुवोषनोक्त
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

वे. सं. १.

१४६ २० लाक्षागृहानलेस्यादौ विवादाक्षेपकात्मिका ।—

लाक्षागृहानलविषाजसमाप्रवेशैः
प्राणेषु विततिष्येयुश्च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डवबभूवुरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्तु मयि जीवति भारतराष्ट्रः ॥

वे. सं. १.

१४६ २१ वितर्कगर्भा काकुः स्वाद्योन्मत्तपुरुषाः ।—

नवजलधरः सप्तद्वोऽयं न दत्तनिष्ठाधरः
सुरपतुर्दिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

पृष्ठ. पंक्ति.

अयमपि पटुः धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्मिन्वा विपुलप्रिया न ममोर्बेशी ॥

पंक्ति. ४.

१४७ ३ सहभृत्यगणेत्यादौ ज्ञेयो वाक्यान्वयारमकः ।—
सहभृत्यगणं समान्धर्वं सहभिरं समुतं सहाजुगम् ।
स्ववलेन निहन्ति संयुगे न विराट्पाण्डुमुतः सुवीथनम् ॥

वे. सं. २.

१४७ ४ वस्ते ? एवं जीवितेत्यादौ ज्ञेयो वाक्यासमासिकः ।—

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियशतेरतुरुच्यं सुरर्वा

तामेव शान्तमथवा किमतः परेण ॥

उ. रा. च. ३

१४७ ५ विङ्मातङ्गघटेत्यादौ वाक्यसंभेदरूपकः ।—

विङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुरापाटा मदीं साध्यते

सिद्धा साऽपि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मादाविरभूकथाङ्गतसिर्वं यत्रैव चास्ते गतम् ॥

मष्टमभाकरस्य, औपि—वर्णा.

१४७ ८ प्रत्यभारिकृतेत्यादौ वाक्यानुव्याख्यानरमकः ।—

प्रत्यभारिकृताभिमन्युनिधनप्रोद्भूततीप्रकुम्भः

पाथेत्याकृतशात्रवप्रतिकृतेरन्धुबा सुष्ठवः ।

कीर्णां वात्पकणैः पतन्ति भुवि श्रीधराजवा दृष्टयो

हा वस्तेति गिरः स्फुरन्ति न पुनर्विचारित कण्ठाद्भिरः ॥

शा. प. निशानारानजन्व.

१४७ १६ एवं मेहेमेतेति (?) वाक्यादावभिनीयते ।—

एहमेतत्तपथिया एहमेतेहि अञ्छितेहिम् ।

एहमेत्तावत्या एहमेतेहि दिव्यपथिम् ॥ (?)

[एतावन्मात्रस्तनी एतावन्मात्राभ्यामक्षिपश्वाभ्याम् ।

एतावन्मात्रवस्था एतावन्मात्रैर्विबसैः ॥]

पृष्ठ. पंक्ति.

१४८ १३ शान्त्यै वोऽस्तु कपालेति वाक्यादावादिमो ध्वनिः ।—

शान्त्यै वोऽस्तु कपालदाम जगतां पयुर्वेदीयां क्षिपि

कापि कापि गणाः पठन्ति पद्मो नाक्षिप्रसिद्धाश्चरम् ।

विश्वं स्वयति वक्ष्यति क्षितिमपामीक्षित्यन्तेऽक्षिप्यते

नारीरागिषु रस्यतेऽस्त्यति जगन्निर्बन्धयति धामिति ॥

सर. कथा. प. ४५९

१४८ २१ भम धमिज वीसत्यो इत्यादिवाञ्छुनादवाक् ।—

भम धमिज वीसत्यो सो सुणओ अज्ज मारिदो देण ।

गोदानहैकच्छकुडकुडवासिना द्रिक्सीहेण ॥

[भ्रम धार्मिक विप्रव्यः स आ अथा मारितस्तेन ।

गोदानदीकच्छकुडकुडवासिना दृष्टसिद्धेन ॥]

शा. सं. २. ७५.

१४९ ३ लावण्यसिन्धुरित्यादि प्रतिशब्दनिर्देशनम् ।—

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र

यत्रोरपलानि क्षासिता सह संलुपन्ते ।

वन्मज्जति द्विरद्वकुम्भतटी च यत्र

यत्रापरे कदलिकाण्डमृगालखण्डाः ॥

वामनकाव्या. ४. ४.

१४९ ७ भक्तिप्रद्वयद्या(ह्याय दात्वा)दावतुनादः प्रतीयते ।—

भक्तिप्रद्वयद्या दातुं युक्तपुत्रकुटीकोटरकोडलीनां

लक्ष्मीमाकण्डुकामा इव कमलवनोद्भूतं कुर्वते ये ।

काळाकारांश्चकाराननपतितजगत्साध्वस्रध्वंसकल्याः

कल्याणं वः क्रियास्तुः किसलयवचस्यै करा भास्करस्य ॥

सूर्यसतक—२.

१४९ १२ दत्तानन्देतिवाक्यादौ प्रतिनादनिर्धया ।—

दत्तानन्दाः प्रजानां समुत्पन्नसमाकृष्टश्रेष्ठैः पयोभिः

पूर्वादि विप्रकीर्णां विशि दिशि विरमत्यग्निं संहारभाजः ।

दीप्तांशोर्दिविदुःस्त्रप्रभवभवभयोदन्तुत्तारनावो

गावो वः पावनानां परमपरिमितां मीतिमुत्पादयन्तु ॥

सूर्यसतक—९.

पृष्ठ. पंक्ति.

१७१ ९ तथाभूतादिवाक्यादौ स्वरकाङ्कः प्रकाश्यते ।—
 तथाभूता इहान्न नृपसदृशि पाञ्चालकनया
 वने व्याप्यैः साकं सुचिरसुखितं वलकलभरैः ।
 विराटस्यावासे स्थितमनुचितारस्मन्निभूतं
 शुक्रः खेदं स्निहे मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥
 वे. सं. १.

२०३ ५ यदामोत्कलिकेत्यादि लतारत्नावलीगतम् ।—
 यदामोत्कलिकां विपाणहुररुचं प्रारब्धजन्मं क्षणा-
 द्यायां स्वसनोद्गमैरविरलेरातन्वतीमात्मनः ।
 अयोधानलतामिमां समन्तां नारीभिधान्यां ध्रुवं
 पश्यन्कोपविपाटलसुति सुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥
 रत्ना. २.

२०४ १२ भीमञ्च वेणीसंहारे सत्पक्षा इति दर्शितम् ।—
 सत्पक्षा मयुरगिरः प्रसाधिताशा मयोद्धतारंभाः ।
 निपतन्ति वाक्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥
 वे. सं. १.

२०५ १२ विष्कम्भे माल्यवद्वाक्ये हा वत्सा इत्युदीरिते ।—
 हा वत्साः स्वरदुवणप्रभृतयो वप्याः स्थ पापस्थ मे
 हा हा वत्स विभीषण त्वमपि मे कार्येण हेयः स्थितः ।
 हा मद्रसल वत्स राजन महत्पक्ष्यामि ते सङ्कटं
 वत्से केकसि हा हताऽसि न चिरातीन् पुत्रकान् द्रक्ष्यसि ॥
 नीरव. ४.

२०६ १८ आरम्भोऽसंशयं क्षत्रेत्यादि दुष्यन्तभाषिते ।—
 असंशयं क्षत्रपरिग्रहश्चा यदायैमस्यामभिलाषि मे मनः ।
 सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रभृतयः ॥
 अ-शा. १.

२०६ २० प्राणैस्तपोभिरथवाऽभिमतं मदीयेः
 यन्मां विधेयविषये स भवामिपुङ्गे
 कोहस्य तत्फलमसौ प्रणयस्य सारः ।
 प्राणैस्तपोभिरथवाऽभिमतं मदीयेः
 कृत्यं वटेन सुहृदो यदि तत्कृतं स्यात् ॥
 सा. भा. १.

पृष्ठ. पंक्ति.

२०६ २१ प्रीते विभावरीत्यादि प्राप्त्वाशा माल्यवद्वाक्यः ।—
 प्रीते विभावरी पुरा परिभूय मर्या-
 न्वन्नेऽन्यतो यदभयं स भवानर्हयुः ।
 तन्मर्मणि स्मृशति मामतिमात्रमथ
 हा वत्स शान्तमथवा दशकम्परोऽसि ॥
 अतर्क. रा. ४.

२०६ २२ भव हृदय साभिलावं संप्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।
 आशङ्कते यदसि तदिव स्पर्शश्चमं रत्नम् ॥
 अ. शा. १.

२०७ १९ अहो अवं सो रात्रौचि रत्नावल्यां सुखं स्मृतम् ।—
 अहो अवं सो रात्रा उदयनो गाम अस्त अहं तावैण दिण्णा । (दीर्घ निश्चय)
 ता परन्तेसगहृसिदं चि मे सरीरं दाणि बहुमर्धं संवुत्तम् ।
 रत्ना. १.

२१० १५ शरीरं क्षाममित्यादि क सेत्यन्तं यदन्तरा ।—
 शरीरं क्षामं स्यादसति द्युतिशालिङ्गनसुखे
 भवेत्साकं बहूः क्षणमपि न सा दृश्यत इति ।
 तथा सारङ्गाध्या त्वमसि न कदाचिद्विरहितं
 प्रसक्तं निषाणि हृदय परितापं प्रजसि किम् ।
 माळिका. ३.

२११ १४ यथा हि वेणीसंहारे वीर्यं भीष्ममहार्णवे ।—
 वीर्यं भीष्ममहार्णवे कथमपि द्रोणानले निर्वृते
 कर्णाशीविषमोगिनि प्रशमिते शक्ये च याते दिवम् ।
 भीमेन त्रियसाहसेन रत्नसावकपावशिते ज्ञये
 खवं जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥
 वे-सं. १.

२१७ २० एकैकानि शिरांसीति पद्यादौ सा च दृश्यते ।—
 एकैकानि शिरांसि राक्षसबभ्रुकस्य हृत्वा निजे
 तेजोऽसौ दशकण्ठमूर्धैरिभ्यो निर्माप्य पूर्णावृत्तिम् ।
 अथ स्वस्वयन्तं समाप्य अगतो छेद्वन्नृबन्दीवृत्तां
 जीवाभयकलोच्य शोकरमसमीक्षान्नो राघवः ॥
 अत. रा. ७.

५४४ पैकि.

- २२८ ९ प्रीतिनाम सद्स्यानामित्यादेवैस्तु सूच्यते ।—
प्रीतिनाम सद्स्यानां मित्रा रङ्गोपजीविनः ।
जित्वा तद्वृत्तारमेध प्रत्याहरामि वाम् ॥
अन. रा. १.
- २२८ १ वीजन्तु वेणीसंहारे सत्यक्षा इति दक्षितम् ॥—See page ३१८
- २२८ ११ रत्नावल्यां मुखं द्वीपादन्यस्मादपि दर्शितम् ।—
द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय ह्यदिति षटपति विभिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥
रत्ना. १.
- २२८ १२ तवास्मि गीतरागेति पात्रं शाकुन्तले कुतम् ।
तवास्मि गीतरागेण ह्यारिणा प्रसभं हृतः ।
एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥
अ. शा. १.
- २२८ २१ प्ररोचना सा श्रीहर्षो निपुणेत्यादिनोच्यते ।—
श्रीहर्षो निपुणः कविः परिश्रव्येषा गुणमाहिणी
लोके ह्यरि च वस्त्राजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।
वस्त्रैकैकमपीह बाञ्छितफलप्राप्तेः परं किं पुनः
मन्त्रायोपचयाद्यं समुद्धितः सर्वो गुणानां गणः ॥
रत्ना. १.
- २२९ १ मन्त्रार्थं रसपाठेति पद्ये प्रस्तावनीक्यते ।—
मन्त्रार्थं रसपाठगीतिगतिषु प्रत्येकमुत्कर्षिणो
मौनस्यस्य कवेर्गोभीरमधुरोद्गारा निरां व्युत्थयः ।
वीरोदासगुणोत्तरो रघुपतिः काव्यार्थबीजं युनि-
वात्समीकिः फलति स्म यस्य चरितस्तोत्राय दिव्या गिरः ॥
अन. रा. १.
- २२९ १७ अर्थः कूरप्रहेत्यादिः मुद्राराक्षसकल्पितः ।—
कूरप्रहः सकेतुध्वन्त्रमसं पूर्णमण्डलमिहानीम् ।
अभिमवितुमिच्छति बलाद्रक्षस्येनन्तु बुधयोगाः ॥
मु. रा. १.

५४४ पैकि.

- २३० १५ अथ विक्रमोर्वशीये राज्ञो विदूषकस्य सहाये ।—
विदूषकः—भो वनस्य को एसो कानो जेण तुमं पि दूमिज्जसे । सो किं पुरिखो ब्याड
इत्थिअत्ति ।
राजा—सखे
मनोजातिरनाधीना सुखेष्वेव प्रवर्तते ।
लोहस्य ललितो मार्गः काम इत्यभिधीयते ॥
विदूषकः—एवं पि ण जाणे ।
राजा—वयस्य इच्छाप्रभवः स ।
विदूषकः—किं ज्ञो जं इच्छदि सो तं कामेदित्ति ।
राजा—अथ किम् ।
वेकं. ? see दशरूपक. ३.
- २३० २० कार्या ईकतलीनेति (?) प्रस्तुताथोपदेशतः ।—
अ. शा. १. (?)
- २३२ ५ सख्युडलं सकवचमित्वादौ सा विभोक्वते ।—(?)
- २३३ १२ कस्मैचित्कपटायैति लक्ष्मीमुद्दिश्य केनचित् ।—
कस्मैचित्कपटाय कैटभरिपूरःपीठदीर्घालयां
देवि स्वामभिव्राध कुप्यसि न चैतत्किंचिदापदमहे ।
यत्ते मन्त्रिरसम्युज्जन्म किमिदं विधागृहं यच्च ते
नीचामीचतरोपसर्पणमपामेतत्किमाचार्यकम् ॥
अन. रा. ७. ५३.
- २३३ १४ मेदष्टेदृक्शोदं लघु भवत्युत्थानयोगं वयुः
सर्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमर्षितं भयक्रोषयोः ।
उत्कर्षः स च धनिनां यद्विषयः सिद्धयन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यस्यन् वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥
अ. शा. २.

पृष्ठ. पंक्ति.

२७८ १३ वरकण्ठा माधवस्यापि तत्परदेयमिमीयते ।—

सम्भूयेव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्त्रे
यत्रालोकपथावतारिणि शरितं प्रसीति नेत्रोत्सवः ।
यद्वालेन्दुकुलोच्चयाद्वचिवैः सारैरिवोद्यादिवं
तत्परदेयमनङ्गमङ्गलपूर्वं भूयोऽपि तस्या सुखम् ॥

मा. मा. ५.

२७८ १४ अवहित्वं तदेव स्याद्यस्याग्निं निवारितः ।—

यस्याग्निं निवारितो निवसनमग्निं समुत्थयन्
भूमेदो न कृतो मनागपि सुहृदेखण्ड्यमानेऽधरे ।
यन्निःशङ्कमिहार्पितं वपुरहो पत्युः समाच्छिङ्गने
मानिन्या कथितोऽनुकूलविधिना तैवेव मन्युमैहान् ॥

हेम. का. प. १०४.

२७८ १८ यथा कुलेन कान्त्या च नयसेत्यादि कथ्यते ।— (१)

२७८ १९ वितर्कः कास्विदित्यादि दुष्यन्तवचनं यथा ।—

कास्विद्वगुण्ठनवती नातिपरिस्तुटशरीरलाभया ।
मन्वे तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुव्रणाम् ॥

अ. भा. ५.

२७८ २० क्रियेया कौमुदी किं वा लावण्यसरसी सखे ।—

इत्यादि रामाराध्यां संशयः कृष्णभाषिते ॥ (१)

२७९ १ तं विना कैकयीपुत्रमिति रामेण भाषितम् । (१)

२७९ २ उद्देशो हा ह्येतोऽस्मीति कपिश्रव्यवचो यथा ॥—

हा ह्येतोऽस्मि हा दग्धोऽस्मि हा वञ्चितोऽस्मि हा किमिदमापत्तितम् ।
इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिश्रव्यमश्रौषम् ॥

का. पू.

२७९ ३ मौढ्यं क्षणिकमित्यादि यद्वेजेनापि भाषितम् ।—

पृष्ठ. पंक्ति.

क्षणिकं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विषमप्यमृतं कपिश्रव्येदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥

छ. ८. ४६.

२७९ ४ अङ्गानि बन्धान्भोगैः सिन्धेत्यादि वचो यथा । (१)

२७९ ५ तदुच्यते परीवारप्रार्थनाभिः क्रियास्त्विति ॥—

परिसूदितमृणालीकान्मानङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।
कलयति च हिमाशोनिष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेद्वान्तःकपोलः ॥

मा. मा. १.

२७९ ८ अकामोपनतेनेव साधोरित्यादिनोच्यते । (१)

२७९ ९ यथा बामेन बानीरमित्याद्यनुगतिः स्मृता । (१)

२७९ १० यथैव कुलपत्यङ्गे दोर्दण्डाः केति विस्मयः ।

दोर्दण्डाः क धृताङ्गदाः क तु शिरानदौ भुजौ द्वाभिमौ
वक्त्राणि क तु कान्तिमन्ति बलिमत्वेनं मरैकं मुखम् ।
वाचस्ताः क जिह्वाणैश्चनियनाः कायं वचःसंयमौ
होलाकम्पितभूचरः क चरणन्यासः क मन्दा गतिः ॥

सर. कळा. प. २६४.

२७९ ११ प्राणैस्तपोभिरित्यादि यद्वचः साधनं भवेत् ।

see p. ३१८.

२७९ १३ प्रीतिर्नाम सदस्यानामित्यादिवचनं यथा ।

see p. ३२०

२७९ १५ यस्व आतङ्क इत्युक्तो राहोश्चन्द्रकलादिबल ।—

राहोश्चन्द्रकलाभिमाननचरी देवात्समासाय मे
वत्स्योरस्य कृपाणपातविषयादाकिञ्चनः प्रेयसीम् ।
आतङ्कादिकं हृतं करुणया विक्षोभितं विस्मया—
रुकोपेत वलितं युवा विकसितं चैतः कथं वृत्ताम् ॥

मा. मा. ५.

२७९ १६ यथा सीताऽपि तत्रासेत्यादावपि च दृश्यते ॥ (१)

२७९ १८ माधवस्य परिक्षेष्टादीति इत्यत्र दृश्यते ।—

पृष्ठ. धीक.

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्नुपभवपर्यं यो न गतवान् ।
विवेकप्रज्ञासुपचितमहामोहाह्वानो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च तनुते ॥

मा. मा. १

२७९ २० विजित्य पृथिवीं सर्वाभिरयादौ तद्विजोक्त्यते । (१)

२७९ २२ तन्नामोऽहं यदीत्यादि महानाटककल्पितम् ।—

रामोयं सुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-
मस्मद्भ्रातृव्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ।
बन्दीवैष यथासि गायति मयद्यस्यैकवाणाहति-
भ्रेणीमृतविशालतालविचरोद्गीर्णैः स्वैरैः सप्तभिः ॥

महा १. ४० (१)

२८० २ यथाऽर्घ्यमर्घ्यमित्यादौ जामदग्न्यव्यतिक्रमः ।—

अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवैश्व भरतामशो यतः ।
क्षत्रकोपदहनाचिपं ततः सन्ध्ये दशमुदप्रतारकाम् ॥

रघु. ११. १९.

२८० ७ सं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारमित्यादौ स तु दृश्यते । (१)

२८० ९ त्रियप्रायेतिवाक्यादौ मद्ः स्त्रेण वडाहृतः । (१)

२८० ११ स स्वान्नैः कल्पितेत्यादिमालतीमाचवदिवाक् ।

आन्नैः कल्पितमङ्गलप्रसिद्धाः श्रीहस्तरकोपल-
व्यकोटसंभूतः पिनक्ष सहसा हस्तुण्डरीकसजः ।
एताः शोणितपङ्कजकुम्भयुः संभूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थितेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

मा. मा. ९.

२८० १३ तुल्यशीलवभोजात्तामित्यादौ तद्विजोक्त्यते । (१)

२८० १५ नेहं मुक्तमितीत्यादौ दृश्यते सा प्ररोचना । (१)

पृष्ठ. धीक.

२८० १७ कल्पसिद्धैवयजनादित्यादौ सा विजोक्त्यते ।—

कल्पसिद्धैवयजनाद्भवाद्यौ नृपः पिता ।
सुप्रसन्नोऽन्वला मूर्तिरस्याः स्तेहं करोति मे ॥

मीर. व. १.

२८० १९ राज्याङ्गशो वने वासेत्यादौ विन्यास उच्यते ॥ (१)

२८० २१ एष कश्चुकिना तावत्तिष्ठतीत्यादिनोच्यते । (१)

२८१ १ सन्देशिनीयो जात इत्यादौ सा विजोक्त्यते ।

sec. p. ३१९

२८१ ३ सा व्याहृता प्रतिवचो न सन्ध्ये इतीर्यते ।—

व्याहृता प्रतिवर. न सन्ध्ये गन्धुमैच्छवल्गुषिवाशुका ।
सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथाऽपि रत्ने पिनाकिन्तः ॥

ऊ. सं. ८. ९.

२८१ ५ नीलमेघाभिता विष्टुदित्यादौ सा विजोक्त्यताम् । (१)

२८१ ७ देवताभ्यो वरं प्राप्तेत्यादौ संहार इत्यते । (१)

२८१ ९ धन्या केयं स्थितेत्यादौ दृश्यते तत्समपणम् ।—

धन्या केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किन्तु नामेतद्वत्याः
नामैवास्याः तदेतत्परिचितमपि ते विस्तृतं कस्य हेतोः ।
नारीं दृष्ट्वापि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्द्र-
देव्या निष्ठोदुमिच्छोरिति सुरसरितं शाक्यमन्याद्विभोवैः ॥

सु. रा. १. १.

३०६ ९ प्रयच्छतोषैः कुसुमानिती भारविर्दिशति ।—

प्रयच्छतोषैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं द्युतिरेन कम्पिता ।
न किञ्चिद्वैचारेण केवलं छिद्येत्तत्तात्पर्यमन्याद्विभोवैः ॥

किण्ट. ८. १४.

३०६ ११ गगनमलत्वं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं

यसितमधिकं किञ्चित्कृत्यात्मिकमन्यद्विदोऽप्यथा ।

अमति सुवने कन्दर्पाङ्गा विकारि च यौवनं

छलितमबुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥

मा. मा. १

सूत्र. पंक्ति.

३०६ १२ पाणिपीकनविभेरनन्तरं शैलराजतनया हरं प्रति ।
भावसाधनपरिमहादधुत्कामदोहदमनोहरं वपुः ॥
कुमा. ८. १.

३०६ १४ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।
रामरावणयौदुर्द्धं रामरावणयोरिव ॥
वा-रामायण, सुद-५१६-२४.

३०६ १५ अक्षरः किसलयरागः कोमलविटपातुकारिणो बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सज्जदम् ॥
अ-का. १.

३०६ २० तन्वी क्यामा शिखरदशना पक्षिभ्यामरोही
मन्थेक्ष्यामा चकितहरिणिप्रिक्षणा निम्ननाभिः ।
ओणीभारादुल्लसगमना लोकेनन्ना त्वनाम्नां
या तत्र त्यागुवतिविषये सृष्टिरायेव भातुः ॥
मे. २. १५.

३०७ १ यान्त्या मुहुर्ललितकन्धरमाननस्तदाह्वयवृत्तशतपत्रनिर्भं बहन्त्या ।
विश्वोऽमुतेन च विषेण च पद्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥
मा. मा. १.

INDEX. 1

Index of works and authors cited in this work.

	Page-Line	P. L.
अनर्थापचम्	232-2	कुसुमशेखर-ईहामृग 253-21
अभिमनयम्	282-17	कृत्यारवणम् 238-19
अभिनवपुर (भट्ट)	82-6; 160-10; 194-5; 313-11.	केलिवतम्-A kind of uprū- paka called हकीस 267-4
अमुषमन्यम्-A Samavakāra	250-6	कोहलः 204-14, 210-12, 236-19, 245-3, 251-6, 251-20, 251-23
अभ्यारामाङ्क-An act in the Venīsamhāra	217-16	गङ्गातरङ्गिका-A kind of upa- rūpaka called पारिजातवृक्षा 268-24
आक्षेपः-Author of a work on dramaturgy	251-21	गङ्गाभगीरपम्-चर्युष्टिकाङ्क 252-15
इन्दुलेखा-A Vithi	251-9 231-13	गावर्धनैर्गन्धः-A work on Music 266-22
उदात्तकुलम्-A kind of upa- rūpaka called लोकोपक.	266-20	गौतमिचयः-A kind of upa- rūpaka called कान्त्य 263-4
उन्मत्तमाचलम्-An act in the Mālatī-mādhava	215-11	गौरीणम्-An act in the 219-1
कलादः	162-5	Nāgānanda 237-16
कर्पूरमञ्जरी	269-11	विजयानाङ्क-An act in the Mālavikāgnimitra ? 250-16
कलिकेलिः-A Prahāsana	247-14	वैजायली-An act in a drama? 237-15
कल्पलता-Supposed to be the same as the कल्पवल्ली	175-18	दीक्षाकारः-Dhanika author of कान्त्यनिर्णय and अक्षकोक 150-2
कल्पवल्ली-A work on रस and 131-4; dramaturgy	142-6	तरङ्गदत्ता 243-15
कालिदासः	306-4	तारकोदरपम्-A Dima 248-5
काव्यप्रकाशः	175-20	विपुलरहः 56-18, 248-3
कुन्दमाला	223-7	विपुलमर्दम्-A kind of upa- rūpaka called प्रेक्षक 263-21
कुलपरयम्-An act in a drama ?	279-10; 202-1	

P. L.	P. L.
दशवीर्णनियमः-6th act in the अनर्थावयव 232-10	प्राभाकर 159-17, 160-17 प्रियदर्शिका 244-14
दिवाकरः-The teacher of Śārādātānaya 2-14	बालरामायणम् 240-10, 237-21, 223-6 बृहत्कथा 220-6, 254-6
देवीपरिणयः-A drama with 223-5 9 acts 237-20	महः-(कुमारिक) 159-16 महाभागः 252-11
देवीमहादेवम्-A kind of uparūpaka called उतोपयव 266-20	भरतः 284-2, 260-1, 255-1 251-20, 239-15, 36-13 153-22, 194-7, 203-19 206-4, 217-3, 221-2
दोहिनः-An author of a work on dramaturgy 239-1.	भरतचूडः-A prose passage similar to that found in the Nāṭyasāstra is ascribed to him 35-14
ध्वनिह्रस्व 175-1, 179-1	महोपासः-Supposed to be the author of Sāhitya chūdāmanī a Commentary on the Kāvyaaprakāśa 2-1
नन्दिकेश्वरः 56-8, 285-8	मार्कण्डेयः 305-18, 306-9
नन्दिमालिः-A kind of Bhāṇa 259-22, 261-18, 261-21	भास्करकाननम् 2-22
नलविक्रमम्-A drama with 223-4, 8 acts 237-19	भोजः 12-21, 152-12, 194-4 194-6, 213-11, 216-1 219-8, 245-10, 242-15
नगानन्दम् 250-18, 252-8 222-22, 231-7	भोजराट् 251-7 मदकेला 238-12
नायकानन्दम्-7th act in the अनर्थावयव 233-11	महामादकम् 241-5, 279-22 महाभाष्यकृत 162-3
नारदः 47-12	माधविकथालिका-A kind of uparūpaka called कल्पवल्ली 268-12
निरुक्तकारः 50-8, 50-10	मातृपुत्रः-An author of a work on dramaturgy 234-22
नृसिंहविजयः-A kind of uparūpaka called प्रेक्षक 263-17	
पद्मः-Author of a Nāṭya-sāstra 47-10	
पद्मावतीपरिणयः-A Prakaraṇa 243-12	
पावकानन्दम्-A drama; 230-10	
पितृकान्तम् ?-An act in the Mālatīmādhava 215-10	
पुत्रव्याह-An act in a drama? 250-20	

P. L.	P. L.
मारीचवर्णितम् A drama with five acts 217-14; 223-2	वाङ्मयिः A verse is ascribed to him. This verse is found quoted in the Nāṭyasāstra. See G. O. S. ed pp. 293-294, K. M. ed. omits this verse. 37-1; 47-11
मालिः 114-19	विष्णुवर्णितम् 230-15; 237-17 238-14; 241-1
मालतीमायणम् 210-11; 243-14; 280-11	वीणावती-A kind of uparūpaka called Bhāṇikā 262-17
मालविका (प्रियम्) 210-10	वीरचरितम् 205-1; 218-2
मुद्राराक्षसम् 229-17; 232-18	पुनोदरम्-A Dima 248-4
नृपकथिका 243-13; 243-16	वेणीवर्धनः 228-10, 223-3, 204-12 207-2, 211-14, 219-6 231-17
मेनकानन्दम्-A Totaka with nine acts 238-11	वेदभूषणम्-A Bhāṣhya on Vedas 1-16
योगमालावर्णिता 45-15	व्यासः-Supposed to be an author on dramaturgy 55-21; 251-21
रघुवन्द्यः 262-19	शकुनः-an author on dramaturgy 252-17
रत्नावली 207-19; 222-20 228-11; 244-14	शकुन्तलम् 237-19; 233-13 228-12; 223-4 252-11
राजशेखर 269-11	शारद्वक्त्रिका ? 2-5
रामानन्दम्-A kind of uparūpaka called धौग-दितम् 235-2; 258-17	शारदीय-A work on Music by Śārādātānaya 194-8
(शक्ति) रामानुजम्-one of the rūpakas called उत्पलिकाह 252-7	शिवगणः Some verses are quoted 53-3
रामानन्दम्-A drama with six acts. 200-4; 212-12 232-24; 237-18	शूद्रारविन्दम्-A kind of uparūpaka called प्रस्नान 262-22
रामायणम् 220-6	
रामायण ! 278-21	
रुद्राचार्यः-Author of the Śrngāra-tilaka. 95-9; 95-20	
रुद्रगणः-author of the Vedabhūṣaṇa 1-14	
रुद्रवीथी-A Vithi 251-9	
राजचरणीयम् 161-14	
राजिन्धः A kind of uparūpaka called प्रेक्षक 263-17	

	P. L.		P. L.
गृहप्रकाशः by Bhoja	213-11	सुबन्धुः—an author on	
संहिता (योगमाला)	45-17	dramaturgy	238-15
सदाशिवः Verses attrib-		सेतुबन्धः	282-15
ted to him are found		सैरमिका—A Prahasana	247-13
in Dasarūpaka	152-17	सौमित्रः—Supposed to be	
सागरकोटि—A Prahasana	247-13	the Commentator on	
सागरलक्ष्मणम्—An act in a		KāvyaPrakāsa 12-21, 194-6	
drama.	205-16	स्तम्भितरम्भम्—A Totaka	
सीतापहरणम्—An act in a		with seven acts	238-12
drama	205-15	स्वप्नवासवदत्तम्	239-2
सुदीनकेलनम्—A kind of upa-		हर्षः—An author of a Vār-	
rūpaka called kāvya	263-8	ttika on Nāṭyaśāstra	238-5

INDEX. II

Index of Important words.

Page-Line	P. L.
अमरः	271, 8
अमरतत्त्वः	225, 12
अमरम्	167, 5
अमिः	182, 11
अमः	221, 5; 235, 6; 236, 17
अमालम्	217, 22
अमालतारः	218, 13
अम	73, 21; 272, 19
अमहारः	45, 18; 46, 1; 46, 16
अमृता	271, 20
अमितम्	126, 12
अमनासुतः	2, 18
अतिव्रगती	273, 15
अतिदेशः	11, 7
अतिपुतिः	273, 17
अतिशयः	224, 3
अतिवृत्ति	60, 17
अत्युद्धत	45, 22
अनुत	33, 22; 47, 18; 236, 4
	44, 15; 61, 12; 55, 11
अनुतामाशः	133, 10
अचमः	174, 9
अचिक	189, 9; 198, 2
अधिकारः	283, 9
अधिकारम्	211, 5; 232, 9
अप्यात्म	34, 14
अप्याम	283, 11
अनुकम्पा	30, 7
अनुकाशितः	225, 21
अनुकोशः	30, 11
अनुगतिः	257, 10; 279, 9
अनुवारिका	289, 19
अनुक्त	259, 21 261, 15
अनुवर्तितः	238, 22
अनुवत	42, 21
अनुवम	260, 14
अनुवमताल	259, 4
अनुमानः	4, 5; 13, 11; 13, 16; 63, 16
	63, 7; 37, 20; 63, 22
	38, 14; 70, 14; 61, 22
	61, 7; 61, 11; 62, 12
अनुमानम्	211, 4
अनुनायः	11, 3
अनुनातिः	226, 5; 258, 3; 281, 4
अनुनायम्	70, 22
अनुतःपुरिका	289, 16
अनुता	198, 3
अनुव	151, 8
अपकृष्टा	198, 2
अपन्या	28, 18
अपदेश	11, 10
अपन्यास	190, 10
अपन्यास	304, 2; 310, 19
अपरोक्षभासः	42, 17
अपलाव	11, 5
अपवर्तितम्	192, 15
अपवादः	211, 19; 241, 10
अपवारितम्	219, 20
अपसारः	265, 6
अपसारः	23, 3; 31, 13
अपहवित	60, 15
अपान	184, 6
अपि किल	274, 13
अपि किलि	274, 8
अपिनाम	274, 9; 274, 16
अपिनाम	225, 7

	P. L.		P. L.
अभिवा	145, 16; 155, 11; 162, 22	अवतरणम्	196 1
अभिषेयः	147, 20	अवलिख	13, 4
अभिनय	136; 10, 146, 13; 199, 4	अवसाहसन्धिः	५11, 13
	285-21	अवसर्गितम्	230, 18
अभिप्रायः	159, 8; 225, 5	अवसर्गितम्	232, 14
अभिमान	41, 8; 42, 21; 34, 15; 225, 5	अवस्थितम्	28, 15; 31, 16
			257, 8; 278, 14
अभियोग	34, 14	अविषयित्वात्	172, 16
अभिलष	88, 16	अध्यात्मम्	219, 15
अभिधर-पराजना	101, 3	अधु	32, 1
„ प्रेम्णा	101, 15	अवसर्गितम्	232, 21
„ देवता	101, 10	असिधारिणी	290, 1
असिधारिका	268, 9	असुखा	16, 4; 28, 4
अभुताहरणम्	210, 17	अस्य	187, 16
अभ्याहार	290, 7; 293, 15	अद्वैतः	41, 8
अमर्षः	22, 11	आ	
अभ्यका	183, 15	आः	271, 12
अये	274, 2; 274, 4	आकार	16, 11
अयोध्या	286, 19	आकाशमाश्रितम्	220, 4; 272, 9
अर्थमकृति	204, 22	आकलम्	194, 2
अर्थविशेषणम्	225, 14	आकन्द	72, 16; 224, 17
अर्थमुक्ति	12, 6	आकीर्ण	71, 5
अर्थवृत्तारः	249, 23	आक्षिप्तम्	192, 12
अर्थान्तरसंक्रमितवाक्य	172, 17	आक्षिप्तिका	265, 19
अर्थोपपत्तिः	164, 15; 224, 10	आक्षेप	71, 6; 211, 8
अर्थमाहृतम्	303, 22	आख्यायिका	282, 11
अर्थमाधारी	13, 4	आक्षिप्तम्	12, 15
अर्थवैयर्थ्यम्	303, 19	आक्षिप्तमपानक	67, 18
अर्थोपपत्तिः	258, 24; 260, 10; 262, 6	„ अकृत	66, 5
आक्रमणमभ्यासम्	173, 7	„ रौर	66, 12
अकृताः	192, 1; 236, 2	„ वृत्तार	64, 22
अकृतम्	190, 10	„ हास्य	65, 9
अकृतम्	265, 19	आशा	70, 8; 241, 10
अकृता	71, 1	आसहः	76, 2; 257, 11; 279, 15
		आसौष्यरक्षणम्	196, 5

	P. L.		P. L.
आत्म	191, 20	आसक्तम्	278, 17; 257, 8
आदानम्	212, 6	आशा	29, 14
आधिकारिकम्	201, 6	आशीः	225, 4
आनन्दः	213, 1	आश्वयः	226, 2
आनन्दप्रभास	41, 14	आश्रिता	289, 15; 291, 4
आनन्दस्य	30, 8	आश्वेय (रश्)	132, 2
आनन्दोक्ति	192, 8	आश्वयः	280, 3; 257, 12; 283, 13
आनन्द	13, 6	आश्वयस्यम्	282, 15
आभासलक्षण	133, 20	आश्वरितम्	197, 20
आभिरूपम्	73, 18	आसीनम्	245, 20
आभीर	13, 6; 311, 13	आसावणम्	196, 4
आभ्यन्तरप्रेषः	82, 18	आहत	192, 8
आभ्यन्तरप्रेषः	115, 1	आहारिम्	12, 15
आभ्यासिकी	34, 16	आह्वयिका	290, 2
आम	271, 15		
आमुचम्	229, 3	इतित	16, 10
आयाम्भेदः	194, 10	इच्छा	88, 7
आयुक्तिका	290, 5; 292, 15	इष्टा	184, 14
आयुष्मन्	272, 1	इतिवृत्तम्	200, 16
आरमदी	12, 5; 45, 19; 57, 7	इन्द्रजाल	30, 3
	247, 19; 251, 14; 263, 16		
आरभ	196, 2; 206, 6; 189, 3	ई	
आरोच्यम्	73, 11	ईश्वरः	272, 21
आर्द्रता	80, 5	ईश्वरः	181, 20
आर्ष	277, 9	ईश्वरम्	253, 8; 253, 19; 221, 5
आर्यवर्त	1, 11	इ	
आरुह्य	18, 13; 31, 6; 257, 10; 279, 5	उक्तप्रत्युक्तम्	246, 12
आरण्य	10, 24	उक्तिः	226, 3
आलीढम्	264, 13	उपमा	23, 16
आलम्ब्य	12, 2	उपमा	194, 2
आलम्ब्य	194, 2	उपमा	45, 20
आलम्ब्य	198, 2	उपमा	257, 11; 279, 12; 283, 13
आलम्ब्य	195, 11	उपमा	88, 9; 257, 8; 278, 13
आलम्ब्य	20, 14; 31, 7	उपमा	273, 16
आलम्ब्य	73, 9	उपमा	246, 1
		उपमा	262, 7

	P. L.		P. L.
अन्वयम्	196, 16	उपलब्ध	60, 13
अप्ययम्	203, 14	उपलब्धम्	74, 1
अस्व	75, 15	उपादानलक्षण	163, 15
अस्वः	35, 16; 35, 2; 60, 20	उपाधि	151, 10
अनुष्ठानम्	251, 11; 251, 19; 253, 5	उपेन्द्र	182, 12
उदान	183, 19	उभयालङ्कार	306, 17
दाहकम्	211, 2; 225, 10	उरःक्षितम्	192, 13
उपशान्तम्	230, 7	उरस्तारम्	192, 11
उद्विष्टम्	225, 8	उल्लासि	191, 19
उद्विष्टाद्योपसंहृतिः	241, 1	उल्लोचकम्	221, 9; 266, 15; 266, 21
उद्वत	45, 21; 191, 20	उल्लोलितम्	192, 12
„ भाष	259, 18		
उद्वयः	75, 14	श्रवणः	185, 18
उद्वेदः	208, 17		
उद्यम	225, 20	एकावर्णिताः	151, 11
उद्वर्तितम्	192, 15		
उद्वेग	89, 19; 211, 7; 63, 14	ओजः	214, 10
	257, 9; 279, 2	ओजस्वि	191, 19
उद्वेगवर्णीभूत	67, 10	ओताकारः	300, 4
उन्माद	24, 18; 29, 9; 90, 9		
उपलक्षेपः	208, 12; 241, 6	ओज्य	29, 8
उपलक्षण	213, 4	ओहमागधी	12, 12
उपचारः	77, 12; 112, 19	ओह्युक्तम्	29, 10; 21, 19
„ भन्ना	113, 6	ओह्युक्तम्	8, 22; 10, 9
„ कुलात्ता	113, 5	ओह्युक्तम्	12, 6
„ वेष्टा	113, 7	ओह्युक्तम्	290, 7; 293, 10
उपदिष्टम्	224, 7		
उपदेशः	11, 9	क	292, 18; 290, 6
उपधि	214, 9	कञ्चुकीय	126, 10
उपनागरक	310, 21	कटाक्षः	192, 13
उपनायक	93, 12	कटाक्षितकम्	275, 2
उपनायकः	209, 17; 257, 24; 280, 20	कट्यधन	275, 12
उपपत्तिः	275, 19	कटा	282, 10
उपयोगः	77, 9	कथोद्घात	229, 10
उप्ययः	34, 14	कथ	183, 12

	P. L.		P. L.
कपट	249, 11; 224, 22; 256, 24	किरात	290, 6; 293, 1
कम्प	15, 3; 257, 10; 279, 7	किङ्किचितम्	9, 1
कम्पितः	192, 7	कीर्तिः	70, 1
कर	45, 18; 46, 16; 208, 17	कीलम्	194, 2
करुण	33, 16; 45, 3; 47, 21	कुक्षितम्	126, 12; 192, 12
	55, 12; 62, 15	कुक्षितम्	9, 16
करुणाभासः	133, 14	कुक्षिनी	242, 18
कलम्	191, 21	कुक्षप	195, 21
कला	52, 4; 181, 21; 194, 18; 195, 7	कुक्षु	29, 13
कलान्तरम्	195, 10	कुम्भ	290, 6
कलापकम्	151, 14	कुम्भारी	292, 8
कलापिथिः	199, 19	कुम्भीकम्	2, 17
कल्पवृक्षी	268, 6; 221, 10	कुम्भीकम्	288, 20
कल्पान्तकम्	57, 8	कुम्भीकम्	277, 1
काङ्क	146, 12	कुम्भीकम्	213, 2
„ अन्वयपुण्यमात्मक	146, 18	कुम्भीकम्	1, 17
„ उपहासात्मक	146, 19	कुम्भीकम्	10, 18
„ प्रथमम्	146, 17	कुम्भीकम्	12, 5; 46, 2; 46, 9; 57, 3
„ तितर्कम्	146, 21	कुम्भीकम्	243, 22; 247, 19; 248, 19
„ विषादाक्षेप	146, 20	कुम्भीकम्	251, 2; 251, 14; 253, 14
काङ्क	29, 17	कुम्भीकम्	256, 12; 257, 18; 262, 19
कान्तः	271, 13	कुम्भीकम्	267, 1
कापिः	8, 16	कुम्भीकम्	35, 6; 72, 11
कापिशीकः	30, 5	कुम्भीकम्	192, 14
कासः	77, 10	कुम्भीकम्	191, 21
कामपुत्रः	250, 2	कुम्भीकम्	301, 10
कामुका	289, 15; 291, 10	कुम्भीकम्	151, 16; 283, 1
कायस्थ	277, 1	कुम्भीकम्	29, 12
काहः	277, 2	कुम्भीकम्	75, 17
कार्य	196, 3; 225, 22	कुम्भीकम्	211, 3
कार्यसंहरः	213, 5	कुम्भीकम्	161, 1
कालः	43, 5; 181, 21; 191, 16	कुम्भीकम्	65, 4
कालम्	221, 7; 262, 23; 265, 20	कुम्भीकम्	41, 16
किं खलु	275, 6	कुम्भीकम्	10, 18
किञ्च खलु	275, 6	कुम्भीकम्	35, 5; 35, 21; 214, 9
किञ्च	274, 10	कुम्भीकम्	71, 17

	P. L.		P. L.
कोष पुन्य	71, 21	पाषा	259, 3; 259, 2; 260, 5
" भृत्य	71, 19		260, 12; 260, 14; 260, 15
" मित्र	71, 15		262, 2; 268, 17; 268, 1
" शत्रु	71, 13		259, 5
क्षमा	75, 13	गान्धार	185, 19
क्षमा	226, 6	गाम्भीर्य	10, 7; 10, 12
क्षेत्र	182, 19	गायक	181, 14; 194, 14
क्षोभ	63, 13; 222, 2; 225, 13	गीतम्	181, 15
क्षोभशीलस्य	67, 9	गीतविधिः	197, 21
		गुणः	30, 12; 62, 14; 161, 2
ख			192, 1
खण्डयोग	268, 10	गुणस्तुतिः	89, 14
खण्डताल	268, 17; 267, 3	गुणाख्यायम्	225, 16
खण्डमाना	262, 25	गुणतिपातः	224, 16
खर	44, 16; 4, 12	गुणमुपादः	225, 18
		गुणीभूतलक्षणम्	174, 7
ग		गुणोक्तिः	225, 16
गण्डम्	232, 11	गुणिकी	46, 8
गतिः	156, 6; 194, 10	गुणिकीतराम्	297, 17
" धृति	191, 13	गुण	191, 19
" दृग	191, 13	गुण्यः	246, 15
" रथ	191, 13	गुह्यम्	167, 6
" शक्य	191, 13	गुह्यगुह्यम्	167, 8
" सिंह	191, 13	गोपयद्म्	245, 16
गन्धुकाभाविम्	116, 22	गोत्रस्वस्तिम्	214, 8
गन्धक	277, 1	गोह्री	221, 6; 256, 7; 312, 21
गन्धपोलत्री	289, 18	गोह	11, 15
गमकः	106, 2; 192, 8	गोहराग	189, 14
गम्भीरम्	191, 18	गोमता	166, 12
गम्यः	156, 14	गोमी	145, 20
गम्यगमकस्य	51, 4	गोरी	2, 16
गम्येष्टनिः	209, 22	गोपनम्	212, 19
गर्वः	22, 6; 31, 9	गोप्यः	190, 9
गर्हणा	224, 6	गोप्येष्टः	188, 11
		गोप्य	310, 21
		गोप्यतिः	15, 21; 28, 3; 240, 1

	P. L.		P. L.
गोमदा	46, 6	गुह्यम्	231, 16
		गुह्यम्	212, 1
गुह्यम्	270, 22	गुह्यम्	263, 11
गुह्यम्	215, 20	गुह्यम्	190, 6
गुह्यम्	13, 6; 311, 13	गुह्यम्	192, 4
गुह्यम्	263, 12; 295, 13	गुह्यम्	273, 15
गुह्यम्	193, 8	गुह्यम्	185, 4
गुह्यम्	31, 11	गुह्यम्	219, 20
गुह्यम्	283, 3	गुह्यम्	272, 7
गुह्यम्	264, 10	गुह्यम्	297, 14
गुह्यम्	20, 11; 31, 12	गुह्यम्	21, 14; 91, 1
गुह्यम्	289, 17	गुह्यम्	271, 16
गुह्यम्	46, 3; 199, 11; 262, 4	गुह्यम्	160, 22; 302, 22
गुह्यम्	4, 12; 44, 11; 191, 6; 214, 11	गुह्यम्	184, 13
गुह्यम्	297, 20	गुह्यम्	35, 9; 36, 2; 63, 12
गुह्यम्	50, 21	गुह्यम्	221, 4; 247, 17
गुह्यम्	259, 15	गुह्यम्	265, 24
गुह्यम्	18, 21; 28, 10; 89, 1	गुह्यम्	181, 6; 221, 7; 257, 16
गुह्यम्	217, 17	गुह्यम्	181, 19
गुह्यम्	242, 18	गुह्यम्	191, 3
गुह्यम्	16, 12; 136, 19	गुह्यम्	191, 3
गुह्यम्	101, 16	गुह्यम्	275, 7; 275, 11
गुह्यम्	101, 21	गुह्यम्	31, 15; 257, 9
गुह्यम्	101, 19	गुह्यम्	45, 16; 45, 19; 296, 14
गुह्यम्	264, 14	गुह्यम्	298, 21
गुह्यम्	289, 17	गुह्यम्	298, 17
गुह्यम्	193, 17	गुह्यम्	298, 19
गुह्यम्	194, 1	गुह्यम्	277, 15
गुह्यम्	193, 22	गुह्यम्	147, 18; 159, 10; 175, 15
गुह्यम्	193, 21	गुह्यम्	188, 12
गुह्यम्	193, 20	गुह्यम्	257, 9
गुह्यम्	193, 19	गुह्यम्	190, 9
गुह्यम्	193, 17	गुह्यम्	195, 13
गुह्यम्	193, 15	गुह्यम्	

	P. L.		P. L.
तुल्यविशेषणम्	202, 14	बुल्लगुण	94, 13
तुल्यसंविधानम्	202, 14	बुली	94, 8
तेजः	10, 10	हरय	214, 20
तैश्च	182, 4	हृष्टान्तः	224, 14
तोडकम्	180, 9; 211, 6; 221, 6	हृष्टि-अहृष्टि	124, 2
	238; 5, 256; 11	" अक्षित	120, 3
त्यागः	75, 12	" अक्षुत	125, 19
त्रया	28, 17	" अक्षुत्सुक	124, 10
त्रास	24, 14	" अनुवस्तुति	124, 6
त्रिगतम्	197, 19; 231, 10	" अनुत्पन्न	124, 3
त्रिदलम्	198, 4	" अक्षितता	129, 2
त्रिपाणि	198, 4	" अभिलाषि	120, 13
त्रिपुरमर्दन	57, 4	" अरोचक	124, 9
त्रिभिन्न	192, 7	" अर्धमुकुल	129, 10
त्रिमूकम्	246, 4	" अलस	120, 16
त्रिरिवुः	192, 7	" अभिक्रिय	124, 1
त्रिलयम्	198, 4	" अभ्यास	124, 5
त्रिसाम	198, 4; 198, 22	" अर्धप्रान्त	124, 4
त्रिशरत्त	295, 15	" आकृष्ट	129, 16
त्वक्	187, 20	" भागदि	120, 21
	द	" वातम्	123, 17
दशभस्वरस्वस	57, 6	" उल्कापित्त	121, 5
दक्षिण	191, 6	" उरकम्प	121, 9
दण्ड	214, 7; 265, 5	" उरुकुल	123, 4
दण्डरासकम्	268, 21; 297, 8	" उदक्षित	121, 6
दण्डः	75, 16	" उचुर	123, 6
दण्डी	65, 20	" उद्धर्तित	122, 22
दाक्षिणास्या	12, 12; 13, 5	" उद्धृत	123, 1
दाक्षिण्य	224, 4	" उन्नासि	121, 10
दानवीर	65, 18	" उन्नास	123, 5
दिक्पुङ्ख	30, 4	" उन्नास	122, 4
दीप्तिः	8, 18	" उन्नास	126, 1
दीर्घलज्जितम्	192, 11	" उन्नास	120, 12
इ-सम्	30, 17	" उन्नास	123, 20
इ-सम्	221, 9; 267, 8	" उन्नास	123, 19; 128, 5
इ-सम्	214, 11	" उन्नास	120, 10
		" उन्नास	121, 12
		" उन्नास	128, 20

	P. L.		P. L.
हृष्टि-कुटिल	123, 10; 126, 15	हृष्टि-सुगुण	120, 5
" कोमल	122, 10	" म्लान	123, 17
" कृप	126, 14	" रुक्ष	122, 6
" गम्भीर	126, 11	" रौद्र	125, 21
" खाना	128, 13	" कलाबदी	128, 11
" चकित	122, 8	" लक्षित	122, 2; 129, 6
" चतुल	123, 11	" लोल	122, 19
" चल	122, 9	" बल	120, 11
" जड	123, 13	" बलित	120, 17
" मिश्र	129, 4	हृष्टि-निकार-अक्षुतस्थान	119, 19
" तप्त	123, 18	" दीर्घास	119, 18
" तरङ्गित	122, 3	" शीर	119, 15
" तरल	122, 11	" शोक	119, 12
" तपि	122, 12	" रौद्र	119, 9
" तप्त	123, 16	" गृह्णार	118, 12
" तप्ता	129, 20	" भयानक	119, 18
" विमज्जि	121, 16	हृष्टि-निकारि	120, 8
" श्रद्ध	121, 16	" विद्वन्मत्	119, 22
" शीर	123, 22	" विद्वत्	121, 17; 124, 13
" निवृत्त	121, 4	" विद्वत्	129, 18
" निवृत्त	123, 8	" विद्वत्	121, 14
" निवृत्त	120, 6	" विद्वत्	129, 8
" निवृत्त	121, 3	" विद्वत्	121, 1
" प्रणयि	122, 13	" विद्वत्	124, 12
" प्रसन्न	120, 15	" विद्वत्	121, 18
" प्रेक्षित	122, 18	" विद्वत्	124, 14
" प्रेमामि	122, 14	" विद्वत्	124, 15
" प्रचुर	123, 21	" विद्वत्	129, 14
" प्रीतस	126, 3	" विद्वत्	129, 12
" प्रयानक	120, 19	" विद्वत्	122, 1
" प्रयानक	120, 12	" विद्वत्	124, 16
" प्रयानक	123, 20	" विद्वत्	123, 2
" प्रयानक	123, 19; 128, 5	" विद्वत्	123, 7
" प्रयानक	120, 10	" विद्वत्	128, 18
" प्रयानक	121, 12	" विद्वत्	121, 21
" प्रयानक	128, 20		

	P. L.		P. L.
दृष्टि-विस्तारि	120, 7	दृष्टि-अनुपपन्न	309, 21
विस्तारित	121, 22	अवन्ति	309, 21
विहसित	120, 1	आम्भ	309, 19
विह्वल	121, 2	आरुह	310, 1
वीर	125, 15	औडू	310, 2
विक्षेपि	121, 14	कण्टि	309, 20
व्यापिद	124, 11	कञ्जि	309, 18
व्यासति	121, 20	काबल	310, 4
वर्धित	128, 16	कामरूप	309, 19
वृष्क	123, 9	काम्मोज	309, 20
वृम्भ	128, 2	काकष	309, 20; 310, 4
वृन्त	128, 7	काशी	309, 22
वर्गव	124, 8	कास्मीर	310, 6
समन्वय	121, 11; 126, 9	किरात	310, 1
सम्यग्र	123, 14	कुरव	310, 5
सम्यथ	123, 15	कुव	310, 1
संभ्रम	123, 12	केकय	310, 1
सत्पुद्	122, 16	केहल	310, 6
सदृष	124, 7	केरल	309, 17
सहास्य	125, 13	कोहल	309, 19
साकृत	120, 22	कोसल	309, 22
सोत्क	121, 8	कयकैसिक	310, 3
सोम्यास	122, 15	गुर्जर	309, 20
सोत्सुक	121, 7	गोड	309, 19
सोम्य	126, 13	वक	310, 5
सलम्भ	123, 3	बोल	309, 17
स्तिमित	120, 9	जैन	310, 3
स्विर	120, 14	दशगै	310, 2
स्तिम्भ	120, 4	नम	310, 6
स्तीत	121, 19	नेपाळ	310, 3
स्नेह	120, 20	पल्लव	310, 3
स्नादि	122, 17	पाण्य	309, 17
देवी	289, 14; 290, 21	पाञ्चाळ	310, 1
देश	226, 4	पमर	309, 17
भक्त	309, 22	पारसीक	309, 18

	P. L.		P. L.
देश-पारसीय	310, 5	शुति	156, 13; 211, 21
बहाल	309, 22	बोतक	156, 9
बाईक	310, 3	बोतप	156, 11
भगव	310, 2	भमि	13, 6
भगव	310, 6	भ्र	80, 3; 211, 20
भद	310, 6	भ्रम्य	161, 3
भदाराष्ट्र	309, 21	दाबिदी	11, 16
भाग्य (?)	310, 2	हुतम्	191, 15; 194, 3; 246, 22
मोचिल	309, 22	हुन	191, 5
मलेच्छ	309, 18	हिकल	195, 15
यडु	310, 5	हिदम्भक	265, 5
यवन	309, 18; 310, 4	विपयक	259, 2; 259, 8; 259, 11
जट	309, 19		260, 12; 260, 15; 260, 19
जग	309, 22		260, 22; 261, 2; 268, 1
जार्ज	310, 1	हिपदी	262, 25; 268, 10
जिदमै	309, 19	दिगुडक	246, 8
जक	309, 18		
धरतेन	310, 4	धर्मशुद्धारः	249, 21
किम्बु	309, 17	भातः	186, 8
सिहल	309, 17	कीरल्लित	243, 19
सुभ	309, 20	कीरचान्त	241, 19
सोराष्ट्र	309, 21	कीरोदात	248, 8
सीवीर	310, 2	धृति	20, 1; 29, 2
हिम्मीर	309, 21	धैर्य	8, 21; 10, 6
	309, 20	धैर्य	186, 1
हुण	310, 5	धुवः	195, 13
हिमन	137, 1	धुषा	198, 3
देश-रसोचित	299, 15		302, 11
देशभाषा	287, 5; 308, 27	भाषेपिडी	302, 15
देशीरिति	310, 16	आन्तरा	302, 17
देशिक	191, 3; 284, 3; 296, 10; 301, 11	नेम्भसिडी	302, 9
देशीगत	297, 18	प्रावेक्षिष्य	302, 13
देशीतल	297, 18; 299, 15	प्राचादिडी	148, 2; 174, 2; 178, 20
देशीलास्य	301, 20	यतिः	148, 9
देश्य	18, 17	वखुनाद	148, 11
दोष्ट	29, 11	प्रतिनाद	265, 20; 265, 21
		कलिका	

	P. L.		P. L.
न		॥ कान्त	107, 15
नट	194, 15; 226, 20; 288, 6	॥ कौशितेय	108, 5
नटी	194, 15; 289, 1	॥ ज्येष्ठ	91, 21
ननु	274, 6	॥ दक्षिण	93, 8
ननु खलु	274, 7	॥ दधित	107, 13
नन्दमाली	259, 22; 260, 3; 261, 18	॥ डुराचार	109, 5
नम	70, 6; 224, 2	॥ दुस्फील	108, 17
नर्तन	45, 16; 46, 18	॥ धीरशान्त	92, 13
नर्म	209, 14	॥ धीरोदात्त	92, 15
नर्मयुतिः	209, 14	॥ धीरोद्वत	92, 17
नर्मसचिव	93, 16	॥ धृष्ट	93, 8; 109, 3
॥ धर्मसचिव	93, 20	॥ नन्दन	108, 3
॥ कामसचिव	93, 21	॥ नाभ	107, 17
॥ धर्मसचिव	93, 18	॥ निष्ठेय	108, 19
नर्मसुख	243, 22	॥ निवृत्त	108, 21
नमम्	191, 21	॥ प्रग्वी	107, 11
नवताल	261, 1	॥ प्रिय	107, 21
नागरक	310, 21	॥ मध्यम	91, 22
नाटकम्	180, 10; 180, 11; 221, 4	॥ रुचिर	108, 9
	237, 14	॥ ललित	92, 11
नाटकीया	289, 15; 291, 7	॥ वाम	108, 13
नाटिका	180, 9, 221, 6; 243, 18	॥ विकृत	108, 15
नाय 45, 16; 46, 15; 180, 2; 257, 12		॥ वैशिक	106, 9
	279, 21; 296, 7	॥ शठ	93, 8; 109, 1
नायकाश्रम	91, 19	॥ सुभय	108, 7
नायकरासकम्	221, 8; 263, 22	॥ सुहृत्	108, 1
नायवेद	36, 13; 297, 9	॥ स्वाामी	107, 19
नादः	184, 20	॥ स्वायत्तसिद्धि	93, 5
नान्दी	196, 21	नायकसिद्धि	239, 22
नान्दीमात्रलभाटक	294, 14	नायिका-	
नामकल्पना	303, 5	॥ अजयोनी	112, 9
नायक-अथय	92, 1	॥ अयना	102, 13
॥ अयुक्त	93, 8	॥ अवीरा	97, 8
॥ अभियन्त	105, 18	॥ अन्धा	95, 5
॥ अमात्यायत्तसिद्धि	93, 1	॥ अभिसारिका	100, 18
॥ अभयायत्तसिद्धि	93, 4		

	P. L.		P. L.
नायिका-नयमा	102, 5	नायिका-सूकरशीला	111, 22
॥ वधाता	97, 20	॥ स्वा	94, 20
॥ वदता	88, 7	॥ स्वार्थनिभर्तृक	99, 16
॥ वही	111, 16	॥ हयशीला	112, 3
॥ कपिशीला	111, 7	॥ हस्तिशीला	111, 15
॥ कल्यान्तरिता	99, 22	नारद	2, 17
॥ कथिता	98, 21	नालिका	232, 17
॥ करशीला	111, 20	विशेष्यम्	73, 14
॥ गन्धर्वशीला	110, 4	निदर्शनम्	225, 5
॥ गोशीला	112, 12	निद्रा	22, 21; 29, 6
॥ देवशीला	109, 19	निन्दित	4, 13; 45, 4
॥ देवशीला	109, 22	निषताति	206, 12
॥ धीरा	97, 4	निवृत्तिः	181, 21
॥ धीराधीरा	97, 12	निरपेक्षम्	191, 22
॥ नागशीला	111, 1	निराकाङ्क्षम्	191, 22
॥ गतबिशीला	110, 14	निरालम्बम्	191, 22
॥ पिशाचशिखा	110, 18	निरुक्तिः	224, 21
॥ प्रकम्पा	97, 2	निरोधः	209, 15
॥ योगितमर्तुका	100, 5	निर्मन्थः	247, 4; 277, 1
॥ मकरसम्पा	111, 18	निर्मय	212, 20
॥ मत्स्वशीला	111, 14	निर्देश	11, 8
॥ मधमा	102, 9	निर्मुक्त	290, 5; 293, 11
॥ मन्था	96, 21	निर्वहणम्	212, 9
॥ मर्त्यशीला	111, 4	निर्वेद	15, 15; 26, 12; 28, 2
॥ माध्वशीला	112, 6	निषेधम्	225, 17
॥ दुग्धा	96, 18	निराशब्दः	195, 12
॥ दृगशीला	111, 12	निषादः	186, 2
॥ गवशीला	110, 7	निषिद्धम्	236, 6
॥ राक्षसवीक्षिणी	110, 11	निष्काम	195, 11; 195, 15
॥ रुजिता	98, 15	निरुप	34, 14
॥ वासकसम्पिका	99, 11	निस्त्वानिवम्	192, 10
॥ विप्रकम्पा	99, 5	नीतिः	225, 11
॥ निरुत्कृष्टता	100, 10	नूनम्	275, 4
॥ वेद्या	95, 6	नृसंखल	275, 4
॥ व्याख्याली	110, 20	नुतम्	45, 16; 46, 16; 181, 9
॥ बान्ता	98, 11		181, 15; 298, 11; 308, 24

	P. L.	P. L.
नृत्तचार	241, 15	पर्वुपासन 209, 16; 241, 12
नृत्य	181, 9, 298, 9; 308, 23	पर्व 283, 11
नृत्तसिन्धु	30, 9	पङ्कजितम् 191, 21
नैपथ्यचरित्र	66, 15	पञ्चासाप 224, 12
॥ दास्य	65, 7	पाषाण 11, 15
नैयुगम्	75, 19	पाषाणरिति 162, 17
न्यक्तकार	71, 2	पात 194, 18; 195, 16
न्यास	190, 10; 238, 21	पात्रम् 228, 12
न्याससमुद्देशः	238, 21	पादभाग 194, 18
न्यूना	189, 8	पारिजातकम् 221, 10; 268, 15
प		पारिजातकम् 268, 24
पद्मः	185, 22	पारिपाषाणिकम् 288, 12
पटलम्	283, 6	पिङ्गला 184, 14
पद्मवलात	264, 22	पिण्डीभञ्ज 246, 20; 264, 1
पटाका	201, 15	पीठमर्द 94, 5; 244, 5
पताकास्थानकम्	202, 7	पुत्रक 277, 15
पद्म	191, 3	पुरुषः 181, 22
पद्धतिः	283, 5	पुलिन्दः 311, 13
पयोधय	182, 12	पुष्पम् 209, 16; 241, 13
परक्रम	69, 20	पुष्पगणिका 245, 22
पराप्रज्ञातिः	183, 15	पुष्पाञ्जलि 46, 6; 198, 22
पराध्वनम्	192, 15	पुण्यम् 238, 16
परिकरः	208, 12; 241, 6	पुर्वभात 213, 4
परिक्षेपः	240, 3	पुर्वरा 181, 13, 194, 17
परिपठना	196, 8	पुष्क 225, 7
परिचारिका	289, 16	पुष्पाचम् 270, 5
परिच्छेदः	283, 7	पुष्पाची 13, 5; 304, 1; 310, 18
परिदेवित	72, 15	पौरस्त्या 12, 12
परित्यागः	208, 13; 241, 6	प्रकरण 146, 12; 151, 19
परित्यागः	208, 16; 241, 8	प्रकृत्य 180, 11; 221, 4; 241, 17
परिभाषण	212, 21	प्रकृती 201, 20
परिचयः	194, 18; 196, 18	प्रकारः 303, 4
परिवादः	225, 20	प्रकाशम् 219, 18; 272, 5
परिचयः	209, 11	प्रकृतिः 182, 1; 289, 13
परिहार	226, 1	प्रकृतिः 203, 14
परोक्षभाष	42, 18	प्रगमनम् 209, 15

	P. L.	P. L.
प्रपञ्च	45, 20	प्रविभाग 180, 16
प्रच्छेदकम्	246, 1	प्रवृत्तकम् 229, 12
प्रणयः	79, 16; 241, 12	प्रवृत्ति 12, 13
प्रताप	69, 21	प्रवेशः 195, 15
प्रतारणम्	75, 8	प्रवेशकः 215, 21
प्रतिमुक्तम्	208, 21	प्रवेशनम् 195, 11
प्रतिभुक्तम्	192, 13	प्रशस्तिः 213, 6; 257, 13; 280, 16
प्रतीति	15, 20	प्रशासनम् 238, 20
प्रतीक्षा	290, 5; 292, 4	प्रशङ्का 211, 22; 241, 10
प्रत्यक्ष	73, 22	प्रथम 191, 18
प्रत्यायक	15, 16	प्रवाद 74, 9; 212, 22
प्रत्यायन	147, 22; 156, 18	प्रतिनिधिः 224, 13
प्रत्याहारः	195, 20	प्रस्तुताना 228, 22
प्रत्युत्तप्रमातित्वम्	214, 8	प्रस्थानम् 221, 7; 262, 18; 265, 18
प्रथमः कल्पः	271, 22	266, 4
प्रथमसहस्र	94, 19	प्रद्वयः 226, 6
प्रदानम्	214, 7	प्रद्वयम् 221, 4; 247, 2
प्रपञ्चः	231, 6	प्राकृत 310, 18
प्रपञ्चः	151, 20	प्रागल्भ्य 8, 20
प्रपञ्चः	29, 7	प्राज्ञ 182, 4
प्रभाव	70, 12	प्राज्ञा 13, 4
प्रभुत्व	70, 8	प्राण 283, 18
प्रमद	257, 13; 280, 8	प्रातिः 208, 15; 224, 19; 241, 8
प्रमाणम्	303, 3	प्रातिस्तेम 206, 10
प्रमादः	257, 13; 280, 10	प्रायःखलु 275, 5
प्रमलः	205, 8; 257, 8; 278, 16	प्रातिशिकी 198, 2
प्रमोक्षा	313, 5	प्रातिनिक 227, 2; 293, 21
प्रयोग	303, 16	प्रातिनिक 201, 8
प्रयोगातिशयः	229, 20	प्राति 271, 14
प्रमोक्षणम्	159, 4	प्राति 34, 12
प्रकृत्य	191, 20	प्राति 221, 8; 226, 15; 228, 3
प्ररोचना	197, 16; 212, 5; 228, 21	313, 5
	280, 14	प्राति 263, 8; 266, 9
प्रत्यय	15, 5; 32, 2	प्राति 290, 2; 291, 21
प्रलाप	11, 1; 90, 3	प्राति 78, 20
प्रलोचना	257, 13	प्राति 79, 5
प्रलोभनम्	257, 11; 279, 19	प्राति 225, 15

	P. L.	P. L.
प्रोहम्	191, 20	मरुतविष्य 2, 18
प्रोषिः	69, 22	भाष्यः 221, 4; 244, 19; 258, 18; 266, 2
		भाषिका 262, 1; 266, 8
कलम्	159, 12, 203, 20	भाषी 221, 7
कल्योग	206, 14	भाष्यबाध 199, 6
		भारतवर्ष 286, 17; 309, 5
बन्धनीयम्	73, 13	भारती 12, 9; 12, 5; 57, 9; 228, 14
बहुलम्	190, 10	240, 9; 245, 5; 247, 19
बाह्यम्	271, 10	258, 9; 263, 16; 285, 15
बाध्य	14, 22	भाष 3, 22, 8, 5; 13, 14; 13, 18
बाह्यवेद्य-सुहृद्	82, 17	38, 1; 39, 6; 39, 4; 38, 21
विन्दुः	204, 14	136, 10; 82, 5; 159, 14
विष्णोः	9, 18	277, 12; 285, 21
बीजम्	204, 2; 228, 10	भाष्यहृदि 124, 22
बीजवर्णम्	238, 21	भाष्यबन्धनम् 79, 2
बीजोक्तिः	238, 21	भाषिकम् 246, 14
बीजस्य	34, 8; 45, 8; 48, 1	भाषिकम् 136, 22
	54, 16; 57, 9; 63, 12	भाष्यभाषक 154, 15
बीजभाषाभाष	133, 16	भाषा 13, 3; 213, 3
बुद्धम्-आत्मन्तर	298, 5	॥ भाष्य 310, 10
॥ बाह्य	298, 5	॥ कलम् 310, 10
महा	56, 2	॥ कान्ति 310, 12
महाप्रज्ञावादी	150, 5	॥ कथ 310, 12
		॥ कीर्ति 310, 13
		॥ ज्ञान 310, 11
भगवन्	277, 10	॥ दमि 310, 10
भगवत्	259, 4; 261, 2; 261, 3	॥ दमि 310, 12
	260, 17; 260, 21; 260, 13	॥ दम 310, 11
	260, 15; 262, 25; 265, 19	॥ दम 310, 11
महिनी	271, 6	॥ दम 310, 11
मदन्त	277, 11	॥ दमि 310, 12
महाधन	246, 23	॥ दम 310, 11
मयम्	35, 11; 36, 4; 214, 9	॥ दम 310, 12
मयानक	34, 5; 45, 13; 48, 3	॥ दम 310, 12
	55, 13; 63, 18	॥ दम 310, 10
मयानकभाष	133, 18	॥ दमि 310, 10
मरुतः	288, 4	॥ दम 310, 10

	P. L.	P. L.
भाषाभाष्यम्	75, 10	मन्यभाष्यम् 88, 2
भाष्यम्	239, 17, 240, 10	मरणम् 24, 6; 31, 17; 91, 8
भित्ति 189, 8; 189, 5; 191, 5; 194, 2		मत्त 265, 4
भित्तिराग	189, 16	मत्तिका 268, 5, 221, 10; 267, 24
भीमायां	272, 17	मत्तारी 290, 5; 292, 1
भूमिवादी	301, 19	महावादी 199, 12
भेद	208, 18; 214, 7	महादेवी 289, 14; 290, 18
भेदकम्	246, 16; 264, 3	महापद्म 269, 4
भेदक	311, 14	॥ भाषा 267, 22
भोग	77, 8	महासत्त्व 70, 16
भोग्युद्धार	33, 5	महिनी 289, 14; 290, 15
भोगिनी	291, 2	मांस 187, 18
भमरी	299, 8	मांस 270, 5, 294, 20
भामिनी	214, 9	मांसिक 259, 7
भामिनी	192, 11	मांसिक 13, 4; 260, 18; 263, 14
		मांसिक 269, 8; 304, 1; 310, 18
म		1, 13
मन्त्रा	187, 15	मातरपुत्र्य 195, 7; 195, 18; 259, 2
मन्त्ररासकम्	297, 8	मात्रा 260, 12; 260, 14; 260, 17
मतिः	22, 18; 31, 5	मात्रातल 264, 20
मत्तिका	267, 19; 267, 22	मात्रातल 265, 19
मत्तपत्नी 259, 3; 260, 13; 262, 6		मात्रातल 240, 5
मत्तर	29, 18	मात्रातल 8, 19; 10, 5
मदु	16, 19; 28, 9; 214, 11	मान 79, 8
मदुचैतनी	12, 8	॥ भाष्यकम् 193, 6
मदुर	191, 18	॥ कचित्तम् 193, 3
मद्य	191, 15	॥ भित्ति 193, 5
मद्यस्य	185, 20; 246, 22	॥ लम्प 193, 4
मद्यममान	188, 14	॥ समान 193, 2
मद्युः	284, 5; 288, 12	मानना 75, 8
मनोभाव-भक्ति	141, 19	मानसकल 67, 1
॥ दृष्ट	141, 18	मानसकल 67, 22
॥ मध्य	142, 2	॥ विकार 37, 9
मनोव्य	225, 1	॥ मद्युत 66, 1
मन्यास	28, 16	माया 29, 22; 181, 21; 214, 9
मन्य	190, 9	मारिप 277, 13
मन्य	198, 1	

	P. L.		P. L.
मार्ग	210, 22; 284, 3; 296, 10 295, 16; 302, 3; 301, 11	यक्षः	70, 3
„ गवक	192, 16	यक्षा	275, 2
मार्गणिका	259, 9; 259, 11 260, 21; 261, 2	यक्षिणी	290, 2
मार्गधारिणम्	196, 11	यक्षत्र	275, 10
माला	224, 8; 239, 19	यक्षत्रज	275, 8
माल्याभरणयोजिका	289, 18	यक्षद्वारम्	275, 8
मित्र	30, 16	यक्षधाम	275, 9
मित्र्यापीः	50, 15	युक्तिः	208, 15; 241, 8; 257, 13 280, 12
मित्रम्	203, 15	युगलम्	151, 13
मित्रगुणवली	297, 20	युद्धपीर	65, 14
मुक्त	41, 4	„ द्वितीय	104, 1
मुक्तम्	228, 11	„ तृतीय	104, 21
मुखराग	74, 16	„ चतुर्थ	105, 7
„ सन्धि	207, 18		
मुद्रित	194, 3	र	
मूक	293, 17	रक्त	187, 19; 191, 18
मूक	290, 7	रंग	194, 16
मूर्कना	188, 12	„ द्वारम्	198, 7
मूर्धालिप्तम्	192, 14	„ पीठम्	199, 3
यद्वम्	233, 10	„ मण्डप	295, 8
यद्व	191, 19	रति	34, 12; 35, 14; 78, 6; 131, 5
यद्वम्	74, 6	रम्या	259, 8, 260, 18; 260, 19 260, 21; 261, 3; 262, 5 268, 1 268, 10
मेदः	187, 17	रम्यताल	259, 8; 261, 1
मेरुवर	1, 12	„ वर्ण	264, 22
मोहावित	9, 14	रस	26, 22; 37, 10; 40, 2 64, 17; 154, 10; 285, 21
मोह	19, 9; 31, 10	„ रजिः	307, 19
मोक्ष	279, 3	„ प्राधान्य	133, 22
मोक्ष	257, 9	„ सङ्कर	134, 13
मोक्षभाषा	310, 14	„ संसर्ग	134, 12
		„ क्षात्र	152, 15
मतिः	191, 5	„ रति	125, 3
मदिर्द्वं चङ्ग	275, 1	„ उति	91, 15
मदि नाम	274, 20	„ लोचनम्	134, 6
मदुत	274, 20		
मदुति	244, 16		

	P. L.		P. L.
रक्ष-धम्मम्	91, 14	मलित	4, 12; 9, 20; 10, 8; 43, 18 56, 1; 191, 19; 240, 11
„ उत्कर्ष	91, 13	„ भाग	259, 18
राग	52, 13; 81, 11; 181, 22	लक्षित्वाभास	4, 12; 44, 1
„ धनु	82, 1	लक्षितोद्यत	259, 18
„ कुक्षि	81, 18	काश्चनिक	155, 13
„ नीली	81, 16	लट	11, 15
„ लक्षिणा	81, 20	लक्षणम्	73, 16
रागचिन्त-कान्ता	114, 17	लसक	221, 8
„ कुलजना	114, 2	लस्य	45, 16; 46, 2; 46, 10; 296, 14
„ रक्षा	114, 9	लास्याज्ञ	245, 2; 251, 5
„ विभावना	117, 15	लिङ्गिनी	270, 3
रामाक्षी	289, 13; 290, 11	लीन-रस	132, 4; 192, 7
रासकम्	264, 1; 265, 14; 266, 11 269, 13	लीला	9, 5
रीति	11, 13; 193, 7	लीलोत्सारित	192, 12
रक्ष्	31, 18	लेख	214, 11
रक्ष	182, 12		
रक्ष	4, 13; 44, 21	वक्त्रपाणि	196, 6
रूप	73, 7; 210, 22	वज्र	209, 17; 241, 13
रूपक	180, 4; 221, 12	वत्स	277, 15
रोमाञ्च	14, 17; 31, 19	वध	214, 7
रोष	35, 6; 72, 9	वन्दनी	294, 12
रोत्र	33, 19, 44, 20; 47, 20 54, 16; 57, 7; 62, 2	वदस्व	277, 14
„ भाषा	133, 12	वर्ण	259, 3; 260, 13
		वर्णताल	264, 10
रुद्र	191, 18	„ मात्रा	262, 2; 268, 17
रुद्राणा	145, 17; 155, 16; 163, 2	„ संहार	209, 18
रुद्रितलक्षणा	163, 15	वर्धनिका	265, 20
रुद्र	155, 14	वर्धमानक	199, 10
रुद्रकाम्यमन्त्र	173, 8	वर्धवर	290, 6; 292, 20
रुद्रा	28, 13	वृत्तम्	259, 8; 260, 16; 260, 19 262, 6
रुद्रा	246, 15; 264, 3	वृद्ध	200, 15; 245, 1
रुद्रक	283, 4	वृद्धिः	231, 22
रुद्र	46, 1; 189, 6; 191, 15	वाक्यानुधारण	147, 8
रुद्रा	246, 21	वाक्यार्थता	144, 14
		वाग्देवी	2, 17

	P. L.	P. L.
बाबक	155, 8; 160, 19	विप्लव 94, 3; 244, 6; 267, 12; 277, 20
बाबिकम्	12, 15	281, 16; 289, 2
॥ कवच	67, 3	विद्या 52, 14; 181, 21
॥ रौप	66, 18	विद्वत् 211, 20; 241, 10
॥ हस्त	65, 5	249, 16; 256, 22
॥ अद्भुत	66, 8	विद्या 208, 16; 241, 8
॥ सुहाव	64, 20	विद्वत् 192, 10; 209, 12
बाब्य	155, 10	विचय 236, 6
बाबकालापर	199, 19	विनय 70, 5
बाद	283, 10	विनोद-निदाघ 137, 18
बादका	194, 14	॥ प्राहृ 137, 22
बाध	181, 15; 194, 8; 297, 18	॥ बासन्तिक 137, 15
बाधन	290, 6	॥ शरत् 138, 4
बाधिक	191, 6	॥ शिशिर 138, 12
बाधकाल	268, 1; 268, 10	॥ हेमन्त 138, 8
बाधकाला	268, 9	विन्यास 257, 23; 280; 19
विकास	222, 2	विपरिवर्त 259, 1
विकृत	4, 13; 45, 9	विप्रयोग 240, 13
विकृष्टक	192, 14	विप्रलम्भ 240, 17
विशेष	195, 11; 222, 2	विप्रिय 140, 1
विचलन	212, 6	विशेष 23, 9; 212, 18; 258, 1; 280, 22
विचार	224, 18	विभाव 4, 4; 13, 13; 13, 11; 13, 15
विच्छिन्ति	9, 9	37, 20, 38, 7; 43, 18, 61, 4
विच्छेद	146, 12	61, 19; 62, 7; 63, 21, 84, 2
॥ रघ	132, 6	84, 19; 84, 9; 85, 9, 85, 7
॥ बाबकसंनिध	147, 5	विभाषा 13, 3; 304, 3
॥ बाबकालमासि	147, 4	विधम 9, 11
॥ बाबकाल्यधारमक	147, 3	विद्योग 86, 1; 86, 13; 87, 22
विट 94, 2; 242; 21, 267, 11; 289, 3		॥ सुहाव 33, 8
वितत	192, 10	विरकावित्त 115, 17
वितर्क	25, 1; 278, 19	विरिण्णित्त 117, 7
विताड	258, 23; 259, 21; 260, 8;	विरोध 241, 12
261, 15		विरोधनम् 212, 3
विदग्ध	191, 20	विरुद्ध 246, 21
विदग्ध	191, 21	विलम्ब 191, 15
विदग्ध	311, 4	विलम्बित 11, 2; 72, 14
		विलम्ब 9, 7; 10, 4; 209, 10; 240, 15

	P. L.	P. L.
विशेष	75, 22; 208, 14; 241, 6	वैतालिक 294, 9
विशेष	146, 4	वैदग्ध्य 76, 6
विशेषित	159, 6	वैदग्ध्य 11, 15
विशेषनम्	175, 13	वैद्य 277, 1
विशद	191, 18	वैद्यनस्य 139, 13
विशेषन	224, 20	वैद्य 29, 1
विशेषन	240, 21	वैद्य 15, 1; 31, 21
विधान	258, 23; 260, 9; 262; 7	वैशिक-अधम 107, 6
विधान	182, 4	॥ उत्तम 106, 18
विधम	260, 22	॥ मध्यम 106, 22
विधम	34, 15	व्यक्ति 155, 23
विधान	22, 1; 28, 11	व्यङ्ग्य 155, 21
विधम	215, 3	व्यङ्ग्य 155, 18
विष्णु	56, 2	व्यतिरिक्त-रु 132, 10
विस्तर	222, 2	व्यपदेश 11, 11
विस्तर 35, 4; 35, 18; 61, 12; 257, 10		व्यपेक्षा 151, 5
विस्मृति	279, 10	व्यभिचारि 4, 9; 25, 4; 25, 19; 37, 20
विद्वत्	279, 17	38, 16; 61, 9 63, 17
विद्वत्	60, 11	व्यलीक 139, 18
विद्वत्	300, 3	व्यवसाय 69, 17; 212, 1
विद्वत्	9, 22	व्यवसित 189, 2
विद्वत्	290, 1	व्याधि 23, 18; 90, 18
विद्वत्	221, 5; 251, 2	व्याज 184, 1
विद्वत्	251, 5	व्यायोग 221, 5; 248, 7; 253, 19
विद्वत्	33, 11; 44, 10; 47, 17; 57, 5	व्यास 2, 17
विद्वत्	54, 15; 236, 3; 248, 19	व्यास 233, 6
विद्वत्	133, 8	व्यास 19, 5; 28, 12
विद्वत्	70, 9	व्यास
विद्वत्	245, 11	व्यास
विद्वत्	12, 4; 145, 13	व्यास
विद्वत्	290, 5; 292, 11	व्यास
विद्वत्	31, 8	व्यास
विद्वत्	290, 1	व्यास
विद्वत्	31, 21	व्यास
विद्वत्	189, 15	व्यास
विद्वत्	247, 9	व्यास
विद्वत्	270, 22	व्यास

	P. L.		P. L.
शाब्द	247, 4; 277, 2	॥ द्रव्य	83, 18
शान्त	48, 5	॥ विद्योग	85, 21
शान्तरस	47, 2; 135, 4	॥ वेप	82, 15
शिवः	181, 19	॥ संभोग	87, 7
शिवौ	2, 16	कञ्जाराभास	133, 4
शिरोमुख	192, 11	सैलुष	288, 2
शिल्पम्	76, 4	शोक	35, 7; 35, 22; 63, 8
शिल्पक	221, 6; 257, 1; 266, 6	शोभन-रस	132, 16
शिल्पकारिका	289, 15; 291, 13	शोभा	8, 16; 10, 3; 225, 9
शुक्र	187, 14	शोष	70, 10
शुद्ध	191, 20	शोण्डीक	70, 11
॥ शुक्ली	297, 20	शोरसेनी	13, 4; 263, 14; 269, 8
॥ प्रदूशन	247, 6		303, 17; 310, 19
॥ भाग	259, 15	शौर्य	69, 16
॥ राग	189, 13	भ्रम	18, 8; 28, 8
॥ सहाग	163, 14	भ्रान्त्यम्	219, 15
॥ विद्या	181, 20	श्रीगदित	181, 6; 221, 7; 258, 7
॥ साधनसूत्र	46, 7	क्षुण्णम्	30, 13
शुष्कगीत	265, 1	क्षुति	187, 10
शुष्कानन्दकम्	196, 13	शोषुष	175, 11
शून्यता	257, 11	शोषिव	247, 4
शूरेन	269, 4		
शुद्धता	264, 2	युक्त	185, 17
शुद्धिका	246, 15	युक्तमान	188, 14
शून	48, 7	युक्तवैधित	190, 9
शुभार	40, 3; 43, 22; 47, 14 54, 15; 57, 3; 77, 14 131, 11; 236, 3; 243, 19	सखा	277, 14
॥ भवोग	268, 7	सख्यम्	30, 15
॥ कल	85, 16	सहोक्तिप्रधानम्	247, 7
॥ कल	82, 13	॥ भाग	259, 15
॥ कल	82, 14	सख्यहम	196, 9
॥ किय	83, 21	सख्ये	29, 21
॥ गुण	83, 11	सखात	151, 16; 282, 21
॥ देव	82, 12	सखारि	61, 21
		सखारिका	289, 22

	P. L.		P. L.
श्रद्ध	180, 14; 221, 8; 244, 17 256, 1; 269; 1	संचारिभावप्रवृत्ति	125, 9
सद्वत्	294, 5	संपूर्णराग	190, 13
सदाशिव	2, 16; 181; 19	संपद 211, 19; 241, 10; 257, 12; 280, 1	
सत्ताप	278, 22	सम्भोग	77, 10; 138, 15
सन्तोषातिशय	257, 12, 280, 6	॥ अयम	113, 14
सन्दाहित	151, 14	॥ उत्तम	113, 11
सन्देश	11, 6	॥ चेष्टा	87, 19
सन्धि	207, 13, 212, 18	॥ मध्यम	113, 13
सन्धिबन्ध	282, 17	॥ मित	87, 12; 139, 2
सन्निपात	195, 13	॥ विकार	87, 20
सन्ममता	259, 3	॥ सङ्कर	87, 14; 139, 4
समा	194, 14	॥ सम्पन्न	87, 16; 139, 6
समासत्	293, 21	॥ सम्प्रतिपात	87, 18; 139, 8
समापत्तिः	194, 14	सम्भम	211, 7; 224, 11
सम्प	194, 14	संवरण	214, 10
सम-रस	132, 14, 191, 19	संवाहिका	289, 18
सम	241, 5	संवित्र	41, 7
समय	213, 1	संशय	224, 15; 257, 9; 278, 21
समरस्या	263, 11	संशयधीः	50, 16
समर्थ	75, 21	संशय	34, 14
समर्पण	258, 5; 281, 8	संश्रुत	310, 18
समवकार	221, 5; 248, 18	संहार	258, 4; 281, 6
समाविश्राम	259, 1; 260, 11	संहिता	282, 19
समा	191, 5	साक्षरी	12, 5; 57, 5; 239, 1
समाहित	192, 14	साक्षिक	251, 14; 263, 16
समापात्र	208, 15; 241, 8		4, 11; 12, 15; 14, 4
समाज	181, 4		25, 4; 37, 20; 38, 18
सम्बन्धीः	50, 14		60, 18; 61, 10; 306, 10
सम्बन्ध	282, 13	साहस्यधीः	50, 17
समाप	11, 4; 221, 6	सापन	257, 10; 279, 11
समापक	256, 16	साध्य	161, 19
समाप्य	195, 14	साध्यसप्त	165, 2
समाप्य	289, 14	साध्यत	258, 2
समाप्यिनी	273, 15	साम	214, 7
सक्ती	190, 7	सामर्थ्य	75, 21, 151, 7
सक्ता	211, 4; 241, 10	सामाधिक	36, 18; 37, 6; 40, 13; 47, 5
सक्ता			153, 9; 153, 10, 154, 11

	P. L.		P. L.
सत्रयोगिनी	34, 15	स्नेह-मध्य	80, 20
सारीवा	164, 22	„ मन्द	80, 21
साहस	69, 18	„ स्मर	81, 3
साहित्य	145, 7	स्वर्ग	189, 4
सिद्ध	161, 13	स्वष्ट	191, 19
सिद्धसाध	162, 1	स्वष्टा	29, 16; 225, 6
सिद्धि	224, 4	स्फुरित	192, 8; 192, 10
सुख	30, 18; 77, 11	स्फोट	178, 22
सुताल	263, 12	सित	60, 7
सुप्ति	23, 13	सृष्टि	19, 16; 29, 3; 31, 2
सुधुम्मा	184, 14		89, 8; 189, 1
सुहृत्	30, 16	स्याल	277, 12
सुख	132, 8	संगतम्	219, 18; 272, 3
सुख्य	214, 17	संग	29, 4; 214, 11
सुत	294, 18	खर	186, 4
सुत्रधार	288, 8	स्वरभेद	14, 19, 31, 20
सूर्य	182, 11	स्वातन्त्र्य	79, 6
सैन्य	246, 6	स्वाप्त	154, 7
सोम	182, 11	स्वेद	14, 13
सोडुमार्य	74, 2		
सोन्वर्ग	73, 20	ह	
सौराष्ट्री	11, 16	हृन्ना	272, 16
स्कन्ध	145, 8	हृषी	20, 4; 30, 22
स्फुट	14, 9; 31, 19	हृषित	221, 9; 266, 23
स्फुल	191, 15; 303, 2	हासिक	60, 9
स्वादी	4, 7; 26, 11; 37, 21	हास	311, 14
	38, 20; 143, 21	हास	8, 12
विशवात्म	245, 18	हास	34, 21; 35, 15; 214, 9
स्मर	4, 12; 44, 6; 132, 12	हास्य	33, 11; 44, 5; 47, 15
स्नेह	10, 12; 70, 17; 127, 6		55, 10; 268, 7
स्नेह	80, 2	हास्याभास	133, 6
„ अङ्गिम	80, 7	हीही	272, 13
„ अङ्गिम	80, 7	हुम्	271, 17; 271, 18
„ गन्ध	81, 5	हुम्	224, 14
„ गन्ध	81, 7	हृत्स्वधारण	214, 10
„ गन्ध	80, 8	हृत्स्व	8, 13; 46; 4
„ गन्ध		हीः	28, 14

INDEX. III

Index of Verses.

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
अङ्गिभुजं जलकुम्भम्	१७१	अङ्गसादय विन्ना च	१००
अङ्गमा आङ्गमायि	२९२	अङ्गहीनं तथा कम्पम्	२९३
अङ्गमयवज्रान	१९	अङ्गीकारोऽभिमानः स्यात्	२९९
अङ्गिमार्गः सारिन्ध्रैः	१३७	अङ्गी सर्वस्वस्यार्थी	२९५
अङ्गमयकारी स्वापत	९३	अङ्गिमार्गवैदेवः	२८५
अङ्गीमि आङ्गीमिनि	५	अङ्गिमार्गवैदेवस्योः	२०
अङ्गुष्ठा स्वाङ्गुष्ठा	१२५	अङ्गतरतिस्मोपाः	२९२
अङ्गु तत्सङ्गु तस्य	१६७	अङ्गातकामा निष्कोशाः	२९३
अङ्गुमयस्याङ्गम्	१०४	अतः स्वप्नो व्यपेक्षादिः	१५२
अङ्गिमार्गवैदेवस्यार्थी	१६६	अतश्च सर्वसाध्यताम्	१६९
अङ्ग इति कविशब्दो	२३५	अतः सर्वस्य शब्दस्य	१६२
अङ्गच्छेदं कृत्वा	२१६	अतः सामाजिकस्यापि	१५४
अङ्गः प्रसङ्गविह्वलः	२३५	अतिक्रान्तपदेष्ट	२९
अङ्गद्वयं गन्धः	२९९	अतिदेशकभास्वत्	२९२
अङ्गस्यालोचयिच्छेद	२९९	अतिदेशास्तुर्गुणं यत्	१९
अङ्गादिष्वङ्गावेषाङ्ग	२९९	अतिदेश्यमिहास्तुकात्	२९९
अङ्गान्तगतिरङ्गात्म	१९८	अतीतं लोकपुत्रानाम्	२८८
अङ्गान्तरे सुखे वा	२९७	अतीतं शोभते यच्छु	८९
अङ्गान्तरस्वङ्गान्ते	२९८	अतोऽङ्ग शब्दस्यापारः	१००
अङ्गान्तरा एषाङ्ग	२५३	अतो व्यङ्ग्यवतात्पर्यं	१५०
अङ्गान्तरं कर्तव्यं	२३५	अतो मान्यावदाम्भ	२९३
अङ्गान्तो द्वितीयेऽङ्गे	२५६	अतोऽङ्गमात्रादित्यात्	२६
अङ्गारा इति नेतृणां	२७५	अतो वैषङ्गिकेणा	४९
अङ्गैश्चिन्तितकथं	२७५	अतो रसः पदार्थस्यो	३७
अङ्ग इत्येव वक्तव्यो	२७२	अतो रसाङ्गारादेः	११०
अङ्गान्तरनिर्मातृकः	८८	अतो निश्चिते कर्मविधि	१६८
अङ्गान्तरनिर्मातृ	१८	अतोऽस्तु जन्मजनक	१५३
अङ्गविधेयमार्गं यत्	३०९	अतो हि मानसः सङ्गिः	९७
अङ्गं विरः कटी वक्षः	७३	अस्यादरेण सङ्कारः	११९
अङ्गसाधनप्रथमम्	१९९	अङ्ग गीतिविधिः पूर्वः	१९५

[illegible][illegible]

पृष्ठ.	पृष्ठ.
आबन्धनोऽभिरिक्तान्	२०१
आभाषणम्: सम्प्लेजः	२४१
आत्मप्राप्य प्रेषणम्	२६६
आत्मकुशिलरा कोरा	२६६
आत्मनो भूषणान्तिम्	२८६
आत्मनो यो यदीयस्त्व	३१
आत्मन्मूलतद्वाच	२२५
आत्मा निस्सह ऐक्यः	१८७
आत्मोपयोगकरणम्	२५
आदितस्त्रितयं दुष्य	२०३
आदौ विष्कम्भकं कुर्वीत	२१६
आप्यन्तयोर्द्विगुणितः	१३४
आप्यन्तयोश्च मय्ये च	१९१
आप्यन्तयोः प्रगुणितः	१३४
आप्यन्तान्मयभेदस्तु	१९०
आश्रयान्मयभेदेन	१८९
आधारमाः शुक्कावतुः	१८७
आधिकारिकमेकम्	२०१
आनन्दो बाष्पिष्ठान्तिः	२१३
आनुषंगिकमेतयम्	२५६
आन्तरा सा धृवा ज्ञेया	३०२
आपीड्याकर्षाद्गु	२१
आप्लेद्यपर्यन्तम्	२०१
आमलसमाश्रयान्त्यदेः	१७३
आम्यन्तराश्च आश्रयश्च	५०
आम्यन्त्रं यस्याप्यस्य	२१२
आम्यन्त्रं तनु विभेदम्	२२९
आधुरान्मादकथितो	२४
आधुनाभिति वक्तव्यो	२७२
आरम्भ गणदत्तादेः	२१८
आरम्भ्यो धोशब्दार्थव	१०५
आरम्भं पश्य ह्युक्ति	१७१
आर्जना शिशिररश्च यत्	८०
आर्जनात्तुभे देवे	१

पृष्ठ.	पृष्ठ.
इत्यादिभ्य ततो भ्रमा	९०
इत्यादि सर्वमवधार्य	१७३
इत्याद्यस्योपनिहित	१९९
इत्याद्विभक्तौ तेषां	२०२
इत्युक्तत्वा मोक्षमया कर्मात्	१४०
इत्येक आधुरान्तिः	१६४
इदं तदिति सम्बन्धो	२४२
इदं निपुणदाहस्ये	११७
इदमुक्तमामाख्यातम्	३७
इदानीं कथ्यतेऽन्त्याभिः	१२५
इन्द्रियाणि निर्मीक्यन्ति	२४१
इदो भेदो च सादृश्यात्	१६०
इयमह्निद्विषाह	२५९
इ-शब्दवाच्यो मद्वनो	२७५
इष्टभाषोपगमने	२८६
इष्टसाधनमादेव	९०
इष्टार्थविनष्टेऽस्या	१०७
इष्टार्थोपगमनेऽस्ये	२१७
इष्टे तु विषये गात्र	२५४
इह तात्परि पद्विस्तृत	२००
इह दृष्टिमात्रिष्ठम्	३८
इह	१०९
इहकाप्रत्यक्षत्वादि	२५०
इहगर्भाश्च ह्यन्ये	७०
इहसंलक्षणसंयुक्तम्	८४
इहसंलक्षणं शक्ति	८४
इहसंलक्षणो ज्ञातुः	१३५
इहार्थं कथ्यं यत्	२७६
इहार्थं च यत्कामम्	२७६
इहप्रार्थित्वा मा कथित	२११
इहार्थं धन्द्वतो धृतोः	२७८
इहार्थं कथ्यं यत्	२८२
इहार्थं कुर्वन्तु न मायकस्य	६१
इहार्थं तत्त्वबोधोपायम्	११७
इहार्थं प्रमाणरोधेन	२८३
इहार्थं यदाभाषाति	२७८
इहार्थं तत्त्वपरिचयेऽपि	११४
इत्येवमित्युक्तौ	२३६
इत्येवमित्युक्तौ	१०५
इत्येवमित्युक्तौ	८८
इत्येवमित्युक्तौ	१८४
इत्येवमित्युक्तौ	८५

पृष्ठ.	पृष्ठ.
खरा कथा विगाथाः स्तुतः	४
निवसति भ्राम्यति युतः	९९
खेदमयेव नैवेत	९७
ग	
गङ्गायां घोष इत्यादि	१६७
गङ्गावन्दनार्थोक्तस्य	१६८
गच्छतीत्यस्य शब्दस्य	१६९
गङ्गावधिरपाराह	२१
गङ्गादीनां गतिं तुल्याम्	२६६
गणशः पदचतुः पञ्च	२५३
गणिकाभिरवाचार्या	२७२
गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि	२३२
गतः स काल इत्यादौ	१५६
गतागतीर्हितम्बन्ति	१८८
गन्धकेसर इत्याख्या	२७६
गन्ध्याय वाचस्पतिस्मृती	१०६
गन्धे गमकतत्त्वस्य	१९६
गर्मनिर्मलजीवायैः	२११
गर्मसन्धेः प्रसिद्धत्वात्	२१०
गर्मसन्धेर्निहाजानाम्	२११
गर्मस्वातोर्विर्मदोदि	२१७
गर्मोद्वाहप्रजाभ्याम्	२१९
गर्मवर्मवर्तहितम्	२६६
गर्मावर्मवर्णयै व	२६६
गर्मावर्मवर्णयन्त्रिभ्याम्	२६८, २६९
गर्मावर्मवर्णनां व	२६८
गर्माद्यै स्वयं विज्ञोः	१६२
गति स्वायै छद्मवराः	१६९
गर्भोऽप्यौऽविहित्यव	१५
गर्भोऽप्यव निरप्यव	४९
गर्हीदो इति सिद्धार्थ	२०३
गात्रज्ज्ञोऽप्युल्लिख्यदो	११७
गात्रस्तम्भो जुष्टसा व	१४१
गात्रास्मात्प्राग्वत्त्वे	१४१
गात्रास्मात्प्राग्वत्त्वात्	१
गाथादिपञ्चस्तुतिभिः	२६०
गाथाद्विपञ्चोपेता	२६८
गाथाद्विपञ्चस्तुति	२५९
गार्ग्यं मय्यस्य कथितम्	२०३
गायकौ वासिकौ द्वौ द्वौ	३००
गायिकावासिकीनां व	३००
गीतकार्यमितिसम्बन्धम्	१९८
गीतरोदनसम्बन्धि	३०३
गीतादौ कैशिकीति	४६
गीते धातुषु सर्वत्र	३११
गुणकीर्तनप्रकाशम्	२९८
गुणप्रयोगविशिष्टा	१५७
गुणप्रत्येकवदना	१५७
गुणसूत्रात्मके बीजे	१८३
गुणः शोभाऽऽभिरूपादिः	१५७
गुणान् गणयति स्वरम्	८९
गुणान् छात्सामिकावस्थे	९९
गुणास्सागादप्येष्टि स्तुः	६१
गुणे रते बाष्पहारे	१९६
गुणैर्लघुतामित्युक्ताम्	१९७
गुरुकण्ठस्थितमेष्ट	१७
गुरुकण्ठस्थितमित्याद्य	१९५
गुरुरात्रापरिचय	६३
गुरुमन्त्रो विष्णवे स्वात्	२४६
गुल्लः सम्भूय यन्त्रुताम्	२४६
गुडाग्रात्मके व्यस्यम्	१६७
गुडाप्येष्टयनोय	२३०
गुह्यतत्त्वामन्त्राणां	११५
गुह्यतत्त्वितकम्	२३२
गुह्यतत्त्वानां मनसः	५
गुह्यत्वा प्रविशेत्प्राप्तम्	२३२
गुह्यतत्त्व कारणाद्यम्	१०२
गुह्यस्य स्थितपाठस्य	२४५
गुह्यस्य हि वयोर्धे	१८६
गुह्यं मान व वञ्चीयात्	१९५

पृष्ठ.	पृष्ठ.
गुह्यं गिधते तेजु	१९०
गुह्यमिदमित्यस्य	९२
गुह्यधुतीका अधिकाः	२८९
गुह्यधिरल्लङ्कारः	२३४
गुह्यधिरल्लङ्कारः पञ्च	२३२
गुह्यधिरल्लङ्कारस्य	२९७
गुह्यधिरल्लङ्काराणि	३००
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	१९७
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	८३
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	२८०
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	८३
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	१०१
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	२००
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	१११
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	२०
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	२४६
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	५०
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	२६६
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	१९१
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	५०
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	५३
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	४५
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	३४
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	३३३
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	३३९
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	१०९
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	२३२
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	२११
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	३१
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	८७
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	८३
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	८३, १०२
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	२६७
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	२३
गुह्यधिरल्लङ्काराणां	३७०

भीरोदात्ताश्च विख्याताः	२४८	मदी नदब्ध मोदन्ते	१९४
भीरोद्भव प्रख्यातो	२५३	मदो गतिन बाधेन	१९४
भीरो मन्वेदो मस्यान्तु	९८	न तज्ज्ञानं न तच्छिष्यम्	२२२
भुक्तो दुराचार इति	१०८	न तदस्थथाता नाश्व	९३
भैरवीदेवोऽत्र सहजा	१५७	न तस्य पुनरकल्पम्	३१३
भ्याने नयनविस्तारः	६५	न ह्येनं नार्थेभ्यस्तं च	९४
भ्यामवशितमूर्छाभिः	२२	न ह्यभ्यस्तो भवे	११५
भ्यासति रक्षति द्वेष्टि	८९	न ह्यर्थं न च सामान्यम्	३७
भुवाविधाने कथितम्	३०३	न निरुद्धं बभौ ब्रूयात्	१४०
भुक्ता साऽऽशेषिका नाम	३०२	मनु स्वदक्षितावचम्	१९३
भवनव्यक्तेरन्यादि	१६९	मन्दनीयानि बाधयामि	२९४
भजितात्यन्तयोः कैश्चित्	१४९	मन्दो बुधो ब्रूषाह्वय	१९६
भजितात्यन्तयोर्भेदो	१५०	न परार्थोऽभिधीयते	१६५
भजिस्त्वैव कर्तव्या	१५८	न प्रयोजनमेतस्मिन्	१६८
भजिन्यापारादेतुर्न	१६७	ममामि मानसोद्भास	१
भजिहारोत्तरकेश्यो	१९३	मयातिषयदाक्षिण्य	३२३
भजिः स्वातुल्यं क्षाण्यम्	१७४	न रावणवदित्वेन	१५१
भजिर्विषयज्ञाततो	१८८	न कदेत्याहर्तुं भाषाम्	२६९
		मध भेदा विधीयन्ते	२६७
		मधरागान्तरजः	१३८
न कुशरपटाघात	२५६	मवाहं लोटकं इष्टम्	२३८
न केनचित् रसो वैभ	२५०	मवातुरागे कतिव्य	१४
नमस्तद्विषयिभागेन	१५७	मवातुरागे युषभिः	१३९
नमस्तेस्तोदरं केशिः	११४	मवाप्रकादिका चूत	१३७
न गतव्या च गोदेति	१४९	मवाप्रसप्तपात्राहम्	२३८
न चातिरक्तो वस्तु	२३५	न विदः पीडमर्द्व	३४४
नदकर्मसम्प्रकाशात्	२५७	न वेति देवाकालो च	१०८
नदकर्मणं गदयं स्वाव	४६, २९६	न शय्यासनयोः प्रीतिः	८९
नदवर्तकर्मतत्त्वः	२९६	न संशयस्य शङ्का स्वाव	५१
नदप्रवृत्तयोश्च	२९६	न संज्ञां कथते गन्तुम्	१७
नदादितयलाभाः	२३१	नागवर्तिनि विरोधा	१११
नदादेवितल्लेन	५१	नाटकस्य प्रकरणस्य	२४३
नदानुगोचरी क्रत्येण	२८९	नाटकादि निवृत्त्ये तु	४७
नदाभिगमवापुर्वात्	१५४	नाटके च प्रकरणे	१८०, २२३
नदब्ध नतकविष	२९८	नाटिकाप्रतिभक्त्याच	१८१

न

नाटिकाप्रतिफलं यत्	२६९	नायिकादिषु पात्रेषु	२७०
नाटिकायास्तोदकस्य	२५६	नायिका द्विविधा नेतुः	२४२
नाटिकाया नाटकस्य	१८०	नायिकालाभं सर्वसाधम्	१०५
नाटिकायाः स्वर्तं तत्र	२४४	नायिकानां मध्यमानाम्	३०४
नाट्यकर्मप्रयोगोक्तः	२८७	नायिकानामुदात्तानाम्	३०४
नाट्यवैदुष्यप्रकारम्	२७७	नायिकानामकादीनाम्	६५, २०१
नाट्यवैदुष्यं विधायादा	२८५	नायिकाहृदये केषः	२७२
नाट्यवैदुष्यं भरताः	२८७	नायकव्यवहारेषु	११४
नाट्यवैदुष्ये दोषदिष्टानि	५६	नारदेनैव कथितः	५८
नाट्यवैदुष्ये दोषदिष्टेन	२९९	नारीपुरुषयोस्तुल्या	७८
नाट्यस्य प्रविभागस्तु	२९९	नाट्ये प्रसूयादय	१९९
नाट्यं सम्प्रेष्ट आश्वसः	२५७	नाट्यामलुपताः दृष्टिः	१२६
नाट्यं नृत्तञ्च नृत्यञ्च	२९८	नाट्यादुदस्तुरात्तरम्	२२१
नाट्यं स्वरोस्वरोक्त्या	२७९	नास्ति किमिदं यत्	३०३
नाट्येनः धुविर्लुपतिः	१८४	निवृत्तिर्न शिरो यत्र	९०
नाटिकान्तलुकायस्य	१५३	निवृत्ते च विनायः स्वाव	७२
नाट्यव्योचयैः पादैः	३६	निगद्यते वरिष्ठानाम्	६०
नाट्यप्रवृत्तयैः	२८३	निर्बो जो विवहं भुराव	२३१
नाट्यप्रवृत्तयैः	१५५	निर्दलीनं तत्समाय	२२५
नाट्यविधेयं बाधेन	२४१	निर्दलीनोपन्यसनम्	२५८
नाट्याधीनाः प्रकृतयः	२२७	निद्रा मद्भ्रमजनि	२२
नाट्यकार्यस्य कृतत्वात्	१५२	निद्राहः कोपना तिर्यक्	११०
नाट्यापारेष्विधेयः स्वाव	१४	निधाय वामं हृदये	१२९
नाट्याधीनोद्भवः कामः	१३३	निन्दारामा चित्तसङ्कोपो	३५
नाट्याधीनस्य लोचस्य	२८८	निन्दारामस्यार्थं	२७९
नाट्यं पदैर्वाद्वाभिः	१५७	निन्दितकृतिविषाद्य	६
नाट्ये प्रयोगना तत्र	११५	निषद्यो गृह्यक्षेत्र	२६०
नाट्यप्रदर्शनादाय	११५	निषयः कार्यं इत्येव	२१४
नाट्याय समवायाभाव	१६८	निषन्त्ये सृज्य एवाह	२५२
नामादितादात्म्यापत्तेः	४१	निर्मलनादीक्षितेन	१७२
नायकं छलविलेष्ट	२३९	निर्मलस्य चोचने काचित्	१७२
नायकदेवीपरिजन	२३५	निनेषकालो माना स्वाव	१९७
नायकादेः परीवार	२७५	निनेषोन्मेषविकृतम्	५८
नायकानामपेक्षेयात्	२८१	निनेषयः विभावादेः	१८
नायकात्तरसिद्धाः	१०३	निनेषका तु कल्पनातिः	२०६
नायिका च प्रधाना	२१७	निनेषका तु कल्पनातिः	२५१

४८

पृष्ठ.	पृष्ठ.
भागः सुखो भवेच्छुद्ध	२६१
भागश्चिह्न इति ख्यातः	२६१
भागस्तु धूर्तचरितम्	२४४
भागोऽभिधेयं तद्युक्तम्	२६१
भागो वीर्या प्रवृत्तये	२५३
भाग्यलुभासनाम् स्तुः	२५२
भाग्यव देव इत्युक्ते	१९०
भास्तं वर्णमशित्य	२८६
भारतीपुस्तितो ज्ञे	५७
भारतवृत्तिमुद्रितम्	२४०, २४५
भारती सार्वती वैव	१२
भावः कारमिता कर्म	१६४
भावगर्भं हृदः संवित्	१२४
भावना रसनाभावि	२
भावप्रकाशने नाम	२५७
भावमेदाज्ञास्यमेदो	१७३
भाववान्स्यादयोऽज्ञित्वम्	६९
भावनामपि कृत्यव	४८
भावनामपि सर्वेषाम्	३०
भावनालुप्तमं वस्तु	७०
भावाः परोपकारार्थः	२९६
भावभिधेयं मार्गं तत्	१६६
भाव विधेयं वेदाभिः	११८
भावप्रभाः कदाचित्स्तुः	१०
भावस्तु विंशतिस्त्रैणाः	१६७
भावः स्वमोनाः केचित्	३८
भावितामपि पद्ये तु	१६७
भावी भवन् भवति	८६
भावेभ्यः प्रकृत्योऽन्ते	११४
भावैरित्यादिभिर्वचनम्	११४
भावैरित्यभिधेयम्	३९
भावश्च सातिर्कैर्भाव	४४
भावः स्वामिनि वर्तते	१७३
भावोदवादिः प्राथम्यात्	१४३
भावो भावान्तराभावात्	

पृष्ठ.	पृष्ठ.
भावो ह्यवध हेला व	८
भाषणादीनि वाक्यादि	१८३
भाषणमात्राभाति	१२४
भाषा च शौरसेनीति	३०३
भाषावित्तितद्रूप	२४७
भाषा वा नायकादीनाम्	३१०
भाषावागविक्रयः	२८१
भाषा स्वास्तुभा दैव्या	१३
भाषितेभ्यो गम्भीरः	६१
भाषः कैश्चिकथितो	२६०
भाषा रगलता स्वात	३०१
भाषं मितमिवाभाति	१६२
भाषाधिकरणत्वेन	१७७
भाषे ज्येष्ठा कनिष्ठेति	५५
भाषो ध्वनेः प्रमेदः स्वात	१८९
भाताभवप्रदानं च	६५
भाषावाक्ययुष्मत्	२३०
भुक्ता मया हि गिरिव	२३३
भुङ्क्ते तव स्थितो भोगान्	५३
भुनाक्षेपावस्थितेष्ट	२३
भुञ्जामस्तुभुञ्जामा	२३१
भूतं भवद्विषयम्	२८
भूमिकाभिन्नेकाभिः	२८८
भूतैर्नामिनीनाम्	२८७
भूतो विवेचनाय	२४
भूत्वा भारतीष्टिभिः	२४५
भूषा मरकताब्ज	८५
भूषितः समविश्रमैः	२६५
भेदनाद्वैद्यके जातो	२६४
भेदः साधवसनाम्ना	१६६
भेदे सत्यपि तादृश्य	१६५
भोगे निष्पद्य निष्पाद्य	५२
भोगः स एष भुञ्जतः	७७

पृष्ठ.	पृष्ठ.
भोगाङ्गुलशेषः प्रतः	९८
भोगावती कान्तमती	२७६
भोगेन ईषितानन्द	५२
भोगोपस्करस्त्वर्त्ता	२९१
भोगादिभिरुद्धारः	१५२
भ्रमराः कोकिळा हर्म्यम्	८४
भ्रामितं दीर्घलितम्	१९२
भुङ्क्तेऽद्विष्टा दधिः	१५५
भुवेमेवैय धमन्यो द्वे	१८६
भुजेनपादचकल	२४१
भुविक्षेपकटाह्लादिः	१३
भ्र	
भ्रमरत्वव इत्युक्ते	१७०
भ्रमरायात्मनिषो नादो	१८७
भ्रमरकुल्यायां जलमिव	२६६
भ्रमरुन तु वन्द्याम्	२६६
भ्रमरवरेण कल्प्यते	३७
भ्रमरकाद्यादीनि त्वम्	२८५
भ्रम्यामि कौरवेत्यादौ	३३
भद्रः स्नेहश्च रोमाञ्चः	३३
भद्रः भनोऽनहित्यव	१०९
भद्रमार्गमिया छम्भा	२२९
भद्रस्यो रसपठेति	१२५
भद्रुरा दुश्चिन्ताता च	५
भद्रुराः छुद्रुमारव	२४३
भद्र्यमयुस्वैरित्यम्	२४३
भद्र्यमयुस्वैरित्यवः	२४३
भद्र्यमस्वरतो नादो	१८८
भद्र्यमार्गं भवेच्छोके	१८३
भद्र्यमालामपि स्थाप	१७३
भद्र्यमालाम् नारीणाम्	१७३
भद्र्यमेव धर्षितः क्वचित्	८१
भद्र्यमेवधर्म्याः स्तुः	३४४
भद्र्यव कुचोभित्यादि	५३
भद्र्यवः क्षणिकत्वाच्च	४०
भद्र्यवत्कर्म कर्म्यो	२७५
भृ	
भृशशक्तिविधो भावः	१४१
भृशतः स्वन्दनैकाग्र्यम्	८८
भृशता वनरो वाक्	२७२
भृशतो यज्ञपदैत्यम्	८०
भृशतो यादवो भावः	४९
भृशतो यो विकारस्तु	४७
भृशतो विविधः सादो	२८
भृशतास्पृष्टाह्लायाश्च	४८
भृशतो यो भिन्नीते यः	७९
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	३४
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	१३
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	२२५
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	२६७
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	६१
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	९३
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	३०
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	११९
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	२८
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	१२९
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	१९८
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	१९०
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	१७३
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	८७
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	३१
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	२४
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	१२८
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	२८
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	२९०
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	२८३
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	६
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	१५०
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	१५०
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	३०६
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	११८
भृशोऽनुकूल्यार्थेण	१०९

पृष्ठ.	पृष्ठ.
वाच्यो लघयत्वमायाति	१५८
वाञ्छाकलापः प्रथमः	१९९
वाञ्छाकलापरतु कवेः	१९९
वात्स्यायनश्च शास्त्रयो	२००
वायानां सुरवादीनाम्	१९६
वायलो वैष्णवी शक्तिः	९६
वारस्यास्तकभक्ति	२३३
वारिदा वारिधाराश्च	८४
वासोऽजरागमात्पर्यतु	९८
वासोऽजरागमाश्च	११२, ११३, २९१
वासोऽजरागभूगामिः	६४
वाङ्मोहाख्या परावर्ति	१६५
विकारो मानवो यस्तु	३७
विकृतात्त्वकोवेधैः	९४
विकृतात्त्वकोवेध	४८
विकृतैरपि वाच्यैश्च	५९
विकृतैश्च रतैः सत्त्वैः	६३
विकृतश्च विनिष्कान्तम्	११९
विकृतं तच्छब्दमेव	१२४
विकृतं तदर्थोक्तम्	१२३
विकोशितोमवयुता	१२९
विष्कान्तो धृतिमात्रैव	१०६
विशिक्षमाहुचरण	२४
विशेषणं यज्ञतारा	१२१
विशेष्यं तदर्थमेव	३५
विशेषितं विशिष्टं	१५४
विचारनिर्णयो यस्तु	२३१
विनिष्ठाकृतिविवाध	६
विचित्रा यस्तु भवति	४३
विचिन्त्य भावं स्वज्ञेय	२८५
विच्छिन्नमन्यः प्रवृत्तेः	१३२
विजृम्भक बहुशो	११७
विज्ञानरूपसम्पत्ता	१०५
विज्ञापयतुद्वाधैः	२१६
विज्ञः प्राकृत्यवादी च	२८९

पृष्ठ.	पृष्ठ.
विभक्तपाथोऽच्छटी	११२
विभावः कारणं कार्यं	१३
विभावतोऽनुमानाच्च	२५
विभाषादिनिवेशस्य	२९
विभाषावैयर्थ्यास्थान	३६
विभाषाः शरदि भागः	८५
विभाषास्तम्भरोभाश्च	५९
विभाषितार्थानुभूतिः	४
विभाषाधनुमात्रैव	३६, ३७
विभावोऽनुमानाच्च	२७
विभुत्वात्तस्य कर्मस्य	१७६
विभूतिगुणसंयोग	२२७
विधानदृष्टिरित्येव	१३०
विधान्यति हस्ताभ्याम्	११६
विमानोद्यानमवन	६१
विद्योने विशिराचार	८७
विद्योने विष्णुर्गुरुः स्वात्	८५
विरतानान्तु विज्ञानि	११५
विरक्तिहेतुो यतोः	११७
विशदं तत्परिवाच्यम्	२३४
विरोधं प्रणयनैव	२४१
विरोधशामनं शक्तिः	२११
विरोधिनस्तेऽस्मान्माणाः	९२
विरोधिमित्रसङ्ग्रहम्	१३२
विच्छेदं चेष्टते चिन्तम्	२९
विच्छिन्नकृच्छाया च	१२५
विच्छिन्नाकृन्मुद्रायात्	२१
विच्छान्तः परिसंनध	२०९
विच्छासोदः प्रपान्यम्	२०९
विच्छाधो भोगरसिको	९२
विच्छाधो नावकादोनाम्	२४०
विच्छाधो शिखरंश्च	२४०
विच्छाधो स्वेतु रात्रिषु	१३४
विच्छेदितः काव्यकन्याः	५०
विच्छेदोक्तः तात्पर्यवतः	५०

पृष्ठ.	पृष्ठ.
विषाखा वैव तावयम्	१५१
विषाखा सा बहुविधा	१८७
विषक्षितमभिधायाः	१५९
विषक्षितं व्यवधानिम्	१७३
विषक्षितायकावन्त	२८३
विषक्षिते योतमाना	१५६
विषक्षितोऽनुसृष्टश्च	२०७
विषर्गागावताश्च	२४
विषर्गं गावताश्च	४८
विषुतोऽर्थपुटान्तस्य	१२३
विशिष्टलक्षणैश्च स्वात्	१६८
विशिष्टवाच्यलक्ष्यार्थ	१५६
विशिष्टाः परस्मिन्स्थाः	२७०
विशिष्टे वाच्यलक्ष्येऽर्थ	१५६
विशिष्टोद्भवभावा	२६०
विशेषकीर्तनं यत्स्वात्	२२४
विशेषणं निरुक्तिश्च	२२३
विशेषणानां सुखस्वात्	१४९
विशेषणानि सर्वत्र	१६०
विशेषनस्तोऽत्रकादि	३०९
विशेषादाभिमुख्येन	२५
विशेषास्तोऽनुसृष्टाः	६९
विशेषो यस्तु विशेषः	९
विश्रमाय मदीभार	२८७
विश्रान्तिस्तुल्यमन्विच्छन्	२८४
विश्रान्ते गीतगानादेः	३११
विश्रान्ते भगवताश्च	२६०
विश्रान्ते सप्तमे राधा	२६१
विश्रान्तेः सप्तमिमेव	२६०
विशिष्टं शून्यत्वमेव	१२३
विश्राह्ये पाथिमे चाष्टे	१८९
विषं भुङ्क्तेति वाग्यादी	१४८
विषयस्यापिऽच्छिन्तिः	६७, १००
विषयमाका रतिः सैव	५५
विषयान्तिविधौः स्फुटः	५
विषयानां सुखस्वपेन	१४४

	पृष्ठ.
विषयेभ्यः प्रयत्नेन	१८७
विषय शास्त्रेभि	५७
विषादविस्तीर्णमुदा	१८८
विषादद्विगन्धेन	२०
विस्फारितं विडम्बितम्	११९
विस्फुरकसंश्लिष्ट	१८७
विस्मयहेतुलतायां च	१२७
विस्मयमात्रमन्तेर्चः	१०८
विस्माप्यते स्वयं कविश्च	३६
विस्मन्मन्त्रं दृष्ट्वा	८९
विस्मत्तादृशिक्षेप	१०१
विहारकाले, रुदति	९०
विहृतयेति विज्ञेयाः	९
वीक्षितं सर्वतोदिकम्	१२२
वीटिकम्पामिनीर्ज	२२०
वीणादिवाद्ययोगेन	२४५
वीचीप्रहसन्तामि	२५०
वीथ्यहानि यथास्वम्	२५०
वीथ्यैः शोषयैतेषाम्	२२९
वीर्यस्य कर्म यदीरम्	५५
वीरो भयानकविरो	१३१
वीरशुभ्राभूषिष्ठा	२६८
वीरशुभ्रास्त्योरेकः	२३६
वीर्यं विभक्तिमन्त्रया	७०
वृत्ता परिभवेः स्फूर्ति	१०१
वृत्तस्य लक्षणमिति वचः	२००
वृत्तचरित्थमागाह	२१५
वृत्तान्ता विप्रकीर्णः स्तुः	२८२
वृत्तान्तो नायकादीनाम्	२०१
वृत्तित्रयं प्रसूतम्	१२
वृत्तिमयमुक्तो ह्रीमि	२५३
वृत्तिभिः सह चत्वारः	५७
वृत्तिभिः सहितं गीतम्	४६
वृत्तिपरमार्थगतं	२५५
वृत्तिविषयतापर्य	२५७
वृत्तौक्षिपा ददाधेयु	१४५

	पृष्ठ.
वृत्तिः स्वाकौक्षिकी गीतिः	२५६
वेदविमर्शेदी वो	२८९
वेपथुहृदयोक्तम्पः	३१
वेलाभसन्निधौ	८२
वेधोपशमकुशलौ	२४२
वेदनातिशुद्धिभिः स्वयैः	१०१
वेदयानामपमानां स्तुः	३०५
वेदयोपपातो बाधयि	१०६
वेधोऽलङ्कारयुक्तिः स्वात्	८२
वैकल्पिकं स्वप्न तेषाम्	२६९
वैकारिकस्यैन्द्रियादिः	४३
वैभिकी यत्र धुसनी	२३१
वैभयकारयैमात्रिय	१४३
वैभयसंराज्यस्य	३४
वैभयमात्रपक्षोऽप	१५
वैभयं यन्मनोऽज्ञानम्	२७९
वैभयंऽस्तु भवेतिरयम्	३२
वैभिकाश्चित्यते जात्या	१६४
वैभित्तु व्याप्यवृत्तिरयम्	१८८
वैभयस्य विकृतताः	५
वैभयमेव गुणोभूत	१७४
वैभयस्य सत्ताद्वारादौ	१७४
वैभयस्य तदर्थेय	१६०
वैभयमपि सवेगो	३६
वैभयि कम्पु कन्यायाः	९६
वैभयते विषयं द्रष्टुम्	१२३
वैभयदेवैर्विभावादि	५१
वैभयस्य शङ्कादुपैः	२१०
वैभयमात्रे स्तेऽस्या	१०६
वैभयस्यः स्वशक्त्युक्तिः	२१२
वैभयान्ता भर्तादीनाम्	१५४
वैभयमन्तारं यत्	१८
वैभयान्ताभिरापोक्तिः	११
वैभयान्तरिषमन्तः	१६५
वैभयान्तरिषमन्तः	६५
वैभयान्तरिषमन्तः	२३

	पृष्ठ.
व्याजो बहिःस्थितः कृत्स्न	१८४
व्यापारो यत्र नेत्रादि	१५९
व्याप्येगसमवाकौ	२२१
व्याप्येगस्य विशेषोऽयम्	२५३
व्यासथेयन सारंग	५५
व्यासाज्जल्यद्वारः	२५१
व्यासोपेक्षाधना वैव	६९
व्याहता प्रतिषक्तो न सन्देहे	३०६
व्रतनियमतयोर्गात्र	२४९
व्रीडा तत्तुभावाः स्तुः	१९
व्रीडा	३४
वृक्षारः कुट्टिनी येनौ	२४२
वृक्षारा गिरिकुशेभु	३११
वृक्षारामीरन्ध्राल	३११
वृक्षतल्लयाः क्षत्रिय	२०६
वृक्षतल्लयाः क्षत्रिय	१४०
वृक्षा त्रया वपलता	३३
वृक्षानिर्ध्वजित्वाथ	३४
वृक्षा सन्देहस्या स्वात्	१६
वृक्षाधयोगः शकादौ	१६९
वृक्षो निष्पन्नैव	२८२
वृक्षतः कान्तस्तत्र	२४५
वृक्षराक्षसप्रपन्न	३१२
वृक्षलो वीररद्राभ्याम्	२५६
वृक्षमण्डपानेधोर्ध्व	१७२
वृक्षशक्तिपरमशक्ति	१४५
वृक्षस्य मुक्त्यर्थे वृत्तिः	१६३
वृक्षार्थयोः समन्वया	१४६
वृक्षार्थयोः स्वकृपन्तु	१६०
वृक्षार्थेयुक्त्यर्थे	१७७
वृक्षार्थोभयशक्त्युत्पन्नः	१७४
वृक्षे द्वितीयो ध्वनि	१४८
वृक्षेभ्य विषयोऽयम्	१७२
वृक्षो गुणीभवेत्स्वल्प	३०६
वृक्षो गौस्ता विषदेष्टे	१८५
वृक्षोद्विष्टकृत्यास्ताम्	१५४
वृक्षोपासक्या जाता	१४४

	पृष्ठ.
वृक्ष्या तालो सुवचैव	१२५
वृक्षे स्वाधिवि तत्र स्तुः	१३६
वृक्षयानुपधानाथ	६५
वृक्षयानुपधानाथ	२५१
वृक्षे वास्तवे वापि	२९४
वृक्ष्याने च पञ्चकृष्या	१४२
वृक्ष्यापत्नी कृष्यामीरम्	२८९
वृक्ष्याभरणेस्फुर	१७
वृक्षीर क्षामिनादि	२१०
वृक्षद्विष्टस्तम्भ	१५४
वृक्षगुह्यविषयः कथम्	७१
वृक्षान्नप्रद्वयन्देदः	६२
वृक्षान्नादिहस्तापि	६९
वृक्षं कृत्स्नयति वा	२८
वृक्षमूलकैरनैः	१३५
वृक्षान्नलगादि शलाकम्	२३७
वृक्षान्तस्य ललितस्यापि	९२
वृक्षान्नान्नो रोमाश्च	१३६
वृक्षान्ने योऽस्तु कृपाक्षेति	१८८
वृक्षान्नो विषयैव	३३५
वृक्षान्नो विषयैव	३३५
वृक्षान्नो विषयैव	२७८
वृक्षान्नो विषयैव	८४
वृक्षान्नो विषयैव	२२
वृक्षान्नो विषयैव	६९
वृक्षान्नो विषयैव	२५७
वृक्षान्नो विषयैव	२४२
वृक्षान्नो विषयैव	५३
वृक्षान्नो विषयैव	७४
वृक्षान्नो विषयैव	९६
वृक्षान्नो विषयैव	१८८
वृक्षान्नो विषयैव	१८४
वृक्षान्नो विषयैव	१८३
वृक्षान्नो विषयैव	२९६
वृक्षान्नो विषयैव	१६९

सुडमास्ययोगो यो	२१७	सोऽनुगादण्यविरिति	१४८
सुडुमारोऽहविन्यासः	९	सोपहस्तनिगुडामा	२३२
सुडुमारोद्धतैः	२६४	सोपाकर्म कपो वधि	१७
सुखदुःखादिभाषाणाम्	८१	सोपाधिः कृमिः स्नेहो	८०
सुखमयोगाचतुष्टयम्	७५	सोऽपि विद्याऽनुमाष्य	८६
सुखस्य मूलं प्रमदाः	१०९	सोऽप्यादादिनगो भुजः	३१३
सुखस्वापादिरो राशाम्	२१४	सौक्याभिसानुद्वेषम्	८७
सुखमाप्तदुःखभेदः	७७	सौक्योपचारैः सानन्दा	९
सुखं मलयवरयाव	२२२	सौन्दर्यलोकापमानुर्गः	८९
सुखात्मिका मनोवृत्तिः	७८	सौन्दर्यमहासावयवम्	१७
सुखाद्युपनि तत्रयोः	४३	स्तब्धसुस्तुल्यमुल्लम्	११९
सुखाभयाः स्युः प्रमदाः	७७	स्तम्भः स्नेहोऽप्य रोमाञ्चः	१४
सुप्रीवादेवै उरसाहो	२०५	स्तम्भोदगदकोष	१४
सुसिर्निदासमुत्था स्यात्	२३	क्षीणं तथा स्यादेतासाम्	२९०
सुखतं पदमस्तीति	१७६	क्षीणीपादितु वण्योऽयम्	१५
सुखचतुर्गुणस्यापि	२३८	क्षीणुस्योर्गो रोयः	७२
सुखदं समागमिच्छद	१७१	स्वानजलैः स्वैर्गुणैः	१४
सुखम्मा मथ्यता नाडी	१८४	स्वानामुर्कं कपलेषा	१९१
सुखमाप्तसंज्ञैर्गोचर्यम्	७४	स्वानाजलैरेतु तस्या	२६२
सुखमार्वाचासिनिरो	१८५	स्वाने पदार्थे स शुण	१७६
सुखनोपायमेवाहुः	२०२	स्वानिर्वाणमारमो नेतुः	२६
सुख्येष्टसु बीजं वा	२००	स्वायिना रसनिपतो	४
सुख्यापैसूचनोपायाः	२१५	स्वायिनि स्वे प्रवर्तते	४
सुखाब्धं मागवायेव	२९४	स्वाभिनेऽपि च कल्पते	३७
सुखं सक्काहाणाम्	२१८	स्वाविन्यन्मनसिभेमाः	३७
सुखपादौष्टा दद्या	२८८	स्वायितु मावेतु वदा	२६
सुखचरणं सहिताः	२८९	स्वायिष्ववारिभेदाव	३
सुखम् कान्यगिहित	२८८	स्वापी वा साचिको वारि	३०५
सुखे न सम्पादगो भिष्या	५०	स्थिताः काणाश्चि नटेः	३८
सुखे न संशयनतिः	५१	स्थिरं प्रसन्नमलम्	११८
सुखे वासकसंवेति	५१	स्थिरातुगणयोर्गुणैः	१३८
सुखेति स्यात्सङ्गी	२४७	स्थितो निगुह्यह्वार	९२
सुखं काहेति विज्ञेया	२९	स्थूलनिगुह्यदशना	१११
सुखं प्रवेगकेनापि	२४४	स्थूलनिगुह्यतमीवा	१११
सुखा परात्मनः सर्व	४१	स्थैर्योर्विप्रतापिष	६१
सुखमुक्तं तथारल्लेख्य	२१५	स्नातातुल्यितसवर्गो	१०१
सोऽनुकोष इति शेषः	३०	स्निग्धत्वके शनयना	११०

स्निग्धत्वमहकेतोषु	१०४	स्वभावाद्ऽप्य कपट्याद	६५
स्निग्धं सुखं निपन्दम्	११८	स्वभावाद्ऽप्य वाणि	९
स्निग्धा हृष्टा च हता च	१२४	स्वभावालोकितां सुखम्	१२०
स्नेहः स्वभावो वायव	८०	स्वभावे स्थापयति यः	१०७
स्नेहो यव सर्वं तज	११९	स्वयं प्रवृत्तसुखा	२५१
स्पर्शोऽपि क्रियते यत्र	१०	स्वयमेवो गदद	१४
स्पर्शनिमित्ता येषा	२३	स्वयमेवो मवेरस्तम्भे	३२
स्पर्शमुद्रासि छलितम्	११९	स्वयमेवोऽप्य वैषम्यम्	१६
स्पर्शा सङ्कोचव्यग्रम्	११६	स्वस्वपतो गौर्न गीः स्यात्	१६१
स्पर्शव्यग्रं नाभिष	८९	स्वस्वप कल्पते तेषाम्	१६२
स्पर्शरोक्षा समिधासा	७२	स्वस्वप कर्म वैतपाम्	२८७
स्पर्शरुद्धिरस्य	७१	स्वस्वप दीवगुणयोः	१७२
स्पर्शिता छिद्यकस्यामा	१२८	स्वस्वपमतुङ्गदेः	९३
स्पर्शितेऽनादरे किवि	१०६	स्वयंसाधनया तलत्	१८६, १८८
स्पर्शनिगमदागोदो	८५	स्वस्वपतिस्वेदकामिका	११०
स्पर्शितेऽप्येव स्मर	३१	स्वस्वपप्रवृत्तप्रवृत्त्या च	२६२
स्पर्शस्पर्श कदम्	१०३	स्वस्वपिवादिस्वद	१५३
स्पर्शार्थे च दम्भयोः	९८	स्वस्वोऽन्यावकादीनाम्	२०२
स्पर्शोत्तरं च कर्षणं	११३	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	२६
स्पर्शोत्तरं स्वतःस्मिन्व	७४	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	१५
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	१८५	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	२२४
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	१८८	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	९८
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	२९	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	९९
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	२१०	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	७०
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	२२६	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	८०
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	९०	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	१५५
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	२२५	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	४३
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	१२०	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	४२
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	१२	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	१७०
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	१७६	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	५५
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	१५५	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	१०२
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	६०	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	१४
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	२४६	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	५५
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	२२५	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	१४
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	११४	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	५६
स्पर्शित्वेऽप्येव स्मर	२७७	स्वस्वस्वस्वस्वस्वस्व	५६

ह	पृष्ठ.	हिलान्नेषी च हितकृत.	पृष्ठ.
हंही वक्ष्य मा पुत्र	२३२	हीमत्वातल्ययोगस्य	१०८
हृदाशुभ्यति मामिग्याः	१४७	हीना यनेचरामाष	२१३
हरिश्चन्द्रोऽपि विहृदिः	१६९	हीनो गुणैश्च बहुभिः	१३
हरिहरमातुभवानी	२५८	हीनोपनायकः क्वापि	२५७
हर्षश्च शिरसः कम्पः	१९	ही दीप्त्यद्दः प्रयोग्यः	२७२
हर्षयोगोमतीन्मादा	३३	हुतिर्यवहाविद्विप	२७१
हर्ष निष्कलतास्त्वम्	१२६	हृदास्मादुमातेन	१३१
हस्त इत्यपि यथैव कराम्	१६६	हृदि दोषिच यश्चिदार्थम्	२९
हास्यते हासयति वा	३५	हृदाहः संज्ञको मोहः	१००
हास्यभूतारकास्त्वम्	२६६	हृद्यः प्रवासानन्त्यो	१३८
हास्यभूतारकास्त्वम्	२६६	हृद्यः तत्तद्गुणिः	२५२
हास्यभूतारकास्त्वम्	२६६	हृद्योऽपि यथैव कराम्	९९
हास्योऽपि शिरसः कम्पः	३३	हृद्योऽपि यथैव कराम्	२७४
हास्योऽपि शिरसः कम्पः	३३	हृद्योऽपि यथैव कराम्	८
हास्यभूतारकास्त्वम्	२६६	हृद्योऽपि यथैव कराम्	२७३
हास्यभूतारकास्त्वम्	२६६	हृद्योऽपि यथैव कराम्	१२२

APPENDIX. II.

मातृकान्तरलब्धाः पाठभेदाः ।

पृष्ठ. पङ्क्ति.

- ५ ६ बाहुवृत्तिभिः
१० स्वीयस्वीय
११ द्विरीलिताः
८ २ अविच्छिन्नं यद्वर्णं मतस्वैक्यादिणि
३ तत्स्वरकार
१६ श्रामिदि
१४ ९ स्तंभोऽपिमाद
१४ १४ भवत्कामिद्व्युत्पन्नारिदिभिः
(एतन्मातृकया प्रतिज्ञायाः क्वाप्युत्पन्नारिणैव
स्तंभादीनां लक्षणमस्ति ।)
१५ ३ येषुर्मागद
५ प्रहारोऽपि जायते
८ निर्वेदोऽपि तथा श्लाघिः
११ यथाऽपि विभिन्नं यतिमिदं त्रिस्तवपस्यतिः
२० योगिभ्युत्पन्नोऽपि यामभवेत्
२१, २२ अर्थयोः स्थाने ' श्लाघिर्विरक्तमन्त्र-
क्षुतिर्यादादिभिर्भवेत् ' इत्यस्ति
२४ कर्त्तव्यगण्यनादिभिः
१६ १ कम्पन्ते दोषमादयः
३ क्षीनीचपङ्क्तिं गदा
४ पुनर्ज्ञाया मदा
५ स्वरस्तेनैव वैषम्यं
७ आकाशं प्रतिक्षेति
८ आत्मोऽपि तु च विज्ञेया
१६ हृद्योर्मिध्यापरिचलितं
१८ मयोपमोऽपि यामिन्नमतः
२०, २१ अनयोः रक्षयोः स्थाने ' त्रयो

पृष्ठ. पङ्क्ति.

- मध्यमः शेषः इति मयोर्द्वयविधा,
इत्येकमर्थं दृश्यते
१६, २२ तस्य च प्रवृत्तिविधा
२३ अन्यद्वारमते वाच्यमन्यं वाचा श्रूयति च
२४ वीक्षते कथिद्वयं च
१७ ५ शेषभूत्यालोचनवीक्ष्यम्
८ एवमादिभिश्चिदपि विषयैश्चैवमप्यपि मद्यम्
१० एते मेहे हे मिच्छति
११ कर्त्तव्यमपि
१२ रपङ्क्तिः मे
१७ संघातिमानेनोत्तमभाषिणाम्
१८ १० नेत्रविपुलेभिः
११ एते भवत्कामिद्व्युत्पन्नारिदिभिः
१६ वयं तदितरेषु तु
२१, २२ (अनयोः स्थाने ' विताङ्गच्छा-
तिश्लाघिर्विषयैश्चैवमप्यपि मद्यम् ' इत्येक-
मर्थं दृश्यते)
१५ १ कर्त्तव्यगण्यनादिभिः
३ कर्त्तव्यगण्यनादिभिः
५ वैरस्तेनैव वैषम्यं
१३ प्रमेहत्वं निःशब्दो
१८ चिन्तामातृक
२० साहचर्यम्
२० १ वतोऽपि यामिन्नमतः
३ मयोपमोऽपि यामिन्नमतः
५ मयोपमोऽपि यामिन्नमतः
८ रक्षाचिन्तामातृकैः

1 These readings are supplied by H. H. Yadugiri Yatirāja Swāmi from his Manuscript.

पृष्ठ. पङ्क्ति.

- २० ११ हेयगायतम्
 ११ १२ बन्धनं बहु
 १२ १३ पाठ्यभयमनादि
 १३ १४ व्यसनाद्विहादनि
 १४ १५ वर्गनीयोपि नै
 २१ १ १ आविशदधनैर्वाहुस्त्वित्तकोकुटिका
 २ २ नैव स्थः स्यात्
 ३ ३ विहापसंभवात्तपरि
 ११ १४ राजासाम्
 १२ १५ पाठवर्षे तैर्बाहयं च निरूपयेत्
 २० २० निष्ठाशास्त्रात्तगौरवात्
 २१ २१ निष्ठासादिभिः
 २२ ३ चिन्तादिर्गोचरो
 ३ ४ विप्रशब्दा
 ६ ६ रूपासनादिभिः
 १० १० अकारणत विक्षेपात्
 १५ १५ ब्रीडा
 २२ २२ अतस्तानाहुः ख
 १३ २ निःश्वासीकृतम्
 ११ ११ भुजयैषाङ्गिस्कोटजुंमगाङ्गिचिद्वैतैः
 १४ १४ त्वच्छेच्छुसामिदवाभैः
 (प्रतिशाशक्यालुखण अपस्तुतिः
 क्षुरिः प्रयोग इति कर्मोक्तिः)
 १८ १८ व्याधिस्तु देशकालादि
 १९ १९ व्याधिर्ज्वरो हि द्वेषः.....विभेदतः
 २० २० बतः कम्पाहकोपास्वहूजनैः
 २४ ७ आयुपराय
 ८ ८ शनिवातादि
 १० १० अन्त्यकर्मण्यन
 १२ १२ स्तु कविता बहुधा व्यभि
 १३ १३ विवेचनभ्रमरात्रिविषयकवगादिभिः
 १५ १५ परस्मै
 २१ २१ शान्त्योपवेशस्थितिरोद्वैतैः
 २५ ३ अशुभोऽ...दिभिर्भवेत्

पृष्ठ. पङ्क्ति.

- २६ १ वैलक्षण्यं
 ३३ ९ रत्नानिर्जितसत्ता
 २१ २१ प्रबोधभाषि
 ३४ ८ भावस्थ भूमते
 ३० ८ न पदार्थान्तरं तथा
 १२ १२ दृष्ट प्रदीपिते
 ५७ २ भरतेर्विहार
 १० १० इत्युक्तुस्वाकादम्
 १२ १२ भूविस्तस त्रिलोचनः
 १५ १५ तस्मात्तस्त्वस्तुपन्नः
 १८ १८ कोटिदशत
 १८ १० स्तम्भेष्वेवोद्भात
 १२ १२ भगवान्को ज्ञे
 १५ १५ अनेनैव प्रकरेण
 १७ १७ यथाहितकर्मो वेम
 ८ ८ यदादमना
 १४५ ४ काव्यादिकथनस्य
 ५ ५ वाक्याध्यायं तु
 १६ १६ अभिधायप्रतीतिषो
 १७ १७ येनाभिधानाश्रय
 १४६ ४ संदर्भैः
 ११ ११ पदप्रकारैव
 १२ १२ काङ्क्षिच्छेदिनामाप्रकरणादिना
 १५ १५ भुजगनाम्नासाक्षेप
 १७ १७ प्रत्ययभाषि
 २१ २१ यथाद्वैतपुरु
 १४७ ३ सह निगम्ये
 ४ ४ पदो र्वं जीविते
 ५ ५ परवाग्निहृक्कः
 ६ ६ एष्येयादौ.....संभेदो विद्योयत रोमावेन
 १७ १७ यत्तुयुगिषोयम्
 ९ ९ वाक्यानुवाच्यं तथा अकृतप्रतिक्लियस्य
 ११ ११ व्याहृग्यकरणा

पृष्ठ. पङ्क्ति.

- १४७ १५ एवमेवेहमर्थैः किः ?
 १८ १८ तादवयवै त्रिविधं तत्र स्यात्
 १४८ ५ क्विसत्तस्याम्नो द्विविधो
 १ १ ध्वनिपेदिभिः
 १२ १२ तत्र तत्र ध्वनिः
 १७ १७ विद्यादिहृतिः
 १८ १८ निर्यामैकत्व
 १९ १९ तत्रास्तुत्युत्तमेषु ध्वनित्वात्पर्यायसंयते
 २१ २१ वीसर्व-तुनादाह
 २२ २२ विहितः पुरः
 १४९ २ संकेतभूतः
 ४ ४ ध्वनमपि
 ५ ५ नाशयकपातिसंयमोपकम्
 ७ ७ अक्षिप्रज्ञादित्येवमनुवादः
 ८ ८ करशब्दभात्
 १० १० प्रजननम् रवेः पुष्टय
 ११ ११ ध्वनयमनुवादाश्च
 १३ १३ सामान्योद्भूत योगिदः
 १५ १५ ध्वनयस्यैव
 २० २० सा तत्र स्वार्थविश्रान्तं
 २२ २२ ध्वनित्वात्पर्ययोः कथित् भेदो नास्तीति
 मन्वते
 १५० ४ तात्पर्यमनुवादावुत्तम्
 ६ ६ तदुभासन्तमेवार्थि
 ७ ७ तादवयवम वचति
 ११ ११ स्वतः स्पष्टः
 ८ ८ वाक्यस्था
 २१ २१ यदि वाक्ये पदार्थे च प्रकृतिप्रत्यये तथा
 १५१ २ प्रत्ययानां पदार्थानां
 ४ ४ वाचिकत्वं
 ७ ७ वाक्ये पद पदार्थानां
 ११ ११ भाव उच्यते
 १५ १५ निवेद्यो
 १७ १७ बद्धः
 १९ १९ मध्ये बद्धमेत
 १५२ ११ ते च योगश्च

पृष्ठ. पङ्क्ति.

- १५२ १३ गौरवत्वाध्यायार्थं
 १५ १५ स्वस्थयोपि गार्थति
 १७ १७ स्वार्थनिर्णय
 २० २० प्रतीतिनिर्णय
 १५३ ३ स्वार्थकथन
 ११ ११ तत्रको भवेत्
 १३ १३ ज्ञातोऽति
 १८ १८ अत्र वाधियामानत्वात्
 १९ १९ अत्राविशितार्थवाद्द्विषेयात्पर्यायत्वात्
 १५४ २ प्रत्यक्षानिव
 ६ ६ तद्विषयावुत्त
 ७ ७ स्वाहु तत्रो
 ११ ११ धर्माधिक्यो यथा
 १९ १९ दक्षितम्
 २० २० अथ शब्दार्थसंबन्धे निर्गतिद्वारपर्यायः ।
 स्वस्ववाक्यार्थसंबन्धनिर्गतिरिह बोध्यते
 १५५ ५ योधा योर्धो विभिन्नः
 ७ ७ एव्यो विभिन्न एतेभ्यः
 ८ ८ संक्षिप्तः
 १० १० यद्वत्तुवाक्य
 १३ १३ सह प्रतीति वस्त्वन्मशब्दो
 १५ १५ या विनामावर्धति
 १६ १६ हेतुतो
 १८ १८ निरूपयन्मन्त्रात्
 १५६ १ विशिष्टाव्यवस्थार्थं
 ३ ३ तथाभितः
 ४ ४ गन्धोर्धो गन्ध ईरितः
 ५ ५ विशिष्टाव्यवस्थार्थं
 ६ ६ यापदार्थे विभिन्नोति ? व्याहृतिर्गति
 १५६ १ वस्तु वत्
 १६ १६ प्रत्ययकस्त्वैवार्थं
 १५७ २ अत्र ते व्यति
 ५ ५ कालः प्रकल्पते
 ८ ८ तत्र सात्वत्यैक्य
 १३ १३ धर्मादयोऽत्र
 १८ १८ तादु धर्मतोच्यते

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
१५७ २० इत्ये धर्म उदीयेते	१६३ १ भवेच्छन्दस्य मुक्तेर्ये भुतिर्व्यतिथ्यव-
२२ व्यकान्यकादि सुपुणो यत्र धर्म उदीयेते	स्पति
१५८ १ गुणः कल्पिते गुणे	
२ इदमर्थे १० इति स्थाने १० 'ये धर्मा'	
इत्येतदत्र स्वानेऽस्ति	
३ समवायिमाह	
४ गुणादिभ्यक्तघटना	
११ किमया च कदाचन	
१२ बाधयाम्येव च	
२० एवं विनिर्मलं कृत्वा	
२ वाच्यार्थगोचराः	
४ यत्प्रमोदाय	
५ पदार्थस्यापि	
६ शब्देन गम्यते	
९ सुप्रकार्ये पदार्थो सुप्रकारः	
१५ पदार्थो एव वाक्यार्थाः	
२० योग्यैः सहितैः	
१६ १ करणोपकुर्मह इति	
२ यत्परं नेह पदार्थैः तत्परः	
४ कथमा	
१० प्रकाशितम्	
२१ जातिरिति	
२२ गौरित्यस्यैव	
१६१ १ क्रियादिका	
२ कश्चित्कदाचित्	
१४ त्रुपाभिसं तु द्विधा	
१८ रिति स्वतः	
२२ निष्कर्षेणैव निवेदितः	
१६२ १ मतकल्पितम्	
११ अभिप्रेति च श्रुत्वादी	
१६ श्रियादिस्वं तदर्थेयं	
१८ निर्मितं तु न व्यक्ति	
२२ या स्तुता	
१६३ १ भवेच्छन्दस्य मुक्तेर्ये भुतिर्व्यतिथ्यव-	
स्पति	

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
१६३ ६ लक्षयस्यैव शब्दः	१६५ १२ (इदमर्थे गारित)
८ वषे तद्योपे	१३ देवदत्तादिपीनत्वे तत्त्वस्यानुपपत्तिः
११ धर्मत्वादिसमोक्त्या	१४ विश्वाराधो प्रकल्पने
१४ लक्षणा सेव	१५ रेव च
१५ नूत्या लक्षितलक्षणा	१८ यतः स्वतः
१६ सोपादात्म्य	१९ लक्षणेया
२० स्वकिमारोप्यते यस्मिन्मुक्ता सारोपिता	२० यत्र भेदो परस्परम् । शिदभेदो इति च
क्रिया	
१६५ १२ (इदमर्थे गारित)	१६५ २ सानात्वया
१३ देवदत्तादिपीनत्वे तत्त्वस्यानुपपत्तिः	६ गौरयमित्यत्रो
१४ विश्वाराधो प्रकल्पने	७ गुणाः स्वतः
१५ रेव च	१३ बाह्यीकार्थोपपत्तिर्भा
१८ यतः स्वतः	१० कान्तिव
१९ लक्षणेया	२२ लक्ष्णेद्वय
२० यत्र भेदो परस्परम् । शिदभेदो इति च	१६६ ४ ख्येऽप्याऽप्याः स्मृणा इत्यप्यो
	६ "राजकीय" इत्यर्थानन्तरं 'हृद' इत्य-
	स्तात् पूर्व इदमर्थेयमिति यथा 'सा च
	सावयवद्वारा लक्षणा कापि इत्येते' इति
	८ सावयवभावनिरन्तरं लक्षणापि कथितेव
	सुधीभिः
	९ अतस्तथा
	१० समुत्पन्ना
	११ वके कथित
	१२ साध्यवसानाया सारोपाख्या च या
	२१ न इत्येते
१६७ १ हेतुमैत्राहृतं च	१६७ १ हेतुमैत्राहृतं च
२ किमा कापि न च व्याख्या व्यज्यते न	२ किमा कापि न च व्याख्या व्यज्यते न
कथितं स्फुटम्	कथितं स्फुटम्

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
१६७ १ स्फुटं यत्र	१७५ ४ कथितस्तात्पर्यायं तु केषुचित्
२ भाविकारमिति पथे तु	५ विशेषकस्तत्तात्पर्यमिति ते मन्त्रे परे
२२ न्दस्य तु कथित	७ पदार्थो न पदार्थानामपि
१६८ ११ पावनत्वादिरुच्यते	८ स्वेव हि शब्द
१२ लक्षणीयेन संबन्धो	१२ शब्दे शक्तिमन्निष्ठाव व्याख्यायस्य
१७ लक्षणेका स्या	१७६ १५ समुहो यः पदानां तद्वाच्यमित्यय
१९ न इत्येते	१७७ १ वापि कदाचन
१६९ १ शब्दबान्या भवति ते	२ वक्त्रोपपत्त्या न हि
७ प्रवृत्तौ	३ वेधादिप्रादिनदृष्ट्या
८ बहुधावाभिधा	१७८ १२ प्रतीतिः स्या
२२ तत्पुत्रते शिषः	१५ वषेत्स्वर्वादिनिष्ठेव स्वात्-निष्ठयात्
१७० ७ राजपानी विभावयते	१७९ १ निष्कल्पते
९ रित्युक्ते	१८४ १ यथेति तम्
१४ सुखार्थवाधानात्	(इत्यस्मादनन्तरं 'तत्रैकैकं शाखायां
१५ त्रयोमनं	शब्दं तस्मिन् निरोपयेत् " इत्यर्थम-
१६ युग्ममेव	चिकमास्ति)
१७ व्यञ्जकतत्र	१८५ ११ माणो द्वयिषतिविधा
१७१ १ बाच्यादयः स्मृताः	१३ मुद्रिता मणिनास्ताः स्मृताः
१९ योद्धेद अणोक्षमया	१४ कपोलकल्पितुः
२३ किं ति विहति	१६ स्वरसंज्ञां भवति ताः
१७२ १ संभोगानिषेधो	(अस्मादनन्तरं "रमयति स्वभावात्मानं
२ करेणाद्युक्ते तन्मौ	इति श्रेयाः स्वरं बुधैः " इत्यधिक-
४ निर्मोक्षमस्तिनिष्ठेन	मस्ति)
१० शब्देनैव हि वेयोऽयं	१८ स्ताब्धदशोदशद्वयैव
१४ दैवता स्थिता	१९ धैवतं स्मृतम्
२३ यथा त्वामस्मि	२१ ईश्वरमिदं
१७३ ३ ममैवोपकृतं-प्रतिष्ठत यत्र	१९५ १ भारी महागारी
१४ मात्वास्तस्यादोषत्वम्	१६६ १ अथावतरण
२० व्यर्थेयं सर्वत्र इत्येते (अस्मादनन्तरं	३ आरंभो मुखवीजानां-कार्यमित्यपि
"यत्स्वव्ययमन्यथोक्त्यर्थव्ययकमन	५ वक्त्रप्रापि-मत्ता संघोदना
यः । व्यर्थेयं तथा एणीभूतव्यर्थेयगाति-	१० संघोदना
त्वमेव्यतः " इत्यधिकमस्ति)	१५७ १५ कपोदात इति स्मृतः
१७४ २ शब्दस्वस्य	१५८ ५ त्रिभुतं स्वात् त्रिषामर्कं
९ तत्काम्यमपरं मतम्	२२ तत्र त्रिषामा
११ त्रिधा या कथितोऽर्थानः	१९९ ३ पुण्याजलिं मुहुर्मुहुर्या-परित्यजेत्
१७४ १३ शब्दादौशानिमुखा	

पृष्ठ. पङ्क्ति.

- १९९ १० भिमवधैव
११ हसते
२०७ १२ रत्नालया सुप्तं भवेत्
२०८ २१ 'लक्ष्मालय' इत्यन्तरं 'यथासागरि-
कायास्तु वरसराजस्य दर्शनात् इत्य-
धिकमस्ति
२१० १४ गर्भस्थितौ लोक्यतां
२४४ २ शर्मामात्रापुराणे
१७ तदुदाहरणं तावदनाजक्यां प्रदर्शितम्
२४६ ८ अथोपलक्षणा
१० नवमिवापि दशभिः
१३ न कुंजरपट्यात्तं युद्धं तत्रोपपद्येत्
१४ गोपीपतेर्विहस्तो गोष्ठे बालस्य चेति
यत्तु । यत्नकुंजादिदानवमिषमकृतं
तत्तु गोष्ठी स्यात्
२५ सत्पात्रकोऽस्तिमुखा व्यहस्तसंचितुष्टये
२५७ ५ मौहर्षमेव च
१२ जाज्ज्यसंकेत
१३ प्रोचनम्
२५८ १ निमोच हति
३ रिति स्मृतिः
१७ रामानन्दी यथा कृता
२२ निरूपितः प्रायः
२३ परिच्छिन्नः
२५९ ६ स भगताला तृतीये तु
१५ इह कन्दः
१६ सुस्तस्यहरेण संकीर्णः
२६२ १४ मुखसंसर्गसुता
१६ विश्वकेण सहिता पीठमर्दयिद्यामिता
१९ मिश्रोपनायकम्
२१ दिनायकेषुके..... चेदादिहसुताम्
२६३ २ कविदास
५ वगिन्नेयम्
२३ (नाट्यपरावकलक्षणे बहुधा जेदो हसते
यथासदीये कोशे " पुननिपथ्यपणेन

पृष्ठ. पङ्क्ति.

- नाम्नी यत्र विधीयतेसुवादिदन्तिरसिभं
कविदुत्तितुष्टयम् । यत्र पात्राण्यनु-
मामि न कदाचन सूत्रम् । कल्पो-
यथा मठमदीयेनेमानुसूक्तम् । दिभ्यं
वा मातुषे बाप मित्रं वा वस्तु यत्र च
वित्रसंभरसमर्थं यत्र प्रसथायायकम् ।
कामिनीभिर्भुवि भुविचेष्टितं यत्र हसते ।
रागाहलन्तमासाय स जेदो नाट्य-
रासकः । इत्यस्ति विभाजनीयम् ।)
२६५ १० "लम्बाहुमृदयो"- हति पद्यानन्तरं
रासकलक्षणे अत्रत्यकोशे अन्मा एव
कारिकाः हसन्ते यथा-पिठनातु भवे-
रिण्डी गृहनात् भुंक्ता भवेत् । भेद-
कोनालोलनाया ? जालेयचक्राहृतः ?
एते वृत्तासना कर्माः नात्यन्तः क्रिया-
विधौ । सुडमारोद्धतेरिगोपिकाभिर्वि-
क्षणाः । वाक्पस्यावधयो सेताः पिठ-
या हस्यजातः । भोडश द्वादशाष्टौ वा
नयिकास्तत्र रासके । अन्त्यासकमे-
काहं सूत्रपारेण वीथितम् । सुचिह्नाः
द्विपुर्कं च पञ्चपार्श्वं त्रिसंथितम् । पूर्वे
भाषाविभाषाभिः कैश्चिभारतसुत्रम्
ममोममशुभ्यं च सुलभनायकनायि-
कम् । उदात्ताभावानिप्यासारासकं चेति
केचन । जलौक्यं स्यादित्यादि-अमे
२६७ २ अवचाह्नुयेपेतं
११ प्रथमाः त्रिवाहिकः
१८ सा स्यात्
२२ मयाही
२६८ ९ वाभिचारिका
१० रासकतालमुह
२० नायिका रागिकायथा
२६९ १ कैश्चिभारतसुत्रम्
८ शरीरेभ्यां च
११ एषा वा प्राकृत्येने यथा कर्त्तुमंजरी
२६६ ६ तोडकचित्वायनायं

पृष्ठ. पङ्क्ति.

- २९६ ९ द्विविध परिपञ्चते
१० इत्यर्थस्य स्थाने " मार्गदेशीयिभेदेन
हाह्यं द्विविधं भवेत् " इतीदमप्यस्ति
१२ देशीयाभेदे पुनस्तालमैकाक्षर इत्यस्ती
१३ पुनरुक्तद्वयं द्वेधा
१४ ताण्डवं भवेत्
१८ क... लम्बयुतम्
१९ (मार्गदेशी इत्यर्थोदयनन्तरं " ताले गीते
च ताये च त्रये चाभिनयकमे । सुड-
मारयोगाहकैश्चिभारतसुत्रम् । ल-
क्षितेराहारेभ्य संयुतं कास्यमुच्यते ")
इत्यधिकमस्ति)
२९७ १२ विधीयन्तु बहुधा ताण्डवस्य च
१६ तदेव नियमेनेह
१९ ह संयुक्तं गति
२० कुंजलीनमेवम्
२९८ ६ अन्धन्तरे स्यात्कीदृशं वदिःकीदृश-
चितम् । ७-१३ अर्थानां स्थाने
" उद्धतेः कलेरंगहारेर्विर्भूतं यथा ।
बुलिरारम्भदी गति कले तलाण्डवं
विदुः " इत्यस्ति)
१६ मद्यहातीव कल्पितः

पृष्ठ. पङ्क्ति.

- २९८ १७ द्विविधगुतिः
(१७ अर्चादन्तरं १८ अर्चात् पूर्वं
तृतीयाः कलेरंगहारेस्तद्विपरीतः ।)
इत्यप्यस्ति
२९९ ५ एतत् स्यात् रीद
२९९ ८ हुतलपितभुयिष्ककलाभमरीयुतः
११ सुभारहास्य
१४ प्रेरणं प्रेरणं चेति
२० समानं हुन्दमिया
२०० १ हुन्दमेतत्
२ वातातो सुभवा द्वायथ
३ अष्टौ च हालकावापि ततः
४ बह्नुट्टिहलिकाः
१० समगायकाः
११ गायकी
१६ ओताकारद्वयं
१९ गायकी द्वौ ओताकारद्वयं तथा
२०२ ५ तयासेविकानता
६ वाग्वरी
८ नागारवरसुक्तां
९ प्रवेशिकी भुवा
१३ प्रासादकी
१५ वाग्वरी
१९ सम्बन्धात् भुवा यत्र युञ्जते वा

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ पङ्क्ति अक्षरम्	शुद्ध	पृष्ठ पङ्क्ति अक्षरम्	शुद्ध
६ २० हा	हा	१८० १० धृषक	धृषक
१० २ नीय	नीये	१८७ १० शम्भु	शम्भु
१२ ७ मित्रा	मित्रा	२०० ४ यदा हि	यदा हि
१३ ४ न्यये	न्यये	" ६ त्रि	त्रि
१६ १८ त	तः	२०४ ८ रूपो	रूपो
२३ २० कुल	कुल	२०५ ११ रचिते	रचरिते
३७ ८ पद	पदा	" १८ किम	किम
४० २० कपि	कपि	२०७ ५ पथा	पथा
६६ ८ कृतः	कृतः	२०८ २ रूपे	रूपे
७६ ७ नापि	नापि	२१२ १८ रोष	रोष
७७ ५ माम	माम	२२७ ६ नप	नप
७८ ७ लुख	लुख	२२९ ४ नटी	नटी
७९ ५ रोषे	रोषे	२३२ ११ पि	पि
८० १७ योमि	योमि	२३७ ५ तैद	तैद
१२५ ५ चव	चैव	२४६ १५ ताल	काल
१३८ १० बाल	लाल	२५४ ८ मन्थ	मन्थ
१४० ८ पतिय	पतिर्ये	२५६ १४ गोष्ठ	गोष्ठि
१४७ ५ कृतप्रति	कृतप्रति	" " चेष्टितम् ।	चेष्टितं यतु ।
१४७ १६ एषे नरेहमेते	[एषमेहमेते]	" १५ यतु यम	याम
१४९ ७ कपदेया	कपयदात्ता	२५६ १७ तथ	तैथ
" ८ र [कुक्कु] श	रश	२६२ २३ नाञ्जरातकम्	नाञ्ज ? रातकम्
" १० नृपे [निज]	नृपेः	२६५ १४ रातकम्	.....
" २२ मद्यम्	भेद्यम्	२८९ २१ मयः	नयैः
१७१ ५ कयादा	कयादी	२८८ १६ स्व	स्व
१७५ ३ पयं	त्पयं	३०६ १६ दौहद	दौहद
" ४ कथि	कथि	३०७ १९ त	ते
१७६ १३ स्तीप्ति	स्तीति	३१२ ४ प्राया	प्राया
१७७ ५ त्थमे	धर्मेः	३१५ ४ शु. प्र ७. १६.	का. मी. ३१
" १९ पृप	पृप	३२२ १२ हेम. फ. प. ३०४	गुह्यारति. १. ४४
" २० वर्णे	२० वर्णे		